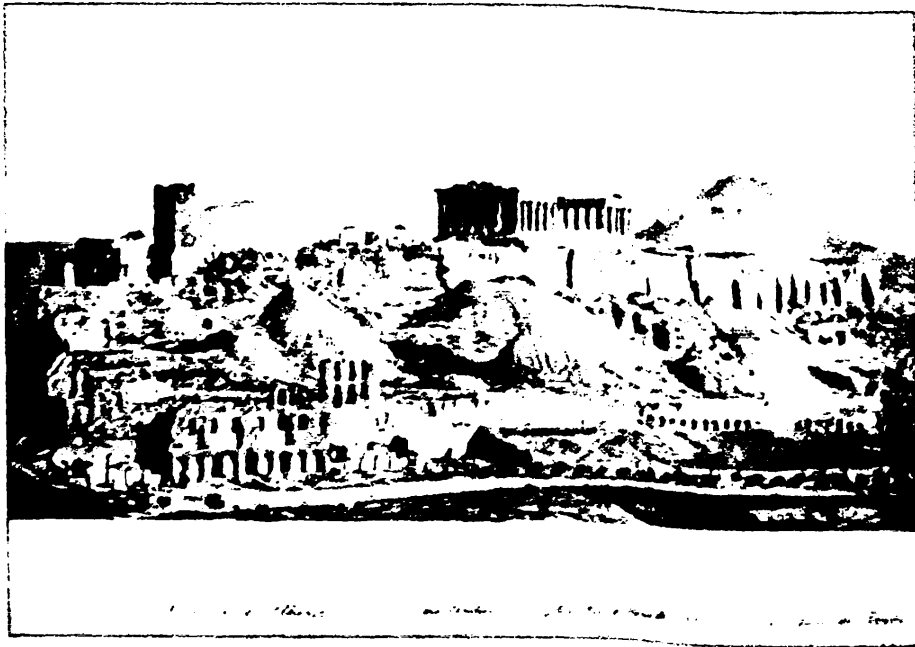

Γεώργιος Χ. Κουμάκης

ΣΥΓΧΡΟΝΟΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

ΜΕ ΣΗΜΕΙΟ ΑΝΑΦΟΡΑΣ ΤΗΝ ΠΑΙΔΕΙΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 1999

Γεώργιος Χ. Κουμάκης

- Σύγχρονοι προβληματισμοί με σημείο αναφοράς την παιδεία

ΚΩΔΙΚΟΣ ΒΙΒΛΙΟΤΗΚΗΣ
ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΩΝ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΟΝ

**© ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
UNIVERSITY OF IOANNINA**

- Το δικαίωμα της έκδοσης του παρόντος βιβλίου ανήκει στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και στον κ. Γεώργιο Χ. Κουμάκη.
- Απαγορεύεται η μερική ή ολική ανατύπωση, καθώς και η λήψη φωτοαντιγράφων από το βιβλίο, χωρίς την γραπτή άδεια του Γραφείου Δημοσιευμάτων του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και του συγγραφέα.
- Διατίθεται και στο Βιβλιοπωλείο του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, τηλ. 0651-97.122.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Γεώργιος Χ. Κουμάκης

ΣΥΓΧΡΟΝΟΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

ΜΕ ΣΗΜΕΙΟ ΑΝΑΦΟΡΑΣ ΤΗΝ ΠΑΙΔΕΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 1999

Αυτοτελή έργα του ιδίου

Α'. Πρωτότυπα

1. *Platons Parmenides, Zum Problem seiner Interpretation*. Bouvier Verlag, Bonn 1971, σσ. 240 (Διδακτορική διατριβή).
2. *Karl Jaspers, Άνθρωπος και τεχνική*. Εκδόσεις Ι. Χιωτέλλη, Αθήνα 1975. Β' έκδοση, Ιωάννινα 1993, σσ. 308.
3. *Έπαινος και ψόγος στην αριστοτελική ηθική*. Εκδόσεις «Δωδώνη», Αθήνα 1982, σσ. 44.
4. *Νίκος Καζαντζάκης, Θεμελιώδη προβλήματα στη φιλοσοφία του*. 3η έκδοση, Αθήνα 1996, σσ. 278.
5. *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*. Α' τόμος, Ε' έκδοση, Αθήνα 1993, σσ. 206.
6. *Φιλοσοφία της παιδείας*, τ. Α', Έννοια και χρησιμότητα, Β' έκδοση, Αθήνα 1993, σσ. 112.
7. *Σύγχρονα προβλήματα και παιδεία*, τόμος Α', Προσανατολισμός των νεότερων συνειδησεων, Αθήνα 1993, σσ. 232.
8. *Φιλοσοφικά ρεύματα και παιδεία*. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, σελ. 306, Ιωάννινα 1998.
9. *Σύγχρονοι προβληματισμοί με σημείο αναφοράς την παιδεία*. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1999, σσ. 288.

Β. Μεταφράσεις

1. *Gottfried Martin, Εισαγωγή στη γενική μεταφυσική*, Εκδόσεις Ι. Χιωτέλλη, Αθήνα 1973, σσ. 131.
2. *Josef Derbolav, Προβλήματα παιδαγωγικής ερεύνης και διδασκαλίας*. Εκδόσεις «Σπουδή», Αθήνα 1971, σσ. 97.

Στη μητέρα μου

THE UNIVERSITY OF

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τίτλος του παρόντος πονήματος είναι: «Σύγχρονοι προβληματισμοί με σημείο αναφοράς την παιδεία». Με τον όρο αυτό εννοούνται οι προβληματισμοί που αναφέρονται σε θέματα της εποχής μας, ανεξάρτητα από το αν οι ίδιοι απασχόλησαν τα άτομα και σε παλαιότερες εποχές. Είναι άλλωστε φυσικό και εύλογο, πολλά από τα σημερινά προβλήματα να κατέτρυχαν τον άνθρωπο ανά τους αιώνες, αφού η φύση, δηλαδή η βαθύτερη ουσία του –παρά τις όποιες αλλοιώσεις και μεταβολές της– παραμένει σε τελευταία ανάλυση η ίδια. Όλες αυτές οι σκέψεις έχουν σημείο αναφοράς το μεγάλο θέμα της παιδείας.

Τα θέματα, όπως αυτά υπάρχουν και στο βαθμό που τα αντιλαμβανόμαστε κάθε φορά, αποτελούν αντικείμενο φιλοσοφικού στοχασμού, ανάλογα με την οπτική γωνία που τα βλέπει κανείς. Στο παρόν σύγγραμμα καταβάλλεται η προσπάθεια να αντιμετωπισθούν αυτά κάτω από το πρίσμα της φιλοσοφίας της παιδείας, αν και η φιλοσοφία είναι ενιαία και αδιαίρετη, αφού έχει γενικό και καθολικό χαρακτήρα. Επιδιώκεται με άλλα λόγια να δοθεί ένας προσανατολισμός στους νέους αναφορικά με τα μεγάλα προβλήματα της ζωής. Για το λόγο αυτόν κρίθηκε απαραίτητο να προσδιορισθούν πρώτα αυτά, και στη συνέχεια να εξαχθούν ανάλογα συμπεράσματα για την παιδεία. Η σύλληψη και η αξιολόγησή τους όμως δεν είναι μονοσήμαντη, αφού οι αντιλήψεις των ανθρώπων φαντάζουν ενίοτε διαφορετικές. Είναι βέβαια αυτονόητο, ότι η γνώμη του συγγραφέα είναι μια από τις πολλές. Επομένως δεν αποτελεί ούτε τη μοναδική –πολύ δε περισσότερο– ούτε τη μόνη αληθινή. Υπάρχει ευρύ φάσμα απόψεων για τα φλέγοντα ερωτήματα του καιρού μας, το οποίο επιτρέπει την ανάπτυξη μιας γνήσιας διαλεκτικής, κατά την οποία μπορούν να είναι αληθινά φαινομενικά αντιθετικά συμπεράσματα παρά το νόμο της αντίφασης.

Η εξοικείωση και γνωριμία του νέου με τα προαναφερθέντα ζητήματα τον βοηθούν για έναν ασφαλέστερο αυτοκαθαρισμό του και τον προετοιμάζουν στο δύσκολο και επίμοχθο αγώνα της επιβίωσης, αφού θα γνωρίζει καλύτερα όχι μόνο τη ρόδινη αλλά και τη σκληρή πλευρά της πραγματικότητας. Ευθύνη της πολιτείας και γενικά των ώριμων είναι να εξοπλίσουν τους μαθητές με εφόδια στο επίπονο έργο τους για σταθερή ανοδική πορεία. Αυτή η συμπαράσταση μπορεί να γίνει αποδοτικότερη μέσω της παιδείας, ώστε να έχουμε μια ανώτερης ποιότητας ζωή.

Δεν οραματιζόμαστε βέβαια έναν κόσμο «αγγελικά πλασμένο» αλλά όσο γίνεται ήμερο, πολιτισμένο και ειρηνικό. Η αυτογνωσία, η αυτοσυγκράτηση, η φιλεργία και η αγάπη είναι ίσως οι βασικότεροι παράγοντες για επιτυχία στον ανηφορικό και δύσβατο δρόμο της εύθραυστης ύπαρξής μας. Σκοπός του κράτους είναι να κάνει μέσω της παιδείας τους πολίτες Προμηθείς και όχι Επιμηθείς, για να οδηγη-

θούν ευκολότερα στο δρόμο της γνώσης και της αρετής. Πρέπει όμως να μη μας διαφεύγει –αλλά να έχουμε πάντα κατά νουν– ότι είναι ενδεχόμενο παρόλα αυτά να γευθούμε την πικρή και θλιβερή εμπειρία της τιμωρίας, όπως ο μυθικός Προμηθέας που έγινε δεσμώτης, διότι έκλεψε την «έμπυρη τέχνη» του Ηφαίστου, δηλαδή τη φωτιά, η οποία έφερε πλούτο και ευημερία στους ανθρώπους. Αυτό σημαίνει ότι υπάρχουν πάντα τουλάχιστον δύο όψεις της ζωής και ότι το μόνο βέβαιο είναι ίσως η αβεβαιότητα. Την τραγικότητα αυτή παρουσίασε με πολύ γλαφυρό τρόπο ο Αισχύλος, ένας από τους κορυφαίους δραματικούς ποιητές της αρχαιότητας, στο ομώνυμο έργο του.

Ευχαριστώ τη γυναίκα μου Ευσταθία για την ουσιαστική συμπαράσταση στις προσπάθειές μου. Ευχαριστίες οφείλω τέλος στους αγαπητούς φοιτητές μου, οι οποίοι, με την ενεργό συμμετοχή τους στο μάθημα, συνετέλεσαν στην καλύτερη εμφάνιση του βιβλίου.

Ιωάννινα, Χειμώνας 1999

Γεώργιος Χ. Κουμάκης

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΤΑ ΗΘΙΚΑ ΘΕΜΕΛΙΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

- § 1. Ηθική κατά τον Μπ. Ράσσελ 17
1. Το αντικείμενο της ηθικής - 2. Η έννοια του καλού και του κακού - 3. Ορθό και λάθος - 4. Ντετερμινισμός και ηθική - 5. Εγωισμός
- § 2. Ηθική κατά τον Κ. Μαρξ 27
1. Ελάχιστες είναι οι αλήθειες με διαχρονική ισχύ - 2. Η ηθική διαμορφώνεται ανάλογα με την κοινωνική τάξη - 3. Ο άνθρωπος αποκτά αντίληψη του κόσμου από τις πραγματικές συνθήκες - 4. Ελευθερία είναι η κατανόηση της αναγκαιότητας - 5. Η μαρξιστική ηθική στηρίζεται στο σεβασμό της αξιοπρέπειας του ατόμου

ΜΕΡΟΣ Α΄ ΕΠΙΚΑΙΡΑ ΘΕΜΑΤΑ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΥΠΕΥΘΥΝΟΤΗΣ

- § 3. Ελευθερία και αναγκαιότητα 35
1. Η κατάφαση της ελευθερίας - 2. Άρνηση αναγνώρισης της ελευθερίας - 3. Η ελευθερία ως προϋπόθεση της υπευθυνότητας - 4. Ντετερμινισμός (αναγκαιότης)
- § 4. Ελευθερία, υπευθυνότητα και ο ρόλος της αγωγής 37
1. Ποινές - 2. Οι άνθρωποι δεν είναι υπεύθυνοι για τα σφάλματά τους (Πλάτων) - 3. Η υπευθυνότητα του ανθρώπου (Αριστοτέλης)
- § 5. Ηθική, πρόρρηση και τα όρια της υπευθυνότητας 39
1. Η ελευθερία ως μεσότης ανάμεσα στην αναρχία και στη δουλεία - 2. Ελευθερία και πρόρρηση - 4. Τα όρια της υπευθυνότητας - 5. Η ρευστότητα των αξιών
- § 6. Ελευθερία με τη διπλή έννοια του όρου 43
1. Ελευθερία από πολιτική άποψη - 2. Η σχέση των δύο ελευθεριών - 3. Η ελευθερία ως αγώνισμα
- § 7. Τα όρια της ελευθερίας 45
1. Η ελευθερία κινείται σε εναντιότητες - 2. Όχι οι υπερβολικές αντιθέσεις αλλά η φιλία και η επικοινωνία ευνοούν την ελευθερία κατά Πλάτωνα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΙΑ

- § 8. Δημοκρατία και παιδεία 49
1. Η βέλτιστη παιδεία σε άριστο πολίτευμα - 2. Η ελευθερία ευδοκίμει σε καθεστώς δημοκρατίας
- § 9. Αναγκαιότητα της ελευθερίας στην εκπαίδευση 51
1. Οι νέοι χρειάζονται καθοδήγηση σε κλίμα ελευθερίας - 2. Η ελευθερία του μαθητή περιορίζεται λόγω της ανωριμότητάς του

§ 10. <i>Ελευθερία και πειθαρχία</i>	52
1. Ανάγκη προορισμού της ελευθερίας - 2. Η πειθαρχία να επιβάλλεται με μέτρο	
§ 11. <i>Ελευθερία και ασφάλεια</i>	54
1. Απαραίτητος ο συνδυασμός ασφάλειας και ελευθερίας - 2. Μαθήματα υποχρεωτικά και επιλογής	
§ 12. <i>Αναρχία και εκπαίδευση</i>	55
1. Η παιδεία ως παράγων αναρχίας - 2. Η κληρονομιά δυσχεραίνει την αρχή των ίσων ευκαιριών	
§ 13. <i>Αλήθεια και παιδεία</i>	57
1. Η έννοια της αλήθειας - 2. Οι γνώσεις στην εκπαίδευση	

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

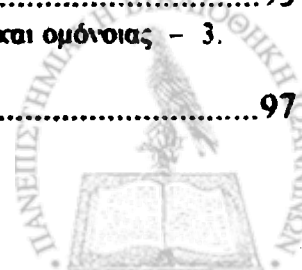
Η ΤΕΧΝΙΚΗ ΩΣ ΕΠΙΤΕΥΓΜΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

§ 14. <i>Ο άνθρωπος ενώπιον της τεχνικής</i>	61
1. Το φαινόμενο της τεχνικής - 2. Οι θετικές συνέπειες της τεχνολογίας - 3. Αρνητικές συνέπειες της τεχνικής - 3.1. Το «δαιμόνιο» της τεχνικής - 3.2. Η τεχνική κλονίζει τα θεμέλια της ζωής μας - 3.3. Η εργασία αλλοτριώνει τον άνθρωπο - 3.4. Το υπαρξιακό κενό αποτέλεσμα της τεχνικής προόδου - 3.5. Περιορισμός της ελευθερίας - 3.6. Σύνοψη των αρνητικών της τεχνικής - 3.7. Δύσκολη η υπερνίκηση των μειονεκτημάτων της	
§ 15. <i>Αξιολόγηση της τεχνικής</i>	67
1. Τα όρια της τεχνικής - 2. Τεχνική κοσμοθεωρία - 3. Φιλοσοφία της τεχνικής κατά τον Πέτρο Βράιλα-Αρμένη - 3.1. Αλληλεξάρτηση οικονομίας και βιομηχανίας - 3.2. Ο θεσμός της ιδιοκτησίας είναι απαραίτητος για την πρόοδο της τεχνολογίας - 3.3. Η τεχνική και ηθική ανάπτυξη συμπορεύονται	
§ 16. <i>Παιδεία και τεχνολογία</i>	78
1. Τεχνική εκπαίδευση - 2. Παράλληλη ανάπτυξη τεχνικού και πνευματικού πολιτισμού - 3. Προστασία του περιβάλλοντος (Οικολογία) - 4. Περιβαλλοντική αγωγή	

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙV

ΟΙ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΕΣ ΤΩΝ ΛΑΩΝ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΜΑΣ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

§ 17. <i>Η κρίσιμότητα της υφιστάμενης κατάστασης</i>	83
1. Η θέση του προβλήματος - 2. Το καλό, το κακό και η αγωγή - 3. Θεωρία και πράξη - 4. Έννοια της κρίσιμότητας - 5. Πιθανότητα ολοκληρωτικής καταστροφής - 6. Η τεχνολογική πρόοδος συμβάλλει στη μεγέθυνση της κρίσης - 7. Αλλαγή συμπεριφοράς	
§ 18. <i>Δυνατότητα και αναγκαιότητα γόνιμης συνεργασίας των λαών</i>	88
1. Αίτια και είδη των διαφορών - 1.1. Αναμφισβήτητη η ύπαρξή τους - 1.2. Ο κυριότερος συντελεστής των διακρίσεων είναι η παιδεία - 1.3. Οι ιδιαιτερότητες αμβλύνονται με το πέρασμα του χρόνου - 1.4. Οι πιο έντονες διενέξεις είναι οι πολιτικές και οι οικονομικές - 1.5. Η προσέγγιση των πολιτευμάτων δεν είναι ανέφικτη - 2. Το μη αναπόφευκτο των συγκρούσεων	
§ 19. <i>Ανατολή-Δύση: πολιτικοί και στρατιωτικοί συνασπισμοί</i>	93
1. Αναγκαιότητα σύγκλισης ιδεολογιών - 2. Δυνατότητα σύμπνοιας και ομόνοιας - 3. Η συμβολή της παιδείας στο συγκρασιμό των διεστώτων	
§ 20. <i>Βορράς-Νότος: πολιτισμικό και οικονομικό χάσμα</i>	97

1. Η πολιτισμική και παιδευτική ισοβάθμιση Βορρά-Νότου δεν είναι ανέφικτη – 2. Η ερμηνεία του Αριστοτέλη – 3. Η ανάπτυξη της τεχνολογίας ως αιτία αλλαγής των επαγγελμάτων – 4. Θεμελιώδης ο ρόλος της παιδείας

- § 21. *Αναγκαιότητα ειρηνικής επίλυσης των διαφορών* 101
 1. Ανάγκη εξεύρεσης μέσων συνδιαλλαγής – 2. Η σωτηρία και τα αμοιβαία συμφέροντα ως λόγοι εδραίωσης της ειρήνης

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

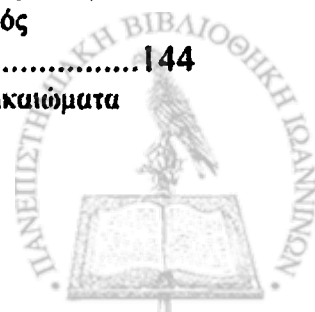
ΤΡΟΠΟΙ ΔΙΕΥΘΕΤΗΣΗΣ ΤΩΝ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΚΑΙ Η ΑΓΩΓΗ

- § 22. *Η σοβαρότητα του προβλήματος* 104
 1. Η υπευθυνότητα του ανθρώπου – 2. Τι μπορεί και οφείλει να πράττει ο άνθρωπος
- § 23. *Δημοκρατικό πολίτευμα* 107
 1. Τα δεινά των απολυταρχικών καθεστώτων – 1.1. Η έννοια της δημοκρατίας – 1.2. Χαρακτηριστικά της δικτατορίας – 1.3. Το απολυταρχικό καθεστώς ως παράγων πολιτικής ανωμαλίας – 1.4. Η δημοκρατία απαραίτητος όρος για την εδραίωση της ειρήνης – 2. Οι αδυναμίες του θεσμού της δημοκρατίας – 2.1. Αυτοκριτική απαραίτητο στοιχείο της δημοκρατίας – 2.2. Ατέλειες της δημοκρατίας – 2.3. Προϋποθέσεις ψήφισης δίκαιου εκλογικού νόμου
- § 24. *Επαφή των λαών* 113
 1. Επικοινωνία – 2. Άμεση πληροφόρηση
- § 25. *Η σημασία του διαλόγου* 114
 1. Ο διάλογος ως το προσφορότερο μέσον επίλυσης των διαφορών – 2. Η πειθώ ως όργανο του διαλόγου – 3. Ο φανατισμός και η αλαζονεία της δύναμης ως εμπόδια του διαλόγου – 4. Ηθικότητα, αυτογνωσία και διάλογος – 5. Διαφορετικά κριτήρια κατά την επιχειρηματολογία – 6. Ο διάλογος ως θεμελιώδες στοιχείο της δημοκρατίας – 7. Η αντικειμενικότητα του διαλόγου – 8. Η παιδευτική αξία του διαλόγου
- § 26. *Κοσμοπολιτισμός* 125
 1. Όφελος από την ένωση του κόσμου με ελεύθερη βούληση – 2. Λόγοι που συνηγορούν στη συνεργασία – 3. Μορφές οικουμενικής ένωσης – 4. Από το παγκόσμιο κράτος στη συμπολιτεία
- § 27. *Ευρωπαϊκή ενότητα και εθνική ταυτότητα* 131
 1. Λόγοι που υπαγορεύουν την ένωση – 2. Προσέγγιση πολιτευμάτων – 3. Ταυτότητα συμφερόντων ως παράγων συνεργασίας – 4. Καθοριστικοί παράγοντες της εθνικής ταυτότητας – 5. Η ρευστότητα της εθνικής ταυτότητας – 6. Η επικράτηση των οικονομικά εύρωστων χωρών – 7. Τα θετικά της ευρωπαϊκής ένωσης – 8. Δυσκολίες για την ένωση

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI

ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΙΑ

- § 28. *Πορεία του ανθρωπισμού* 140
 1. Σπουδαιότητα του ανθρωπισμού – 2. Φάσεις της ανθρωπιστικής κίνησης
- § 29. *Ορισμός του ανθρωπισμού* 142
 1. Ο σεβασμός προς τον άνθρωπο θεμέλιο της δημοκρατίας – 2. Ανθρωπισμός και φιλανθρωπία – 3. Ο άνθρωπος ως αυτοσκοπός – 4. Υπαρξισμός και ανθρωπισμός
- § 30. *Ανθρώπινα δικαιώματα* 144
 1. Θεμέλιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι η ελευθερία – 2. Ανθρώπινα δικαιώματα και λυϊκή σοφία

§ 31. Ανθρωπισμός και επιστήμη κατά Josef Derbolav	147
§ 32. Ηθική στην ιατρική	151
1. Ορισμός της ιατρικής επιστήμης κατά Πλάτωνα - Ο έντιμος γιατρός προτιμά την κοινή ωφέλεια παρά το κέρδος: Αδαμάντιος Κοραής - 3. Αλτρουισμός και γνώση ως ιδιότητες του καλού γιατρού: Κάρολος Γιάσπερς - 4. Ο όρκος του Ιπποκράτη ως θεμέλιο της ιατρικής ηθικής	
§ 33. Ηθικά διλήμματα του γιατρού	155
1. Ευθανασία - 2. Αντιμέτωπιση του θανάτου - 3. Αμβλωση - 4. Μεταμόσχευση οργάνων σώματος - 5. Κλωνοποίηση - 6. Αναγκαιότητα φιλοσοφικής παιδείας των ιατρών	
§ 34. Ανθρωπιστική παιδεία	161
1. Αναγκαιότητα της ανθρωπιστικής εκπαίδευσης - 2. Λξία των κλασικών γραμμάτων - 3. Συνδυασμός εξειδικευμένης και ανθρωπιστικής παιδείας - 4. Σκοπιμότητα του ανθρωπισμού - 5. Αδυναμία εννοιολογικού καθορισμού - 6. Καθολική δωρεάν παιδεία ως όρος ανάπτυξης του ανθρωπισμού - 7. Φιλοσοφία και ανθρωπισμός - 8. Η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας ως θεμέλιο του ανθρωπισμού - 9. Μαθητικές κινητοποιήσεις	

ΜΕΡΟΣ Β'

ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ ΕΙΡΗΝΗ ΥΠΟ ΤΟ ΦΩΣ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII

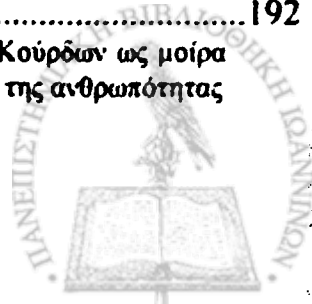
ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ ΕΙΡΗΝΗ ΚΑΤΑ ΤΟΝ Π. ΒΡΑΪΛΑ ΑΡΜΕΝΗ

§ 35. Ηθική και νομική διάσταση του πολέμου	171
1. Αναγκαιότητα του δικαίου στους πολέμους - 2. Αίτια του πολέμου - 3. Τρόποι και μέσα διεξαγωγής των πολέμων - 4. Αποτελέσματα του πολέμου	
§ 36. Καθολική ειρήνη είναι απόρροια ηθικής τελειοποίησης	175
1. Είναι ο πόλεμος απαραίτητος προς πραγματοποίηση του δικαίου: - 2. Αντίθετες απόψεις - 3. Η ειρήνη στηρίζεται στην ηθική πρόοδο - 4. Επιβεβαίωση της ιστορίας για καθολική ειρήνη	

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VIII

ΗΘΙΚΗ, ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΣ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ ΣΤΟΝ ΠΕΡΣΙΚΟ

§ 37. Αίτια του πολέμου	179
1. Προσπάθεια ηθικής δικαιολόγησης του πολέμου - 1.1. Ο πόλεμος αποκαλείται ηθικός - 1.2. Η ειρήνη δεν μπορεί να στηρίζεται στο φόβο - 2. Η διπλή όψη των κινήτρων του πολέμου - 3. Επιτιθέμενοι ή αμυνόμενοι, - 4. Ο πόλεμος ως προέκταση της πολιτικής - 5. Δεν είναι ευσώπινο το γεγονός, ότι υπάρχει μία και μόνη υπερδύναμη - 6. Ανάγκη δημιουργίας δεύτερης υπερδύναμης	
§ 38. Η χρήση του μέτρου στον τρόπο διεξαγωγής του πολέμου	190
1. Παράνομη η υπερβολική χρήση βίας - 2. Ανθρωπιστική μεταχείριση αιχμαλώτων πολέμου	
§ 39. Ηθική αξιολόγηση των αποτελεσμάτων του πολέμου	192
1. Αθέμιτη η υπέρβαση της εντολής του ΟΗΕ - 2. Το δράμα των Κούρδων ως μοίρα των αδυνάτων - 3. Επικράτηση του ηθικού νόμου υπέρτατος σκοπός της ανθρωπότητας	

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΧ

ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ ΑΓΩΓΗ

- § 40. Σκοποί και λειτουργία του ΟΗΕ198
 1. Αναγκαία η καθολική εφαρμογή των αποφάσεων του ΟΗΕ - 2. Ανθρώπινα δικαιώματα και οι Κούρδοι - 3. Παράδοξα από τη μεροληπτική υπεράσπιση του δικαίου - 4. Η επιλεκτική εφαρμογή των αποφάσεων ευνοεί την επικυριαρχία - 5. Το εθνικό συμφέρον κριτήριο για την υλοποίηση των αποφάσεων του ΟΗΕ - 6. Το δίκαιο ως το συμφέρον του ισχυρότερου
- § 41. Ελευθερία και δημοκρατία204
 1. Η έλλειψη δημοκρατίας ως αιτία των κρίσεων - 2. Η δημοκρατία υπολείπεται ακόμα πολύ για ν' αποκτήσει ανθρωπιά
- § 42. Το δίκαιο και το άδικο του πολέμου: διαλεκτική σχέση207
 1. Η διαλεκτική σχέση του δικαίου στη θεωρία - 2. Το δίκαιο της ισχύος είναι στην πράξη πάνω από την ισχύ του δικαίου - 3. Η αμφιβολία σημείο επιείκειας και ανεκτικότητας - 4. Η αμφισβησία του δικαίου στον πόλεμο του Περσικού - 5. Η εμφύτευση του δικαίου στην εύπλαστη παιδική ψυχή
- § 43. Ηθική αγωγή212
 1. Η πικρή εμπειρία του πολέμου παράδειγμα προς αποφυγή - 2. Διδάγματα για τους νέους από κορυφαίες πολιτικές πράξεις - 3. Η καλλιέργεια χρηστού ήθους σκοπός της ηθικής αγωγής - 4. Η ρευστότητα των ηθικών αξιών - 5. Είναι διδακτική η αρετή; - 6. Εθισμός στην αρετή θεμέλιος λίθος της ηθικής διδασκαλίας - 7. Η αγάπη, η ταπεινοφροσύνη και η συγγνώμη βασικές αρετές

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Χ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΥΠΟ ΤΟ ΦΩΣ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

- § 44. Ο πόλεμος και η ειρήνη ως ιστορικά συμβάντα219
 1. Οι πόλεμοι με την πάροδο του χρόνου γίνονται αραιότεροι. - 2. Οι πόλεμοι εκδηλώνονται ποικιλοτρόπως
- § 45. Τα αίτια των πολέμων220
 1. Αναγκαιότητα εντοπισμού των αιτιών - 2. Κατηγορίες των αιτιών - 2.1. Ψυχολογικά αίτια - 2.2. Ηθικά, μορφωτικά αίτια - 2.3. Πολιτικά-οικονομικά αίτια
- § 46. Αποτίμηση των πολέμων226
 1. Η μη καταδίκη του πολέμου ως απολύτου κακού - 1.1. Ηράκλειτος - 1.2. Έγγelos - 1.2.1. Η ευθύνη βαρύνει το νομοθέτη κατά τον Αριστοτέλη - 1.3. Νίτσε - 2. Κριτική αντιμετώπιση των θέσεων αυτών - 3. Τα αρνητικά της νίκης - 4. Ο πόλεμος ως έκφραση της αδυναμίας του ανθρώπου - 5. Το μέγεθος ενός πυρηνικού ολοκαυτώματος - 6. Το αθέμιτο και ανήθικο στοιχείο του κινδύνου - 7. Η παιδεία ως βασικό μέσο αποτροπής του πολέμου

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΧΙ

ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΩΝ ΑΙΤΙΩΝ ΤΩΝ ΠΟΛΕΜΩΝ

- § 47. Αναγκαιότητα ύπαρξης ήπιου πολιτικού κλίματος232
 1. Αμοιβαία κατανόηση - 2. Το μη αναπόφευκτο των πολέμων
- § 48. Το πολεμικό ένστικτο234

1. Είναι ο πόλεμος φυσική κατάσταση του ανθρώπου; - 2. Το κατάλληλο παιχνίδι ως παιδαγωγικό μέσο ανάσχεσης του πολέμου - 3. Ηθική διδασκαλία δια του παραδείγματος - 4. Εκτόνωση του πολεμικού ενστίκτου - 5. Το ασύγγνωστο της προληπτικής επίθεσης	
§ 49. Η κακία και η ανοησία	239
1. Η φύση του καλού και του κακού - 2. Η πάλη του ανθρώπου με το κακό	
§ 50. Η πολιτική και οικονομική κατάσταση	241
1. Η πολιτική είναι «αρχιτεκτονική» επιστήμη - 2. Πολιτικά και οικονομικά αίτια των πολέμων	
§ 51. Ο θεσμός της ιδιοκτησίας	242
1. Η ιδιοκτησία ως αιτία προστριβών - 2. Οι δύο αντίθετες απόψεις για την ιδιοκτησία - 2.1. Οι θέσεις του Μαρξ και Έγκελς - 2.2. Η παραδοσιακή αντίληψη - 3. Το αδικαιολόγητο του φανατισμού - 4. Η ιδιοκτησία ως πολιτιστική κληρονομιά - 5. Θετικά και αρνητικά της ιδιοκτησίας - 6. Ένωση των κρατών και ιδιοκτησία	
§ 52. Πολιτισμικές διαφορές: Βορράς-Νότος	251
1. Ανάγκη μορφωτικής και οικονομικής προσέγγισης των λαών - 2. Ιστορική αναδρομή στις συνθήκες καταμερισμού της εργασίας - 3. Η τεχνολογία και η ελευθερία ως παράγοντες ανάπτυξης των λαών	

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΧΙΙ

ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΕΙΡΗΝΗ

§ 53. Η σπουδαιότητα του προβλήματος	257
1. Κατάλληλη αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου προς αποφυγή του πολέμου - 2. Ο πυρηνικός πόλεμος μέγιστη απειλή για την ανθρωπότητα - 3. Ειρήνη και αποπλισμός επιτακτική ανάγκη σήμερα - 4. «Όποιος επιθυμεί ειρήνη πρέπει να παρασκευάζει πόλεμο» υπό αμφισβήτηση - 5. Η ισορροπία δυνάμεων προστάδιο ενός παντελούς αποπλισμού	
§ 54. Πολιτική και φιλοσοφία	262
1. Ταύτιση φιλοσοφίας και πολιτικής - 1.1. Ο Πλάτων - 1.2. Κ. Πόππερ - 1.3. Κ. Μαρξ - 2. Η εξουσία φθείρει - 3. Η αλλοίωση της έννοιας του φιλοσόφου δια μέσου των αιώνων - 4. Η μόρφωση αναγκαία όχι όμως και επαρκής προϋπόθεση για τη διακυβέρνηση - 5. Η ελευθερία έκφρασης θεμελιώδες στοιχείο της δημοκρατίας - 6. Η συμβολή της φιλοσοφίας της παιδείας στην εδραίωση της ειρήνης	
§ 55. Ο ρόλος της παιδείας στην υπόθεση της ειρήνης	267
1. Αναγκαιότητα διδασκαλίας για την παγίωση της ειρήνης - 2. Γενικές οδηγίες για το περιεχόμενο της διδασκαλίας - 3. Ιστορική αναδρομή στις φοβερές συνέπειες του πολέμου - 4. Επιχειρήματα υπέρ της ειρήνης - 5. Απαραίτητη η εμπάκτηση των νέων στην ιδέα της ειρήνης	

Σημειώσεις	273
------------------	-----

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΤΑ ΗΘΙΚΑ ΘΕΜΕΛΙΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

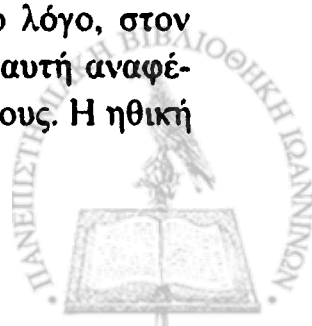
§ 1. Ηθική κατά τον Μπ. Ράσσελ

1. Το αντικείμενο της ηθικής

Ο Ράσσελ (1872-1970) αναφέρει κατ' αρχήν την επικρατέστερη άποψη της εποχής του, σύμφωνα με την οποία η σπουδή της ηθικής συνδέεται άρρηκτα με το ερώτημα, ποιες πράξεις πρέπει κάποιος να κάνει και ποιες ν' αποφεύγει. Δίνεται έτσι η εντύπωση, ότι η ηθική έχει άμεση σχέση με την ανθρώπινη συμπεριφορά, δηλαδή με τις ενάρετες και τις κακές πράξεις. Η ηθική ανήκει στις πρακτικές επιστήμες, προς τις οποίες αντιπαρατίθενται οι θεωρητικές. Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι η διαίρεση αυτή των ειδικοτήτων δεν είναι αυστηρή ούτε εντελώς θεμιτή. Ανάγεται στον Αριστοτέλη που διέκρινε θεωρητικό και πρακτικό βίο ή «διάννοια» (*Τα μετά τα φυσικά* Ε1, 1025 b 25). Για να μάθουμε αν μια πράξη είναι ορθή, πρέπει να υπολογίσουμε τις συνέπειές της· αν είναι καλές, η πράξη είναι ορθή, αν πάλι είναι κακές, είναι λανθασμένη. Στη διαδικασία βέβαια προϋποτίθεται η ηθική, διότι αλλιώς δεν μπορεί να γνωρίζει κανείς αν οι συνέπειες είναι καλές ή κακές. Συνεπώς ο χωρισμός της ηθικής –και κατά συνέπεια της φιλοσοφίας– από την επιστήμη δεν είναι τελειώς ορθός.

Ο φιλόσοφος είναι της γνώμης ότι το αντικείμενο της ηθικής είναι η προσπάθεια να διατυπωθούν προτάσεις για ενάρετη ή κακή συμπεριφορά. Αυτές είναι εν μέρει αληθείς, όπως ακριβώς και εκείνες των άλλων επιστημών. Σκοπός της ηθικής δεν είναι η πράξη, αλλά αναλύσεις για την ίδια. Αυτές όμως δεν είναι περισσότερο πρακτικές από όσο είναι οι περιγραφές των επιστημών, για παράδειγμα της χημείας. Η ηθική κατά συνέπεια, όπως συμπεραίνει ο Ράσσελ, δεν είναι έξω από την επιστήμη αλλά μέρος της¹.

Προσπαθεί στη συνέχεια ν' αποδείξει ότι η κρατούσα αντίληψη περιορίζει υπερβολικά τη σφαίρα της ηθικής. Όταν ρωτάμε γιατί πρέπει να κάνει κάποιος ορισμένες πράξεις και να αποφεύγει άλλες, τότε στην ουσία ζητάμε το λόγο, στον οποίο στηριζόμαστε, για να έχουμε μια συγκεκριμένη γνώμη. Η αιτία αυτή αναφέρεται όχι μόνο στις ίδιες τις πράξεις αλλά και στις πιθανές συνέπειές τους. Η ηθική

δηλαδή δεν περιορίζεται απλώς στο ερώτημα για το τι πρέπει να γίνει, αλλά προσπαθεί να δώσει και τεκμηρίωση των πορισμάτων της.

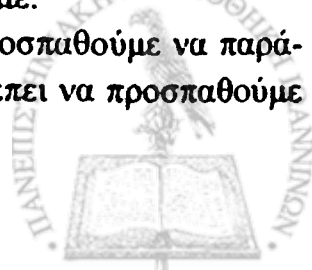
Ο Ράσσελ θέτει στη συνέχεια το ερώτημα, αν κάθε πρόταση πρέπει να δικαιολογείται ή αν υπάρχουν ορισμένες απ' αυτές, που δεν έχουν ανάγκη αποδείξεως, αφού είναι φανερές. Υφίστανται τέτοιες προτάσεις, όπως για παράδειγμα τα αξιώματα της γεωμετρίας. Ο Ράσσελ ορθά υποστηρίζει ότι δεν μπορούμε να ζητάμε λόγο για κάθε πρόταση, επειδή αυτό θα οδηγούσε στο άπειρο. Αν ωστόσο το κάνουμε, θα σημαίνει ότι ζητάμε το λόγο του λόγου, πράγμα που επαναλαμβάνεται επ' άπειρο, αφού θα αξιώνουμε για κάθε αιτιολογία νέα τεκμηρίωση. Οι πρώτες αυτές οφθαλμοφανείς προτάσεις τίθενται ως βάση των πειστηρίων μας. Αφού τώρα οι λογικές συνέπειες δεν έχουν περισσότερη βεβαιότητα από τις αρχικές προτάσεις, τα πράγματα, που αποδεικνύονται με συλλογισμούς δεν είναι περισσότερο βέβαια από εκείνα που γίνονται αποδεκτά, επειδή είναι ολοφάνερα και αποτελούν την αφετηρία της αποδεικτικής διαδικασίας. Κατά την έρευνά μας λοιπόν στην ηθική ζητάμε λόγους, μέχρι να φτάσουμε σε ολοφάνερες αυταπόδεικτες προτάσεις, που είναι τόσο απλές και θεμελιώδεις, ώστε είναι αδύνατο να βρεθούν άλλες πιο βασικές, από τις οποίες θα μπορούσαν αυτές να παραχθούν.

Όταν ρωτάμε για τα αίτια μιας πράξης, στην ουσία θέλουμε να πληροφορηθούμε κατά πόσο οι πιθανές συνέπειες της ενέργειας αυτής είναι οι καλύτερες δυνατές. Συνεπώς το ερώτημα για την συμπεριφορά προϋποθέτει τη γνώση, τι είναι καλό και τι κακό. Η καλή διαβίωση είναι απλώς μέσο προς επίτευξη του καθαυτού καλού, το οποίο πρέπει κατά συνέπεια να προηγείται στην έρευνα. Η μελέτη για το τι είναι καλό και κακό περιέχεται στην ηθική, η οποία έτσι παύει να ασχολείται μόνο με την ανθρώπινη συμπεριφορά. Πρώτα λοιπόν πρέπει να γνωρίζουμε τι είναι καλό και τι κακό².

2. Η έννοια του καλού και του κακού

Την έννοια του καλού και του κακού στην καθημερινή γλώσσα φαίνεται ότι κατέχουν όλοι οι άνθρωποι. Όταν όμως θέσουμε το ερώτημα, τι είναι καλό και τι κακό, βρισκόμαστε σε δυσκολία να δώσουμε μια σαφή, αδιαφιλονίκητη και γενικά αποδεκτή απάντηση. Το να επιχειρήσει κανείς να ορίσει το καλό σαν κάτι που πρέπει να υπάρχει καθαυτό και το κακό ως το αντίθετό του, δεν είναι ορθό. Γιατί, αν ήταν στο χέρι μας να κάνουμε κάτι να υπάρχει ή να μην υπάρχει, θα έπρεπε να προτιμήσουμε αυτό που είναι καλό και να αποστραφούμε το κακό. Αυτό όμως οδηγεί σ' ένα φαύλο κύκλο, επειδή προϋποθέτουμε ότι ξέρομε το ζητούμενο. Εκείνο δηλαδή που σκοπεύουμε να βρούμε, προϋποθέτουμε ότι το ξέρομε.

Κατά μια άλλη άποψη, καλό είναι αυτό που πρέπει να προσπαθούμε να παράγουμε. Το καλό όμως είναι ευρύτερη έννοια από αυτό που πρέπει να προσπαθούμε

να δημιουργούμε. Γιατί ό,τι μπορούμε να παράγομε εξαρτάται από τις δυνάμεις μας και τις ευκαιρίες, ενώ το καλό δεν έχει τέτοιους περιορισμούς. Εκτός τούτου, η γνώση μας για το αγαθό περιορίζεται σε πράγματα, για τα οποία έχομε αποκτήσει εμπειρία ή που φανταζόμαστε. Υπάρχουν ωστόσο ενδεχομένως αγαθά, για τα οποία έχομε ολοκληρωτική άγνοια. Αυτά είναι τέτοια, παρόλο που η ανθρώπινη συμπεριφορά δεν αναφέρεται σ' αυτά. Συνεπώς η έννοια του αγαθού είναι ευρύτερη και πιο θεμελιώδης από την ίδια της ορθής συμπεριφοράς. Χρησιμοποιούμε την έννοια του καλού, για να εξηγήσομε τι είναι ορθή συμπεριφορά, αλλά δε χρησιμοποιούμε την έννοια της ορθής συμπεριφοράς, για να εξηγήσομε τι είναι καλό³.

Ο Ράσσελ αναλύει στη συνέχεια την έννοια του αγαθού, σύμφωνα με την οποία ταυτίζεται με το επιθυμητό. Αυτό όμως κατά την άποψή του δεν ευσταθεί, επειδή κάποιος μπορεί να επιθυμεί κάτι που είναι οδυνηρό για τον άλλο. Έτσι αυτό που είναι καλό για μένα είναι κακό για κάποιον άλλο. Ο Ράσσελ όμως δε δέχεται ότι το καλό και το κακό έχουν προσωπικό και υποκειμενικό χαρακτήρα, αλλ' απρόσωπο και αντικειμενικό, αφού αυτά υπάρχουν καθαυτά και όχι σε σχέση με ορισμένα πρόσωπα. Το γεγονός λοιπόν, ότι το καλό στον έναν μπορεί να προκαλεί ευχαρίστηση, ενώ στον άλλο αποστροφή, δείχνει ότι η έννοια του καλού στην ηθική δεν ταυτίζεται με το επιθυμητό. Αλλά και για έναν άλλο λόγο ακόμη δεν μπορούμε κατά την άποψή του να δεχτούμε ότι το καλό είναι το επιθυμητό. Γιατί στην περίπτωση αυτή προϋποτίθεται ότι ξέρομε τόσο την έννοια του καλού όσο και του επιθυμητού. Το γεγονός μάλιστα ότι έχουν δοθεί αλληλοσυγκρουόμενοι ορισμοί για το αγαθό (όπως αγαθό είναι η ευδαιμονία ή η προσαρμογή στη φύση ή η υπακοή στο Θεό) δείχνει ότι δεν μπορούν να ευσταθούν όλοι αυτοί οι ορισμοί. Τους θεωρεί απλώς ουσιώδεις βεβαιώσεις για πράγματα που είναι καλά⁴, αφού το αγαθό είναι δύσκολο να οριστεί μονοσήμαντα. Ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης ορίζουν το αγαθό ως κάτι που επιδιώκουν όλοι, δηλαδή ως επιθυμητό. Δεν ισχύει όμως το αντίστροφο, δηλαδή κάθε ποθητό δεν είναι αγαθό. Άλλωστε τουλάχιστον κατά τον Πλάτωνα το αγαθό είναι η φρόνηση, η φιλοσοφία, ο ορθός λόγος και η διαλεκτική. Συνεπώς οι αιτιάσεις του Ράσσελ εναντίον εκείνων, οι οποίοι ορίζουν το αγαθό ως επιθυμητό, αν αυτές αναφέρονται στους δύο αυτούς γίγαντες του πνεύματος, δεν αληθεύουν.

Η γνώση μας σχετικά με το τι πράγματα υπάρχουν ή έχουν υπάρξει ή θα υπάρξουν, δε ρίχνει φως στο ερώτημα, ποια είναι καλά. Αλλά ούτε γενικές προτάσεις πάνω στο θέμα αυτό μπορούν να διατυπωθούν, όπως ό,τι υπάρχει είναι κακό ή ό,τι θα υπάρξει θα είναι καλύτερο ή χειρότερο από αυτό που ήδη υφίσταται. Τέτοιες φράσεις δεν μπορούν να ευσταθούν, επειδή δεν ξέρομε όλα τα πράγματα του παρόντος ή του παρελθόντος. Δεν μπορούμε συνεπώς να φτάσομε σε τέτοια γενική πρόταση, εκτός αν είναι η ίδια αυταπόδεικτη ή απορρέει από ολοφάνερη προκεί-

μενη. Τέτοια όμως αυτονόητη απόδειξη για το καλό ή το κακό όλων των πραγμάτων, είτε αυτών που έχουν υπάρξει είτε αυτών που θα υπάρξουν, δεν είναι δυνατή. Συνεχώς από το γεγονός ότι ο υπάρχων κόσμος είναι τέτοιος ή άλλης υφής, δεν μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα, και πράγματα μπορούν να είναι καλά ή κακά¹.

Είναι χυδαία διαδεδομένη η αντίληψη ότι το σύμπαν στο σύνολό του είναι καλό. Η άποψη αυτή υποστηρίζεται ασ' ενός μεν από την εξ αποκαλύψεως θρησκεία σύμφωνα με την οποία ο κόσμος κτίσθηκε από τον πανάγαθο και παντοδύναμο θεό, ασφετέρου δε από ορισμένους μεταφυσικούς φιλοσόφους όπως τον Πλάτωνα. Αυτοί που πιστεύουν ότι ο κόσμος ως όλο είναι καλός έχουν υποθετήσει την άποψη ότι το κακό συνίσταται αποκλειστικά στην απουσία κάποιου πράγματος και στο ότι τίποτε το θετικό δεν είναι κακό. Αυτοί ταυτίζουν την έννοια του καλού με εκείνη του πραγματικού. Ό,τι είναι καλό είναι και πραγματικό, δηλαδή υπάρχει και αντίστροφα, ό,τι υπάρχει είναι και καλό. Τέτοια άποψη διατυπώνει για παράδειγμα ο Σπινόζα που ταυτίζει την πραγματικότητα με την τελειότητα. Ό,τι είναι πραγματικό είναι τέλειο και κάθε τέλειο είναι πραγματικό. Παρόμοια άποψη είναι αυτή που ταυτίζει το κακό με τον περιορισμό, αφού αυτός είναι ανέφελος. Το κακό δηλαδή δεν έγκειται ποτέ στην ύπαρξη κάποιου πράγματος που μπορεί να ονομασθεί έτσι αλλά στην απουσία του. Συνεχώς, κάθε τι που υπάρχει πρέπει να είναι καλό και ο παρών κόσμος στο σύνολό του, αφού υπάρχει σε μέγιστο βαθμό, είναι ο άριστος κόσμος.

Οι ισχυρισμοί αυτοί όπως παρατηρεί ο Ράσσελ, δεν ευσταθούν. Ο πόνος και το μίσος, ο φθόνος και η αγριότητα είναι πράγματα που αναντίρρητα υπάρχουν, χωρίς να είναι ακλώς η απουσία των αντιθέτων τους. Μπορούμε λέγει να ισχυρισθούμε εξίσου καλά ότι το κακό έγκειται στην ύπαρξη του και το καλό στη μη ύπαρξη του. Δηλαδή, ό,τι υπάρχει είναι κακό και ό,τι δεν υπάρχει είναι καλό. Συνεχώς το σύνολο του κόσμου είναι το χειρότερο πράγμα που υπάρχει και μόνο η μη ύπαρξη είναι καλό πράγμα. Ο Βουδισμός υποστηρίζει μια τέτοια άποψη, η οποία όμως δεν είναι αυτονόητη. Από λογική σκοπιά δεν είναι περισσότερο παράλογη από την αντίθετη άποψη της². Εδώ μπορεί να προστεθεί ότι το ίδιο νόημα εκφράζεται και με το μηδενισμό.

Ο Ράσσελ δεν δέχεται ότι η θεωρία της εξέλιξης του Δαρβίνου ενδέχεται να έχει εφαρμογή στην ηθική. Δεν μπορούμε δηλαδή ανεξάρτητα από την ορθότητα ή όχι της θεωρίας του σχετικά με τη φύση να πούμε ότι στην ηθική το μεταγενέστερο είναι σίγουρα καλύτερο από το προγενέστερο. Έτσι η λιτρεία και ο θαυμασμός της δύναμης δεν έχει καμιά λογική θεμελίωση. Θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει πιθανό, ότι τα πράγματα πηγαίνουν από το κακό στο χειρότερο ή από το καλό στο καλύτερο. Ένα ισχυρό επιχείρημα που προβάλλει ο Ράσσελ είναι ότι αν δεχτούμε την έννοια της εξέλιξης τότε δεν θα πρέπει να ανησυχούμε για το τι

πρόκειται να συμβεί στο μέλλον, αφού ξέρομε εκ των προτέρων πως οτιδήποτε συμβεί θα είναι το καλύτερο δυνατό. Ο ίδιος, συνοψίζοντας σε αδρές γραμμές τις θέσεις του, λέει ότι το γεγονός, πως ένα πράγμα είναι αναπόφευκτο, δεν προσφέρει καμιά μαρτυρία ότι δεν είναι κακό· και το γεγονός, ότι ένα πράγμα είναι αδύνατο, δεν παρέχει καμιά εγγύηση ότι δεν είναι καλό. Θεωρεί αναμφισβήτητα ανόητο να στενοχωριέται κανείς για το μοιραίο και νομίζει ότι είναι επίσης λάθος να υπαγορεύει ο υπαρκτός κόσμος το μέτρο του καλού και του κακού. Είναι κατά τη γνώμη του φανερό, ότι ανάμεσα στα πράγματα που υπάρχουν, άλλα είναι καλά και άλλα κακά και ότι γνωρίζομε πολύ λίγα για το σύμπαν, ώστε να μπορούμε να έχουμε γνώμη για το αν υπερισχύει το καλό ή το κακό. Δεν έχουμε λόγο να είμαστε ούτε αισιόδοξοι ούτε απαισιόδοξοι. Απ' αυτά που ξέρομε για τον κόσμο τείνομε να εικάσομε ότι το καλό και το κακό βρίσκονται σε ισορροπία. Μπορούμε ακόμα να υποθέσομε ότι αυτό που ξέρομε είναι πολύ καλύτερο ή χειρότερο απ' αυτό που δεν ξέρομε. Συνεπώς, η μόνη λογική στάση κατά τη γνώμη του είναι η πλήρης αβεβαιότητα της κρίσης μας πάνω στο θέμα αυτό⁷. Ο Ν. Καζαντζάκης κλείνει την *Ασκητική* του με τη φράση: «Το καλό και το κακό είναι ένα και το ένα αυτό δεν υπάρχει».

3. Ορθό και λάθος

Το θέμα της καλής και κακής συμπεριφοράς εκλαμβάνεται γενικά ότι σχετίζεται άμεσα με την ηθική. Αυτή η άποψη θεωρείται από το Ράσσελ πάρα πολύ στενή, αφού γίνεται μεγάλη σύγχυση της ιδέας του καλού, με το να χρησιμοποιείται με δυο έννοιες. Η μια δηλώνει το είδος της καλής διαγωγής και η άλλη τα πράγματα, που όφειλαν να υπάρχουν εξαιτίας της ουσιαστικής τους αξίας. Ο Ράσσελ, για ν' αποφύγει τη σύγχυση αυτή, μιλάει εδώ για ορθές πράξεις και όχι για καλές. Η λέξη «ορθό» είναι πολυσήμαντη. Μια σημασία είναι εκείνη, που υποστηρίζεται από το φιλοσοφικό ρεύμα του ωφελιμισμού ή πραγματισμού. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, μια πράξη είναι ορθή, όταν οι συνέπειές της είναι ωφέλιμες. Η ορθότητα μιας πράξης δηλαδή εξαρτάται από τη χρησιμότητά της. Η άλλη σημασία υποστηρίζεται από τους ενορατικούς· απ' αυτούς δηλαδή που πιστεύουν στη διαίσθηση, αφού κρίνουν με βάση την επιδοκιμασία ή αποδοκιμασία της ηθικής έννοιας ή συνείδησης, που στηρίζεται στην ενόραση. Υπάρχουν δηλαδή άνθρωποι που πράττουν το ορθό, υπολογίζοντας στις άριστες συνέπειες που θα έχει η πράξη τους. Άλλοι πάλι κάνουν το σωστό, επειδή αυτό υπαγορεύει η συνείδησή τους.

Ο Ράσσελ προσπαθεί στη συνέχεια να ορίσει την έννοια του ορθού, που υπαγορεύεται από την ηθική συνείδηση. Κριτήριο της ορθής πράξης θα πρέπει να είναι το αίσθημα της έγκρισης ή επίκρισης γι' αυτήν. Το άτομο θα όφειλε να κάνει μια πράξη που επικροτεί και να απέχει από μια άλλη, που απορρίπτει. Ωστόσο, το

αίσθημα του ενστερνισμού δεν μπορεί να είναι αποφασιστικό, για να χαρακτηριστεί μια πράξη καλή ή κακή, επειδή το ίδιο ενδέχεται να αναιρεθεί. Το καθοριστικό είναι η κρίση, αν θα πρέπει μια πράξη να τύχει ευμενούς υποδοχής ή όχι, αφού είναι δυνατόν άλλοι να την υιοθετούν και άλλοι να την κατακρίνουν. Ο Ράσσελ αποφαίνεται ότι και τα δυο αυτά αντίθετα συναισθήματα ενδέχεται να είναι σωστά, παρόλο που δεν μπορούν να αληθεύουν ταυτόχρονα για την ίδια πράξη διαφορετικές κρίσεις.

Όταν λοιπόν επιδοκιμάζουμε μια πράξη, κρίνουμε πως αυτή είναι σωστή, ξέροντας συγχρόνως πως μπορεί και να σφάλουμε στην εκτίμησή μας. Νομίζουμε δηλαδή ότι κάτι είναι αντικειμενικά ορθό, ενώ στην πραγματικότητα μπορεί και να μην είναι. Αυτός λοιπόν που ενεργεί σύμφωνα με τη συνείδησή του, πράττει αυτό που πιστεύει πως είναι αντικειμενικά ορθό, χωρίς όμως κατ' ανάγκην και να είναι. Συνεπώς χρειαζόμαστε άλλο κριτήριο, για να μπορέσουμε να τεκμηριώσουμε το συλλογισμό μας⁸. Όταν οι άνθρωποι ισχυρίζονται ότι μια πράξη είναι ορθή, προβάλλουν ως επιχειρήματα τις συνέπειές της. Έτσι, όταν ένας πολιτικός ή ένας δάσκαλος σκέφτεται ποια είναι η καλύτερη πολιτική ή διδασκαλία, στοχάζεται τις συνέπειες των δραστηριοτήτων αυτών. Αναλογίζεται δηλαδή αν μ' αυτές θα έχει τα καλύτερα δυνατά αποτελέσματα.

Αλλά και στις απλές οδηγίες ή εντολές (όπως: μη λες ψέματα, μη σκοτώσεις) γίνεται η δικαιολόγησή τους με τις πιθανές συνέπειες που θα έχει κανείς, αν τις παραβεί. Τα πράγματα όμως δεν είναι πάντοτε τόσο ξεκάθαρα. Υπάρχουν δηλαδή ορισμένες περιπτώσεις, που είναι αμφίβολο αν μια ανθρωποκτονία είναι δικαιολογημένη ή όχι, όπως για παράδειγμα η τυραννοκτονία, η θανατική ποινή, ο φόνος σε καιρό πολέμου, αυτοάμυνας ή υπεράσπισης άλλων κλπ. Η σημασία για παράδειγμα των δέκα εντολών έγκειται στο ότι δίνουν απλώς κανόνες, η υπακοή στους οποίους σ' όλες σχεδόν τις περιπτώσεις, φέρει καλύτερα αποτελέσματα από ό,τι η ανυπακοή. Η δικαιολόγηση των οδηγιών αυτών δεν είναι εξ ολοκλήρου ανεξάρτητη από τα επακόλουθά τους⁹.

Στην καθημερινή γλώσσα συνήθως προϋποτίθεται ένας κώδικας ηθικών αξιών· μια πράξη καλείται ανήθικη, όταν αυτός παραβιάζεται. Είναι δυνατόν ένα άτομο να ενεργεί κατά τρόπο, που να είναι αντικειμενικά λάθος, όχι όμως και υποκειμενικά, χωρίς δηλαδή να αποδοκιμάζεται η συγκεκριμένη αυτή ενέργεια από τη συνείδησή του. Μια πράξη είναι συνεπώς ανήθικη, όταν αποδοκιμάζεται από τη συνείδηση του πράττοντος· μπορεί όμως να χαρακτηριστεί ανόητη ή ακαταλόγιστη, όταν η συνείδησή του την επιδοκιμάζει, παρόλο που μπορεί να έχει κακές συνέπειες. Αυτός ο κώδικας των ηθικών αρχών υποτίθεται στην καθημερινή γλώσσα ότι έχει γίνει αποδεκτός από κάθε συνείδηση, έτσι ώστε, όταν τον καταπατεί κάποιος, να προκαλείται μια πράξη όχι απλώς ασύνετη, αλλά ανήθικη. Αντίθετα, ό-

ταν ο κώδικας αυτός είναι σιωπηλός, δεν είναι δηλαδή ρητά διατυπωμένος, μια ατυχής πράξη θεωρείται αντικειμενικά λάθος, όχι όμως και υποκειμενικά. Συνεπώς η πράξη αυτή μπορεί να χαρακτηριστεί ασύνετη, όχι όμως και ανήθικη.

Το πλεονέκτημα του ηθικού κανόνα είναι ότι –στο βαθμό που αυτός είναι αντικειμενικά σωστός– έχει την τάση να εναρμονίσει αντικειμενική και υποκειμενική ορθότητα. Όμως ο ηθικός κώδικας δεν περιέχει έσχατες αλήθειες, αλλά στηρίζεται σε εκτίμηση πιθανών συνεπειών και είναι βασικά μια μέθοδος, που θα οδηγήσει την κρίση των ανθρώπων να επιδοκιμάζει ό,τι είναι αντικειμενικά ορθό και να αποδοκιμάζει ό,τι είναι λάθος. Αυτό που είναι λοιπόν αντικειμενικά ορθό εξαρτάται από τις συνέπειές του. Έτσι, η αληθινά σωστή πράξη είναι αυτή που έχει τις καλύτερες πιθανές συνέπειες. Αυτή χαρακτηρίζεται ως η πιο επιτυχής, αφού μπορεί να προκαλέσει τη μεγαλύτερη υπερβολή του καλού έναντι του κακού ή τη λιγότερη υπερβολή του κακού έναντι του καλού. Στις πράξεις που θεωρούνται στο σύνολό τους κακές ισχύει το ρητό: «Τὸ μὴ χεῖρον βέλτιστον», κατά την έκφραση των αρχαίων Ελλήνων.

Ο Ράσσελ όμως έχει τη γνώμη, πως δεν είναι σωστό να υποστηρίξουμε ότι η πιο επιτυχής πράξη είναι πάντοτε εκείνη που είναι αντικειμενικά σωστή, με την έννοια ότι ένας σοφός άνθρωπος θα έκρινε ότι αυτή όφειλε να γίνει. Γιατί είναι δυνατόν η πράξη, που θεωρείται πιο πετυχημένη, να είναι –καθόλες τις ενδείξεις που έχουμε στη διάθεσή μας– λιγότερο τυχερή από άλλες. Σε τέτοια περίπτωση θα ήταν κατά μία τουλάχιστον έννοια αντικειμενικά λάθος να πηγαίνει κανείς ενάντια στις ενδείξεις. Έχουν υπάρξει οπωσδήποτε άτομα, που χωρίς αμφιβολία έχουν κάμει μεγάλο κακό στην ανθρωπότητα, ώστε θα ήταν τυχερό για τον κόσμο, αν τους είχαν φονεύσει οι τροφοί τους στη νηπιακή ακόμη ηλικία. Αν όμως αυτές τους σκότωναν, δεν θα ήταν η πράξη τους αυτή αντικειμενικά σωστή, διότι οι προοπτικές έλεγαν ότι η ενέργειά τους αυτή δεν θα είχε τα καλύτερα αποτελέσματα. Κι αυτό διότι, για να εκτιμήσουμε μια πράξη ως αντικειμενικά ορθή, πρέπει να μετράμε τις πιθανότητές της να αποβεί τέτοια. Ο Ράσσελ θεωρεί την αντικειμενικά ορθή πράξη όχι ως την πιο επιτυχημένη, αλλ' ως την πιο έξυπνη. Ως τέτοια χαρακτηρίζεται από τον ίδιο εκείνη, η οποία –αφού λάβει κανείς όλα τα διαθέσιμα δεδομένα– μας δίνει την πιο μεγάλη προσδοκία του καλού στο σύνολό του, ή την ελάχιστη προσδοκία κακού. Μια αντικειμενικά ορθή πράξη είναι εκείνη που είναι δυνατόν να γίνει και που θα έχει πιθανώς τις καλύτερες συνέπειες¹⁰.

Είναι ωστόσο δυνατόν κάποιος να κάμει μια πράξη, η οποία να είναι μεν υποκειμενικά σωστή, αλλά αντικειμενικά λαθεμένη. Σε τέτοια περίπτωση η πράξη αυτή δεν είναι αμαρτωλή, αλλ' αντίθετα μπορεί να είναι σε μεγάλο βαθμό ενάρετη, παρόλο που είναι αντικειμενικά λάθος. Μια πράξη είναι υποκειμενικά ορθή, όταν ο πράττων νομίζει ότι είναι αντικειμενικά ορθή, ενώ υποκειμενικά λάθος.

όταν νομίζει πως είναι αντικειμενικά λάθος. Αυτό δεν σημαίνει ότι, όταν ένα άτομο θεωρεί υποκειμενικά μια πράξη ορθή, αυτή θα έχει απ' όλες τις δυνατές πράξεις τα καλύτερα αποτελέσματα, διότι ενδέχεται να μην υιοθετεί τον παραπάνω ορισμό του αντικειμενικά ορθού. Απλώς σημαίνει ότι ο πράττων την επιδοκιμάζει. Κάποιος μπορεί να κρίνει ότι μια πράξη είναι ορθή, χωρίς να υπολογίζει πως οι συνέπειές της θα είναι οι καλύτερες δυνατές. Η κρίση κάποιου για το τι είναι αντικειμενικά ορθό, μπορεί να είναι λαθεμένη, όχι μόνο από λάθος εκτίμηση των πιθανών συνεπειών, αλλά και από εσφαλμένη θεωρία για το τι είναι αντικειμενικά ορθό. Έτσι ο Ράσσελ θεωρεί τον παραπάνω ορισμό που έδωσε για το αντικειμενικά ορθό απλώς ως ετικέτα, που προσκολλάται μόνο στις αντικειμενικά ορθές πράξεις και όχι σε άλλες.

Ο Ράσσελ κάνει την υπόθεση, ότι μια πράξη είναι ηθική, όταν ο πράττων την επιδοκιμάζει και ανήθικη, όταν την αποδοκιμάζει. Η λέξη «ηθικός» χρησιμοποιείται εδώ με την έννοια του υποκειμενικά ορθού και «ανήθικος» με την έννοια του υποκειμενικά λαθεμένου. Στον ορισμό αυτόν υπάρχουν οι παρακάτω δυσκολίες. Κατ' αρχήν θεωρούμε συχνά ανήθικο πράγμα το ότι επιδοκιμάζουμε ορισμένες πράξεις, ενώ αποδοκιμάζουμε άλλες. Κατά δεύτερο λόγο, υπάρχουν πράξεις αυθόρμητες που τις κάνουμε, χωρίς να εκφέρομε κρίση της δοκιμασίας ή αποδοκιμασίας. Γι' αυτό ο ορισμός αυτός - όπως είδαμε παραπάνω- θεωρείται από τον ίδιο ανεπαρκής. Η θεωρία, ότι μια πράξη δεν είναι ποτέ ανήθικη, όταν ο πράττων την εγκρίνει, έχει το μειονέκτημα (ή το πλεονέκτημα) ότι συγχωρεί και δικαιολογεί όλες σχεδόν τις πράξεις εκείνες, που έχουν κοινή αποδοκιμασία. Έτσι μπορούμε να υποθέσουμε ότι μια πράξη μπορεί να είναι ανήθικη, ακόμα και όταν ο πράττων τη θεωρεί ορθή. Επίσης, αυθόρμητες πράξεις, για τις οποίες δεν υπάρχει κρίση αν είναι ορθές ή λαθεμένες, συχνά επαινούνται ή αποδοκιμάζονται. Πράξεις για παράδειγμα ανδρείας θαυμάζονται πιο πολύ, όταν είναι αυθόρμητες, παρά όταν γίνονται ύστερα από περίσκεψη. Μια μηχανική πράξη δεν είναι περισσότερο κατακριτέα από μια εσκεμμένη. Ο Ράσσελ καταλήγει στα εξής συμπεράσματα: μια πράξη είναι ηθική, όταν ο πράττων τη θεωρεί ορθή ύστερα από αμερόληπτη σκέψη. Αντίθετα, μια πράξη είναι ανήθικη, όταν ο πράττων τη θεωρεί λαθεμένη ύστερα από ώριμη και τεκμηριωμένη σκέψη. Μια πράξη δεν είναι ούτε ηθική ούτε ανήθικη, όταν είναι ασήμαντη και λίγο ποσό στοχασμού δε θα αρκούσε να δείξει ότι είναι σωστή ή λάθος. Η ωριμότητα της σκέψης εξαρτάται από τη δυσκολία και τη σπουδαιότητα της απόφασης. Μια πράξη είναι ορθή, όταν απ' όλες τις δυνατές περιπτώσεις, είναι αυτή που έχει τις περισσότερες πιθανότητες να δώσει τα καλύτερα αποτελέσματα¹¹.

4. Ντετερμινισμός και ηθική

Ο Ράσσελ δεν εξετάζει το πάρα πολύ σπουδαίο και παμπάλαιο πρόβλημα της

ελευθερίας της βούλησης, αν δηλαδή ο άνθρωπος είναι ελεύθερος να πράττει ό,τι θέλει, αλλά περιορίζεται στη σχέση που έχει ο ντετερμινισμός με την ηθική. Αναφορικά με το πρόβλημα αυτό της ελευθερίας και της αναγκαιότητας ή του ντετερμινισμού, δέχεται ότι οι λόγοι υπέρ του δεύτερου είναι ισχυρότεροι και ξεκινά στη διερεύνηση του θέματός του με την αποδοχή του. Κατ' αρχήν αναφέρει δυο αντίθετες απόψεις. Οι υπερασπιστές της ελευθερίας της βούλησης υποστηρίζουν ότι η άρνησή της συνεπάγεται και την απόρριψη της αξίας ή απαξίας, πράγμα που οδηγεί στην κατάρρευση της ηθικής. Δεν υπάρχουν δηλαδή στην περίπτωση αυτή οι απαραίτητες προϋποθέσεις της ηθικής, που είναι η αξία και η απαξία. Οι υποστηρικτές της αντίθετης άποψης λένε ότι είναι αδύνατο να ξέρομε τι πρέπει να κάνομε κάτω από δοσμένες συνθήκες, αν δεν ξέρομε τουλάχιστον εν μέρει τις συνέπειες των πράξεών μας. Η ορθότητα της συμπεριφοράς δεν είναι η θεμελιώδης έννοια, πάνω στην οποία στηρίζεται η ηθική, αλλά το καθαυτό καλό και το καθαυτό κακό. Ο Ράσσελ δέχεται πως η αρχή της αιτιότητας (ότι δηλαδή κάθε γεγονός καθορίζεται από προηγούμενα συμβάντα και ότι μπορεί θεωρητικά να προβλεφτεί μια πράξη, όταν γνωρίζομε αρκετό αριθμό απ' αυτά) εφαρμόζεται τόσο στις ανθρώπινες πράξεις όσο και στα άλλα γεγονότα.

Πιστεύει ακόμη πως, όταν τίθεται υπό αμφισβήτηση η αρχή της αιτιότητας, η ηθική καταρρέει, αφού ορθή πράξη είναι εκείνη, της οποίας τα πιθανά αποτελέσματα είναι τα καλύτερα δυνατά. Η εκτίμηση λοιπόν του ορθού και του λάθους αναγκαστικά προϋποθέτει ότι οι πράξεις μας έχουν αποτελέσματα και συνεπώς ισχύει η αρχή της αιτιότητας. Έχει ωστόσο υποστηριχθεί από τους υπερασπιστές της ελευθερίας της βούλησης, ότι ο ντετερμινισμός καταστρέφει κάθε έννοια ηθικής, αφού αυτός δέχεται ότι όλες μας οι πράξεις είναι αναπόφευκτες και συνεπώς δεν αξίζουν ούτε τον έπαινο ούτε τον ψόγο¹². Την άποψη αυτή δεν την ασπάζεται ο Ράσσελ. Κι αυτό γιατί ο ντετερμινισμός δεν καταργεί τη διάκριση ανάμεσα στο ορθό και το λάθος ούτε στο καλό και το κακό. Είναι γενικά αποδεκτό ότι το καλό και το κακό έχουν αιτίες. Θα ήταν δε παράδοξο να δεχτούμε ότι η απόφαση του ανθρώπου δεν καθορίζεται από την πίστη και την αφοσίωσή προς το καθήκον του. Άρα η πράξη του έχει μια αιτία¹³.

5. Εγωισμός

Όταν ο Ράσσελ ορίζει ως καλή πράξη αυτή που έχει τις καλύτερες πιθανές συνέπειες, εννοεί το θέμα γενικά και όχι μόνο για ένα συγκεκριμένο άτομο. Ο φιλόσοφος εξετάζει την εύλογη αντίρρηση που ενδεχομένως θα φέρει κάποιος: ότι δηλαδή κάθε άτομο ενδιαφέρεται πρώτα και κύρια για τον εαυτό του και μετά για τους άλλους, πρώτα για την οικογένειά του και μετά για τους ξένους, πρώτα για τους συμπατριώτες του και μετά για τους αλλοδαπούς. Σ' όλες αυτές τις περιπτώ-

σεις διακρίνεται μια τάση εγωϊσμού, ο οποίος όμως έχει διαφορετικές σημασίες. Σημαίνει ότι ο καθένας νιώθει την ψυχολογική υποχρέωση να επιδιώκει αποκλειστικά το καλό του. Άλλη σημασία είναι αυτή, σύμφωνα με την οποία θα επιτύχει κάποιος τα καλύτερα αποτελέσματα για το σύνολο, με το να επιδιώκει το καλό του. Μπορεί ακόμη να σημαίνει ότι το καλό μόνο ως ατομικό μπορεί να υπάρχει και όχι ως γενικό. Σ' όλες όμως αυτές τις περιπτώσεις χρησιμοποιείται η φράση «το καλό μου», χωρίς να έχει ξεκαθαριστεί τι σημαίνει.

Ο Ράσσελ εξετάζει στη συνέχεια τι μπορεί να σημαίνει η ρήση «το καλό μου». Του αποδίδει πολλές διαφορετικές σημασίες. Εννοεί πρώτα αυτό που επιθυμώ, ανεξάρτητα αν έχει ή όχι στενότερη σχέση με μένα. Μπορεί να δηλώνει ακόμα την ευτυχία ή μια ψυχική κατάσταση που είναι καλή, την τιμή και το σεβασμό από τους άλλους ή οτιδήποτε είναι καλό και έχει κάποια σχέση με μένα, εξαιτίας της οποίας μπορεί να θεωρηθεί δικό μου. Απ' αυτές ο Ράσσελ εξετάζει μόνο δύο: 1) κάθε καλό που επιθυμώ, και 2) κάθε καλό που έχει με μένα κάποια σχέση, που δεν έχει με άλλους, όπως η ευτυχία μου, η υπόληψή μου, η αρετή μου κλπ. Όταν επιθυμώ κάτι, η απόκτησή του θα μου προκαλέσει ευχαρίστηση, ενώ η στέρησή του θα μου προξενήσει πόνο. Συνεπώς επιθυμώ κάτι εξαιτίας της ευχαρίστησης που θα νιώσω, και όχι εξαιτίας του ίδιου του πράγματος. Αυτό όμως είναι σχήμα πρωθύστερο, δηλαδή αντίστροφο. Η ευχαρίστηση που παίρνομε από τα πράγματα συνήθως εξαρτάται από το αν έχουμε μια επιθυμία, που θα ικανοποιήσομε. Η απόλαυση του φαγητού και του ποτού για παράδειγμα εξαρτάται από την πείνα και τη δίψα που έχουμε. Η ευχαρίστηση δηλαδή εξαρτάται από την επιθυμία και δεν θα υπήρχε χωρίς αυτήν. Οι ευχαριστήσεις προέρχονται συχνότερα από επιθυμίες παρά αντίστροφα. Συνεπώς, το απλό γεγονός, ότι ένα άτομο οφείλει την ευχαρίστησή του στην επιτυχία του σκοπού του, δεν είναι λόγος επαρκής, για να ισχυρισθούμε ότι η επιθυμία του είναι εγωκεντρική¹⁴.

Ο Ράσσελ εξετάζει στη συνέχεια κατά πόσο οι ανθρώπινες πράξεις μπορούν να εξηγηθούν με βάση τον εγωισμό. Η πιο εμφανής αντίθετη περίπτωση είναι η αυτοθυσία των ατόμων για την πατρίδα ή των γονιών για τα παιδιά τους. Οι υπερασπιστές του εγωισμού θα αντέτασσαν στην περίπτωση αυτή το επιχείρημα, ότι οι άνθρωποι που κάνουν την αυτοθυσία δεν θα ήταν ευτυχείς αν δεν την έκαναν, και ότι ζητούν την επιδοκιμασία των ανθρώπων ή των συνειδήσεών τους τη στιγμή της θυσίας, κατά την οποία πραγματώνεται το ύψιστο εγώ τους.

Ο Ράσσελ δε δέχεται την επιχειρηματολογία αυτή και αναρωτιέται γιατί οι άνθρωποι δε θα ήταν ευχαριστημένοι στην αντίθετη περίπτωση. Όταν κάποιος επιθυμεί να κάμει κάτι, που είναι έξω από τον εαυτό του, όπως είναι στην περίπτωση της φιλαλληλίας, τότε δεν θα επιδιώκει το καλό του. Αν υποθέσουμε, λέει, ότι αυτός που γίνεται θυσία, δεν την κάνει για εκπλήρωση επιθυμίας ενός εξωτερικού

σκοπού, αλλά από φόβο αποδοκimasίας από τους άλλους, τότε ένας δε θα την έκανε. αν ήταν σίγουρος ότι κανείς δε θα γνώριζε την παράλειψη του καθήκοντός του. Αναφέρει μάλιστα συγκεκριμένα το ακόλουθο παράδειγμα. Όταν βλέπει ένας κάποιον που πνίγεται στη θάλασσα, δε θα βουτήξει στο νερό να τον σώσει, όταν είναι σίγουρος πως κανείς δεν τον βλέπει, ώστε να διαπιστωθεί η παράλειψή του αυτή. Το ορθό είναι ότι κατά την αυταπάρνηση λαμβάνει κανείς υπόψη του τόσο την επιδοκimasία όσο και την αποδοκimasία της πράξης του από τους άλλους. Έχουμε ωστόσο περιπτώσεις, που έχει κάμει κάποιος αυτοθυσία ενάντια στην αποδοκimasία της πράξης του αυτής από τους άλλους. Ένας άλλος τύπος εγωισμού είναι ότι κάθε ένας μπορεί να υπηρετεί κατά τον καλύτερο τρόπο το γενικό καλό, όταν επιδιώκει το ατομικό του καλό. Μερικοί αρνούνται ότι υπάρχει το γενικό καλό. Διακρίνουμε ωστόσο περιπτώσεις, όπου όλοι συμφωνούν στο ότι κάτι είναι καλό για όλους. Η άρνηση, ότι δεν υφίσταται γενικό καλό, είναι δυνατή μόνο στην περίπτωση που αρνούμαστε ολοκληρωτικά την ηθική¹⁵.

§ 2. Ηθική κατά τον Κάρολο Μαρξ (1818-1883)

1. Ελάχιστες είναι οι αλήθειες με διαχρονική ισχύ

Έπειτα από την εξέταση της ηθικής του Ράσσελ, που εκφράζει μια από τις όχι λιγότερο σπουδαίες και αντιπροσωπευτικές τάσεις της παραδοσιακής ηθικής, απομένει να εξετασθεί μια άλλη ηθική που αντανακλά την ιδεολογία διαφορετικών κοινωνικών συστημάτων· αυτή είναι η ηθική του Μαρξ, που αποτελεί σταθμό στην ιστορία του φιλοσοφικού στοχασμού, είτε αποδέχεται κανείς είτε όχι τη μαρξιστική φιλοσοφία στο σύνολό της. Ο Μαρξ υποστηρίζει ότι δεν υφίστανται αλήθειες με αιώνια ισχύ ή, κι αν ακόμα υπάρχουν, είναι ελάχιστες. Κατ' αρχήν επιχειρεί θεωρητική θεμελίωση του ισχυρισμού του αυτού, χρησιμοποιώντας τη μέθοδο της εις άτοπο απαγωγής. Το επιχείρημά του έχει ως εξής: αν η ανθρωπότητα μεταχειριζόταν μόνο αιώνιες αλήθειες, που θα είχαν γενική και απόλυτη ισχύ, τότε θα είχε φτάσει στο σημείο που θα εξαντλείτο δυνάμει και ενεργεία το άπειρο του πνευματικού κόσμου και συνακόλουθα θα συνετελείτο το θαύμα της απαρίθμησης του απείρου¹.

Το είδος αυτό του συλλογισμού φέρνει στη μνήμη μας τα Ζηνώνια παράδοξα. Ο Ζήνωνας ως γνωστόν προσπαθούσε να αναιρέσει τις θέσεις των εχθρών του δασκάλου του Παρμενίδη, με το να τις οδηγεί σε αντιφάσεις. Έτσι κι εδώ τα συμπεράσματα, στα οποία καταλήγει ο Μαρξ, για να αντικρούσει τη θέση των άλλων, είναι αντιφατικά, επειδή ούτε το άπειρο μπορεί να μετρηθεί, γιατί τότε δεν θα ήταν άπειρο, αλλά ούτε και οι άπειρες δυνατότητες του πνεύματος μπορούν να εξαντληθούν, γιατί τότε δεν θα ήταν άπειρες. Με τον τρόπο αυτόν ο δημιουργός

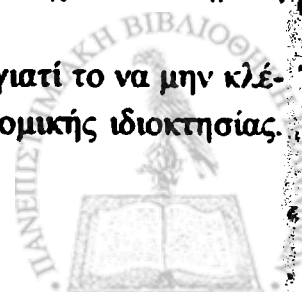
του διαλεκτικού και ιστορικού υλισμού προσπαθεί να ανασκευάσει την άποψη, ότι ισχύουν αιώνιες αλήθειες, ανεξάρτητα αν το πετυχαίνει ή όχι και σε ποιο βαθμό.

Γίνεται μάλλον αντιληπτό ότι το επιχείρημα αυτό ενέχει κάποια ορθότητα. Αν πράγματι όλες οι ανθρώπινες γνώσεις είχαν απόλυτη και γενική ισχύ, δεν θα ήταν δυνατή η αναθεώρηση μιας ιδέας, αφού θα ήταν παντοτινή πραγματικότητα. Σ' αυτή την περίπτωση όμως θα περιοριζόνταν αισθητά το πεδίο της έρευνας και ο ορίζοντας της δυνατής γνώσης. Πέραν απ' αυτό γεννάται το πρόβλημα κριτηρίων για την απόλυτη αλήθεια. Ποια κριτήρια εγγυώνται ότι μια συγκεκριμένη αλήθεια είναι αιώνια; Είναι δυνατό να επιτευχθεί γενική ομοφωνία ως προς την επιλογή των κριτηρίων αυτών; Δύσκολα θα μπορούσε να δοθεί καταφατική απάντηση στο ερώτημα αυτό. Ο Γερμανός φιλόσοφος δέχεται ωστόσο ότι υπάρχουν μερικές αλήθειες που είναι πέραν από κάθε αμφιβολία, και τις οποίες μόνο ένας τρελός δεν θα δεχόταν, όπως: δύο φορές το δύο κάνει τέσσερα, οι γωνίες ενός τριγώνου είναι ίσες με δύο ορθές, το Παρίσι είναι στη Γαλλία, ο άνθρωπος χωρίς τροφή πεθαίνει κ.ά. Οι αλήθειες αυτές χαρακτηρίζονται από τον ίδιο αυτονόητες κοινοτυπίες. Ο Μαρξ λέει: «Όποιος κυνηγά λοιπόν τελεσίδικα οριστικές αλήθειες, δηλαδή γνήσιες και όχι μεταβλητές, αυτός ελάχιστα θα αποκομίσει κάτι εκτός από κοινοτυπίες του πιο φτηνού είδους, όπως για παράδειγμα ότι οι άνθρωποι δεν μπορούν να ζήσουν χωρίς εργασία, ότι αυτοί ως επί το πλείστον έχουν χωριστεί σε άρχοντες και αρχομένους ή ότι ο Ναπολέων πέθανε στις 5 Μάη του 1821 κ.ο.κ.»².

2. Η ηθική διαμορφώνεται ανάλογα με την κοινωνική τάξη

Ο Μαρξ προβαίνει σε μια διακρίβωση στην κοινωνία της εποχής του. Διαπιστώνει συγκεκριμένα ότι κάθε μια από τις τρεις κοινωνικές τάξεις, δηλαδή η φεουδαρχία, η αστική τάξη και το προλεταριάτο έχει τη δική της ηθική. Η επισήμανση αυτή τον οδηγεί στο συμπέρασμα, ότι οι άνθρωποι συνειδητά ή ασυνείδητα διαμορφώνουν σε τελευταία ανάλυση τις απόψεις τους για την ηθική από τις πρακτικές συνθήκες, στις οποίες στηρίζεται η κοινωνική τους θέση, δηλαδή με βάση τις οικονομικές σχέσεις, με τις οποίες διενεργείται η παραγωγή και η ανταλλαγή³. Οι ηθικές των τριών κοινωνικών τάξεων έχουν κοινό σημείο το ότι αντιπροσωπεύουν τρεις διαφορετικές φάσεις της ίδιας ιστορικής εξέλιξης και έχουν κατά συνέπεια κοινό ιστορικό υπόβαθρο. Από τη στιγμή, λέει, που υφίσταται η ατομική ιδιοκτησία, πρέπει να ισχύει για όλες τις κοινωνικές τάξεις η ηθική προσταγή: Μην κλέβεις. Αυτή η υπόδειξη όμως δεν μπορεί να ισχύει στο διηνεκές. Κι αυτό γιατί, όταν σε μια κοινωνία παραμεριστεί κάθε κίνητρο για κλοπή, δεν θα έχει πια νόημα η παραπάνω νουθεσία⁴.

Ο Μαρξ φαίνεται να έχει δίκιο στον ισχυρισμό του αυτόν, γιατί το να μην κλέβει κανείς έχει νόημα, μόνο εφόσον υπάρχει ο θεσμός της ατομικής ιδιοκτησίας.

Σε αντίθετη περίπτωση λείπει η προϋπόθεση εκείνη, κάτω από την οποία θα ίσχυε η εντολή αυτή. Συνεπώς ο Πρώσος φιλόσοφος αντικρούει με πειστικά επιχειρήματα κάθε αξίωση που θα ήθελε να μας επιβάλει οποιαδήποτε ηθικά δόγματα ως αιώνια, οριστικά και αναλλοίωτα, με το αιτιολογικό ότι ο κόσμος της ηθικής δεν έχει πάντα σταθερές αρχές πέρα από την ιστορία, τις ιδιαιτερότητες των ατόμων και τον τρόπο διακυβέρνησης των λαών. Ισχυρίζεται απεναντίας ότι όλες οι μέχρι σήμερα ηθικές θεωρίες είναι συνάρτηση των εκάστοτε οικονομικών σχέσεων· όπως η κοινωνία εκινείτο ανάμεσα σε ταξικές αντιθέσεις, έτσι και η εκάστοτε ηθική ήταν ταξική, αφού υπερασπιζόταν την εξουσία και τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης ή την επανάσταση ενάντια στην εξουσία, όταν οι καταπιεσμένοι ήταν αρκετά ισχυροί. Δεν αμφισβητεί ωστόσο ότι στην ηθική, όπως και σε όλους τους άλλους κλάδους της ανθρώπινης γνώσης, σημειώνεται κάποια πρόοδος. Πιστεύει ακόμα ότι μια πραγματική, ενιαία και μοναδική ηθική θα είναι τότε εφικτή, όταν όχι μόνο ξεπεραστεί η πάλη των τάξεων, αλλά και όταν αυτή λησμονηθεί στην πράξη της ζωής⁵.

3. Ο άνθρωπος αποκτά αντίληψη του κόσμου από τις πραγματικές συνθήκες

Ο Μαρξ δεν ακολουθεί το φιλοσοφικό εκείνο ρεύμα, που δέχεται τις έμφυτες ιδέες και την α ριγογι γνώση ή μέθοδο. Οι φιλόσοφοι αυτοί εκμαιεύουν τις ιδιότητες ενός αντικειμένου όχι από το ίδιο, αλλά παραγωγικά από την έννοιά του. Είναι ωστόσο αναγκαίο κατά τη γνώμη του να σχηματίζεται η έννοια του αντικειμένου από τον ίδιο τον εαυτό του. Αυτή οφείλει να ανταποκρίνεται προς το αντικείμενο και όχι το αντικείμενο προς την έννοια. Ο Μαρξ, στηριζόμενος στις γενικές αυτές παρατηρήσεις, καταλήγει στο συμπέρασμα, ότι και στον τομέα της ηθικής θα ήταν καλό να μορφώνει κανείς γνώμη από τις πραγματικές κοινωνικές συνθήκες και όχι από γενικές και αφηρημένες έννοιες⁶. Σύμφωνα με το συλλογισμό αυτόν δυο άνθρωποι (καθώς και οι βουλήσεις τους) δεν μπορούν ποτέ να είναι τελείως ίσοι και να ταυτίζονται απόλυτα. Αυτό θα ήταν τότε μόνο δυνατόν, αν οι άνθρωποι είχαν αποδεσμευτεί από κάθε πραγματικότητα και από όλες τις γήινες καταστάσεις: εθνικές, οικονομικές, πολιτικές, θρησκευτικές κ.ά., και θα έμενε μόνο η έννοια άνθρωπος, η οποία δεν μπορεί ωστόσο να υπάρξει έξω από την κοινωνία.

4. Ελευθερία είναι η κατανόηση της αναγκαιότητας

Ο Μαρξ —όπως άλλωστε και άλλοι φιλόσοφοι— συνδέουν στενά το πρόβλημα της ηθικής με το θέμα της ελευθερίας της βούλησης και της υπευθυνότητας του ανθρώπου. Στο σημείο αυτό βρίσκει ορθή τη γνώμη του Εγέλου, ότι ελευθερία είναι η κατανόηση της αναγκαιότητας. Οι καταβολές της άποψης αυτής βρίσκονται

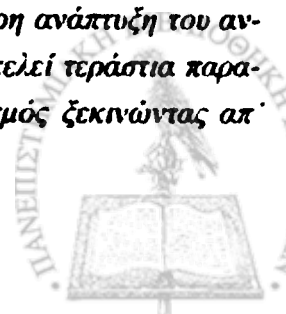
στο Σπινόζα⁸. Η ελευθερία δεν είναι ανεξάρτητη από τους φυσικούς νόμους, αλλά στηρίζεται στη γνώση αυτών καθώς και στη δυνατότητα ν' αφήσουμε με πρόγραμμα να επιδράσουν οι αρχές αυτές σε ορισμένους στόχους. Ελευθερία της βούλησης σημαίνει να αποφασίζει κανείς βασιζόμενος στη γνώση των δεδομένων. Έτσι συμπεραίνει ο Μαρξ ότι όσο πιο ελεύθερη είναι η κρίση ενός ανθρώπου σχετικά μ' ένα ορισμένο θέμα, με τόσο μεγαλύτερη ακρίβεια και αναγκαιότητα προσδιορίζεται το περιεχόμενό της. Αντίθετα, η αβεβαιότητα, που στηρίζεται στην άγνοια, και που εκλέγει τυχαία ανάμεσα σε αντίθετες δυνατότητες, αποδεικνύει μ' αυτό την ανελευθερία της. Η ελευθερία έγκειται λοιπόν στη γνώση της κυριαρχίας πάνω σε μας, η οποία όμως βασίζεται στις αναγκαιότητες της φύσης, πράγμα που μαρτυρεί ότι είναι προϊόν της ιστορικής εξέλιξης⁹.

Μια ακατάλυτη ηθική οφείλει να ισχύει παντού και πάντοτε¹⁰. Μια ηθική όμως κομμένη και ραμμένη στα μέτρα όλων των λαών της γης και σε όλες τις συνθήκες, δεν μπορεί να εφαρμοσθεί πουθενά και ποτέ· μένει απέναντι στον πραγματικό κόσμο αδύνατη και μετέωρη, όπως η κατηγορική προσταγή του Καντ. Αντίθετα, ο ίδιος υποστηρίζει ότι κάθε κοινωνική τάξη, και μάλιστα κάθε είδος επαγγέλματος, έχει τη δική της ηθική¹¹. Στενά δεμένη με τη μαρξική θεωρία είναι και η μαρξιστική ηθική γενικότερα. Αυτή δεν συντάσσει διαχρονικούς και αναλλοίωτους ηθικούς κανόνες, που να στηρίζονται στην «αιώνια» φύση του ανθρώπου, αλλά τους εξάγει από το κοινωνικό γίνεσθαι των ανθρώπων¹². Δεν προσπαθεί δηλαδή να καθιερώσει νόμους ανεξάρτητους από την ιστορία.

5. Η μαρξιστική ηθική στηρίζεται στο σεβασμό της αξιοπρέπειας του ατόμου

Βάση της μαρξιστικής ηθικής είναι η φιλοσοφία του διαλεκτικού και ιστορικού υλισμού¹³. Η γενική τάση στους περισσότερους ορισμούς της ηθικής στην πρώην Σοβιετική Ένωση είναι ότι αυτή είναι επιστήμη. Υπάρχει όμως και μια μερίδα φιλοσόφων, που την εκλαμβάνουν ως μέρος της φιλοσοφίας¹⁴. Αυτή η διάκριση ωστόσο δεν είναι σαφής και οριστική, αν θεωρήσει κανείς τη φιλοσοφία ως επιστήμη. Στην περίπτωση αυτή η ηθική ως ειδική επιστήμη εντάσσεται στα ευρύτερα πλαίσια της φιλοσοφίας ως καθολικής επιστήμης. Η μαρξιστική ηθική –όπως τουλάχιστο παρουσιάζεται από την Ακαδημία Επιστημών της πρώην ΕΣΣΔ– απαιτεί σεβασμό στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια, όπως άλλωστε και κάθε άλλη ηθική. Παραθέτομε ορισμένα χαρακτηριστικά χωρία:

«Ο ουμανισμός σαν αρχή της κομμουνιστικής ηθικής σημαίνει πρώτα απ' όλα σεβασμό στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Ήδη ο Μαρξ, μιλώντας για την πολύπλευρη ανάπτυξη του ανθρώπου στην κομμουνιστική κοινωνία, τόνιζε ότι αυτή η ανάπτυξη αποτελεί τεράστια παραγωγική δύναμη, ότι το βασικό κεφάλαιο είναι ο άνθρωπος. Ο Μαρξισμός ξεκινώντας απ'»

αυτή τη θέση απαιτεί την εξάλειψη όλων των συνθηκών και των σχέσεων, που υποδουλώνουν και ταπεινώνουν τον άνθρωπο... Αξιοπρέπεια του ανθρώπου, με το πιο πλατύ νόημα αυτής της έννοιας, θα πει ακριβώς αξία της προσωπικότητας σαν τέτοιας, δηλαδή ανεξάρτητα από την κοινωνική της θέση, το επάγγελμα, την εθνικότητα, το χρώμα του δέρματος κ.τ.λ.

Μόνο εδώ υπάρχει δίκαιη σχέση προς τον άνθρωπο. Βάση της σοσιαλιστικής κοινωνίας αποτελεί η κοινωνική ισότητα των ανθρώπων, δηλαδή η εξάλειψη της εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο, η ίση υποχρέωση για τον καθένα να εργάζεται ανάλογα με τις ικανότητές του και να πληρώνεται ανάλογα με την εργασία του. Η σοσιαλιστική κοινωνία διαπαίδαγωγεί τα μέλη της στο πνεύμα αυτής της δικαιοσύνης, στο πνεύμα του πραγματικού σεβασμού προς την ανθρώπινη αξιοπρέπεια...»¹⁵. «Οι θεμελιωτές του μαρξισμού διατύπωσαν την πρόβλεψη, ότι στην κοινωνία όπου δεν θα υπάρχει εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο, όπου η γυναίκα θα είναι ελεύθερο και ισότιμο μέλος της κοινωνίας, ο γάμος θα πάψει να είναι συναλλαγή (εμπορική, πολιτική κ.τ.λ.), όπως ήταν και παραμένει στους κύκλους των εκμεταλλευτικών τάξεων»¹⁶.

Η παράθεση των παραπάνω γενικών απόψεων για την ηθική από έγκριτους και καταξιωμένους φιλοσόφους, και μάλιστα από αντίθετα ιδεολογικά στρατόπεδα, είναι νομίζω χρήσιμη, διότι, όταν μιλάμε για ηθική αγωγή, οφείλουμε πρωτίστως να γνωρίζουμε ποια είναι η έννοια και το περιεχόμενο της ηθικής γενικότερα. Κρίνεται συνεπώς απαραίτητο να αποκτήσουμε έστω και αμυδρά ιδέα του κλάδου αυτού της φιλοσοφίας.

ΜΕΡΟΣ Α΄

**ΕΠΙΚΑΙΡΑ ΘΕΜΑΤΑ
ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ**

ΜΕΛΟΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ

ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΥΠΕΥΘΥΝΟΤΗΣ

§ 3. Ελευθερία και αναγκαιότητα

1. Κατάφαση της ελευθερίας

Το αν και κατά πόσο ο άνθρωπος είναι ελεύθερος με ηθική και μεταφυσική έννοια είναι παλιό ερώτημα, στο οποίο όμως έχουν δοθεί ποικίλες απαντήσεις. Οι περισσότεροι δέχονται και μάλιστα θεωρούν αυτονόητο, ότι ο άνθρωπος είναι ελεύθερος. Αναφέρομε ενδεικτικά ορισμένα μόνο ονόματα, όπως ο Αριστοτέλης, ο Έγκελς, ο Καντ, ο Μπερζόν και ο Σαρτρ¹. Όσον αφορά την πολιτική ελευθερία δεν υπάρχει σήμερα μάλλον καμιά διαφωνία ή αντίρρηση ότι οι άνθρωποι πρέπει να είναι ελεύθεροι να δρουν, στα πλαίσια βέβαια της ηθικής και της νομιμότητας, αφού δικαιούνται να ζουν σε ελεύθερο καθεστώς. Η πολιτική ελευθερία γενικά, και ειδικότερα του λόγου, έχουν κατοχυρωθεί νομοθετικά, με το να περιλαμβάνονται στα ανθρώπινα δικαιώματα. Όπου συμβαίνει να καταπατείται η αρχή αυτή, πρόκειται για ωμή και κατάφωρη παραβίαση του καταστατικού χάρτη των δικαιωμάτων του ανθρώπου.

2. Άρνηση αναγνώρισης της ελευθερίας

Από την άλλη μεριά σημειώνεται αμφισβήτηση ή ακόμα και άρνηση του δικαιώματος της ελευθερίας σ' όλους ανεξαιρέτως τους πολίτες ενός κράτους σε ορισμένες εποχές και χώρες. Στην ελληνική αρχαιότητα π.χ. οι κοινωνικοί θεσμοί ήταν τέτοιοι, ώστε δεν απολάμβαναν ελευθερία όλα τα άτομα της πόλης, αλλά χωρίζονταν σε ελεύθερους και δούλους. Το γεγονός αυτό εύρισκε θεωρητική υποστήριξη και τεκμηρίωση από κορυφαίους φιλοσόφους της εποχής, που πίστευαν ότι υπάρχουν εκ φύσεως δούλοι², τους οποίους αποκαλούσαν «έμψυχο όργανο». Κατ' αναλογία ονόμαζαν και το όργανο, δηλαδή το εργαλείο, «άψυχο δούλο»³. Δεν έλειπαν όμως ορισμένες –έστω ελάχιστες– φωνές που είχαν σταθερή και ακράδαντη πεποίθηση στην ελευθερία και την ισότητα των πολιτών, όπως ο Αντιφώντας και ο Αλκιδάμας⁴.

Έχουν επίσης εκφραστεί σοβαρές αντιρρήσεις για το αν ο άνθρωπος είναι

πράγματι ελεύθερος από μεταφυσική και ηθική άποψη· διατηρούν δηλαδή τη βεβαιότητα, ότι η θέληση και οι επιθυμίες του προκαθορίζονται από τη σκληρή και αδήριτη αναγκαιότητα. Ο άνθρωπος είναι δέσμιος των παθών, των κοινωνικών θεσμών και των περιορισμένων δυνατοτήτων του (σωματικών, οικονομικών κ.τ.λ.). Έτσι δεν μπορεί να ξεφύγει από την ανάγκη, η οποία δεσμεύει την ελευθερία του, αφού είναι κρίσιμης σημασίας για τη λήψη αποφάσεων. Ανάμεσα στους στοχαστές, που υποστηρίζουν την άποψη αυτή, περιλαμβάνονται ο Σπινόζα (ο οποίος στην «Ηθική» του κάνει διεξοδική διαπραγμάτευση του θέματος αυτού), ο Χιουμ και ο Μιλ⁵. Ο Πλάτων επιχειρεί ένα συνδυασμό της ελευθερίας και της αναγκαιότητας, αφού ο κόσμος τούτος είναι δημιούργημα του νου και της ανάγκης (*Τιμαίος* 47e). Γι' αυτό ο βίος που προκρίνει ο καθένας είναι απόρροια της ελεύθερης βούλησης (αίρεσης) και της ανάγκης (*Πολιτεία*, X 617e).

3. Η ελευθερία ως προϋπόθεση της υπευθυνότητας

Από την παράθεση των αντιθέτων αυτών απόψεων εύκολα μπορεί να εικάσει κανείς ότι είναι δύσκολο ν' αρνηθεί την ελευθερία και την αναγκαιότητα. Είναι δύο αντίρροπες δυνάμεις που συγκρούονται και αλληλομάχονται· ανάλογα δε με την προσωπικότητα και την ιδιοσυγκρασία του καθενός υπερισχύει κάθε φορά η μία ή η άλλη. Αυτό σημαίνει ότι και οι δύο περικλείονται από όρια. Το σημείο συνάντησής τους σηματοδοτεί το πέρας αμφοτέρων, όπως θα δούμε διεξοδικότερα παρακάτω. Η ελευθερία –έστω και περιορισμένη– είναι βασική έννοια για τη συγκρότηση της ουσίας του ανθρώπου και εκδηλώνεται σε κάθε τομέα της ανθρώπινης δραστηριότητας. Έχει συνεπώς διάφορες εκφάνσεις στην ατομική και κοινωνική ζωή, όπως στην επιστημονική έρευνα και διδασκαλία, την τέχνη, την πολιτική, την εκπαίδευση ή λαμβάνει υπόσταση ως: θρησκευτικό βίωμα, θυσία, αγώνισμα και ανεμπόδιστη διακίνηση των ιδεών.

Για να κατανοηθούν λοιπόν οι επιμέρους αυτές υποδηλώσεις της ελευθερίας, είναι αναγκαίο να καθοριστεί πρώτα η γενική της έννοια. Επειδή όμως συνδέεται άμεσα με την υπευθυνότητα, πρέπει να εξετασθούν οι όροι αυτοί στην αμοιβαία τους σχέση· η ευθύνη δηλαδή προϋποθέτει την ελευθερία, η οποία με τη σειρά της την συνεπάγεται. Έτσι φωτίζονται πληρέστερα οι συγκεκριμένες εκφάνσεις της, όπως για παράδειγμα ελευθερία και ευθύνη στην εκπαίδευση. Πριν όμως εισέλθουμε στη διερεύνηση της έννοιας της ελευθερίας, κρίνεται σκόπιμο να υπομνησθεί ότι αυτή έχει διττή σημασία: 1) ηθική και μεταφυσική και 2) πολιτική.

4. Ντετερμινισμός (αναγκαιότης)

Καθώς είδαμε λοιπόν από την ιστορία του προβλήματος, έχουν διαμορφωθεί

κατά τη μακραίωνη ιστορία του φιλοσοφικού στοχασμού δύο βασικές κατευθύνσεις: ο ντετερμινισμός και ο ιντετερμινισμός ή ελευθερία και αναγκαιότητα. Υπάρχουν διάφορα είδη ντετερμινισμού, όπως: κοινωνικός, λογικός, θεολογικός, ψυχολογικός και φυσικός⁶. Ο ντετερμινισμός στη γενικότητά του υποδιαιρείται σε: 1) ελαστικό (soft) και 2) ανελαστικό (hard). Οι δύο αυτοί τύποι διαφοροποιούνται ελαφρά ως προς τις συνέπειές τους.

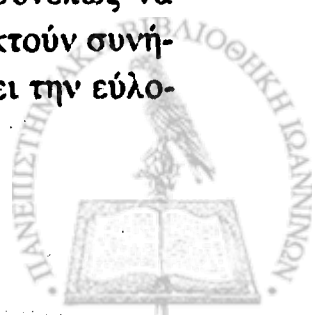
Ο ντετερμινιστής είναι πεπεισμένος ότι κάθε συμβάν στον κόσμο έχει μια αιτία, η οποία το προκάλεσε αμετάκλητα, αφού κάθε γεγονός υπόκειται στο νόμο της αιτιότητας. Στο σχήμα αυτό περιλαμβάνονται και οι ανθρώπινες δραστηριότητες. Ό,τι και αν πράξει ο άνθρωπος υπακούει –συνειδητά ή ασυνειδητά– σε μια αναπόφευκτη αναγκαιότητα. Κάθε πράξη του δεν έχει καμιά εναλλακτική πιθανότητα, αλλ' αποτελεί τη μοναδική δυνατότητα, αφού το συγκεκριμένο άτομο δεν μπορούσε – αλλά ούτε και ήθελε να είχε ενεργήσει διαφορετικά. Η εκάστοτε διαμορφούμενη κατάσταση και η ποιότητα του χαρακτήρα του είναι καθοριστικά στοιχεία, που προσδιορίζουν το είδος και την κατεύθυνση των ενεργειών του, οι οποίες γενικά μπορούν να προβλεφθούν.

Με άλλα λόγια, οι πράξεις του είναι το αναπόδραστο και ανέκκλητο αποτέλεσμα του χαρακτήρα του και των συνθηκών, στις οποίες κάθε φορά βρίσκεται. Δεν εναπόκειται συνεπώς στον ίδιο να αποφασίσει ανεπηρέαστος για τον τύπο των ενεργειών, στις οποίες θα προβαίνει. Ισχυρίζονται κατά συνέπεια ότι δεν είναι ορθό να του αποδίδονται ευθύνες για τις πράξεις του, αφού η ζωή του καθορίζεται από τις κοινωνικές σχέσεις και καταστάσεις, το περιβάλλον και τις κληρονομικές του καταβολές, πράγματα που είναι πέραν από τις δυνατότητές του.

§ 4. Ελευθερία, υπευθυνότητα και ο ρόλος της αγωγής

1. Ποινές

Την προβληματική αυτή εκθέτει πολύ παραστατικά και με μεγάλη σαφήνεια ο Τζον Στούαρτ Μιλ¹ (1806-1873), ο οποίος αναφέρει τη γνώμη των ντετερμινιστών, ότι οι πράξεις κάθε ανθρώπου είναι αποτέλεσμα του ήθους, το οποίο όμως δεν δημιουργεί ο ίδιος. Ο χαρακτήρας έχει γίνει γι' αυτόν και όχι δια μέσου αυτού. Συνεπώς δεν είναι ορθό και δίκαιο να τιμωρείται κανείς για κάτι, που δεν μπόρεσε να αποτρέψει. Ο ρόλος της αγωγής στο σημείο αυτό είναι καθοριστικός. Εμείς δηλαδή, συνεχίζει ο Μιλ, πρέπει να προσπαθήσουμε να τον πείσουμε ότι θα μπορούσε να είχε ενεργήσει καλύτερα κατά διαφορετικό τρόπο· οφείλομε συνεπώς να εκπαιδεύουμε τους ανθρώπους και ιδίως τη νεολαία έτσι, ώστε να αποκτούν συνήθειες και κλίσεις, που οδηγούν σε καλές πράξεις. Εδώ όμως διατυπώνει την εύλο-

γη απορία ο Μιλ: Πώς είναι δυνατόν να γίνει αυτό χωρίς τη χρήση της ποινής ως παιδαγωγικού μέσου; Διαβλέπει δηλαδή αντίφαση και επισημαίνει τη δυσκολία που προκύπτει. Αυτή έγκειται στο ότι είναι δύσκολο να επιτευχθεί τέλεια αγωγή, χωρίς τη δυνατότητα –εφόσον παρίσταται ανάγκη– οποιασδήποτε μορφής τιμωρίας, η οποία να εκφράζεται έστω με απλή επίπληξη.

Η επιβολή ενίοτε λελογισμένων ποινών δεν έχει εντελώς καταργηθεί στη σύγχρονη εκπαίδευση, αφού θεωρείται παιδαγωγική πράξη, που στοχεύει σε μια συνολική ηθική και πνευματική εκδίπλωση του νέου, ώστε με την πειθαρχία και την εγκράτεια να γίνεται το μάθημα κατά το δυνατόν χωρίς πολλές ενοχλήσεις. Πώς λοιπόν από τη μια μεριά, διερωτάται εύλογα ο Μιλ., θα απαλλάσσεται ο ένοχος παντελώς από την τιμωρία, ενώ από την άλλη αυτή θεωρείται παιδαγωγικό μέσο; Εδώ προϋποτίθεται υπαιτιότητα, η οποία με τη σειρά της συνεπάγεται υπευθυνότητα και καταλογισμό ευθυνών.

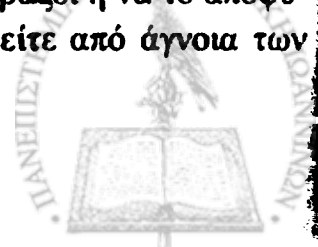
2. Οι άνθρωποι δεν είναι υπεύθυνοι για τα σφάλματά τους (Πλάτων)

Το θέμα της υπευθυνότητας ή μη του ανθρώπου για τις πράξεις ή τις παραλείψεις του είναι αμφιλεγόμενο στοιχείο και σημείο τριβής στην αρχαία ελληνική διανόηση ανάμεσα στους γίγαντες του πνεύματος, του Πλάτωνα και Αριστοτέλη. Ο μιν πρώτος υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι δεν γίνονται κακοί με τη θέλησή τους, αλλά από έλλειψη κατάλληλης αγωγής. Μνημειώδης έχει παραμείνει η φράση: «ἀκόντες ἀμαρτάνομεν» (δεν σφάλλομε με τη θέλησή μας¹).

Η άποψη αυτή, παρά τα άκρως θετικά της στοιχεία, έχει κι ένα σοβαρό ασθενές σημείο: αυτό έγκειται στο ότι μετατοπίζονται οι ευθύνες από το ενεργούν άτομο σε ξένους ώμους, πράγμα που δεν παρέχει κίνητρα για προσωπική δημιουργία, αυτοκριτική και αυτοσυγκέντρωση. Τα σφάλματα δηλαδή κάθε ατόμου επιρρίπτονται σε άλλα πρόσωπα, στο σύνολο και την κοινωνία. Δεν πρέπει όμως να μας διαφεύγει ότι και το ίδιο είναι μέρος της κοινωνίας, στο μέτρο δε των δυνατοτήτων του συντελεί στην ανοδική πορεία και την εξέλιξή της. Για τη συμπλήρωση του στοχασμού του ο Πλάτων είπε, όπως είδαμε, ότι οι ανθρώπινες πράξεις κατευθύνονται από το νου και την ανάγκη. Στην *Πολιτεία* του (X, 617e) θα πει ότι κάθε άτομο που αποφασίζει είναι υπεύθυνο (αίτια έλομένου)

3. Η υπευθυνότης του ανθρώπου (Αριστοτέλης)

Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και ο μαθητής του Πλάτωνα Αριστοτέλης, κατά τον οποίο το αδίκημα είναι εκούσια πράξη, δηλαδή σκόπιμη και μελετημένη. Αυτό σημαίνει ότι είναι στο χέρι του καθενός (έπ' αὐτῷ) να το διαπράξει ή να το αποφύγει. Ακούσια πράξη αντίθετα ονομάζεται αυτή που γίνεται είτε από άγνοια των

ειδικών περιστατικών είτε από βία. Ως τέτοια συνεπώς χαρακτηρίζεται εκείνη, που η «αρχή» της, δηλαδή η πρώτη αιτία και το κίνητρο είναι έξω από τον πράττοντα¹. Η σκέψη αυτή έχει «εισχωρήσει στη χριστιανική διάνοηση, κατά την οποία η ελευθερία στηρίζεται και θεμελιώνεται στο «έφ' ἡμῖν» και το «αὐτεξούσιον». Από εμάς δηλαδή εξαρτάται το καλό και το κακό, η καλή και κακή προαίρεση.

§ 5. Ηθική, πρόρρηση και τα όρια της υπευθυνότητας

1. Η ελευθερία ως μεσότης ανάμεσα στην αναρχία και τη δουλεία

Κατά τον Αριστοτέλη λοιπόν η ελευθερία στηρίζεται στο «έκούσιον». Όρος του «ἀδικήματος» είναι η ύπαρξη ευθύνης του ενεργούντος προσώπου, η οποία πάλι με τη σειρά της προϋποθέτει την ελευθερία, που είναι επιλογή ανάμεσα σε δύο ή περισσότερες εναλλακτικές δυνατότητες. Αυτή κατά την αριστοτελική ορολογία καλείται «προαίρεσις», δηλαδή προτίμηση του ενός αντί του άλλου¹. Η ελευθερία ως αρετή είναι μεσότης ανάμεσα σε δύο άκρα, όπως θα έλεγε ο Αριστοτέλης². Αυτά μπορούν να ορισθούν από τη μια μεριά η δουλεία και από την άλλη η απόλυτη ελευθερία ή η αναρχία, που είναι εκείνο το είδος της ελευθερίας, το οποίο δεν λαμβάνει σοβαρά υπόψη του την ύπαρξη του άλλου, το υφιστάμενο νομικό καθεστώς και την ηθική τάξη. Το ένα άκρο υποδηλώνει σχεδόν ολοσχερή έλλειψη ελευθερίας, το δε άλλο μια ελευθερία δίχως όρια.

Σημαντικό άρα στοιχείο για τον εννοιολογικό καθορισμό της λευθερίας είναι η διακρίβωση των περάτων της. Η καλώς εννοούμενη ελευθερία είναι πάντα περιχαρακωμένη σε όρια· με την πολιτική της έννοια περιορίζεται από το νόμο³. Γι αυτόν ακριβώς το λόγο ο Έγγελος και ο Μαρξ όρισαν την ελευθερία ως την «κατανόηση της αναγκαιότητας⁴. Ο Αριστοτέλης λοιπόν μπορεί να θεωρηθεί δικαιολογημένα ο πρόδρομος και κύριος υπέρμαχος της ελευθερίας ή του ιντετερμινισμού. Κατά τη θεωρία αυτή οι ανθρώπινες πράξεις δεν υπόκεινται στο νόμο της αιτιότητας ούτε μπορούν να είναι αιτιοκρατικά προκαθορισμένες. Ο άνθρωπος ενεργεί με βάση ορισμένα κίνητρα, τα οποία όμως δεν ταυτίζονται με τις αιτίες, που προσδιορίζουν τις ανθρώπινες πράξεις, αφού πάντα ενυπάρχει σ' αυτόν η ελευθερία της απόφασης. Από τη δυνατότητα της ελεύθερης επιλογής προκύπτει η υπευθυνότητα των πράξεών του. Η πρόβλεψη δεν είναι ούτε βέβαιη ούτε ασφαλής, ακόμα και αν γνωρίζει κανείς σε βάθος το χαρακτήρα του άλλου.

2. Ελευθερία και πρόρρηση

Δεν εξυπηρετεί πολύ και δεν προωθεί σε μεγάλο βαθμό την προβληματική το να υπομνήσουμε την παμπάλαιη διένεξη ανάμεσα σε ντετερμινιστές και ιντετερμι-

νιστές με τα εκατέρωθεν επιχειρήματα, τα οποία μπορεί να φαίνονται εξίσου πειστικά. Θα ήταν ωστόσο χρήσιμο να αντιμετωπισθεί η θεματική αυτή στα βασικά της σημεία. Ένας συλλογισμός κατά του ντετερμινισμού είναι ότι τα κίνητρα δεν μπορούν να ταυτισθούν με τις αιτίες. Ο άνθρωπος διαθέτει κάποια –έστω μικρή– ικανότητα αντίστασης στη ροή των γεγονότων, με αποτέλεσμα οι πράξεις του να μην είναι πάντοτε προκαθορισμένες, ούτε να μπορούν να προβλεφθούν με βεβαιότητα. Δεν είναι πάντα το κυρίαρχο κίνητρο εκείνο που επικρατεί τελικά, εκτός αν συμπεράνει κανείς εκ των υστέρων ότι, αφού η τάδε πράξη έγινε από εκείνο το κίνητρο, άρα ήταν και το ισχυρότερο, πράγμα όμως που δεν δικαιολογείται επαρκώς εκ των προτέρων, δηλαδή πριν από την πράξη, επειδή η πραγματικότητα μάς έχει πολλές φορές διαψεύσει. Σε περίπτωση που προϋποτεθεί κάτι τέτοιο πριν από την πράξη, τότε εκλαμβάνεται και επισημοποιείται το ζητούμενο ως δεδομένο, με επακόλουθο, να πέφτει κανείς σε φαύλο κύκλο. Άλλωστε τα κίνητρα είναι συνήθως δυσδιάκριτα απ' αλλήλων και ως επί το πλείστον συγχέονται. Ο χαρακτήρας είναι δυνατόν ν' αλλάζει με την πάροδο του χρόνου, ανάλογα και με το βαθμό έντασης της θέλησης του φορέα του. Ο άνθρωπος διδάσκεται από την πραγματικότητα και προ παντός από τα ίδια του τα σφάλματα. Είναι λοιπόν φυσικό να μεταβάλλεται και ο χαρακτήρας, που είναι η πνευματικο-ψυχική δομή ενός ατόμου, δηλαδή τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς του.

Εδώ θα μπορούσε κανείς να αντιπαρατηρήσει ότι ακόμα και στην περίπτωση, που μεταβληθεί ο εσωτερικός κόσμος κάποιου, παραμένει αμείωτη και αναλλοίωτη η δυνατότητα της πρόρρησης, επειδή η βαθιά γνώση του νέου πια χαρακτήρα του συγκεκριμένου ατόμου είναι αυτή που επιτρέπει και καθιστά δυνατή την προνοητικότητα. Πρέπει βέβαια να υπομνησθεί ότι βασικός σκοπός της γνώσης είναι η πρόβλεψη⁵. Θα μπορούσε όμως να προσαχθεί το αντεπιχείρημα, ότι – ανεξάρτητα από την ορθότητα του ισχυρισμού αυτού– το γεγονός, ότι ένα άτομο θέλησε και μάλιστα μπόρεσε να τροποποιήσει τις ηθικές του αρχές, είναι απόδειξη ή τουλάχιστον βάσιμη ένδειξη για την ύπαρξη της ελευθερίας του. Εξάλλου η ψυχική διάθεση είναι μέρος και συστατικό στοιχείο της όλης προσωπικότητάς του. Η δυσκολία του θέματος έγκειται όχι τόσο στο αν μπορεί ν' αλλάξει κανείς τη φύση του όσο στο αν θέλει και είναι σε θέση ν' αποφασίζει ελεύθερα με όποια συνείδηση και αν είναι προικισμένος.

3. Υπευθυνότης και ηθική

Αν ένας άνθρωπος δεν είναι πραγματικά υπεύθυνος για τις πράξεις του, τότε θα πρέπει να είναι ίσως άλλοι γι' αυτόν. Αυτοί θα μπορούσαν να είναι οι πρόγονοί του, οι οποίοι δημιούργησαν τις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες, στις οποίες το

συγκεκριμένο αυτό άτομο βρίσκεται σήμερα. Εκείνοι όμως θα απεποιούντο με τη σειρά τους τις ευθύνες και θα τις έριχναν στους δικούς τους προπάτορες κ.ό.κ. σε μια ατελείωτη σειρά, πράγμα που θα οδηγούσε τελικά με μαθηματική ακρίβεια σε ολοκληρωτική άρνηση της ευθύνης από το ανθρώπινο γένος.

Αν συνέβαινε όμως αυτό, δεν θα ήταν καθόλου δύσκολο να φαντασθεί κανείς με τι θα έμοιαζε ο κόσμος: θα βασιύλευε κατά πάσα πιθανότητα το χάος, η αταξία και η αυθαιρεσία. Σ' ένα κατά τέτοιο τρόπο δομημένο κόσμο θα αποκλειόταν η δυνατότητα της ηθικής, διότι προϋπόθεση ύπαρξής της είναι ο ελεύθερος άνθρωπος, που προβάλλει και θεμελιώνει τους ηθικούς νόμους, και ο οποίος επωμίζεται όλη την ευθύνη, τόσο για την ορθότητα και αποτελεσματικότητά τους όσο και την υποταγή των ανθρώπων σ' αυτούς. Συνεπώς, από την παραδοχή, ότι ο άνθρωπος φέρει μαζί του τη δυνατότητα της υπευθυνότητας, προκύπτει αβίαστα ότι η ηθική⁶, (έστω και αν διαφοροποιείται), είναι όχι μόνο δυνατή αλλά και απαραίτητη, αφού είναι το θεμέλιο της δικαιοσύνης, που αποτελεί αναγκαία —όχι όμως και ικανή— συνθήκη για έναν ευνομούμενο κόσμο.

4. Τα όρια της υπευθυνότητας

Σήμερα έχει μάλλον καταστεί αντιληπτό, ότι η ελευθερία —μέσα σε όρια βέβαια— είναι γεγονός αναμφισβήτητο, αφού αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της φύσης της υπόστασής μας. Ο Γάλλος υπαρξιστής φιλόσοφος Σαρτρ και ο Μπερξόν ήταν υπέρμαχοι της ελευθερίας. Στο έργο του πρώτου «*Το είναι και το μηδέν*» διατυπώνεται η θέση, ότι ο άνθρωπος είναι «καταδικασμένος να είναι ελεύθερος» και συνεπώς υπεύθυνος για τον εαυτό του και για ό,τι συμβαίνει στον κόσμο: δεν είναι όμως υπεύθυνος για την ίδια την υπευθυνότητά του. Ακόμα και για την επιθυμία του να την αρνηθεί, είναι υπεύθυνος. Στην περίπτωση για παράδειγμα που στρατολογείται κανείς στον πόλεμο, είναι υπόλογος γι' αυτόν, επειδή θα μπορούσε να τον είχε αποφύγει ποικιλοτρόπως όπως με την αυτοκτονία, τη λιποταξία κ.ά. Αν δεν απαλλαγεί απ' αυτόν, τον έχει ήδη επιλέξει⁷. Αυτός δεν είναι άφευκτος και μοιραίος αλλά αποφεύξιμος. Η υπευθυνότητα απαιτεί μια εκλογή ανάμεσα σε δύο ή περισσότερες εναλλακτικές δυνατότητες⁸.

Δεν είναι ωστόσο εύκολο να κατανοήσει κανείς την πρόταση, ότι ο άνθρωπος είναι υπόλογος για όλα όσα συμβαίνουν στον κόσμο, διότι η ευθύνη προϋποθέτει γνώση και δύναμη, αν και τα δύο αυτά κατά τη γνώμη του Βάκωνα ταυτίζονται, με το να λέει ότι η «γνώση είναι δύναμη»⁹. Κι αυτό διότι το «πρέπευ» προϋποθέτει το «μπορώ». Τέτοιου είδους καθολική υπευθυνότητα, που αξιώνει ο Σαρτρ για τον άνθρωπο, προσκρούει ωστόσο στα όρια της γνώσης και της ικανότητας. Ο άνθρωπος σ' αυτή την περίπτωση θα έπρεπε να τα γνωρίζει όλα επακριβώς και να μπορεί

σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση να ενεργεί εύστοχα και κατάλληλα, πράγμα που δεν είναι πάντοτε εφικτό, αφού δεν είναι ούτε παντοδύναμος ούτε παντογνώστης.

Πέραν τούτου, το να εκτιμηθεί τι είναι ορθό ή λάθος σε κάθε περίπτωση εξαρτάται από πολλούς παράγοντες: ο καθένας μπορεί να έχει τη γνώμη του, αρκεί να είναι επαρκώς δικαιολογημένη. Ο Πλάτων για παράδειγμα δεν μπόρεσε –παρά τις διεξοδικές έρευνες στην «Πολιτεία» του– να διατυπώσει έναν ασφαλή ορισμό της δικαιοσύνης. Έτσι ο Σωκράτης νόμισε ότι δεν ήταν δίκαιο, νόμιμο και ηθικό να δραπετεύσει από τη φυλακή, όταν του δόθηκε η ευκαιρία· άλλοι στη θέση του θα μπορούσαν να είχαν ενεργήσει διαφορετικά. Πάντως, βασικό στοιχείο της ρήσης του Σαρτρ είναι, ότι ο πολίτης δεν επιτρέπεται να παραμένει αμέτοχος στα πολιτικά δρώμενα. Αν ωστόσο ο άνθρωπος δεν είναι σε θέση να επωμισθεί όλο το βάρος της ευθύνης που του αναλογεί, θα ήταν ίσως χρήσιμο να συμμετέχει «όσο μπορεί», για να χρησιμοποιήσουμε την έκφραση του ποιητή Κ. Καβάφη.

5. Η ρευστότητα των αξιών

Επί πλέον, θα έπρεπε να υπάρχει μια ηθική στον κόσμο με καθολική ισχύ για ολόκληρη την ανθρωπότητα και σ' όλες τις εποχές, πράγμα που προϋποθέτει ότι οι αξίες θα ήταν αιώνιες. Ελάχιστες όμως, απ' αυτές έχουν διαχρονικότητα. Η πλειονότητά τους δεν παραμένει ομοιόμορφη στη διαδρομή των αιώνων σ' όλες τις κοινωνίες. Οι αξίες συνήθως εξαρτώνται από τους καιρούς και την ψυχοσύνθεση των ανθρώπων. Ό,τι σε μια χρονική περίοδο στεκόταν στην πυραμίδα των αξιών, σε άλλα χρονικά διαστήματα καταντά αμελητέα και ασήμαντη υπόθεση. Για την απαξίωση των αξιών είναι αρκετά διαφωτιστικές οι αναλύσεις του Νίτσε στο ομώνυμο έργο και οι σχετικές διερευνήσεις του Μ. Σέλερ.

Άλλωστε ο Αριστοτέλης είχε ήδη παρατηρήσει στην κλασική αρχαιότητα ότι το «ήθος» έχει άμεση και στενή σχέση με το «έθος»¹⁰, πράγμα που σημαίνει ότι η ηθική συναρτάται εν πολλοίς με τα ήθη και τα έθιμα ενός τόπου, τα οποία βέβαια αλλάζουν. Απ' αυτά συμπεραίνεται ότι η ηθική δεν είναι στατική έννοια αλλά δυναμική και εξελισσόμενη, έστω και αν ορισμένα βασικά της στοιχεία παραμένουν τα ίδια. Συνεπώς, τόσο η ελευθερία όσο και η ηθική, δηλαδή η αποδοχή των αξιών και η μεταξύ τους υφιστάμενη σχέση, είναι θεμελιώδης προϋπόθεση της ενοχής. Η αξία έχει ως επί το πλείστον υποκειμενική θεμελίωση. Έτσι θα πει ο Βίτγκενσταϊν: «Η ανθρώπινη ματιά έχει από μόνη της τη δύναμη να δίνει αξία στα πράγματα»¹¹.

§ 6. Ελευθερία με τη διπλή έννοια του όρου

1. Η ελευθερία από πολιτική άποψη

Ελευθερία με πολιτική έννοια είναι το να απολαμβάνει ο πολίτης όλα τα δικαιώματα της πολιτείας και να κάνει ό,τι θέλει και μπορεί πάντα βέβαια μέσα στα ηθικά και νομικά πλαίσια. Έτσι ελεύθερος κατά τον Αριστοτέλη με την έννοια αυτή είναι αυτός που εξουσιάζει τον εαυτό του «ό αυτού ένεκα και μη άλλου ών»¹. Κατά τον Ρουσσώ ελευθερία είναι η υπακοή στους νόμους που θέτει κανείς για τον εαυτό του². Στις σχέσεις των ανθρώπων πρέπει να δεσπόζει η «γενική θέληση». Την έννοια αυτή αξιοποίησε και ο Έγγελος λέγοντας ότι η υπακοή στους νόμους είναι ελεύθερη πράξη, επειδή είναι έκφραση της θέλησης των ανθρώπων. Όσον αφορά στην ελληνική διανόηση η ιδέα αυτή είναι εμφανής στην «Ελληνική Νομαρχία» του Ανώνυμου³ και στα έργα του Α. Κοραή, ο οποίος λέει: «Του ανθρώπου η ελευθερία συνίσταται εις το πράττειν ακωλύτως ουχί ό,τι αυτός θέλει, αλλ' ό,τι συγχωρούσιν οι νόμου»⁴.

2. Η σχέση των δύο ελευθεριών

Αποτελεί ωστόσο μείζονος σημασίας πρόβλημα, κατά πόσο μπορεί να σύρει κανείς αυστηρές διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στην ελευθερία με μεταφυσική και πολιτική έννοια. Η πρώτη βέβαια συνοδεύει πάντα κάθε ώριμο άτομο, αφού αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της ουσίας και είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την προσωπικότητά του. Ο άνθρωπος δηλαδή είναι ελεύθερος με τη μεταφυσική έννοια, ακόμα και αν έχει στερηθεί την πολιτική του ελευθερία και είναι αποκλεισμένος, αιχμάλωτος ή ακόμα και φυλακισμένος. Έτσι δεν αποτελεί αντίφαση, αλλά εκφράζει το δυσπόστατο της ελευθερίας ο τίτλος του ποιήματος του Δ. Σολωμού: *Οι ελεύθεροι πολιορκημένοι*. Αυτό σημαίνει ότι το σώμα μπορεί να είναι πολιορκημένο, η ψυχή όμως και το γενναίο φρόνημα των αγωνιστών είναι ελεύθερα και αδούλωτα. Με τα ψυχοφάρμακα βέβαια και τους φρικτούς βασανισμούς, που υφίστανται οικρατούμενοι (π.χ. ο Οτζαλάν) σε ορισμένες χώρες, αλλοιώνεται και θρυμματίζεται η προσωπικότητά τους. Η πολιτική ελευθερία μπορεί να αφαιρεθεί ανάλογα με την περίπτωση, έστω και αν αυτό είναι αθέμιτο και παράνομο, η ελευθερία του πνεύματος όμως ποτέ. Αυτό μαρτυρείται από αναρίθμητους αγωνιστές της ελληνικής επανάστασης του '21, οι οποίοι παρά τα φρικτά μαρτύρια που υπέστησαν, στάθηκαν όρθιοι. Η ελεύθερη διακίνηση των ιδεών είναι σπουδαίο επίτευγμα της σημερινής κοινωνίας, έστω και αν ενίοτε καταστρατηγείται.

3. Η ελευθερία ως αγώνισμα

Η ελευθερία είτε με τη μια έννοια είτε με την άλλη δεν είναι κάτι το αυτονόη-

το, που δίδεται ή χαρίζεται απ' έξω, αλλά κατακτιέται κάθε στιγμή με σκληρούς αγώνες και πολλές φορές με θυσίες. Δεν είναι συνεπώς στατική αλλά δυναμική κατάσταση και κατά συνέπεια διαρκές αγώνισμα, ανάβαση και ανηφόρισμα προς το νέο Γολγοθά. Στην ελευθερία με μεταφυσική έννοια ο άνθρωπος αγωνίζεται κάθε στιγμή να κατανικήσει τα πάθη και τις ορμές του προς το κακό, οι οποίες τον περιχαρακώνουν και τον αιχμαλωτίζουν, κάνοντάς τον δούλο και υποχείριό τους. Οι άνθρωποι αγωνίζονται επίσης συνεχώς, για να κατακτήσουν ή να διατηρήσουν την πολιτική τους ελευθερία, που βάνουσα στερούνται πολλές φορές.

Το πνεύμα αυτό της ελευθερίας ως αγώνισματος έχουν εξυμνήσει αρκετοί στοχαστές και ιδιαίτερα ο Νίκος Καζαντζάκης, όταν λέει: «Ένας αγωνιζόμενος ανηφορίζει: και μάχεται για λευτεριά»⁵. Σε άλλο σημείο αναφέρει: «Ελευτεριά θα πει να μάχεσαι στη γης χωρίς ελπίδα»⁶. Κάθε στιγμή αγωνιζόμενοι ανακτούμε την ελευθερία μας. Η απόκτησή της δεν είναι γεγονός, που έχει συντελεστεί σε δεδομένη στιγμή, αλλά βρίσκεται σε συνεχή εξέλιξη. Η ελευθερία δεν είναι κτήμα αλλά διαρκές αγώνισμα· δεν δίνεται αλλά κατακτιέται· βρίσκεται δε σε αδιάκοπο γίγνεσθαι. Σπάνια κατάληξη του αγώνισματος αυτού είναι η θυσία —με οποιαδήποτε μορφή και αν εκληφθεί αυτή—, η οποία στηρίζεται σ' έναν εσωτερικό αυταναγκασμό.

Με την έννοια της πολιτικής ελευθερίας τα διάφορα κράτη έχουν τους ήρωές τους, οι οποίοι θυσιάστηκαν στο βωμό της πατρίδας, για ν' ανακτήσουν τη χαμένη ελευθερία τους. Το ελληνικό έθνος μπορεί να σεμνύνεται, διότι στο πάνθεον των ηρώων υπάρχει πλούσια χορεία αγωνιστών, οι οποίοι με τη δική τους θυσία συνέβαλαν στην ελευθερία μας, όπως π.χ. ο ηρωικός Παπαφλέσσας, ο Κολοκοτρώνης και τόσοι άλλοι. Στην ελευθερία ως αγώνισμα ενώνονται και αποκτούν κοινό παρονομαστή οι δύο τύποι ελευθερίας, παρά τη διαφορά και ενίοτε την αντιπαλότητα που παρουσιάζουν.

Ο άρρηκτος δεσμός, η αμοιβαία τους σχέση αλλά και η ταυτότητά τους καθίστανται ευδιάκριτα μ' ένα φανταστικό περιστατικό, που μνημονεύουν ο Λοκ και ο Λαΐμπνιτς: «Την ώρα που είναι κάποιος βυθισμένος στον ύπνο μεταφέρεται σ' ένα δωμάτιο, όπου εγκαταλείπεται έγκλειστος, χωρίς να μπορεί να εξέλθει, ακόμα και αν το ήθελε. Όταν ξυπνά, βλέπει προς μεγάλη έκπληξη την αγαπημένη του, με την οποία τον συνέδεε σφοδρό και έντονο ερωτικό πάθος και θα επιθυμούσε να περάσει μαζί της το υπόλοιπο της ζωής του»⁷. Το ερώτημα είναι, κατά πόσο ο άνθρωπος αυτός είναι ελεύθερος ή όχι και με ποια έννοια.

§ 7. Τα όρια της ελευθερίας

1. Η ελευθερία κινείται σε εναντιότητες

Η ελευθερία και στις δύο περιπτώσεις περικλείεται από όρια και δεν είναι νοητή χωρίς αυτά. Η σκέψη μιας απόλυτης ελευθερίας, υποστηρίζει ορθά ο Γιάσπερς, οδηγεί σ' ένα είναι, που καταργεί τον περιορισμό κάθε ελευθερίας, όχι όμως και την ίδια. Η ελευθερία κάθε ανθρώπου πρέπει να βρίσκεται σε αντίθεση με κάτι και να αναπτύσσεται στον αγώνα. Μια απόλυτη ελευθερία θα ήταν ένα όλο, που δεν θα είχε να αντιμετωπίσει έξω από τον εαυτό του καμιά αντίσταση¹. Όταν τα πάντα είναι ελεύθερα εις το έπακρον, δεν υπάρχει ελευθερία, που καταντά έτσι έννοια κενή περιεχομένου². Στον Καζαντζάκη η απόλυτη ελευθερία φαίνεται να είναι ένας ιδεατός τύπος της ίδιας, στην οποία μπορεί να φτάσει ο άνθρωπος, μόνον όταν η σάρκα εξαφανιστεί και μένει μόνη η ψυχή³.

Το ότι η ελευθερία δεν είναι νοητή χωρίς όρια φαίνεται και από τις αναλύσεις του Πλάτωνα σε άλλο επίπεδο, σχετικό όμως με το υπό διαπραγμάτευση θέμα. Έτσι στον «Φαίδωνα», με αφορμή το ευχάριστο και το δυσάρεστο (ήδύ και λυπηρόν), πραγματεύεται τη σχέση των εναντίων εννοιών γενικότερα, και όχι μόνο αυτό το ζεύγος της εναντιότητας. Φαίνεται λοιπόν ότι και τα δύο, δηλαδή το ευχάριστο και το λυπηρό, δεν θέλουν να είναι παρόντα ταυτόχρονα στον άνθρωπο· όταν όμως επιδιώκει κανείς και αποκτά το ένα από τα δύο, αναγκάζεται πάντοτε να παίρνει και το άλλο, σαν να έχουν κοινή κορυφή, αν και είναι δύο. Ο Πλάτων, στον οποίο ο μύθος είναι αρκετά προσφιλής, συνεχίζοντας λέει ότι, αν ο Αίσωπος είχε κατανοήσει αυτό το πράγμα, θα είχε συνθέσει τον παρακάτω μύθο: ο θεός, θέλοντας να επιφέρει συνδιαλλαγή στα ενάντια αυτά πράγματα, δηλαδή στο ευχάριστο και το δυσάρεστο, που βρίσκονται σε διαρκή πόλεμο μεταξύ τους, επειδή δεν μπόρεσε να το επιτύχει, ένωσε στο ίδιο σημείο τις κορυφές τους. Εξαιτίας τούτου σε όποιον υπάρχει το ένα ακολουθεί και το άλλο⁴. Υφίσταται δηλαδή κράση ανάμεσα στην ηδονή και τη λύπη⁵. Επομένως είναι συμφυή φαινόμενα.

Γνωστή είναι η τάση του Πλάτωνα να καταφεύγει συχνά στο μύθο και τις παραβολές, όταν θέλει να μεταδώσει βαθιά και σπουδαία νοήματα. Ο λόγος και ο μύθος στην πλατωνική φιλοσοφία είναι διαχώριστα στοιχεία ενός ενιαίου όλου⁶. Ο φιλόσοφος πραγματεύεται το ευχάριστο και το λυπηρό· τα πορίσματα όμως της έρευνας αυτής ισχύουν για όλο το φάσμα των εναντίων εννοιών, στην κορυφή των οποίων βρίσκεται το καλό και το κακό. Το αγαθό είναι ο τελικός σκοπός των πράξεων του ανθρώπου κατά τον Αριστοτέλη⁷, για δε τον Πλάτωνα αποτελεί το «μέγιστον μάθημα» την υπέρτατη ιδέα⁸ και την «άνυπόθετον αρχή»⁹. Από την κράση και τη μείξη των εναντίων εννοιών επιτυγχάνεται μια σύνθεση ως έκφραση

αρμονίας στη σκέψη πολλών φιλοσόφων, όπως του Ηράκλειτου, του Πλάτωνα, του Εγέλου και του Μαρξ¹⁰. Για τον Γιάσπερς το καλό υπάρχει μόνο αν και στο βαθμό που είναι παρόν το κακό¹¹.

Είναι προφανές ότι ο ντετερμινισμός και ο ιντετερμινισμός ή η ελευθερία και η αναγκαιότητα είναι εναντίες έννοιες. Άρα, μπορούν να εφαρμοστούν και γι' αυτές όσα αναφέρει παραπάνω ο Πλάτων, δηλαδή η κράση, η μείξη, η ένωση, η σύνθεση και η αρμονία. Έτσι στην «Πολιτεία» του θα πει ο ίδιος ότι η υπερβολική ελευθερία καταλήγει σε στυγή δουλεία (έκ της ακροτάτης ελευθερίας δουλεία πλείστη τε και άγριωτάτη)¹². Αυτό σημαίνει ότι η απεριόριστη ελευθερία, που είναι η αναρχία, είναι μοιραίο να καταλήξει στην πιο άγρια δουλεία, πράγμα που εξυπονοεί ότι στο βαθμό που υφίσταται η μία, δικαιολογείται και η ύπαρξη της άλλης, με αποτέλεσμα η δυαδική αυτή οντότητα να αποτελεί συμφυή ενότητα και δυσπόστατη μορφή με κοινή κορυφή και αφετηρία. Με το ίδιο πνεύμα θα πει ο Γιάσπερς ότι η ελευθερία είναι αναγκαιότητα, διότι στην πιο τέλεια μορφή της υπάρχει η συνείδηση, ότι δεν θέλω να πράξω διαφορετικά, επειδή δεν μπορώ¹³.

Από τα παραπάνω προκύπτει το συμπέρασμα, ότι τόσο η ελευθερία όσο και η αναγκαιότητα είναι αναντίρρητα γεγονότα, τα οποία βρίσκονται σε αντιθετική σχέση προς άλλα. Αυτά συγκεράννυνται και συνάπτονται μεταξύ τους, δηλαδή αναμειγνύονται, ανακατεύονται, συνενούνται και συγχωνεύονται. Άρα το σημείο επαφής τους συνιστά και το πέρας της κάθε μιας. Έτσι τα όρια της ελευθερίας με τη διπλή έννοια του όρου καθορίζονται ως το σημείο συνάντησής της με την αναγκαιότητα¹⁴. Συνεπώς, το δυνατόν ή μη της πρόρρησης δεν είναι απόδειξη της αναγκαιότητας ή της ελευθερίας αντίστοιχα¹⁵. Αν αναπτύχθηκε σε τόση έκταση το νόημα της ηθικής, της ελευθερίας και της υπευθυνότητας, αυτό έγινε, επειδή αυτές αποτελούν θεμελιώδη στοιχεία της εκπαίδευσης. Έργο της παιδείας είναι να δημιουργήσει ηθικά, ελεύθερα και υπεύθυνα άτομα. Η εννοιολογική αποσαφήνιση των όρων αυτών αποτελεί την προϋπόθεση για την κατανόηση του περιεχομένου και των βασικών αρχών για τη λειτουργία της παιδείας.

2. Όχι οι υπερβολικές αντιθέσεις αλλά η φιλία και η επικοινωνία ευνοούν την ελευθερία κατά Πλάτωνα

Ο Πλάτων υποστηρίζει ότι η γένεση του κόσμου τούτου είναι μεμειγμένη από τη σύσταση της ανάγκης και του νου. Ο τελευταίος κατέστη άρχοντας της πρώτης με την πειθώ. Συνεπώς τα πλείστα που συμβαίνουν στον κόσμο κατευθύνονται προς το βέλτιστον. Με την ήττα λοιπόν της ανάγκης από την έμφρονη πειθώ δημιουργήθηκε αυτός ο κόσμος¹⁶. Οι απόψεις του για τη σχέση ανάμεσα στην ελευθερία και την αναγκαιότητα αναπτύσσονται κυρίως στην Πολιτεία του, όπου πα-

ρουσιάζεται η Λάχεσις, κόρη της ανάγκης, να κάθεται στα γόνατα της μητέρας της και να λέει¹⁷:

«Ψυχές εφήμερες! Αρχίζει για το θνητό γένος μια άλλη περίοδος, που τέρμα της θα είναι ο θάνατος. Δεν θα σας πάρει με τον κλήρο ο δαίμονάς σας, αλλά εσείς θα διαλέξετε το δαίμονά σας· ότνος ο κλήρος πρώτος λάχει, πρώτος να διαλέξει τη ζωή που αναγκαστικά θα ζήσει. Η αρετή δεν είναι ιδιοκτησία κανενός, η μετοχή που θα έχει κανείς επάνω σ' αυτήν θα είναι μεγαλύτερη ή μικρότερη ανάλογα με την εκτίμηση ή την περιφρόνηση που θα δείξει απέναντί της. Η ευθύνη πέφτει σ' αυτόν που κάνει την εκλογή· ο θεός είναι ανεύθυνος.»

Ο άνθρωπος λοιπόν τιμά τον εαυτό του, όταν για τα σφάλματα και τα αμαρτήματά του δεν ενοχοποιεί τους άλλους, αλλά θεωρεί τον εαυτό του υπαίτιο¹⁸. Κατά τον Πλάτωνα σημαντικό ρόλο για τη διαμόρφωση του ήθους των πολιτών μιας χώρας παίζει η ποιότητα των κυβερνώντων, αφού πρώτη φροντίδα του πολιτικού είναι να κάμει τους πολίτες άριστους και ευδαιμονέστατους βελτιώνοντας τη φύση και τις έξεις της ψυχής¹⁹. Προϋπόθεση όλων αυτών είναι να υπάρχει στη χώρα ελευθερία, φιλία και πνευματική επικοινωνία μεταξύ των πολιτών ενός κράτους, όπου βασυλεύει η φρόνηση και η σωφροσύνη²⁰. Οι νόμοι μιας πολιτείας, για να μπορούν να ονομαστούν ορθοί, πρέπει να αποβλέπουν στο κοινό συμφέρον και όχι στο ατομικό. Τα κράτη εκείνα, στα οποία διώκονται οι πολιτικοί αντίπαλοι και επωφελούνται μόνον οι οπαδοί της κυβέρνησης, με το να παίρνουν οι ίδιοι τις θέσεις και τα αξιώματα, δεν έχουν ορθά πολιτεύματα²¹. Ο πολίτης οφείλει να υπακούει συνειδητά στους νόμους.

Σημαντικός παράγοντας για την ομαλή λειτουργία ενός πολιτεύματος και τη χρηστή διοίκηση είναι κατά Πλάτωνα να μην υπάρχουν στο κράτος μεγάλες οικονομικές ανισότητες μεταξύ των πολιτών. Δεν πρέπει δηλαδή να συνυπάρχουν στην ίδια κοινωνία πάρα πολύ πλούσιοι και πάρα πολύ φτωχοί, διότι αυτό θα επιφέρει δυσάρεστα αποτελέσματα. Οι πάρα πολύ φτωχοί θα γίνουν διάφοροι από τους εαυτούς τους, δηλαδή θα αλλοτριωθούν με ό,τι αυτό συνεπάγεται· πολλές φορές καταλήγουν σε αδικήματα, δηλαδή βίαιες πράξεις με εγκλήματα και φόνους. Αντίθετα, αν δεν υπάρχουν υπερβολικές ανισότητες σε οικονομικό και μορφωτικό επίπεδο, η κοινωνία είναι καλύτερη, επειδή δεν δημιουργούνται σε μεγάλη κλίμακα ούτε η ύβρις (δηλαδή η αλαζονεία) με την αδικία ούτε η ζήλεια με το φθόνο²². Η ψυχή των ισχυρών χαρακτηρίζεται από τον Πλάτωνα ματαιόδοξη και θρασεία, ενώ των αδυνάτων ταπεινή και ανελεύθερη²³. Απότοκος της ύβρης και της πλεονεξίας είναι η αδικία, η οποία διεγείρει το μίσος μεταξύ ακόμα και των πιο πιστών φίλων²⁴. Η μεν αδικία προκαλεί στάσεις, μίση εχθρότητες και μάχες, η δε δικαιοσύνη ομόνοια και φιλία²⁵, πράγματα τα οποία αποτελούν τον ακρογωνιαίο λίθο της ευημερίας και της αγαστής συνεργασίας των λαών. Η στάση, δηλαδή ο εμφύλιος спа-

ραγμός, δίκαια χαρακτηρίζεται ως ο φοβερότερος και αγριότερος απ' όλες τις μορφές του πολέμου²⁶.

Σήμερα, που με την πρόοδο της τεχνολογίας ο κόσμος έγινε ενιαία κοινότητα – παρά τις διαφορές που χωρίζουν τις παντοίες εθνότητες –, η οικονομική εξισορρόπηση όλων των λαών της γης είναι αναγκαία προϋπόθεση, για να εδραιωθεί η γαλήνη, η ειρήνη και η φιλία μεταξύ των λαών. Αυτό σημαίνει ότι ο πλούσιος βορράς οφείλει να ενισχύσει τον φτωχό νότο. Διαφορετικά θα υποβόσκει το μίσος και η έχθρα ανάμεσά τους. Πρέπει ωστόσο να προφυλαχτούμε από το φοβερό αίσθημα της πλεονεξίας, αφού η φτώχεια δεν προέρχεται μόνον από την ελάττωση της περιουσίας, αλλά κυρίως από την επίταση των επιθυμιών μας, δηλαδή από την αύξηση της απληστίας²⁷. Άλλωστε δεν μπορεί κανείς να είναι ευτυχισμένος, όταν γνωρίζει ότι στον κόσμο τούτο άλλοι συνάνθρωποί του ζουν στην αθλιότητα και τον πόνο. Γιαυτό κατά τον Πλάτωνα είναι δύσκολο –αν όχι αδύνατο– ένας πλούσιος να γίνει ευτυχισμένος, αν δεν είναι ταυτόχρονα και καλός. Όμως οι έννοιες του πολύ πλούσιου και του πολύ καλού στην ίδια κοινωνία είναι ασυμβίβαστες. Κι αυτό γιατί ο πλούσιος αποκτά χρήματα τόσο από νόμιμες όσο και από παράνομες ενέργειες, ενώ δαπανά λιγότερα για κοινωφελή έργα²⁸. Στην ορθή αυτή άποψη του Πλάτωνα δεν λείπουν και οι εξαιρέσεις. Έχουμε δηλαδή περιπτώσεις, κατά τις οποίες πάρα πολύ πλούσιοι έχουν διαθέσει αμύθητα ποσά σε κοινωφελείς σκοπούς. Είναι εξαιρετική τιμή για τον τόπο τούτο, διότι οι μεγαλύτεροι ευεργέτες της χώρας μας προέρχονται από την Ήπειρο, δηλαδή μια φτωχή περιοχή.

Για να αποδεχτεί λοιπόν κανείς την υπευθυνότητα και μια λελογισμένη ελευθερία, οφείλει να γνωρίζει το καλό και το κακό, δηλαδή το μέτρο των πραγμάτων και των ανθρώπινων υποθέσεων. Για το λόγο αυτόν ο Πλάτων στην κορυφή των αγαθών θέτει την αλήθεια, η οποία είναι αποτέλεσμα της παιδείας, της φρόνησης και της σωφροσύνης, δηλαδή της διαλεκτικής επιστήμης²⁹. Αντίθετα, το μέγιστο κακό είναι η αμάθεια και η άνοια, δηλαδή η δυσαρμονία και η ασυμφωνία λόγων και πράξεων, η οποία προέρχεται από την υπερβολική αγάπη προς τον εαυτό μας. Η φιλαυτία μας τυφλώνει, ώστε να μην μπορούμε να δούμε καθαρά την αλήθεια. Έτσι νομίζουμε ότι ξέρουμε τα πάντα, ενώ στην πραγματικότητα δεν ξέρουμε τίποτα³⁰. Γιαυτό η βασική φιλοσοφική αρχή του Σωκράτη είναι ότι, ένα πράγμα γνωρίζω, ότι δεν γνωρίζω τίποτα. Ο Πλάτων μας δίδαξε ακόμη ότι το μέγιστο αγαθό δεν είναι να ζει κανείς, αλλά να προσπαθεί να γίνεται ολοένα και καλύτερος. (Φαίδων, 97d).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΙΑ

§ 8. Δημοκρατία και παιδεία

1. Η βέλτιστη παιδεία σε άριστο πολίτευμα

Από τη γενική έννοια της ελευθερίας και της αναγκαιότητας προκύπτει και η ειδικότερη αντίληψη γι αυτήν στην εκπαίδευση, όπου πρέπει να είναι παρούσα τόσο η μεν όσο και η δε. Δεν μπορεί δηλαδή να εξαλειφθεί ή να παραγνωριστεί καμία από τις δύο. Υπάρχει ωστόσο διαφορά βαθμού, η οποία είναι περίπου ανάλογη αφενός μεν με το πολίτευμα ενός κράτους, στο οποίο λαμβάνει χώρα η εκπαίδευση, αφετέρου δε με το επικρατούν εκπαιδευτικό σύστημα. Οι δυο αυτοί παράγοντες δεν είναι άσχετοι μεταξύ τους, αλλά αλληλεξαρτώνται, αφού η ιδεολογία των πολιτών, και κατ' επέκταση η κατεύθυνση της εκπαιδευτικής πολιτικής, επηρεάζονται σε μεγάλο βαθμό από το πολίτευμα. Είναι φυσικό, σε καθεστώς ελευθερίας η εκπαίδευση να τελεσφορεί καλύτερα και ν' αποδίδει περισσότερους και ωριμότερους καρπούς. Όταν ο δάσκαλος (και γενικότερα το εκπαιδευτικό προσωπικό), οι μαθητές, ακόμα και οι πολίτες ενός κράτους συνέχονται από το φόβο και το άγχος, μήπως τιμωρηθούν ή επικριθούν γι αυτά που υποστηρίζουν, η διδασκαλία γίνεται αναποτελεσματική και καχεκτική. Για το λόγο αυτόν η ελευθερία στην εκπαίδευση συνδέεται άμεσα με το πολίτευμα.

Στο ερώτημα, ποιο είναι το καλύτερο πολίτευμα, είναι βέβαια δύσκολο να υπάρξει ομόφωνη απάντηση, διότι ο καθένας επιχειρηματολογεί με βάση τη δική του ιδεολογία, η οποία είναι συνάρτηση του πολιτεύματος, στο οποίο ζει. Αν ήθελε ωστόσο κανείς να διατυπώσει γενικά μια θετική αρχή, που να διέπει τον τρόπο διακυβέρνησης, δεν θα ήταν ίσως παράλογο ή εσφαλμένο να τεθεί στο επίκεντρο η «δημοκρατία» με την αρχική της σημασία, δηλαδή αυτή κατά την οποία η εξουσία πηγάζει από τον κυρίαρχο λαό. Η ελευθερία εκτοπίζεται ή μειώνεται δραστικά στη δικτατορία και τον ολοκληρωτισμό. Ο Πλάτων στο *Μενέξενό* του (238 c-e) πλέκει το εγκώμιο της καλώς εννοούμενης δημοκρατίας, την οποία θεωρεί άριστο πολίτευμα.

2. Η ελευθερία ευδοκίμει σε καθεστώς δημοκρατίας

Ο όρος «δημοκρατία» χρησιμοποιείται βέβαια σε πλείστα όσα κράτη του κόσμου με παρόμοιο ή και διαφορετικό τρόπο άσκησης της εξουσίας. Ο Αριστοτέλης στα «Πολιτικά» του παρουσιάζει με πολύ παραστατικό τρόπο και μεγάλη σαφήνεια τα υπέρ και τα κατά κάθε πολιτεύματος καθώς και τη διαδοχή τους. Μνημειώδες και κλασικό θα παραμείνει επίσης το έργο του Ντιούϊ «*Δημοκρατία και εκπαίδευση*». Πάντως, στη γνήσια δημοκρατία εμφιλοχωρεί και κυριαρχεί η ελευθερία. Έτσι τουλάχιστον έχει νοηθεί ως επί το πλείστον μέχρι σήμερα. Ο Πλάτων μάλιστα έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στην ελευθερία, την οποία θεωρεί «κάλιστον» αγαθό και πεμπτουσία της δημοκρατίας¹. Σ' αυτήν επιτρέπεται η ανεμπόδιστη διακίνηση των ιδεών και κατοχυρώνεται η ελευθερία του λόγου. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό γνώρισμα της δημοκρατίας είναι συνεπώς ο κριτικός διάλογος και όχι ο δογματικός μονόλογος. Μεστά νοήματος είναι τα λόγια του Ε. Παπανούτσου.

«Δεν εννοείται δημοκρατία με μονόλογο, όπως δεν εννοείται και δημοκρατία με μονοκομματισμό. Το ένα και μόνο κόμμα αποκλείει το διάλογο, την ελευθερία των συζητήσεων, την επιλογή των πολιτιστικών τοποθετήσεων, την άμιλλα και τον ευγενή ανταγωνισμό. Χρέος της αληθινής δημοκρατίας είναι να διαπαιδαγωγήσει πολιτικά τους νέους από τα τριφερά τους χρόνια... Οι νέοι είναι η καινούργια μαγιά, που έρχεται ν' ανανεώσει τη ζύμη του λαού. Η αμέλειά μας να τους διαπαιδαγωγήσουμε πολιτικά, να τους δώσουμε τη γνώση και τη γεύση της ελεύθερης πολιτικής ζωής και των προβλημάτων της, θα έχει μεθαύριο ως αποτέλεσμα την άγνοια και την αδιαφορία ολόκληρου του λαού μας για τα πολιτικά πράγματα, για τους πολιτικούς θεσμούς και τις πολιτικές ζυμώσεις της εθνικής μας κοινότητας. Και τούτο σημαίνει ούτε λίγο ούτε πολύ: θάνατο της δημοκρατίας»².

Η ελευθερία πάντως –σ' οποιοδήποτε εκπαιδευτικό σύστημα– είναι η απαραίτητη προϋπόθεση και η Λύδια λίθος, προκειμένου να λειτουργήσει σωστά η παιδεία χωρίς φόβους και αναστολές, διότι αυτά είναι κατ' εξοχήν εχθρικά προς τη μάθηση και την ψυχική ανάταση. Γι' αυτό ορθά παρατηρεί ο Πλάτων, με το να λέει: «Ψυχή δέ βίαιον οὐδέν ἔμμονον μάθημα»³, πράγμα που σημαίνει ότι δεν διαρκεί πολύ αυτό που μαθαίνει κάποιος με τη βία. Η δημοκρατία δικαιώνει την αποστολή της και καθίσταται άξια του ονόματός της, όταν εμπνέει το αίσθημα του αυτοσεβασμού, ενώ εκτροχιάζεται και εκτρέπεται από την πορεία της, όταν επιδίδεται λίγο ή πολύ στην καταδίωξη των «εξαιρετικών» και προικισμένων ατόμων τόσο στο σχολείο όσο και στην κοινωνία, πράγμα που δεν είναι, δυστυχώς, σπάνιο φαινόμενο⁴. Κατ' εξοχήν στη δημοκρατία η αγωγή τείνει στην κατάκτηση και εδραίωση της ελευθερίας⁵.

§ 9. Αναγκαιότητα της ελευθερίας στην εκπαίδευση

1. Οι νέοι χρειάζονται καθοδήγηση σε κλίμα ελευθερίας

Κατά την εκπαίδευση γίνεται προσπάθεια να μορφωθούν και να αποκτήσουν ενάρετο χαρακτήρα οι νέοι. Δεν επιτυγχάνεται όμως πάντα ομοφωνία ούτε ως προς το ποια μαθήματα θα διδάσκονται ούτε ποια θα είναι η επιθυμητή αρετή και ο άριστος βίος. Θεωρείται τουλάχιστον φανερό, όπως διαβλέπει ο Αριστοτέλης, ότι έχουν άμεση προτεραιότητα τα αναγκαία πράγματα από το πλήθος των απλώς χρησίων¹. Πάντως, όποια και να είναι η κατάλληλη διδακτέα ύλη ή ο ζηλευτός και άξιος βίος, οι νέοι δεν έχουν ακόμα την ωριμότητα των ενηλίκων. Άρα χρειάζονται καθοδήγηση από τον παιδαγωγό, ο οποίος αναλαμβάνει το βάρος αυτής της ευθύνης.

Εξ αυτού προκύπτει η έννοια της *αυθεντίας*, η οποία όμως δεν αποτελεί αντινομία σε σχέση με την ελευθερία, αλλά τα δύο μεγέθη αλληλοσυμπληρώνονται². Δεν υπάρχει δηλαδή αντίφαση ανάμεσα στην καθοδήγηση των νέων και στο να αφήνονται ελεύθεροι να αναπτύξουν την προσωπικότητά τους³. Ο συνδυασμός και των δύο είναι απαραίτητο στοιχείο του παιδαγωγικού ενεργήματος. Η ανάγκη ύπαρξης του οδηγητικού πλαισίου προκύπτει από το γεγονός, ότι τα παιδιά δεν έχουν ακόμα την απαιτούμενη λογικότητα, διότι όπως χαρακτηριστικά λέει ο Αριστοτέλης το «βουλευτικόν» του παιδιού είναι «ατελές»⁴. Αυτό δεν έχει δηλαδή ακόμα την πλήρη ικανότητα να σκέπτεται και να ενεργεί. Άρα χρειάζεται βοήθεια στο να εθιστεί στη σκέψη και την πράξη.

2. Η ελευθερία του μαθητή περιορίζεται λόγω της ανωριμότητάς του

Απ' αυτό συνάγεται ότι η ελευθερία των νέων δεν πρέπει να είναι εντελώς ίση με εκείνη των δασκάλων και γενικότερα των ενηλίκων, οι οποίοι είναι εύλογο να ασκούν σχετική επιρροή. Συνεπώς, μειωμένη οφείλει να είναι η ανεξαρτησία του παιδιού έναντι του δασκάλου. Αν είναι ίση, τότε δίκαια επισημαίνεται από τον Πλάτωνα ότι αυτό οδηγεί στην καταστροφή και όχι στην πρόοδο και την ανόρθωση. Σ' αυτή την περίπτωση οι δάσκαλοι συνήθως φοβούνται και θωπεύουν τους μαθητές, οι οποίοι τους περιφρονούν και δείχνουν ολιγωρία και αμέλεια⁵. Το γεγονός αυτό στις γενικότερες διαστάσεις του λέγεται κατάχρηση ή υπερβολική και αλόγιστη χρήση της ελευθερίας, η οποία καταλύει την ίδια τη δημοκρατία και τους θεσμούς της⁶.

Με βάση την ανωριμότητα των νέων ο Αριστοτέλης διαιρεί την παιδεία σε δύο κατηγορίες: α) από επτά ετών μέχρι την εφηβική ηλικία (δηλαδή μέχρι δέκα επτά ετών), και β) από την εφηβική ηλικία μέχρι του εικοστού πρώτου έτους. Τα χρόνια από πέντε ως επτά είναι προπαρασκευαστικά. Στην ηλικία αυτή τα παιδιά θα είναι

απλοί ακροατές ή θεατές. Ο χωρισμός αυτός γίνεται με το αιτιολογικό, ότι η παιδεία στοχεύει στο να αναπληρώσει αυτό που είναι από τη φύση ελλιπές⁷. Τούτο σημαίνει ότι οι ανεπάρκειες του παιδιού είναι φυσικό επακόλουθο της ηλικίας του, πράγμα που προσπαθεί να αντικαταστήσει η παιδεία με τον πιο κατάλληλο τρόπο. Επειδή όμως η ελευθερία είναι κατά την έκφραση του Πλάτωνα το «κάλλιστο αγαθό» της δημοκρατίας, οι νέοι οφείλουν όχι μόνο να μάθουν το περιεχόμενό της, αλλά και να εθιστούν σ' αυτήν. Πώς μπορεί όμως να επιτευχθεί αυτό, αν στερούνται παντελώς την ελευθερία τους; Αρκετά διαφωτιστικά είναι νομίζω τα λόγια του Αριστοτέλη, ο οποίος υποστηρίζει ότι τις αρετές αποκτούμε, αφού πρώτα ενεργήσουμε· εκείνα που κάνουμε, αφού τα μάθουμε, τα μαθαίνουμε κάνοντάς τα, όπως για παράδειγμα, με το να οικοδομούμε, γινόμαστε οικοδόμοι⁸.

Αυτό σημαίνει ότι δεν πρέπει επ' ουδενί να στερηθούν τα παιδιά μια λελογισμένη ελευθερία, διότι μόνο με τη (φρόνιμη) χρήση της μπορούν να γίνουν αργότερα ελεύθεροι και χρηστοί πολίτες, άλλως θα αποβούν ανελεύθεροι. Είναι όμως απαραίτητο η ελευθερία να παρέχεται με μέτρο, έστω και αν τα κριτήρια είναι ρευστά και αμφιλεγόμενα. Ο Ρουσσώ για παράδειγμα, που έχει νατουραλιστική αντίληψη για τον κόσμο και τη ζωή (αφού θεωρεί τη φύση καλύτερο δάσκαλο), δίνει μεγαλύτερα περιθώρια ελευθερίας στο μαθητή⁹. Αντίθετα, ο Έγκελσ πιστεύει μεν ότι ο άνθρωπος είναι από τη φύση του ελεύθερος, δέχεται όμως ταυτόχρονα ότι η φυσική αυτή ελευθερία του περιορίζεται κατ' ανάγκη από το κράτος, στο οποίο ζει· εκεί γίνεται η πραγμάτωση της ελευθερίας του¹⁰. Η παγκόσμια ιστορία αποτελεί πρόοδο στη συνειδητοποίησή της¹¹. Αυτό συνεπάγεται –μιας και το σχολείο είναι κύτταρο της κοινωνίας– τον περιορισμό της ελευθερίας στην εκπαίδευση.

§ 10. Ελευθερία και πειθαρχία

1. Ανάγκη περιορισμού της ελευθερίας

Αφού στην κοινωνία υπάρχει κατ' ανάγκη σύζευξη ελευθερίας και αναγκαιότητας, είναι φυσικό να συμβαίνει το ίδιο και στην παιδεία, δεδομένου ότι το σχολείο είναι μέρος και σμικρογραφία της. Αυτό σημαίνει ότι η ελευθερία περικλείεται από όρια, τα οποία όμως δεν είναι αυστηρά προσδιορισμένα. Ο εκάστοτε καθορισμός τους δεν είναι ανελαστικός, αφού η κατάρτιση για καλή διαγωγή, που είναι τμήμα της εκπαίδευσης, συναρτάται με τους ποικίλους πολιτικούς θεσμούς, την κοινωνική διαστρωμάτωση και τις παραδόσεις του έθνους. Κατά το Μεσαίωνα π.χ., οπότε υπήρχε ιεραρχική οργάνωση της κοινωνίας, η κύρια αρετή ήταν η υπακοή και ο σεβασμός προς τους πρεσβυτέρους· πλήρη ανεξαρτησία και αυτονομία

είχαν μόνο ο αυτοκράτορας και ο πάπας¹. Η ελευθερία ως αρετή είναι το μέσο μεταξύ δύο άκρων, που είναι από τη μια μεριά η αναρχία και από την άλλη η αυστηρή και άτεγκτη πειθαρχία. Ορθό είναι ν' αποφεύγονται στο μέτρο του δυνατού και οι δυο αυτές ακρότητες², διότι ούτε η μία ούτε η άλλη οδηγεί στην «αυτοκαθοδήγηση» και τον «αυτοπροσδιορισμό» του νέου, που είναι αναγκαίος παράγοντας για την ομαλή ανάπτυξη της προσωπικότητάς του. Αξιοπρόσεκτα στο σημείο αυτό είναι τα παρακάτω λόγια του Ράσσελ:

«Η ικανότητα για συνεπή αυτοκατεύθυνση είναι μια από τις πολυτιμες που μπορεί ένα ανθρώπινο ον να κατέχει. Ουσιαστικά είναι άγνωστη στα μικρά παιδιά και δεν αναπτύσσεται ποτέ ούτε με πολύ αυστηρή πειθαρχία ούτε με απόλυτη ελευθερία. Η πολύ αυστηρή πειθαρχία όπως των στρατιωτών σε καιρό πολέμου, κάνει τον άνθρωπο ανάκατο να ενεργεί χωρίς το βούκεντρο της εξωτερικής διαταγής. Από την άλλη, η πλήρης ελευθερία καθ' όλη την παιδική ηλικία δεν μαθαίνει το παιδί να ανθίσταται στις εκλιπαρήσεις μιας στιγμιαίας παρόρμησης: δεν αποκτάει την ικανότητα να συγκεντρώνεται επάνω σ' ένα ζήτημα, ενώ ενδιαφέρεται για ένα άλλο, ή να ανθίσταται σε ευχαριστήσεις, γιατί αυτές θα του προξενήσουν κούραση, που θα επηρεάσει άσχημα την κατοπινή εργασία του. Το δυνάμωμα της βούλησης απαιτεί γι' αυτό κάποιο έξυπνο μίγμα ελευθερίας και πειθαρχίας, και καταστρέφεται από την υπερβολή της μιας ή της άλλης»³.

2. Η πειθαρχία να επιβάλλεται με μέτρο

Η υπέρμετρη περιστολή της ελευθερίας, που λαμβάνει χώρα με την αυστηρή πειθαρχία, οδηγεί σε συγκρούσεις του νέου με τους ενήλικους. Το παιδί, που εξαναγκάζεται, απαντά συνήθως με μίσος και απέχθεια, τα οποία ενσταλάζονται στο υποσυνείδητο με φοβερές συνέπειες για τη μετέπειτα ζωή του. Με τον καταναγκασμό χάνει την πρωτοτυπία, πρωτοβουλία, ενώ εξασθενούν πολλά πνευματικά του ενδιαφέροντα⁴. Όταν ασκείται βία στα παιδιά, αυτά εθίζονται στο να κάνουν το ίδιο στα μικρότερα τους. Είναι βέβαια πάντα δύσκολο να βρεθεί η χρυσή τομή και να διατυπωθούν απαρέγκλιτες οδηγίες για τον καθορισμό των ορίων της ελευθερίας. Ίσως το πιο σταθερό κριτήριο φαίνεται να είναι οι ευεργετικές ή δυσμενείς συνέπειες της ακολουθούμενης κατεύθυνσης. Κι εδώ όμως υπάρχει η σοβαρή δυσκολία, ότι τέτοια αποτελέσματα δεν είναι άμεσα ορατά ούτε εύκολα συγκρίσιμα με διαφορετικούς τρόπους εκπαίδευσης, όπου θα αφήνονται περισσότερα ή λιγότερα περιθώρια ελευθερίας. Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι η ελευθερία είναι ένας μόνο παράγοντας για την καλή λειτουργία της εκπαίδευσης και της επίδοσης του μαθητή. Υπάρχουν πολλοί άλλοι συντελεστές, όπως το πολιτιστικό, κοινωνικό, οικονομικό και οικογενειακό περιβάλλον, η ταξική προέλευση, η κληρονομικότητα, ο δείκτης νοημοσύνης, η έφεση προς μάθηση κ.ά.⁵

§ 11. Ελευθερία και ασφάλεια

1. Απαραίτητος ο συνδυασμός ασφάλειας και ελευθερίας

Από τις προηγούμενες αναλύσεις πρέπει να έγινε σαφές, ότι η ελευθερία δεν μπορεί να υψωθεί σε απόλυτη αρχή στην εκπαίδευση, αφού υπόκειται σε παντοίους περιορισμούς. Πολλούς απ' αυτούς πραγματεύεται με αρκετή πειστικότητα ο Ράσσελ. Ο μαθητής, κατά την άποψή του, οφείλει να εθιστεί - έστω και με κάποιους καταναγκασμούς - στην οικειοποίηση ορισμένων κοινωνικών αρετών, όπως είναι η καθαριότητα, η χρονική ακρίβεια στη συνάντηση προσώπων, η τιμιότητα και ο κανονικός ρυθμός (ρουτίνα) στη ζωή του. Αυτό δηλαδή κουράζεται, όταν είναι υποχρεωμένο να εκλέγει κάθε στιγμή, γι αυτό επιδιώκει κάποια σταθερότητα, ώστε να έχει το αίσθημα της ασφάλειας, παράλληλα με εκείνο της ελευθερίας¹.

Αυτές είναι δύο αντίθετες ανάγκες στον άνθρωπο, που πρέπει να συγκεράννυνται και να συγχωνεύονται σε μια. Παρίσταται δηλαδή ανάγκη να διασφαλίζεται μια ελευθερία υπό όρους και να παρέχεται βεβαιότητα υπό το καθεστώς ελευθερίας. Δεν είναι ίσως δυνατόν η επιζητούμενη ασφάλεια στη συμπεριφορά και τις δραστηριότητες του νέου ή ακόμα και του ώριμου να είναι μεγάλης έκτασης, αφού η ίδια η ζωή είναι ανασφαλής. Δεν υπάρχει δυστυχώς κανένα νησί των μακάρων, όπου η ασφάλεια θα ήταν θείο δώρο, αφού υφίσταται ολοκληρωτική ανασφάλεια². Πάντως, χάριν αυτής είναι ορθό να επιβάλλονται κάποιιοι περιορισμοί στην ελευθερία, για να μην νιώσει ο άνθρωπος έντονα το αίσθημα της ανασφάλειας και να μην περιπέσει σε ασυδοσία. Όσο όμως αυξάνεται η μία ελαττώνεται η άλλη.

2. Μαθήματα υποχρεωτικά και επιλογής

Η σχέση αυτή, μεταφερόμενη στα μαθήματα, που παρακολουθεί ο μαθητής ή φοιτητής, σημαίνει ότι πρέπει να υπάρχουν αφ' ενός μεν ορισμένα σταθερά μαθήματα κορμού, αφ' ετέρου δε ένας κύκλος κατ' επιλογή. Έτσι από τη μια μεριά κατοχυρώνεται η σταθερότητα για ομαλή ανοδική πορεία προς τη γνώση, και από την άλλη μια σχετική ελευθερία στάθμισης των προσωπικών αναγκών και παρακολούθησης των ιδίων ενδιαφερόντων και κλίσεων, πράγμα που έχει ως αποτέλεσμα να γίνεται πιο αποδοτική, ευχάριστη και ξεκούραστη η μάθηση. Με τα προαιρετικά μαθήματα, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Ράσσελ, η «προσοχή γίνεται θεληματική και αβίαστη, με αποτέλεσμα η κούραση να μειώνεται μεγάλως και η μνήμη να βελτιώνει πολύ... Περισσότερα μαθαίνονται σε συντομότερο χρόνο διδασκαλίας των μαθημάτων κατ' επιλογή παρά σε μακρότερους χρόνους της αναγκαστικής και όλο απροσεξία ανίας»³. Έτσι αποφεύγεται η κόπωση, που δυσχεραίνει και μειώνει την εύρυθμη λειτουργία του νου. Η σωστή παιδεία δεν αναλίσκεται τόσο στην ενδυνάμωση της μνήμης, αλλ' εστιάζει το ενδιαφέρον της στην άσκηση της

κρίσης, αφού ελάχιστη σημασία έχει η από στήθους εκμάθηση της διδαχθείσας ύλης. Αυτή πρέπει να βασίζεται στην αυτενέργεια και την επωφελή χρήση των βιβλίων, αφού δεν έχει αξία η δουλική απομνημόνευση ξηρών γνώσεων, αλλ' η δημιουργική ικανότητα του μαθητή στα πλαίσια της ελευθερίας του. Στο σημείο αυτό ο Ράσσελ ορθά επισημαίνει τα εξής:

«Η έρευνα του μαθητή δεν πρέπει να κρίνεται από την ορθοδοξία ή το συμπέρασμα, στο οποίο κατέληξε, αλλά από την έκταση των γνώσεων και τη λογικότητα των επιχειρημάτων. Αυτή η μέθοδος όχι μόνο θα διδάξει τη δύναμη σχηματισμού ορθών κρίσεων και θα κρατήσει ζωντανή την πρωτοβουλία του διδασκόμενου, αλλά και θα κάνει ενδιαφέρουσα την απόκτηση γνώσεων, μειώνοντας έτσι πάρα πολύ το ποσό της κόπωσης που συνεπάγεται μια τέτοια απασχόληση. Η κόπωση από την πνευματική εργασία οφείλεται κατά πολύ στην προσπάθεια αυτοαναγκασμού στην προσοχή επάνω σε κάτι ανιαρό, και γι αυτό κάθε μέθοδος, που απομακρύνει την ανία, απομακρύνει επίσης και την πολλή κούραση»⁴.

Μπορεί ωστόσο εξίσου καλά να υποστηριχτεί ότι, με την επιμέλεια και τη βαθύτατη γνώση κάποιου αντικειμένου ή προσώπου, αναπτύσσεται συνήθως το ενδιαφέρον και η αγάπη, ώστε να απομακρύνεται η κούραση. Αυτό σημαίνει ότι ο μαθητής δεν πρέπει με τις πρώτες κι όλας δυσκολίες να εγκαταλείπει την προσπάθειά του, αλλά να επιμείνει, μέχρι να διαλευκανθούν οι απορίες του. Με τον τρόπο αυτόν η πορεία προς τη μάθηση γίνεται ανετότερη και ευκολότερη, πράγμα που συντελεί στο να έλκεται ο μαθητευόμενος όλο και περισσότερο προς το συγκεκριμένο αντικείμενο. Αυτό ήταν το νόημα του Πλάτωνα, ο οποίος υποστηρίζει ότι η φιλοσοφία γεννάται με την πολλή συναναστροφή μαζί της⁵.

§ 12. Αναρχία και εκπαίδευση

1. Η παιδεία ως παράγων αναρχίας

Παραπάνω διατυπώθηκε η θέση, ότι τα άκρα της ελευθερίας είναι, από το ένα μέρος η απόλυτη ελευθερία ή αναρχία, και από το άλλο η αυστηρή πειθαρχία ή δουλεία· αμφότερα δικαιολογημένα χαρακτηρίστηκαν κακά. Ωστόσο, με βάση το αρχικό ρητό: «Οὐδὲν κακὸν ἀμιγὲς καλοῦ» και την αρχή της διαλεκτικής, ότι αντίθετες προτάσεις μπορούν να είναι αληθινές παρά το νόμο της αντίφασης, είναι δυνατόν να ισχυριστεί κανείς ότι και η αναρχία έχει ίσως τις θετικές της πλευρές. Αυτό, καθόσον τουλάχιστον γνωρίζω, έχει υποστηριχτεί κυρίως από αναρχικούς, πράγμα που υποδηλώνει τη στενή σχέση ανάμεσα στην κοινωνική τάξη ή ομάδα και την ιδεολογία, πάνω στην οποία οικοδομείται η όποια επιχειρηματολογία.

Ο Ράσσελ αναπτύσσει την άποψη, ότι αιτία δημιουργίας των αναρχικών τάσεων στο δυτικό κόσμο είναι η παιδεία. Αυτό συμβαίνει, επειδή ορισμένοι εκπαιδευ-

τικοί δημιουργούν έπαρση στο παιδί και του εμφυσούν την ιδέα, ότι οι ενήλικες είναι υποχρεωμένοι να το υπηρετούν¹. Πολλοί είναι οι παράγοντες, που συντελούν στο να εκκολαφθούν και αναπτυχθούν αναρχικές ορέξεις, όπως: το κοινωνικό καθεστώς, η εκκλησία, η συμπεριφορά της οικογένειας, η καταπίεση και οι προσωπικές εμπειρίες. Κάποια –όχι αμελητέα– ευθύνη φέρει και η δεσποτική ή υπερβολικά ελεύθερη παιδεία. Αν αληθεύει αυτό που ισχυρίστηκε ο Πλάτων στην *Πολιτεία* του, ότι η αναρχία καταλήγει στην τυραννία, θα ήταν ίσως δυνατόν σε κάποιο μέτρο να υποστηριχτεί και το αντίστροφο, ότι δηλαδή η τυραννία δημιουργεί τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την αναρχία. Ας δούμε όμως πώς βλέπουν τον αναρχισμό οι ίδιοι οι οπαδοί του. Οι απόψεις τους συνοψίζονται στα ακόλουθα:

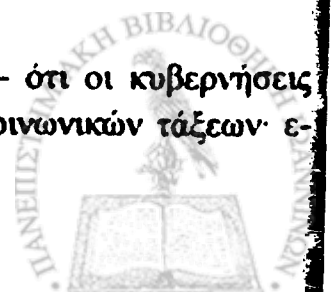
«Η κυβέρνηση σημαίνει αδικία και καταπίεση και είναι ενοχλητική, υποδουλωτική και το μεγαλύτερο εμπόδιο στην ανάπτυξη και την εξέλιξη του ανθρώπου»²... «Ο αναρχισμός στηρίζεται στην αρχή της απουσίας κάθε καταπίεσης και καταναγκασμού»³... «Είναι το τελειότερο και το ανώτερο πράγμα που έχει σκεφτεί ποτέ ο άνθρωπος, το μόνο πράγμα που μπορεί να δώσει σ' εσένα ελευθερία και ευημερία και στον κόσμο ειρήνη και χαρά»⁴.

Βασικά έχουν διαμορφωθεί δύο είδη αναρχισμού: ο κομμουνιστικός και ο λεγόμενος ατομιστικός. Ο μεν πρώτος πιστεύει στην κατάργηση της ιδιοκτησίας και την επανάσταση, ο δε δεύτερος στη διατήρησή της με βαθμιαία εξέλιξη της κοινωνίας και στον ελεύθερο ανταγωνισμό, που θα μας απαλλάξει –καθώς διατείνονται– από τα δεινά, που συσσωρεύουν τα μονοπάλια⁵. Ο Μαρξ ήταν εκείνος, που τεκμηρίωσε θεωρητικά τη μείωση της δύναμης του κράτους⁶. Η αναρχία θεωρείται μορφή εξέλιξης της ανθρώπινης κοινωνίας⁷ και αντικατοπτρίζει ένα «συγκεκριμένο πνευματικό ρεύμα»⁸. Οι αναρχικοί πιστεύουν επίσης στα εξής:

«Αν η κυβέρνηση ενεργεί σαν ρυθμιστής ή εγγυητής των δικαιωμάτων και των καθηκόντων του καθένα, διασπρέφει το αίσθημα δικαιοσύνης. Δικαιώνει το άδικο και τιμωρεί κάθε ενέργεια που προσβάλλει ή απειλεί τα συμφέροντα των κυβερνώντων και των ιδιοκτητών»⁹... Η αλληλεγγύη, δηλαδή η αρμονία των συμφερόντων και των αισθημάτων, η συμμετοχή του καθένα στο καλό όλων και όλων στο καλό του καθένα, είναι η μόνη κατάσταση, στην οποία ο άνθρωπος μπορεί να ναι πιστός απέναντι στη φύση του και να φτάνει στην ανώτερη ανάπτυξη κι ευτυχία. Αυτός είναι ο σκοπός, προς τον οποίο τείνει η ανθρώπινη ανάπτυξη... Η ελευθερία μου είναι η ελευθερία όλων, γιατί δεν είμαι πραγματικά ελεύθερος, αν η ελευθερία μου και το δικαίωμά μου δεν βρίσκουν την επιβεβαίωση και την επικύρωσή τους στην ελευθερία και το δικαίωμα όλων των ανθρώπων, που είναι ίσοι με μένα»¹⁰.

2. Η κληρονομιά δυσχεραίνει την αρχή των ίσων ευκαιριών

Υποστηρίζουν επίσης –ίσως όχι τελείως αδικαιολόγητα– ότι οι κυβερνήσεις συμβάλλουν σε μεγάλο βαθμό στη δημιουργία διαφόρων κοινωνικών τάξεων ε-

φόσον υπάρχει κληρονομιά, η καριέρα των παιδιών δεν είναι οπωσδήποτε αποτέλεσμα των πνευματικών ικανοτήτων και της ατομικής τους ενέργειας και επιμέλειας¹¹. Αυτό συμβαίνει, επειδή με την ανόμοια κατανομή του πλούτου εξασθενεί σημαντικά η αρχή των ίσων ευκαιριών στην εκπαίδευση και στην περαιτέρω επαγγελματική αποκατάσταση. Έτσι τα παιδιά δεν ξεκινούν από ίδιες αφετηρίες. Δεν είναι βέβαια σπάνιο και το φαινόμενο, πάμπτωχα παιδιά, προικισμένα όμως με πνευματική ωριμότητα και εργατικότητα, να έχουν φτάσει σε πολύ υψηλό σημείο νοητικής, οικονομικής ή κοινωνικής στάθμης, πράγμα που καταγράφει την ένδειξη, ότι πρωταρχικό ρόλο παίζει η ίδια η προσωπικότητα του νέου.

Αυτά που ευαγγελίζονται οι αναρχικοί φαίνονται τόσο ωραία και ελκυστικά, ώστε θα τα ζήλευε κάθε άνθρωπος. Ωστόσο, το καθεστώς αυτό της αναρχίας καθιστά εξαιρετικά δύσκολη –αν όχι αδύνατη– την ύπαρξη της κοινωνικής ζωής. Οι άνθρωποι θα έπρεπε να ξαναγυρίσουν πίσω στη φύση, να ζουν πρωτόγονα στις σπηλιές, χωρίς τις ποικίλες απολαύσεις του τεχνικού πολιτισμού, που δίνουν μια άλλη διάσταση και προοπτική. Σε καθεστώς αναρχίας εκτός του ότι απαιτείται μια κοινωνία αγέλων, ώστε να μην παρίσταται ανάγκη προστασίας των αδυνάτων από τους ισχυρούς και τους κακόβουλους ή από τα αθέμιτα συμφέροντα, είναι πάλι απαραίτητη μια μορφή διοίκησης, που θα μεριμνά για τα κοινά, όπως την παιδεία, την υγεία, τη μαζική μεταφορά κ.ά..

Κοντολογίς, η οργανωμένη κοινωνία δεν μπορεί να ξεφύγει από μια οποιαδήποτε μορφή διοίκησης και διακυβέρνησης. Για να είναι όμως αυτή ανεκτή και πιο δημοκρατική, πρέπει να αναδεικνύεται με μυστική ψηφοφορία χωρίς βία και νοθεία, ώστε να εκφράζεται ελεύθερα το κοινωνικό φρόνημα των πολιτών και να επικρατεί η «γενική θέληση» κατά την έκφραση του Ρουσσώ. Το ίδιο συμβαίνει –σε μικρότερη βέβαια κλίμακα– και στην εκπαίδευση. Αυτή καθίσταται μάλλον αδύνατη, όταν επικρατεί αναρχία και ο καθένας κάνει ό,τι θέλει.

§ 13. Αλήθεια και παιδεία

1. Η έννοια της αλήθειας

Βασικό στοιχείο στην εκπαίδευση –και κατ' επέκταση στην κοινωνία– πέραν από την ελευθερία, είναι η αλήθεια και το κύρος της γνώσης. Και τούτο διότι οι γνώσεις, που επιδιώκεται να αποκτηθούν στα σχολεία, πρέπει να είναι αληθείς και να έχουν επιστημονικό κύρος· αυτά δηλαδή, που μαθαίνουν τα παιδιά, επιβάλλεται να είναι αληθινά και όχι ψευδή. Κατ' ανάγκην λοιπόν γεννάται αμέσως το ερώτημα για την υπόσταση και την ουσία της ίδιας της αλήθειας. Τόσο δηλαδή ο παιδαγωγός όσο και οι παιδαγωγούμενοι οφείλουν να γνωρίζουν τι εννοούν, όταν χρησιμοποιούν τη λέξη αυτή και κατά πόσο είναι ενιαία και μονοσήμαντη ή πολυσή-

μαντη και αμφιλεγόμενη. Το ζήτημα της αλήθειας, μαζί με εκείνο του όντος, είναι ίσως τα δυσκολότερα και σπουδαιότερα, τα οποία απασχολούν τους φιλοσόφους από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, χωρίς ωστόσο να έχουν βρει οριστική και τελειωτική λύση. Εδώ δεν πρόκειται βέβαια να γίνει εκτενής διαπραγμάτευση του τόσο επίμαχου και ζωτικού αυτού θέματος της αλήθειας, αλλά θα καταβληθεί απλώς η προσπάθεια να δοθεί σε αδρές γραμμές το περίγραμμα της ουσίας της.

Στο ερώτημα, τι είναι αλήθεια, δεν έχει επιτευχθεί συμφωνία των φιλοσόφων, ώστε να δοθεί ενιαία απάντηση, αφού αυτή συναρτάται με το περιεχόμενο των διαφόρων φιλοσοφικών ρευμάτων. Έτσι για το ρεαλισμό τα αντικείμενα υπάρχουν ανεξάρτητα από το νου υποκείμενο, ο κόσμος κατά τον ιδεαλισμό υφίσταται μόνο καθόσον τον γνωρίζουμε, ενώ κατά τη φαινομενολογία έτσι όπως εμφανίζεται στη συνειδήσή μας¹. Και στις τρεις αυτές περιπτώσεις η αλήθεια παρουσιάζεται κατά εντελώς διαφορετικό τρόπο. Η αλήθεια και το ον είναι τα δύο βασικά θέματα, που αποτελούν τους κεντρικούς άξονες, γύρω από τους οποίους περιστρέφεται η φιλοσοφία του Ελεάτη Παρμενίδη. Ο στενός και άρρηκτος δεσμός της αλήθειας με το ον και η αντιπαράθεσή της με τη δοξασία απαντά με ιδιαίτερη ενάργεια και στον Πλάτωνα², ο οποίος εκτιμούσε πολύ τη φιλοσοφία του. Η αλήθεια βρίσκεται επίσης σε αντίθεση και με το ψεύδος³. Για να υπάρχει κύρος στην έννοια αυτή, πρέπει η αλήθεια να είναι αληθής, και όχι όπως η δήθεν αλήθεια των σοφιστών, και συγκεκριμένα του Πρωταγόρα, την οποία ο Πλάτων δεν αποκαλεί αληθινή⁴. Κατ' αυτόν γνώση είναι η αληθινή γνώμη που στηρίζεται στο λόγο⁵. Αλλά και κατά τον Αριστοτέλη η αλήθεια αντιπαράκειται προς το ψεύδος και τη γνώμη (δόξα)⁶. Ο Σταγίριτης ορίζει την αλήθεια ως την ορθότητα της γνώμης⁷. Βασική παρατήρησή του είναι ότι η αλήθεια και το ψεύδος δεν αναφέρονται στα ίδια τα πράγματα αλλά στη διάνοια, επειδή εκεί συντελείται η σύνθεση και η διαίρεση⁸. Κάθε φορά δε που ζητάμε να μάθουμε την αλήθεια και το ον, πέφτομε σε απορία⁹.

Κατά τον Χάιντεγγερ το πρόβλημα της αλήθειας ανήκει στην περιοχή της λογικής και όχι της μεταφυσικής¹⁰. Ο φιλόσοφος του μέλανος δρυμού ερμηνεύει την αλήθεια στην κλασική ελληνική αρχαιότητα ως αποκάλυψη και φανέρωμα του κρυμμένου¹¹. Η εξήγηση αυτή προϋποθέτει βέβαια τη θεωρία της ανάμνησης του Πλάτωνα, που συνεπάγεται τη μετεμψύχωση και την «περιαγωγή» της ψυχής. Η αναλήθεια ως αντίθετη έννοια προς την αλήθεια δεν σημαίνει «όχι αλήθεια», δηλαδή κάτι το κρυμμένο, αλλά εσφαλμένη μετατόπιση και μετάθεση· αναλήθεια είναι κάτι το οποίο είναι ελλιπές¹². Κατά τον Γιάσπερς η αλήθεια φέρει μαζί της πάντα το λάθος και το ψεύδος. Αυτό είναι κάτι το οποίο η αλήθεια, παρά την προσπάθειά της, δεν μπορεί να υπερβεί¹³. Τούτο οφείλεται στο ότι αλήθεια και ψεύδος είναι αντιθετικές έννοιες και συνεπώς δεν μπορεί να υπάρξει η μια χωρίς την άλλη, δεν υφίσταται δηλαδή ούτε ανόθευτη αλήθεια ούτε καθαρό ψεύδος αλλά

μια μίξη και ανακάτωμα μεταξύ τους. Αυτό είναι σύμφωνο και με την αρχή της διαλεκτικής, κατά την οποία μπορούν να αληθεύουν αντιτιθέμενες απόψεις παρά το νόμο της αντίφασης. Το πνεύμα αυτό εκφραζόταν στην αρχαιότητα με τη φράση «οὐδέν κακόν ἀμιγές καλοῦ» ή «οὐδέν καλόν ἀμιγές κακοῦ». Πολλοί ισχυρίζονται ότι η αλήθεια είναι μία και αδιαίρετη· το πρόβλημα όμως αρχίζει, όταν προσπαθεί κανείς να κατανοήσει σε βάθος αυτή την πρόταση, δεδομένου ότι οι πηγές της είναι πολλές και ποικίλες¹⁴. Το ερώτημα βέβαια για την αλήθεια είναι διαφορετικής φύσης από εκείνο για την ουσία της ελευθερίας. Και τα δύο όμως έχουν ένα θεμελιώδες κοινό σημείο, το οποίο έγκειται στο ότι αυτά ανάγονται στο όλο και ως εκ τούτου βρίσκονται σε στενή συνάφεια με τη γενικότερη ερώτηση για την ουσία του όντος καθαυτό¹⁵.

2. Οι γνώσεις στην εκπαίδευση

Ο Φραγκίσκος Βάκων διατύπωσε με ιδιαίτερη έμφαση την άποψη, ότι η «γνώση είναι δύναμη»¹⁶. Με το ίδιο θετικιστικό πνεύμα ο Ράσσελ χαρακτήρισε στην εποχή μας τη γνώση ελευθερώτρια από την «αυτοκρατορία των φυσικών δυνάμεων και των καταστρεπτικών παθών»¹⁷. Πρέπει όμως να μη λησμονεί κανείς ότι η γνώση είναι εφικτή μέχρις ένα βαθμό και ότι ο άνθρωπος δεν είναι παντογνώστης. Με βάση το δεδομένο αυτό πρέπει να αποφεύγονται τα άκρα πάνω στο επίμαχο ζήτημα για το δυνατόν της γνώσης, τα οποία είναι ο σκεπτικισμός και ο δογματισμός. Η γνώση δεν είναι δίχως όρια ούτε αλάθητη, αφού το κύρος της τίθεται πολλάκις υπό αμφισβήτηση. Οι σκέψεις αυτές μπορούν να αποτελέσουν τα οδηγητικά νήματα και τους κεντρικούς άξονες, γύρω από τους οποίους είναι χρήσιμο να στρέφεται η αγωγή. Αξιοπρόσεκτα πάνω στο θέμα αυτό είναι τα παρακάτω λόγια του Ράσσελ:

«Η εκπαίδευση δεν πρέπει να δημιουργεί ούτε τη συναίνεση στο σκεπτικισμό ούτε τη συναίνεση στο δόγμα. Αυτό που πρέπει να δημιουργεί είναι η πεποίθηση, ότι η γνώση είναι κατορθωτή σε κάποιο μέτρο, αν και με δυσκολία· ότι πολλά από όσα θεωρούνται γνώση σε ορισμένη εποχή, είναι πιθανόν να είναι περισσότερο ή λιγότερο λαθεμένα, αλλά και ότι τα λάθη μπορούν να διορθώνονται με φροντίδα και προσπάθεια. Η γνώση, σαν άλλα καλά πράγματα, είναι δύσκολη, αλλά όχι και αδύνατη, ο δογματισμός ξεχνάει τη δυσκολία, ο σκεπτικιστής αρνείται τη δυνατότητα. Αμφότεροι πλανώνται και οι πλάνες τους, όταν πλατιά διαδίδονται, προκαλούν κοινωνική συμφορά»¹⁸.

Η μετάδοση ή η απόκτηση γνώσεων, οι οποίες διέπονται από αγάπη, θεωρείται ο σημαντικότερος δρόμος –αν όχι ο μοναδικός– προς την πρόοδο της εκπαίδευσης. Ο Ράσσελ ορθά διαπιστώνει:

«Χωρίς γνώση η αγάπη είναι ανίσχυρη· χωρίς αγάπη η γνώση είναι καταστρεπτική... Η διδασκαλία πρέπει να εμπνέεται από αγάπη και πρέπει να επιδιώκει απελευθέρωση αγάπης στα παιδιά»¹⁹.

Για ν' αναπτυχθεί αμοιβαία αγάπη ανάμεσα στο δάσκαλο και το μαθητή, πρέπει ο τελευταίος ν' αντιμετωπίζεται ως σκοπός και ποτέ ως απλό μέσο, όπως ακριβώς ο άνθρωπος εν γένει κατά την άποψη του Καντ²⁰. Πρόκειται δηλαδή για μερική εφαρμογή του αξιώματος, που αφορά γενικά το άτομο στο κοινωνικό σύνολο. Η αγάπη του παιδαγωγού προς τα παιδιά είναι αναγκαία —όχι όμως και επαρκής— προϋπόθεση για την ελεύθερη ανάπτυξη τόσο του χαρακτήρα όσο και του πνεύματός τους. Για να καταστεί η αγάπη ικανός όρος προς την πρόοδο, οφείλει ο δάσκαλος να έχει σχηματίσει εκ των προτέρων ορθή αντίληψη για τον ιδεώδη τύπο ανθρώπου²¹. Αυτό όμως είναι αρκετά δύσκολο, επειδή είναι μάλλον αμφίβολο αν μπορεί να σχηματισθεί καθολική και διϋποκειμενική γνώμη για την ιδεατή του συγκρότηση, αφού αυτό είναι ως επί το πλείστον θέμα προσωπικών προτιμήσεων. Δεν θα πρέπει ωστόσο να είναι αδύνατο να επέλθει συμφωνία σε ελάχιστα κοινά σημεία.

Οι γνώσεις, που θα μεταδίδονται και τα μηνύματα που θα διοχετεύονται κατάλληλα στους νέους, πρέπει να επιλέγονται με επιμέλεια και να καταβάλλεται προσπάθεια για την εξεύρεση της καλύτερης δυνατής μεθόδου, ώστε να επιτυγχάνονται άριστα αποτελέσματα. Με ποια κριτήρια μπορεί να γίνει αυτή η επιλογή είναι ένα άλλο θέμα, που θα αντιμετωπισθεί σε κατάλληλο κεφάλαιο. Τι όμως και πώς θα διδαχθεί στους νέους συνδέονται στενά μεταξύ τους, επειδή αφενός μεν η μέθοδος πρέπει να προσαρμόζεται στη φύση του εκάστοτε διδασκόμενου αντικείμενου, αφετέρου δε μπορούν να διδαχθούν περισσότερα πράγματα στο ίδιο χρονικό διάστημα, αν αυτή είναι αποδοτική. Και τα δύο όμως, σε τελευταία ανάλυση, εξαρτώνται από το αποτέλεσμα που προσδοκούμε, δηλ. από το τι είδους άνθρωπο επιθυμούμε να διαμορφώσουμε. Έχει υποστηριχτεί η άποψη, ότι η μέθοδος, για να είναι ικανοποιητική, πρέπει να είναι γενική²². Αυτή η θέση μπορεί να θεωρηθεί ορθή μόνο στη γενικότητά της, διότι ο τρόπος διδασκαλίας είναι ανάγκη να διαφοροποιείται ενίοτε ανάλογα με την προσωπικότητα, την ηλικία, το φύλο, την κοινωνική προέλευση και το δείκτη νοημοσύνης του μαθητή. Ευκαίω πάντως θα ήταν όλοι οι διδάσκοντες να έχουν επίγνωση της υψηλής αποστολής του λειτουργήματός τους, για να πλαστεί μια κοινωνία των οραμάτων μας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

Η ΤΕΧΝΙΚΗ ΩΣ ΕΠΙΤΕΥΓΜΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ*

§ 14. Ο άνθρωπος ενώπιον της τεχνικής

1. Το φαινόμενο της τεχνικής

Ο άνθρωπος, με τη συνεχή εξέλιξη και την ανοδική πορεία της παιδείας, δεν κατορθώνει μόνο να δημιουργεί σπουδαία και θαυμαστά πράγματα, αλλ' επιφορτίζεται προπάντων να συνειδητοποιεί την αξία ή τη χρησιμότητά τους και να αναλογίζεται τις άμεσες και έμμεσες απόρροιες για μια ομαλή και ασφαλή πορεία της ζωής. Στην αποστολή της παιδείας συμπεριλαμβάνεται δηλαδή και η βοήθεια, που αυτή παρέχει στον άνθρωπο για τη συνειδητοποίηση και αξιολόγηση της παρουσίας των ιδίων του των έργων. Προκειμένου όμως να ανταποκριθεί η αγωγή στο υψηλό αυτό χρέος της, έχει ανάγκη από την επικουρία της φιλοσοφίας γενικά, και ειδικότερα της φιλοσοφίας της παιδείας.

Στα πλαίσια της ευρύτερης αυτής προβληματικής θα καταβληθεί η προσπάθεια να δοθεί μια εικόνα της σύγχρονης πραγματικότητας, με κυρίαρχο στοιχείο τις επιπτώσεις της τεχνολογίας στη ζωή του ανθρώπου. Στη συνέχεια θα επιχειρηθεί μια αξιολόγησή της, με σκοπό να δημιουργηθούν οι απαραίτητες προϋποθέσεις, ώστε ο άνθρωπος να συλλάβει ευκολότερα το βαθύτερο νόημα εκείνου, που δημιούργησε ο ίδιος με τη συνεχή εκπαίδευση και έρευνα, και να φτάσει τελικά σε αυτοκριτική και αυτογνωσία, να έλθει δηλαδή ενώπιος ενωπίω. Αυτό έχει καταστεί σήμερα περισσότερο από κάθε άλλη φορά αδήριτη αναγκαιότητα και αναπόφευκτος όρος για τη συνέχιση της ζωής στον πλανήτη μας. Αποτέλεσμα της πνευματικής και ψυχικής αυτής αυτοσυγκέντρωσης, που συγκλονίζει τα θεμέλια της ύπαρξής μας, είναι να καταστούν ορατές οι τυχόν ευοίωνες προοπτικές, που διανοίγονται προς χάραξη νέων οριζόντων και δραστηριοτήτων για ένα καλύτερο και ευτυχέστερο μέλλον. Με την επισήμανση αυτή η φιλοσοφία της παιδείας εκπληρώνει ένα -ίσως το ύψιστο και υπέρτατο- χρέος της. Κι αυτό γιατί η τεχνική δεν είναι ένα επίτευγμα ανάμεσα στ' άλλα, αλλ' η έκφραση του συνολικού τεχνικού

* Αρκετά στοιχεία του κεφαλαίου αυτού, που αναφέρονται στο φαινόμενο της τεχνικής, έχουν αντληθεί από το βιβλίο μου: *K. Jaspers*.

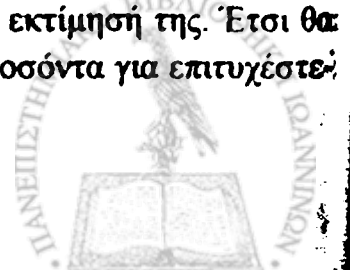
πολιτισμού, που είναι το αντικατόπτρισμα σημαντικού τμήματος της πνευματικής δραστηριότητας του ανθρώπου· δημιουργεί δε τις προϋποθέσεις για έναν τελείως νέο τρόπο ζωής. Πριν προχωρήσουμε όμως στη διερεύνηση των αποτελεσμάτων της τεχνικής, πρέπει πρωτίστως να οροθετηθεί η έννοιά της. Ο Γερμανός υπαρξιστής φιλόσοφος Κάρολος Γιάσπερς δίνει τον παρακάτω ορισμό:

«Τεχνική είναι ο τρόπος ενέργειας προς κυριαρχία πάνω στη φύση, με σκοπό να διαμορφώσει ο άνθρωπος την ύπαρξή του κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να απαλλαγεί από την ανάγκη και να αποκτήσει μια αρεστή σ' αυτόν μορφή του περιβάλλοντος του»¹.

Κύρια χαρακτηριστικά της είναι ο λόγος και η δύναμη. Ο ορισμός αυτός, παρά τα αρκετά θετικά του στοιχεία, κρύβει και μια υπερβολή· ο άνθρωπος ποτέ δεν μπορεί να απαλλαγεί από την ανάγκη, σε όσο υψηλό βαθμό τελειότητας και αν φθάσει η τεχνολογία, επειδή η κάλυψη ορισμένων απ' αυτές δημιουργεί πάλι νέες. Η σύγχρονη τεχνολογία δίκαια έχει χαρακτηριστεί ως μοναδικό κοσμοϊστορικό γεγονός, ώστε μάταια θα αναζητήσει κανείς ισοδύναμό του σ' ολόκληρη την ιστορία της ανθρωπότητας. Ο Γιάσπερς θεωρεί την τομή, που επιτεύχθηκε με την τεχνική μόλις τον τελευταίο ενάμισυ αιώνα, ως τη βαθύτερη και πλουσιότερη σε αποτελέσματα από όλα τα κατορθώματα των χιλιετηρίδων². Αυτή είναι εκείνη, που καθορίζει σήμερα τον τρόπο και το είδος της εργασίας, την ποιότητα της οικονομίας, την κοινωνική διάρθρωση και τα πλοκάμια της δαιδαλώδους γραφειοκρατίας.

Η τεχνική, βοηθούμενη από την ανάπτυξη της φυσικής και των μαθηματικών, προπαρασκευάστηκε στην Ευρώπη κατά το τέλος του Μεσαίωνα, συγκροτήθηκε πνευματικά το 17ο αιώνα, εξαπλώθηκε ευρέως τις αρχές της 19ης εκατονταετηρίδας, η δε ταχεία και αλματώδης εξέλιξή της άρχισε πριν από λίγες δεκαετίες. Τα γνωστικά πεδία της φυσικής επιστήμης και τεχνολογίας δεν είναι τελείως άσχετα μεταξύ τους, με αποτέλεσμα τα πορίσματα της μιας να συμβάλλουν αποφασιστικά στην εξέλιξη της άλλης· είναι δηλαδή αλληλένδετες και αλληλοσυμπληρούμενες. Κάθε επιστημονικό και τεχνολογικό επίτευγμα αποτελεί τη βάση και την αφετηρία για μια περαιτέρω πνευματική ανύψωση και νέα κατάκτηση σ' όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας.

Η συνεχής πρόοδος και εξάπλωση της τεχνολογίας άλλαξε ριζικά τη σχέση του ανθρώπου προς τη φύση και δημιούργησε νέους τρόπους ατομικής και κοινωνικής διαβίωσης. Είναι συνεπώς σκόπιμο να ερευνηθεί και αναπτυχθεί η νέα θέση του προσώπου στο φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον, ώστε να ανιχνευθούν και διαπιστωθούν τόσο τα θετικά όσο και τα αρνητικά της σημεία. Είναι ανάγκη ο άνθρωπος να αποκτήσει βαθύτερη αυτογνωσία, πληρέστερη και σαφέστερη αντίληψη της πραγματικότητας για μια ορθότερη και ρεαλιστικότερη εκτίμησή της. Έτσι θα εφοδιαστεί ασφαλώς με περισσότερα και αποδοτικότερα προσόντα για επιτυχέστε-

ρη αντιμετώπιση της σημερινής κρίσιμης κατάστασης (με κορύφωμα τα πυρηνικά όπλα), κατά την οποία караδοκούν αναμφισβήτητα φοβερότεροι κίνδυνοι παρά ποτέ.

Η τεχνική, η πολύκροτη αυτή παγκόσμια επανάσταση, μεταβάλλει προοδευτικά τις συνθήκες διαβίωσης του ανθρώπου, τον οποίο θέτει σε τελείως νέα και απροσδόκητη σχέση με την πραγματικότητα. Με τη μηχανοποίηση του συνόλου της ζωής κατά τον τελευταίο αιώνα έχει λάβει χώρα - τουλάχιστο στις μεγαλουπόλεις - μια τόσο ριζική απόσπαση από το φυσικό κύκλο και τοποθέτησή του στον τεχνικό, ώστε οι ψυχο-φυσικές προϋποθέσεις της ζωής να έχουν αλλάξει με ακόμη απρόβλεπτες συνέπειες. Η δημιουργία του νέου αυτού περιβάλλοντος έχει για τον άνθρωπο τόσο θετικές όσο και αρνητικές προεκτάσεις. Παρίσταται επομένως ανάγκη να επισημανθούν τα επακόλουθα της τεχνολογίας, να διαγραφούν τα όριά της, και να αποτιμηθεί η αξία της για τη ζωή, με όλη βέβαια την επίγνωση της σχετικότητας και του υποκειμενισμού των θέσεων, που θα αναπτυχθούν.

2. Οι θετικές συνέπειες της τεχνολογίας

Η επιστήμη και η τεχνολογία δημιουργούν διαρκώς νέες δυνατότητες για τη διαμόρφωση ποικίλων μορφών ζωής. Αυτές μας απελευθέρωσαν από τη μαγεία και τις δεισιδαιμονίες και κατέστησαν δυνατή μια τεράστια ανακούφιση της υλικής διατήρησης της εύθραυστης ύπαρξής μας. Ιδιαίτερα η τεχνική πολλαπλασίασε τα διαθέσιμα μέσα προς επιτυχέστερη αντιμετώπιση των ποικιλόμορφων στοιχείων της φύσης, η οποία συνεχώς κατακτιέται και υλοτάσσεται στη θέληση του ανθρώπου. Η παραγωγή αυξήθηκε εντυπωσιακά. Η σκοπιμότητα και ο μηχανισμός έχουν το προβάδισμα, ενώ αντίθετα το παραδοσιακό υποχωρεί στο σκότος. Η φύση, που έχει ενώπιόν του ο τεχνικός, είναι μηχανική και αόρατη (π.χ. ηλεκτρισμός). Με την τεχνική δεν γίνεται σ' εμάς μόνο προσιτή μια φύση, που έχει ερευνηθεί από την επιστήμη, αλλά γεννάται κι ένας νέος κόσμος, στον οποίο δημιουργούνται πολλαπλάσιες ανθρώπινες δυνατότητες της ύπαρξής μας και επαναστατικότεροι τρόποι προσέγγισης της φύσης.

Η τεχνική καθιστά δυνατή μια τεράστια διεύρυνση της αντίληψης: μ' αυτή γίνεται ορατό εκείνο, που παραμένει αποκλεισμένο από τη φυσιολογική αίσθηση (μικροσκόπιο, τηλεσκόπιο). Ο άνθρωπος αποκτά νέες εμπειρίες του κόσμου με τις καθημερινές αεροπορικές πτήσεις: αυτές δίνουν ένα σχεδόν άγνωστο αίσθημα χώρου μεγάλων υψών και αποστάσεων, κάνουν να δει ο άνθρωπος την επιφάνεια της γης, όπως την παρουσιάζει ο χάρτης, καθώς και -σε χαμηλότερα βέβαια ύψη- εντυπωσιακά τοπία και προηγούμενως άγνωστους ορίζοντες. Το μαγνητόφωνο και η οθόνη συντελούν στο να διατηρηθούν ζωντανά στη μνήμη μας εκείνα, που συνέ-

βησαν στο μακρινό παρελθόν. Το πρόσφατο εντυπωσιακό επίτευγμα της προσελήνωσης στήριξε τη βασιμότητα, ότι ο άνθρωπος — με τις συνεχείς και έντονες προσπάθειές του στον επιστημονικό χώρο — μπορεί πολλά ακόμα να καταφέρει, όσο και αν η εικόνα του εφικτού στο απώτερο μέλλον φαίνεται σκοτεινή, θολή και συγκεχυμένη.

Με την τεχνική γεννάται νέα παγκόσμια συνείδηση, αφού το αίσθημά μας για το γήινο χώρο έχει αλλάξει ριζικά με τη δημιουργία των σύγχρονων συγκοινωνιακών μέσων. Σήμερα έχουμε ειδήσεις και πληροφορίες σε ελάχιστο χρόνο απ' όλη την υδρόγειο σφαίρα. Η τεχνική κατέστησε δυνατή μια εντονότερη και αποτελεσματικότερη προσπέλαση τη φύση και έκαμε πιο υποφερτή τη ζωή σε όλα τα γεωγραφικά πλάτη: η παραγωγή αυξήθηκε εντυπωσιακά· ο άνθρωπος διαθέτει σήμερα βαθύτερη και συνολικότερη εποπτεία του κόσμου, αφού οι σπουδές γίνονται πληρέστερες και προσιτές σε περισσότερους, ο δε αναλφαβητισμός τείνει να εκλείψει· εξουδετερώνει δε ευκολότερα τις δυσμενείς επήρειες και αντιξοότητες της φύσης, συμπυλώνεται μ' αυτήν, την εκμεταλλεύεται, εξημερώνοντας και καθυποτάσσοντας περισσότερο τα αντίρροπα στοιχεία της. Οι δυνάμεις, που χθες ήσαν αντιδραστικές κι αντίπαλες, τιθασεύονται σήμερα και γίνονται σύμμαχοι και συνεργοί στο δύσκολο κι αβέβαιο αγώνα της ζωής. Η δομή αυτή του τεχνικού πολιτισμού δεν έχει αλλάξει μόνο τη σχέση του ανθρώπου προς το φυσικό κόσμο, αλλ' έχει δημιουργήσει μια ριζικά νέα στάση και συμπεριφορά προς το συνάνθρωπό του. Τώρα γίνεται εντονότερη η εξασθένηση του δεσμού με τον τόπο καταγωγής του· έτσι ξεπερνά ολοένα και περισσότερο τα στενά τοπικιστικά του όρια, και τείνει να προσλάβει παγκοσμιότητα.

3. Αρνητικές συνέπειες της τεχνικής

3.1 Το δαιμόνιο της τεχνικής

Είναι φανερό, ότι η τεχνική δεν δημιουργεί μόνον ανέσεις και ευκολίες, αλλ' έχει επίσης τη σκοτεινή και ανεπιθύμητη πλευρά της, την οποία θα προσπαθήσουμε να καταγράψουμε, να αποτυπώσουμε και να ερμηνεύσουμε. Όσα κάνει ο άνθρωπος, εφευρίσκει, σχεδιάζει και πραγματοποιεί έχουν ενίοτε ανυπολόγιστες συνέπειες για τον ίδιο, αφού ούτε τις σκέφθηκε σε βάθος ούτε τις προαισθάνθηκε. Οι απρόβλεπτες και δυσάρεστες αυτές απολήξεις υπερβαίνουν μεν τη θέληση του ανθρώπου, αλλ' όταν τις ανασκοπεί κανείς εκ των υστέρων, μπορεί να βρει μια διαφωτιστική συνάφεια, η οποία όμως δεν είναι δυνατόν να διαβλεφτεί μέχρι την τελευταία της λεπτομέρεια.

Τις παρενέργειες της τεχνικής ονομάζει ο Γιάσπερς με μια λέξη «δαιμόνιο». Ο

όρος αυτός αναφέρεται σε κάτι που γίνεται παρά τη θέληση του ανθρώπου, έχει δε δυσμενή επακόλουθα για το σύνολο της ύπαρξής του. «Δαιμόνιο» αποκαλεί κάτι το αδιόρατο, που συμβαίνει κατά κάποιο τρόπο πίσω μας¹. Είναι δηλαδή το ακούσιο, που προκαλείται απροσδόκητα κατά την προσπάθεια πραγμάτωσης του ηθελμένου και επιδιωκόμενου. Είναι συνεπώς το αντενεργούν στοιχείο, το οποίο υπερισχύει κατά την πραγματοποίηση των τεχνικών έργων⁴, ή, με άλλα λόγια, το αίτιο της εντυπωσιακής επέμβασης των επιγεννημάτων, πράξεων ή δημιουργημάτων, τα οποία ούτε αναμένονταν ούτε ήσαν επιθυμητά· αυτά δίνουν την εντύπωση μιας ακαταμάχητης ενέργειας, που είναι αντίθετη προς την ποθητή ροή των πραγμάτων.

3.2. Η τεχνική κλονίζει τα θεμέλια της ύπαρξής μας

Όλα τα προηγούμενα ιστορικά γεγονότα λίγο έπλητταν την ουσία του ανθρώπου, η οποία φαίνεται τώρα να ρευστοποιείται και να απειλείται στον πυρήνα της. Η αστάθεια των πάντων θέτει το πρόβλημα, τι κάνει ο άνθρωπος σχετικά με την ύπαρξή του, έχοντας ως βάση τη γνώση και την τεχνική. Ήδη τα απέραντα πεδία των συντριμμάτων και οι μακάβριοι σωροί πτωμάτων κατά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και πρόσφατα στον Περσικό κόλπο, απέβησαν ζωντανά παραδείγματα των τρομερών αποτελεσμάτων των τεχνικών μέσων. Είναι βέβαια πιθανόν οι εκτιμήσεις και μαρτυρίες εκείνης της εποχής να στερούνται αντικειμενικότητας λόγω των εξημμένων ακόμα παθών, του μίσους και της πικρίας για τον εξολοθρεμό, τους βασανισμούς και τις στερήσεις χιλιάδων ανθρωπίνων υπάρξεων· δεν παύουν ωστόσο τα γεγονότα αυτά καθαυτά να είναι εγκληματικά, φρικιαστικά και αποτρόπαια, έστω και αν τα καλύπτει κατ' επίφαση μόνο το δίκαιο του πολέμου.

3.3. Η εργασία αλλοτριώνει τον άνθρωπο

Αναφορικά με τον εργασιακό χώρο θα μπορούσε να λεχθεί ότι –αν εξαιρέσει κανείς ορισμένες περιπτώσεις–, αυτό, που χαρακτηρίζει την εργασία, δεν είναι η ανακούφιση από το μόχθο, αλλ' η μετατροπή του ανθρώπου σε εξάρτημα και σκλάβο της μηχανής, πράγμα που επέφερε και την αλλοτρίωσή του. Οι ανάγκες του πολλαπλασιάστηκαν αντί να περιοριστούν, αφού αναζητεί διαρκώς αφθονία αγαθών, με αποτέλεσμα την επίταση της απληστίας του. Η ενίοτε μεροληπτική, κατευθυνόμενη και σκόπιμη ελλιπής πληροφόρηση θεωρούνται σοβαροί κίνδυνοι της τεχνολογικής εποχής για τη δημιουργία πνευματικών δούλων, ερπετών, χωρίς επαρκή κριτική ικανότητα, αφού η σκέψη ισοπεδώνεται.

Με τις γνώσεις και την τεχνική επιδιώκεται η φύση να καταστεί αξιόπιστη. Ωστόσο, σ' αυτή την προσπάθεια κυριαρχίας πάνω της παραμένει κάτι ανυπολόγι-

στο και ακαταμάχητο, που αποβαίνει συνεχής απειλή, ενώ στο τέλος γίνεται αποτυχία. Ο άνθρωπος δεν μπορεί να επιτύχει τα πάντα· η βαριά και κοπιαστική εργασία, τα γηρατειά και ο θάνατος δεν μπορούν να καταργηθούν. Όλα, όσα έγιναν αξιόπιστα με την κατάκτηση της φύσης, αποτελούν μόνον έναν ιδιαίτερο τομέα στα πλαίσια της ολοκληρωτικής αναξιοπιστίας⁵. Ο ίδιος ο άνθρωπος καθίσταται πρώτη ύλη, της οποίας πρέπει να γίνει ωφέλιμη επεξεργασία. Έτσι, εκείνο, που ήταν πριν ουσία και νόημα του σύμπαντος, ο άνθρωπος, γίνεται τώρα μέσον.

3.4. Το «υπαρξιακό κενό» αποτέλεσμα της τεχνικής προόδου

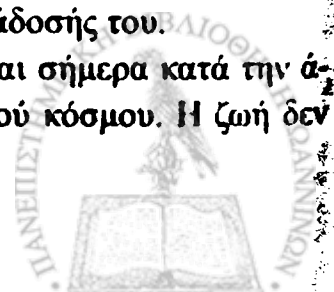
Ένα πέπλο του ανθρωπισμού επιτρέπεται και μάλιστα ευνοείται. Η έννοια αυτή είναι στις συζητήσεις το επίκεντρο, πλήττεται όμως ριζικά εκεί, όπου το απαιτεί η σκοπιμότης. Η παράδοση βαθμηδόν εξαλείφεται, εφόσον περιέχει απόλυτες αξιώσεις, ενώ οι άνθρωποι καθίστανται «σωρός από άμμο», οι οποίοι, επειδή ακριβώς έχουν χάσει το νήμα και τη συνέχεια της ιστορικής μνήμης, μπορούν να χρησιμοποιηθούν προσφορότερα. Η ιδιωτική ζωή μένει πολλές φορές χωρίς περιεχόμενο, ενώ ακόμα και ο ελεύθερος χρόνος μηχανοποιείται⁶. Ο τεχνικός κόσμος ρυθμίζεται με την ώρα, κατανέμεται σε απορροφητικές εργασίες, οι οποίες ικανοποιούν λιγότερο τον άνθρωπο, ώστε να μην αισθάνεται ψυχικό πλήρωμα, αλλ' αντίθετα έντονο υπαρξιακό κενό, αφού η ψυχή είναι έρημη, εγκαταλελειμμένη και πονεμένη.

Εξαιτίας της τεχνολογικής προόδου εξαπλώθηκε ευρέως η νευρασθένεια, η αγωνία και το άγχος. Ως αιτίες καταλογίζονται η ψυχική απομόνωση, που νιώθει συχνά ο σημερινός άνθρωπος (λόγω των μεγάλων αποστάσεων στις μεγαλουπόλεις και του νέου φορτισμένου τρόπου ζωής), ο δισταγμός και η ανησυχία, μήπως περιπέσει σε απελπισία, και τέλος το αίσθημα, ότι είναι απροστάτευτος στους ποικίλους κινδύνους της ζωής. Έτσι αισθάνεται σήμερα μόνος, παρατημένος και κατατρεγμένος.

3.5. Περιορισμός της ελευθερίας

Με την τεχνολογία έχουν αυξηθεί σημαντικά τα παντός είδους εργατικά ατυχήματα κατά το χειρισμό των μηχανών. Ο άνθρωπος υποτάσσεται συνεχώς στη μηχανή κατά έναν απροσδόκητο τρόπο. Η φύση αποβαίνει τύραννος γι αυτόν, ο οποίος πνίγεται παντοιοτρόπως κατά την εκτέλεση της εργασίας του. Εδώ και αρκετά χρόνια το λεγόμενο «νέφος» έχει προσλάβει απειλητικές διαστάσεις για πολλά αστικά κέντρα του κόσμου. Ο άνθρωπος αποσπάται από το έδαφος, γίνεται κάτοικος της γης χωρίς πατρίδα και χάνει τη συνέχεια της παράδοσής του.

Η ελευθερία, περισσότερο από κάθε άλλη φορά, φαίνεται σήμερα κατά την άποψη του Γιάσπερς να είναι αδύναμη εξ αιτίας του τεχνικού κόσμου. Η ζωή δεν

έχει πια τον ευρύ ορίζοντα του μέλλοντος ούτε θεμέλια στο βάθος του ατομικού παρελθόντος, αλλά ρυθμίζεται με την γραφειοκρατία, τον εξαναγκασμό της εργασίας και τον οργανωμένο ελεύθερο χρόνο. Έτσι όμως μειώνονται αισθητά τα όρια της ελευθερίας⁷. Η αυτοκαταστροφή της ανθρωπότητας έχει φτάσει σήμερα στον ορίζοντα του δυνατού, αφού ζούμε στον αιώνα των πλέον φρικωδών καταστροφών.

3.6. Σύνοψη των αρνητικών της τεχνικής

Τα κυριότερα αρνητικά αποτελέσματα της τεχνικής είναι συνοπτικά τα ακόλουθα: καταστροφή του περιβάλλοντος, ρύπανση (ατμοσφαιρική, θαλάσσια), θόρυβοι, ενοχλήσεις του νευρικού συστήματος, ατυχήματα, πλύση εγκεφάλου ή άλωση των συνειδήσεων με τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, συχνή υπέρβαση των κοινωνικών αρχών, αύξηση του δείκτη εγκληματικότητας, ανθυγιεινές εργασίες, μονοτονία, μηχανοποίηση του ανθρώπου, περισσότεροι κίνδυνοι για τη ζωή και κατασκευή όπλων ολοκληρωτικής καταστροφής. Οι πάσης φύσεως ασφάλειες μαρτυρούν και επιβεβαιώνουν την ανασφάλεια, ενώ ο αριθμός των θυμάτων από τα καθημερινά δυστυχήματα, που συμβαίνουν στον τεχνικό κόσμο, ξεπερνά ίσως το σύνολο των νεκρών στους μέχρι σήμερα πολέμους.

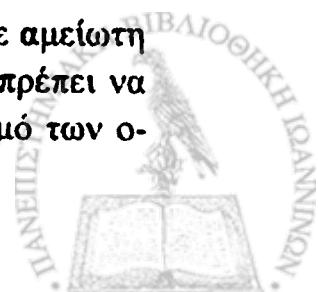
Το ερώτημα τώρα είναι, αν και πώς μπορούν να αποφευχθούν τα ανεπιθύμητα αυτά πράγματα. Η απάντηση είναι μάλλον αρνητική. Το να νομίζει κανείς ότι μπορεί να λυθεί στο σύνολό του το πρόβλημα της υπερνίκησης των δεινών της τεχνικής με την ίδια την τεχνική φαίνεται μάλλον ουτοπικό και δυσεκπλήρωτο. Η παντελής εξάλειψη των μειονεκτημάτων της είναι αδύνατη, διότι -πλην των τεχνικών και οικονομικών δυσχερειών- τα αποτελέσματα της πολλές φορές δεν μπορούν να προβλεφτούν. Εκείνο π.χ., που εορταζόταν χθες ομόθυμα ως θρίαμβος, μπορεί να οδηγήσει σήμερα στην καταστροφή. Η τεχνολογική πρόοδος δεν είναι δυνατή χωρίς κινδύνους. Ο Ε. Μπλοχ ορθά παρατηρεί ότι:

«Μόνον όταν η τύχη και η μοίρα δεν αποτελούν πια τους ανυπέρβλητους παράγοντες μιας εξωτερικής φυσικής αναγκαιότητας, τότε μόνο θα μπορούσε να υπερνικηθεί η καταστρεπτική πλευρά της τεχνικής»⁸.

§ 15. Αξιολόγηση της τεχνικής

1. Τα όρια της τεχνικής

Είναι φανερό, ότι η πρόοδος της τεχνικής δεν μπορεί να συνεχιστεί με αμείωτη ένταση επ' άπειρον, αλλά κάποτε θα προσκρούσει στα όριά της. Αυτά πρέπει να διερευνηθούν, γιατί μια σωστή αξιολόγηση προϋποθέτει σαφή καθορισμό των ο-

ρίων της. Κανείς δεν μπορεί στην πραγματικότητα να προβλέψει με απόλυτη ακρίβεια τι είναι δυνατόν να επιτύχει ο άνθρωπος με τη γνώση, αν και αποστολή της είναι η πρόβλεψη (*savoir pour prévoir*). Κι αυτό γιατί δυνατότητα είναι εκείνο, το οποίο δεν είναι πειστικά ανέφικτο. Η φαντασία μπορεί να επινοήσει υπέροχα πράγματα, χωρίς να περιορίζεται σε κάτι που να είναι απολύτως αδύνατο. Δεν είναι όμως εφικτό να κατασκευάσει ο άνθρωπος όλα όσα επιθυμεί, διότι προσκρούει στα όρια του πέρατός του. Έτσι η τεχνική πρόοδος, η εξέλιξη της ανθρωπίνης γνώσης, και γενικά οι τεχνικές δυνατότητες είναι ενδεχόμενο να ευρεθούν κάποτε μπροστά σε ανυπέβλητα εμπόδια, επειδή θα έχουμε φτάσει στα όρια του φυσικώς δυνατού. Για το θέμα αυτό ο Φουραστιέ λέγει χαρακτηριστικά τα εξής:

«Όσο μεγάλες κι αν είναι οι δυνατότητες που προσφέρονται στον άνθρωπο από την τεχνική και επιστημονική πρόοδο, είναι οπωσδήποτε περιορισμένες, και δεν υπάρχει δυστυχώς κανένα φυσικό αίτιο, που να τις ταυτίζει με τις επιθυμίες, τους πόθους, τα όνειρα ή τη λογική του μικρού ανθρώπινου μυαλού μας»¹.

Η τεχνική δεν μπορεί να υπερακοντίζει τους φυσικούς νόμους· κάθε τέτοια υπέρβαση είναι μόνο φαινομενική. Έτσι καμιά εφεύρεση, η οποία αντιβαίνει σ' αυτούς δεν είναι πραγματοποιήσιμη. Η τεχνική προσκρούει επίσης στα όρια της οικονομίας. Δεν είναι π.χ. οικονομικώς δυνατό και σύμφоро να καταστεί όλη η επιφάνεια της ξηράς καλλιεργήσιμη. Αξίζει εδώ να αναφερθούν τα όρια της τεχνικής, όπως τα παρουσιάζει ο Γιάσπερς, επειδή έχουν αρκετή πειστικότητα².

1. **Η τεχνική είναι μέσο και χρειάζεται διεύθυνση.** Οι άνθρωποι την χρησιμοποιούν τόσο για να αλληλομάχονται όσο και για την ενότητά τους. Για το λόγο αυτόν έχει ανάγκη καθοδήγησης από το δημιουργό της, ο οποίος οφείλει να γνωρίζει καλά τις ανάγκες του, να τις εξετάζει και να καθορίζει την ιεραρχική τους τάξη.

2. **Η τεχνική περιορίζεται στο μηχανισμό, τα άψυχα όντα και το καθολικό.** Περικλείεται δηλαδή μόνο σε ό,τι είναι μηχανικά κατανοητό. Απεναντίας, δεν είναι κατασκευάσιμα το πνεύμα, η ζωή και η ψυχή. Έστω και αν μπορούν να υποστούν υπό όρους επίδραση.

3. **Η τεχνική εξαρτάται από την ύλη και την ενέργεια, που είναι περιορισμένες.** Καμιά δημιουργία δεν είναι δυνατή από το τίποτα. Υπάρχουν ποσοτικά όρια, όπως η ταχύτης του φωτός και τα αποθέματα της υπάρχουσας ύλης και ενέργειας, τα οποία κανείς δεν μπορεί να υπερβεί. Ο άνθρωπος λόγω της υλικής του ύπαρξης, είναι δεμένος με το τέρμα της ζωής και της βιολογικής πραγματικότητας. Αλλά ακόμα και στην περίπτωση, κατά την οποία τα διαστημόπλοια αποκτήσουν την ταχύτητα του φωτός, δεν εξαρκει η διάρκεια της ζωής του ανθρώπου, για να διασχίσει ένα μικρό μόνο μέρος του σύμπαντος.

4. **Η τεχνική είναι συνδεδεμένη με την παρουσία των ανθρώπων, δια της;**

εργασίας των οποίων πραγματοποιείται. Τα άτομα δηλαδή πρέπει να θέλουν να εργαστούν και να είναι πρόθυμοι να προσφέρουν υπηρεσίες. Εφόσον φορέας και δημιουργός της τεχνικής είναι ο άνθρωπος, είναι αυτονόητο ότι σε περιπτώσεις, που για οποιοδήποτε λόγο δεν συνεχίζεται η ζωή, καταστρέφεται και η τεχνική.

5. Η τεχνική κατά την πορεία της εφεύρεσης περιορίζεται σ' ένα σκοπό και καθορίζεται από ένα τέλος. Το πρόβλημα που τίθεται εδώ είναι αν και πότε θα λάβει τέλος η τεχνική εξέλιξη. Ο αείμνηστος δάσκαλος μου Μάρτιν διατυπώνει για το θέμα αυτό ευοίωνες προοπτικές:

«Ενώπιον των δυνατοτήτων, που διανοίγονται σήμερα, όλα εκείνα που έχουν επιστημονικά επιτευχθεί μέχρι τώρα είναι μόνο η αρχή. Είναι βεβαίως πολλά, πλην όμως είναι μόνο μια αρχή. Ρίχνουμε τα πρώτα βλέμματα στο άπειρο και επιχειρούμε τα πρώτα βήματα σ' αυτό. Δεν βρισκόμαστε στο τέλος αλλά στην αρχή των επιστημών. Η επιστημονική εποχή είναι μπροστά μας ως μεγάλη δυνατότης και υψηλό καθήκον του ανθρώπου»³.

2. Τεχνική κοσμοθεωρία

Η καθημερινή πραγματικότητα μας δείχνει ότι η τεχνική έχει δύο όψεις: τη θετική και την αρνητική. Αυτή απελευθερώνει και ανακουφίζει τον άνθρωπο, αλλά συγχρόνως τον υποτάσσει και τον υποδουλώνει. Γίνεται έτσι έκφραση τόσο της δύναμης όσο και της αδυναμίας του. Τα επιτεύγματα της επιστήμης και της τεχνολογίας είναι όντως καταπληκτικά, διότι μ' αυτά θεραπεύουμε ασθένειες, αλλάσσουμε την όψη της φύσης και μεταβαίνουμε στη σελήνη.

Παρά τις τεράστιες όμως δυνάμεις που διαθέτουμε σήμερα, ο άνθρωπος είναι τελικά ανίσχυρος, αφού κάθε κατάκτηση συνοδεύεται και από μια απροσδόκητη αδυναμία. Κάθε απόκτηση γνώσης δημιουργεί νέα άγνοια. Η τεχνική όχι μόνο ελευθερώνει δυνάμεις και πολλαπλασιάζει την απόδοση της ανθρώπινης ικανότητας, διευρύνει το φάσμα των ανθρωπίνων δυνατοτήτων και αναπτύσσει τις δημιουργικές δυνάμεις του ατόμου, αλλά και τις υποτάσσει, τις περιορίζει και τις εκμηδενίζει. Η εκβιομηχάνιση έφερε όχι μόνον ευλογία αλλά και το άλγος των μεγαλουπόλεων, την ατμοσφαιρική ρύπανση, τη μόλυνση των θαλασσών, την ερήμωση της φύσης και του ανθρώπου. Τα σύγχρονα μέσα μαζικής ενημέρωσης φέρουν όχι μόνο ταχεία και λεπτομερή ενημέρωση καθώς και νέες μορφές ψυχαγωγίας, αλλά και τον κίνδυνο της ομοιομορφίας, ισοπέδωσης, ευθυγράμμισης και καταστροφής των δημιουργικών δυνάμεων⁴.

Κατά τον Γιάσπερς η τεχνική είναι απλώς μέσο και συνακόλουθα ηθικά ουδέτερη. Αυτή καθαυτή δεν είναι ούτε καλή ούτε κακή, αλλά χρησιμοποιείται τόσο προς το καλό όσο και προς το κακό. Γι αυτό δεν υπάρχει μέσα της ούτε η ιδέα της τελειότητας ούτε της καταστροφής. Και οι δύο έρχονται από άλλες πηγές και της

δίνουν νόημα. Ο Γιάσπερς πιστεύει ότι και η πιο τέλεια και αποτελεσματική τεχνική μπορεί να εκληφθεί με την αντίθετη έννοια. Έτσι αυτή χάνει το νόημα και την αποστολή της και γίνεται ένα τίποτα, όταν δεν χρησιμοποιείται σε μια πλήρη περιχομένου πραγματικότητα και δεν κατευθύνεται υπό υγιείς αρχές. Εναπόκειται δηλαδή στον άνθρωπο να της κάνει καλή ή κακή χρήση, ανάλογα με την σύνεση ή την απερισκεψία του. Συνεπώς, αποκλειστικός υπεύθυνος για τα δεινά, που απορρέουν από την τεχνολογία θεωρείται ο ίδιος.

Άλλοι, αντίθετα, υποστηρίζουν ότι η τεχνική έχει δική της αξία. Ο σφοδρότερος πολέμιος της ουδετερότητας της τεχνικής –καθόσον γνωρίζω– είναι ο Μαρκούζε, ο οποίος διατυπώνει την άποψη, ότι δεν είναι δυνατόν, με βάση την ολοκληρωτική δομή της κοινωνίας μας, να διατηρηθεί πλέον η παραδοσιακή αντίληψη, ότι η τεχνική είναι ουδέτερη, επειδή δεν μπορεί να απομονωθεί από τη χρήση, για την οποία προορίζεται. Χαρακτηρίζει δε την τεχνολογική κοινωνία σύστημα δεσποτείας και τυραννίας, το οποίο λειτουργεί με τη βοήθεια της τεχνικής⁵.

Το ότι η κακή χρήση της προκαλεί κατά κανόνα οδυνηρά αποτελέσματα δεν τίθεται υπό αμφισβήτηση. Το θέμα όμως είναι, αν η καλή ή κακή χρησιμοποίηση υπάγεται αποκλειστικά στη σφαίρα επιρροής της θέλησης του ανθρώπου και αν η τελευταία επιζητεί πάντα την αλήθεια και το καλό, δεδομένου ότι οι έννοιες αυτές είναι πολλές φορές υποκειμενικές και με αμφίβολο κύρος. Αν πράγματι τα θετικά ή αρνητικά αποτελέσματα της τεχνικής εξαρτιόνταν μόνο από την καλή ή κακή εφαρμογή, που της κάνει ο άνθρωπος, τότε θα έπρεπε: α) να γνωρίζει πάντοτε με σιγουριά το καλό και το κακό, να πράττει το πρώτο, και να αποφεύγει το δεύτερο, και β) να είναι απόλυτος κύριος της τεχνικής, την οποία θα υποτάσσει στη θέλησή του. Και οι δύο όμως αυτοί όροι υπερβαίνουν κατά πολύ τις δυνατότητες του ανθρώπου. Συνεπώς η τεχνική δεν είναι δυνατόν να στερείται ίδιας αξίας και να είναι παντελώς ηθικά ουδέτερη. Έχει ίδιο μέγεθος και αποτελεί μεγαλειώδη ιστορική δύναμη, η οποία κατ' αδήριτη ανάγκη υπηρετεί τόσο το καλό όσο και το κακό, χωρίς να εξαρτάται αυτό αποκλειστικά από τον άνθρωπο, η υπευθυνότητα του οποίου εμπερικλείεται σε όρια, αφού ο ίδιος δεν είναι ούτε παντογνώστης ούτε παντοδύναμος. Έτσι μπορεί επιγραμματικά να λεχθεί ότι οι θετικές και αρνητικές συνέπειές της εξαρτώνται κατά κύριο λόγο –όχι όμως αποκλειστικά– από την απερισκεπτη ή τη φρόνιμη χρήση που της κάνει ο άνθρωπος. Ίσως η ευθύνη του να έγκειται περισσότερο στο γεγονός, ότι δημιούργησε τον υποτακτικό αλλά ταυτόχρονα ατίθασο και αδάμαστο αυτόν γίγαντα, αφού εισχωρεί όλο και βαθύτερα στα μύχια και άδυτα της ύπαρξής μας.

3. Φιλοσοφία της τεχνικής κατά τον Πέτρο-Βράιλα-Αρμένη*

3.1. Αλληλεξάρτηση οικονομίας και βιομηχανίας

Ο Πέτρος Βράιλας-Αρμένης (1813-1884) αναφέρει κατ' αρχήν την επικρατούσα άποψη στην εποχή του, σύμφωνα με την οποία η οικονομική ανάπτυξη περιορίζει τον άνθρωπο, ενώ τον βλάπτει με το να επιβραδύνει τη νοητική και ηθική ανάπτυξή του. Η άποψη αυτή δε βρίσκει σύμφωνο τον Κερκυραίο φιλόσοφο· την θεωρεί μάλιστα εσφαλμένη. Προς απόδειξη του λάθους της φέρει δύο ειδών επιχειρήματα· το ένα στηρίζεται στην *a priori* (εκ των προτέρων) γνώση και το άλλο στην *a posteriori* (εκ των υστέρων) κατά την Καντιανή ορολογία. Η εκ των προτέρων απόδειξη στηρίζεται στη διαπίστωση, ότι υπάρχει αδιάσπαστη ενότητα που συνδέει όλα τα στοιχεία της ανθρώπινης φύσης κατά τέτοιο τρόπο, ώστε η ανάπτυξη του ενός στοιχείου να επιφέρει κατ' ανάγκην την εξέλιξη και των άλλων⁶. Ο Βράιλας θεωρεί την πρόταση αυτή αυτονόητη και αυταπόδεικτη, ως γενική αρχή δηλαδή και αξίωμα που δεν έχει χρεία απόδειξης. Το αίτημα αυτό σημαίνει συγκεκριμένα, ότι η οικονομική άνθηση συνεπάγεται κάθε άλλη ευδοκίμηση της ανθρώπινης φύσης και συνεπώς τη νοητική και ηθική. Η μέθοδος αυτή λέγεται *παραγωγή* και επιδιώκεται να φτάσει κανείς από γενικές αρχές σε επιμέρους συμπεράσματα. Το κύρος των πορισμάτων της εξαρτάται από το αν η αφετηρία, από την οποία αυτά παράγονται, είναι αληθής. Ήταν δε προσφιλής στον Πλάτωνα και έχει άμεση σχέση με τη θεωρία των ιδεών του. Επειδή το επιχείρημα αυτό, όπως παρατηρεί ο ίδιος, είναι δυσνόητο για τους πολλούς, αφού προϋποθέτει ιδιαίτερες φιλοσοφικές γνώσεις, προχωρεί στο δεύτερο είδος του επιχειρήματός του, δηλαδή σ' αυτό που στηρίζεται σε μια εκ των υστέρων γνώση. Πρόκειται δηλαδή για αντίστροφη πορεία, αφού γίνεται αναγωγή του ειδικού και συγκεκριμένου στο γενικό και αφηρημένο. Αυτή είναι η μέθοδος της επαγωγής που ήταν προσφιλής στον Αριστοτέλη, ο οποίος αντιπαραθέτει στο γενικό και αφηρημένο του Πλάτωνα το ειδικό και συγκεκριμένο, το «τόδε τυ».

Ο φιλόσοφος συνδέει άμεσα την οικονομία ή «γρηματιστική» με τη βιομηχανία την οποία ορίζει ως εφαρμογή της ανθρώπινης ενέργειας προς παραγωγή πλούτου⁷. Κύριος και άμεσος σκοπός της βιομηχανίας είναι η προαγωγή της οικονομίας. Άρα υφίσταται αλληλεξάρτηση μεταξύ τους. Η βιομηχανική εργασία χαρακτηρίζεται ως «πρώτο μέσο και όργανο παραγωγής». Ως βιομηχανία ορίζει κάποιο σύνολο εργασιών με σκοπό τον πλουτισμό. Πλούτος είναι κατά την άποψή του κάθε τι χρήσιμο που έστω με τη μεταβλητή του αξία παρέχει ή επαυξάνει την ωφέλεια που από τη φύση τους έχουν τα πράγματα. Από το συνδυασμό των παραγωγικών

* Η μελέτη αυτή είναι βελτιωμένη μορφή της ανακοίνωσής μου στο *Ε' Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο*, Αργοςτόλι 1991, τόμος IV, 549-556.

οργάνων αναπτύσσονται τρία είδη βιομηχανίας: 1) η γεωργία, 2) η χειροτεχνία και 3) η εμπορία. Σε κάθε ένα απ' αυτά υπάρχουν λίγο πολύ τα εξής τρία όργανα παραγωγής: 1) η εργασία, 2) τα φυσικά στοιχεία και οι φυσικές δυνάμεις, όπως αέρας, φως, ηλεκτρισμός, η γη κ.ά. 3) το κεφάλαιο, που μπορεί να είναι είτε κινητό είτε ακίνητο⁸. Αυτά, για να λειτουργήσουν καλά σε ευνομούμενη πολιτεία, προϋποθέτουν αλληλεγγύη, αμοιβαία εμπιστοσύνη, δικαιοσύνη και αγάπη μεταξύ των ατόμων και των εθνών⁹. Ως πρώτο και αναγκαίο όρο της βιομηχανίας θεωρεί ο Βράυλας την κοινωνία βιομηχανία δηλαδή μεμονωμένων ατόμων είναι πολύ ατελής, στάσιμη, καχεκτική και τελειώς ασήμαντη. Αυτό αποδεικνύεται εύκολα από την ιστορία¹⁰.

Ο Βράυλας θεωρεί δύσκολο να κατέχει ένα άτομο και τις τρεις αυτές παραγωγικές δυνάμεις, γι' αυτό προβάλλει επιτακτική η ανάγκη του συνεταιρισμού. Οι άνθρωποι δηλαδή πρέπει να συνεταιρίζονται με σκοπό την ανταλλαγή των παραγωγικών δυνάμεων προς όφελός τους. Έτσι ο εργάτης μπορεί να εργασθεί σε κτήματα κεφαλαιούχου με τεχνητά εργαλεία για την παραγωγή προϊόντων. Η διανομή τους θα γίνει ανάλογα μ' αυτά που συνεισέφερε ο καθένας. Ο νόμος αυτός της παραγωγής είναι κατά την άποψή του τόσο απλός και καθολικός όσο εκείνος της αμοιβαίας έλξης των μορίων της ύλης. Στους τρεις αυτούς παράγοντες ανάγονται όλες οι κοινωνικές λειτουργίες και αποτελούν τις τρεις πηγές του πλούτου¹¹.

3.2. Ο θεσμός της ιδιοκτησίας είναι απαραίτητος για την πρόοδο της τεχνολογίας

Στα φυσικά όργανα, ως μια από τις προϋποθέσεις της βιομηχανίας, συγκαταλέγεται και ο θεσμός της ιδιοκτησίας, που την αναγκαιότητά της ο Βράυλας δικαιολογεί ως εξής. Το πρώτιστο καθήκον του ανθρώπου είναι η αυτοσυντήρησή του. Από το καθήκον αυτό πηγάζει το νόμιμο δικαίωμα της ιδιοκτησίας. Ισχυρίζεται μάλιστα ότι δεν υφίσταται καμιά διαφωνία για το θέμα αυτό ανάμεσα στους ασχολούμενους με την πολιτική φιλοσοφία¹². Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι η πρόταση αυτή είναι αληθινή για μόνο το λόγο ότι δεν υπάρχει -αν πράγματι δεν υπάρχει- διαφωνία. Αυτό τουλάχιστο πιστοποιείται με την εξέλιξη της επιστήμης. Συμβαίνει δηλαδή να μην αμφισβητείται στην αρχή μια θεωρία ή γνώση και όμως να αποδεικνύεται εκ των υστέρων εσφαλμένη, όπως για παράδειγμα το γεωκεντρικό σύστημα, ότι δηλαδή η γη είναι το κέντρο του κόσμου. Ο Βράυλας ήταν σύγχρονος του Μαρξ (1819-1883) και είναι πιθανό να μην γνώριζε τα έργα του. Διαφορετικά, θα έλεγε ότι υπάρχει διαφωνία και μάλιστα σοβαρότατη, διότι ολόκληρο σχεδόν το θεωρητικό οικοδόμημα του Μαρξ στηρίζεται ακριβώς στην κατάργηση της ιδιοκτησίας και την ισότητα των πολιτών. Πράγματι, βλέπουμε σήμερα ότι σε χώρες, στις οποίες έχει καταργηθεί η ιδιοκτησία, η βιομηχανία και γενικότερα η

τεχνική, δεν είναι πολύ αναπτυγμένες. Συνεπώς η ατομική ιδιοκτησία δεν είναι μεν απαραίτητη προϋπόθεση της βιομηχανίας, συντελεί όμως στην πρόοδό της. Από την άλλη υπάρχει το παράδειγμα της πρώην κομμουνιστικής Ρωσίας, η οποία διαθέτει υψηλή τεχνολογία κυρίως σε στρατιωτικούς εξοπλισμούς.

Ο Βράιλας υποστηρίζει ότι από την αποκλειστική ιδιοκτησία δεν προκύπτει κατ' ανάγκην άδικη ανισότητα ανάμεσα στους πολίτες. Προς δικαιολόγηση του ισχυρισμού του φέρει το επιχείρημα ότι, αφού οι άνθρωποι είναι από τη φύση τους άνισοι, η ισότητα στην ιδιοκτησία θα ήταν πολύ μεγάλη αδικία. Αυτή άλλωστε δεν παραμένει, αφού δεν διαρκεί πολύ, επειδή με τις συνεχείς διαφρέσεις και υποδιαφρέσεις με τη διαδοχή των γενεών μεταβάλλεται αδιάκοπα¹³. Ως ιδιοκτησία ορίζεται η χρήση και διάθεση των εξωτερικών αντικειμένων¹⁴. Διακρίνει δε τρία είδη ιδιοκτησίας: 1) την ακίνητη, όπως γη, κτίρια κ.τ.λ., 2) την κινητή, δηλαδή τα προϊόντα της φύσης και της τέχνης είτε προς χρήση είτε προς κατανάλωση, και 3) την ιδιοκτησία που προέρχεται από κάθε είδους εργασία¹⁵. Σχετικά με τη φυσική ανισότητα ο Βράιλας φαίνεται να έχει υπόψη του τις θεωρίες του Ρουσό στον «*Αιμίλιο*» του Αριστοτέλη στο πέμπτο βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων* και του Πλάτωνα στο έκτο βιβλίο των *Νόμων*. Ο πρώτος υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι είναι από τη φύση τους άνισοι. Ο δεύτερος και ο τρίτος διακρίνουν δύο ειδών ισότητες: 1) την ισότητα κατ' αναλογία, και 2) την ισότητα κατ' αριθμόν. Ισότητα γεωμετρική σημαίνει ότι ο καθένας θα αμείβεται ανάλογα με την απόδοσή του, όπως ισχύει σήμερα με την αρχή της αποδοτικότητας στις βιομηχανικά ανεπτυγμένες χώρες. Η αριθμητική ισότητα αντίθετα σημαίνει ισότητα χωρίς διαφοροποιήσεις, όπως είναι για παράδειγμα η ψήφος στις εκλογές, που είναι ισάξια σ' όλους τους ψηφοφόρους. Υποστηρίζουν μάλιστα ότι είναι άδικο και αιτία πολλών εγκλημάτων, όταν οι άνθρωποι δεν καρπούνται ίσα πράγματα, ενώ είναι ίσοι ή, αντίστροφα όταν καρπούνται τα ίσα χωρίς να είναι ίσοι¹⁶. Την ίδια περίπου σκέψη διατυπώνει και ο Βράιλας με το να λέει ότι, αφού οι άνθρωποι είναι από τη φύση τους άνισοι, θα ήταν μεγάλη αδικία να υπάρχει ισότης στην ιδιοκτησία. Ο Βράιλας απέχει πολύ από τη μαρξιστική θέση, που φαίνεται και ανθρωπινότερη, στο βαθμό που είναι πραγματοποιήσιμη, η οποία είναι η εξής: «ο καθένας σύμφωνα με τις δυνάμεις του και στον καθένα σύμφωνα με τις ανάγκες του»¹⁷.

Το φαινόμενο της παραγωγής προϋποθέτει επίσης προσωπική ασφάλεια, ειρήνη, δικαιοσύνη, ελευθερία και προπαντός ισότητα έναντι των νόμων. Ο Βράιλας από την πείρα του παρελθόντος εξάγει το συμπέρασμα, ότι όσο πιο ανεπτυγμένη βιομηχανία υπάρχει σ' ένα έθνος τόσο πιο φιλελεύθερο και προοδευτικό είναι αυτό, διότι δημιουργείται η ανάγκη και διεγείρεται η επιθυμία να μετέχουν περισσότεροι στη διαχείριση των κοινών πραγμάτων. Με τη βιομηχανία αναπτύσσεται κατά την άποψή του το συλλογικό πνεύμα και οι κοινωνικές αρετές. Σ' αυτές πρώ-

τη θέση κατέχουν η δικαιοσύνη και η αγάπη. Δημιουργούνται επίσης όλοι οι όροι του τέλειου πολιτεύματος, που βασίζεται στον «κοινωνικό λόγο» και την «πολιτική ελευθερία»¹⁸.

Πηγή και πρώτιστο όργανο της βιομηχανίας είναι η εργασία. Θεωρεί δε αυτόν-νόητο πράγμα, ως κάτι δηλαδή που δεν χρειάζεται απόδειξη, ότι η εργασία είναι πράξη ηθική. Αυτό το συμπεραίνει εξάλλου από την αντίθετη πρόταση, ότι η αργία είναι μητέρα κάθε κακίας. Από τη φράση αυτή βγάζει το συμπέρασμα, ότι η εργασία είναι αιτία όλων των αρετών, αφού μ' αυτήν ο άνθρωπος όχι μόνον «ευπορεί», αλλ' αποκτά και σωφροσύνη. Η εργασία συνενώνει την ενέργεια του ανθρώπου με εκείνη της φύσης και εμπνέει έτσι το θρησκευτικό συναίσθημα, την ευσέβεια και τη λατρεία. Το διαχωρισμό και τη σύνθεση των εργασιών αποκαλεί κεντρόφυγο και κεντρομόλο δύναμη της βιομηχανίας. Μεγάλη σημασία αποδίδει στο συνεταιρισμό, τον οποίο αποκαλεί δραστήριο μοχλό για τις χειρωνακτικές και εμπορικές προόδους. Αυτός μαρτυρεί την αλληλεξάρτηση των ανθρώπων, οι οποίοι χωρίς αμοιβαία ανοχή και βοήθεια δεν μπορούν να κατορθώσουν τίποτε το αξιόλογο. Συνεπώς θεωρεί την αμοιβαία εύνοια και φιλία θεμέλιο λίθο κάθε ανθρώπινου οικοδομήματος¹⁹. Σύμφωνα και με τον Αριστοτέλη κάθε πράξη και προαίρεση του ανθρώπου επιδιώκει το αγαθό. Αν όμως αυτό επιτυγχάνεται πάντα είναι ένα άλλο θέμα. Κατά τον Πλάτωνα κανείς δεν είναι με τη θέλησή του κακός. Έτσι φαίνεται ορθή η άποψη του Βράιλα, ότι η εργασία, ως βιοποριστικό επάγγελμα, επιδιώκει το αγαθό ανεξάρτητα αν –και σε πιο βαθμό– το επιτυγχάνει.

3.3. Η τεχνική και ηθική ανάπτυξη συμπορεύονται

Η ανάγκη της αλληλοβοήθειας και της αμοιβαίας κατανόησης ανάμεσα στα άτομα του συνεταιρισμού, που έχουν μεταξύ τους βιομηχανική σχέση, παρουσιάζεται κατά μείζονα λόγο ανάμεσα σε κοινωνίες, κράτη και έθνη. Κι αυτό γιατί τα φυσικά και τεχνητά προϊόντα μιας χώρας δεν επαρκούν, για να καλύψουν τις ανάγκες των κατοίκων της. Είναι λοιπόν ανάγκη να γίνει ανταλλαγή προϊόντων με άλλες χώρες, πράγμα που προϋποθέτει κλίμα εμπιστοσύνης, φιλίας και αμοιβαίας κατανόησης, αφού η ευημερία του ενός εξαρτάται από εκείνη του άλλου. Συνεπώς ο ένας πρέπει να ενδιαφέρεται όχι μόνο για τη δική του αλλά και για την ευδαιμονία του πλησίον του. Έτσι συμπεραίνει ο Βράιλας ότι η ατομική και κοινωνική ηθική όχι μόνο δεν είναι ασυμβίβαστες με τη βιομηχανική ανάπτυξη, αλλ' αντίθετα άρρηκτα ενωμένες μ' αυτή και απαραίτητοι όροι για την ύπαρξή της. Η βιομηχανία είναι δηλαδή αναγκαία συνέπεια και αναπόφευκτο αποτέλεσμα της ηθικής προαγωγής²⁰.

Συνοπτικά, η σκέψη του Βράιλα έχει ως εξής. Για να υπάρξει τεχνολογία, είναι

ανάγκη να συσταθεί συνεταιρισμός, τον οποίο θεωρεί θεμέλιο λίθο κάθε ανθρώπινης προόδου, αφού απαιτεί αλληλεξάρτηση, αλληλοβοήθεια, αμοιβαία κατανόηση και φιλία, πράγματα που προϋποθέτουν υψηλό ήθος. Επειδή όμως οι κοινωνίες ή τα κράτη δεν είναι αυτάρκη σε φυσικά και τεχνητά αγαθά, είναι ανάγκη να διενεργείται ανταλλαγή προϊόντων μεταξύ τους, πράγμα που συνεπάγεται την παρουσία αρετών και ενάρετης συνείδησης. Το συμπέρασμα λοιπόν που καταλήγει ο Βράιλας, είναι ότι η ηθική ανάπτυξη του ανθρώπου όχι μόνο δεν δυσχεραίνει τη βιομηχανική πρόοδο, αλλ' αντίθετα αποτελεί αναγκαίο όρο ύπαρξης καθώς και άμεση συνέπειά της.

Οι σκέψεις του Βράιλα αναφορικά με τη σχέση ηθικής και τεχνικής είναι θεμελιώδους σημασίας. Τα δύο αυτά μεγέθη δεν είναι πράγματι ασυμβίβαστα, αλλ' αντίθετα υφίστανται μεταξύ τους αμοιβαία σχέση και εξάρτηση. Η μη αυτάρκεια μιας χώρας είναι γεγονός, πράγμα που καθιστά επιτακτική την ανάγκη να γίνεται ανταλλαγή προϊόντων μεταξύ των κρατών. Γι' αυτό επιτυχία μιας κυβέρνησης στην εξωτερική πολιτική είναι να έχει ένα πολύ διευρυμένο πλαίσιο συναλλαγών με όσο το δυνατόν περισσότερα κράτη. Η σκέψη αυτή συγκεκριμένα για την Ελλάδα βρίσκει πρόσφορο έδαφος στην ιδέα της ενωμένης Ευρώπης. Πολλαπλά και σημαντικά θα είναι για όλες τις χώρες τα οφέλη, που απορρέουν από την ένωση αυτή. Ο Βράιλας με τις σκέψεις του θέτει επίσης στο επίκεντρο των ενδιαφερόντων μας την ιδέα μιας παγκόσμιας ειρήνης ως αναγκαία προϋπόθεση για την ευημερία. Η επίτευξή της θα είναι αποτέλεσμα αμοιβαίας κατανόησης, αλληλοβοήθειας, φιλίας και συνεργασίας των λαών. Έχει μάλιστα αφιερώσει ειδική πραγματεία για την αναγκαιότητα της ειρήνης, που είναι σήμερα θέμα απόλυτης προτεραιότητας, επειδή η έκρηξη ενός παγκοσμίου πολέμου θα απειλήσει με ολοκληρωτική εξαφάνιση κάθε ίχνος ζωής από τον πλανήτη μας, λόγω της τεράστιας τεχνολογικής ανάπτυξης. Η ένοπλη σύρραξη δεν αποτελεί βεβαιότητα, αλλ' ούτε μπορεί και να αποκλεισθεί: συνιστά απλώς πιθανότητα κι ένα ενδεχόμενο.

Η σύγκρουση μεταξύ των κρατών διεξάγεται σήμερα κυρίως κατ' άλλον τρόπο, δηλαδή με προϊόντα ως επιτεύγματα της τεχνολογίας. Ο Βράιλας υποστηρίζει ότι, παρόλο που υπάρχουν περιπτώσεις, κατά τις οποίες ήταν νόμιμη η χρήση υλικής δύναμης, δηλαδή βίας, όπως στις εθνικές εξεγέρσεις, έγιναν ωστόσο και άδικοι πόλεμοι. Κάθε πόλεμος, λέγει, όσο δίκαιος και αν εμφανίζεται, είναι ταυτόχρονα και άδικος, διότι αιτία του είναι προσβολή του δικαίου και παράβαση του ηθικού νόμου. Αν το αμάρτημα γίνεται παντού και πάντοτε, τότε αυτό θα αντέβαινε προς την έννοια της προόδου που σημειώνει η ανθρωπότητα, ώστε η θεία πρόνοια θα ήταν ανύπαρκτη. Ο Βράιλας δηλαδή θεωρεί αναμφισβήτητο, ότι η πορεία της ανθρωπότητας σημειώνει πρόοδο. Από το γεγονός αυτό συμπεραίνει ότι δεν μπορεί να συντελεστεί καταπάτηση του ηθικού νόμου παντού και πάντοτε, αλλά η παρεκ-

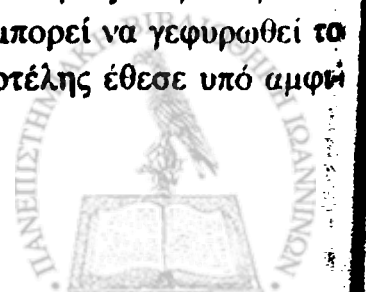

τροπή αυτή θα είναι με την πάροδο του χρόνου όλο και λιγότερο συχνή.

Η πρόοδος δεν είναι τίποτε άλλο παρά ανάπτυξη της γνώσης για τελειοποίηση της πράξης. Έτσι συμπεραίνει ο Βράιλας ότι η πρόοδος θα επιφέρει βαθμηδόν πλήρη εφαρμογή του ηθικού νόμου, που επιβάλλει σε όλους τους ανθρώπους το καθήκον της δικαιοσύνης και της αγάπης. Το πρώτο απ' αυτά είναι η βάση κάθε κράτους και των διακρατικών σχέσεων. Η δικαιοσύνη θα φέρει την αγάπη μεταξύ των λαών. Συνεπώς, αν πιστέψει κανείς στην αναγκαία πρόοδο της ανθρωπότητας, ο πόλεμος θα εξαλειφθεί βαθμιαία και θα αντικατασταθεί από τη λογική και τη δύναμη του δικαίου. Μόνον αν αρνηθεί κανείς την πρόοδο στον ηθικό τομέα, μπορεί να μην πιστέψει στην εξάλειψη του πολέμου. Στον κόσμο δηλαδή υπάρχει ανοδική πορεία, που οδηγεί κατ' ανάγκην στην παγίωση και εδραίωση της παγκόσμιας ειρήνης. Προς ενίσχυση του ισχυρισμού του επικαλείται την ιστορία. Οι πόλεμοι στην αρχαιότητα ήταν πιο συχνοί, πιο πεισματικοί και πιο άδικοι παρά οι σημερινοί²¹.

Δύσκολα μπορεί βέβαια ν' αρνηθεί κανείς ότι δεν υπάρχει πρόοδος στη γνώση. Αυτό δεν αμφισβητείται. Το πρόβλημα όμως είναι αν και κατά πόσο αυτή σημαίνει κατ' ανάγκην και καλύτερη εκλογίκευση του κόσμου και κατά πόσο υπάρχουν περισσότερες πιθανότητες να υπακούσει ο άνθρωπος στη φωνή της λογικής και μάλιστα σήμερα, που με την ιλιγγιώδη ανάπτυξη της τεχνολογίας κατέστη δυνατή η ολοκληρωτική εξαφάνιση του ανθρώπου. Μπορεί πράγματι η γνώση να επιφέρει την πλήρη εφαρμογή του ηθικού νόμου, όπως αξιώνει ο Βράιλας, όταν η έννοια αυτή δεν είναι μονοσήμαντη και αμετάβλητη αλλά συνισταμένη πολλών διαφορετικών παραγόντων; Βαδίζουν όντως παράλληλα η γνώση με τον ηθικό νόμο; Η σημερινή διεθνής κατάσταση τουλάχιστον δεν το επιβεβαιώνει. Η ανθρωπότητα παρίσταται συνεχώς μάρτυρας φρικαλεοτήτων και ωμοτήτων που διαπράττονται δήθεν στο όνομα της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της ειρήνης ως επί το πλείστον από τους λαούς εκείνους, που το επίπεδο της γνώσης τους είναι πολύ υψηλό. Σ' αυτές θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν τα εγκλήματα, που διαπράχθηκαν κατά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και στις μέρες μας οι ανελέητοι βομβαρδισμοί στο Ιράκ ενάντια σε κάθε έννοια του διεθνούς δικαίου, καθώς και η εξόντωση αμάχων από υπερδυνάμεις που αυτοαποκαλούνται τοποτηρητές της παγκόσμιας ειρήνης. Φαίνεται να επαληθεύεται για μια ακόμα φορά η ρήση του Θρασυμάχου: ότι δίκαιο είναι το συμφέρον του ισχυρότερου.

Για το Σωκράτη βέβαια γνώση του καλού εσήμαινε και πραγματοποίησή του. Πάνω σ' αυτή τη σκέψη ίσως να στηρίζεται η άποψη του Πλάτωνα, σύμφωνα με την οποία κανείς δεν είναι κακός με τη θέλησή του. Μπορεί όμως να γίνει γενικά παραδεκτό, ότι όποιος γνωρίζει το καλό το πράττει; Πώς μπορεί να γεφυρωθεί το χάσμα ανάμεσα στη θεωρία και την πράξη; Ήδη ο Αριστοτέλης έθεσε υπό αμφι

σβήτηση τη θέση αυτή και υποστήριζε ότι ο άνθρωπος, παρόλο που γνωρίζει το καλό, δεν το πράττει πάντα. Από άγνοια των συγκεκριμένων και ειδικών συνθηκών προέρχονται μόνο οι ακούσιες πράξεις. Υπάρχουν όμως και οι εκούσιες, που προϋποθέτουν τη γνώση, και που μπορεί να είναι είτε καλές είτε κακές. Ο Βράιλας ωστόσο ίσως να έχει δίκιο στο ότι η λογική και η καλή θέληση είναι τα μόνα, στα οποία μπορεί να ελπίζει και να έχει εμπιστοσύνη η ανθρωπότητα.

Για ν' αποδείξει τώρα ο Βράιλας το δεύτερο σκέλος της θέσης του, ότι δηλαδή η βιομηχανική ανάπτυξη όχι μόνο δεν παρεμποδίζει τη νοητική, αλλά απεναντίας την βοηθάει, λέγει ότι η ανθρώπινη ενέργεια «φωτίζεται από τη διάνοια και το λόγο». Η βάση λοιπόν κάθε ενέργειας είναι ο λόγος. Συνεπώς, όσο αναπτύσσεται το πνεύμα τόσο τελειότερη γίνεται η εργασία και συνακόλουθα και στο χώρο της βιομηχανίας. Αναφέρει μάλιστα μια γνώμη του Φραγκίσκου Βάκωνα (χωρίς όμως να το δηλώνει ρητά) ότι, για να κυριεύσουμε τη φύση, πρέπει πρώτα να υπακούσουμε σ' αυτήν. Υποταγή της κτίσης του κόσμου σημαίνει γνώση των νόμων της²².

Αυτό που θέλει να δείξει εδώ ο Βράιλας είναι ότι προϋπόθεση ανάπτυξης της τεχνολογίας είναι η νοητικότητα του ανθρώπου. Όσο μάλιστα πιο ανεπτυγμένο είναι το πνεύμα τόσο τελειότερα είναι τα τεχνολογικά προϊόντα. Εξετάζει δηλαδή κατά πόσο η τεχνολογία επηρεάζει θετικά ή αρνητικά την πνευματική άνοδο του ανθρώπου. Διαπιστώνει απλώς ότι όσο τελειότερα είναι τα τεχνολογικά προϊόντα τόσο ανώτερη είναι η γνώση των κατασκευαστών τους. Δεν αποδεικνύει δηλαδή ρητά πώς βοηθάει η βιομηχανική ανάπτυξη τη διανοητική, που είναι και το ζητούμενο. Παραδέχεται ωστόσο ως αναπόφευκτα τα αρνητικά αποτελέσματα της τεχνολογίας, τα οποία όμως μπορούν να μετριασθούν με μια πιο λογική χρήση της. Δεν υπάρχει άλλωστε κατά την άποψη του κοινωνική κατάσταση χωρίς άτοπα και κινδύνους²³. Το ατύχημα στο Τσέρνομπιλ είναι αδιάψευστος μάρτυρας, αφού δείχνει καθαρά ότι η έκλυση της ατομικής ενέργειας δεν αφορά ορισμένα μόνο κράτη, αλλά είναι υπόθεση όλων των λαών της γης, διότι όλοι, αδιακρίτως φυλής, θρησκείας και πολιτεύματος, υφίστανται τις καταστρεπτικές συνέπειες της ραδιενεργού μόλυνσης. Η αποπυρηνικοποίηση του πλανήτη μας πρέπει συνεπώς να είναι πρώτιστο αίτημα και μέλημα των ανθρώπων, εφόσον επιθυμούμε να συνεχιστεί η ζωή στον πλανήτη μας, γιατί κατέστη πλέον σαφές, ότι δεν μπορεί να υπάρξει ασφάλεια σε μεγάλη κλίμακα στην ατομική ενέργεια. Με την ύπαρξη της τεράστιας αυτής δύναμης ο θάνατος είναι περισσότερο απειλητικός παρά ποτέ.

§ 16. Παιδεία και τεχνολογία

Ύστερα από τον εντοπισμό και την περιγραφή των προβλημάτων και συνεπειών της τεχνικής για τον άνθρωπο, επιβάλλεται στη συνέχεια να εξεταστεί η σχέση, που μπορεί και πρέπει να έχει η παιδεία μ' αυτήν. Θα διερευνηθεί δηλαδή ποια είναι η πιο ενδεδειγμένη στάση μας έναντί της και ποιες προοπτικές διανοίγονται.

1. Τεχνική εκπαίδευση

Κατ' αρχήν είναι απαραίτητη η επέκταση και βελτίωση της ήδη υπάρχουσας τεχνικής εκπαίδευσης, επειδή χρειάζονται όλο και περισσότερα ειδικευμένα χέρια, τα οποία θα χειρίζονται τα μηχανήματα, που συνεχώς παράγει η τεχνολογία. Αυτή έχει διεισδύσει αισθητά στη ζωή μας κατά τρόπο, που να αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της. Άρα -εκτός από τους τεχνικούς- είμαστε όλοι υποχρεωμένοι να εξοικειωθούμε έστω υποτυπωδώς και στοιχειωδώς με τη χρήση της. Ο ηλεκτρονικός υπολογιστής για παράδειγμα, το μεγάλο αυτό επίτευγμα στο χώρο της πληροφορικής, έχει καταστεί απαραίτητο και χρήσιμο όργανο σε ευρείες μάζες ανθρώπων.

Η ανάπτυξη και τελειοποίηση λοιπόν της τεχνικής εκπαίδευσης έχει καταστεί σήμερα επιτακτική ανάγκη. Προς αυτή την κατεύθυνση έχουν σημειωθεί σπουδαία βήματα, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και σε παγκόσμια κλίμακα, αφού οι τεχνικές ανάγκες διαρκώς αυξάνονται με συνέπεια τα βιομηχανικά προϊόντα να κατακλύζουν όλο και περισσότερο τις αγορές ανά τον κόσμο, η δε εξάρτηση του ανθρώπου από την τεχνική να γίνεται ισχυρότερη με τη διπλή έννοια του όρου. Από τη μια μεριά είναι καταπιεστική, επειδή ο άνθρωπος εξαναγκάζεται κατά κάποιο τρόπο να προσαρμοστεί στο νέο ρυθμό ζωής, για να μη μείνει καθυστερημένος και στερημένος, με αποτέλεσμα να διαθέτει τον καθημερινό του μόχθο, για να απολαύσει ένα μικρό μόνο μέρος από τις ανέσεις και τις απολαύσεις, που προσφέρει η τεχνολογία. Κάνουν επίσης απειλητική την εμφάνισή τους τα τεχνικά ατυχήματα και το στρες με όλα τα επακόλουθά του. Από την άλλη πλευρά ελευθερώνονται δυνάμεις, ώστε ο άνθρωπος να αποκτά μεγαλύτερη ικανότητα να νικήσει και να δαμάσει τα στοιχεία της φύσης, ώστε να κάμει τη ζωή του πιο εύκολη. Προβάλλει όμως ίσως η ανάγκη δικαιότερης κατανομής του εθνικού πλούτου, ώστε όλοι οι άνθρωποι να μπορούν να συμμετέχουν κάπως στις εξυπηρετήσεις της τεχνολογίας και να μη δημιουργούνται μεγάλες οικονομικές ανισότητες. Τεχνική εκπαίδευση θεωρείται η κατάρτιση, που συνίσταται κυρίως στην απόκτηση γνώσεων και δεξιοτήτων, ώστε το άτομο με κατάλληλους χειρισμούς και τρόπους ενέργειας να αντιμετωπίζει τα προβλήματα και τις εργασίες τεχνικού χαρακτήρα¹.

2. Παράλληλη ανάπτυξη τεχνικού και πνευματικού πολιτισμού

Παράλληλα με την τεχνική εκπαίδευση, τις απολαύσεις και την ευημερία, που προσφέρει ο τεχνικός πολιτισμός, πρέπει να αναπτύσσεται αντίστοιχα και ο λεγόμενος πνευματικός, με επίκεντρο την ιδέα του ανθρωπισμού. Η διάκριση βέβαια αυτή των πολιτισμών δεν ανταποκρίνεται πλήρως στην πραγματικότητα, επειδή αφενός μεν ο τεχνικός πολιτισμός δεν παύει να είναι πνευματική δημιουργία, αφετέρου δε η ανάπτυξη του πνευματικού πολιτισμού προϋποθέτει υλικοτεχνική υποδομή. Συνεπώς, δεν μπορεί να αγχθεί αυστηρή διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στις δύο αυτές περιοχές, στις οποίες η διάκριση είναι μόνο συμβατική.

Είναι πάντως αναγκαίο σε κάθε είδους εκπαίδευση να καλλιεργούνται συστηματικά ανθρωποκεντρικές τάσεις και αντιλήψεις, με το να καθίσταται σαφές, ότι προέχει η ηθική διάπλαση των πολιτών, ώστε να γίνονται χρηστοί και ενάρετοι. Κι αυτό γιατί –πέρα από την ηθική δεοντολογία και επιταγή, που συνιστά αυτή η απαίτηση– είναι τελικά και προς όφελος των ανθρώπων, όταν ζουν αδελφωμένοι, αγαπημένοι, χωρίς εγκληματικότητα και τυφλή βία. Πρέπει να γίνει επιτέλους αντιληπτό, ότι είναι συμφέρον να διασφαλίζονται η ψυχική ηρεμία και οι προϋποθέσεις για δημιουργικότητα του ανθρώπου, η προσοχή του οποίου δεν πρέπει να περισπάται σε αλλότρια από τον προορισμό του έργα, ούτε η δυναμικότητά του να καταναλώνεται σε διαπληκτισμούς και έριδες, ώστε να μην μπαινούν εμπόδια στη δημιουργία μιας καλύτερης ζωής.

Η ποιοτική αναβάθμιση του ήθους θα έχει ευεργετικές επιπτώσεις στην καλή και συνετή χρήση της τεχνικής προς ίδιον όφελος. Ο άνθρωπος, που δίνει άμεση προτεραιότητα στο χρήμα και τα τεχνικά αγαθά, γίνεται μονόπλευρος, δέσμιος της ύλης και προσπαθεί με κάθε μέσο –θεμιτό ή αθέμιτο– να αποκτήσει κοινωνική επιφάνεια και υπεροχή έναντι των άλλων, χωρίς να ενδιαφέρεται πολύ για την ηθική του υπόσταση ή να ευαισθητοποιείται από τις ακρότητές του. Έτσι απομακρύνεται κανείς από τη φρόνιμη και κόσμια θέση του Σωκράτη, ο οποίος υποστηρίζει ότι είναι χειρότερο να αδικεί κανείς παρά να αδικείται², άποψη που αποτελεί τη βάση για αγαστή συνεργασία και ειρηνική συνύπαρξη των λαών. Αντίθετα, υιοθετεί μάλλον τη γνώμη του Μακιαβέλι, σύμφωνα με την οποία ο «σκοπός αγιάζει τα μέσα»³, πράγμα που αποτελεί την αφετηρία για προστριβές και συγκρούσεις.

3. Προστασία του περιβάλλοντος (οικολογία)

1. Πέραν από την ενδυνάμωση και διεύρυνση της τεχνικής εκπαίδευσης, την ταυτόχρονη ανάπτυξη του τεχνικού και πνευματικού πολιτισμού και τέλος την εδραίωση και συστηματική διδασκαλία του ανθρωπισμού, οφείλει ο άνθρωπος να

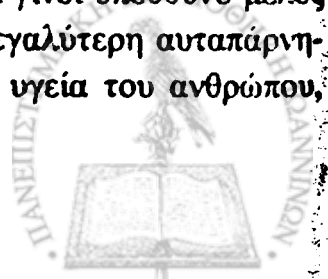
μην ολιγωρεί, αλλά να προβαίνει σε κατάλληλες ενέργειες, ώστε να προλάβει, όσο γίνεται, τις δυσμενείς επιπτώσεις της τεχνολογίας. Πρώτιστο μέλημά του προς την κατεύθυνση αυτή πρέπει να είναι η αποφυγή ενός πυρηνικού ολοκαυτώματος. Το τεράστιο και σημαντικότερο αυτό θέμα θα αναπτυχθεί διεξοδικά σε άλλο κεφάλαιο. Εδώ θα εξετασθούν άλλα –εκ πρώτης όψεως ήσσονος σημασίας– ζητήματα, τα οποία ωστόσο αποβαίνουν καθοριστικά για την περαιτέρω διαβίωση της ανθρωπότητας, η οποία ασφυκτιά από τις παρενέργειες της τεχνολογίας. Έτσι τίθεται επί τάπητος το λεγόμενο οικολογικό ζήτημα.

2. Είναι αναμφισβήτητο ότι η τεχνολογία, όπως ειπώθηκε και παραπάνω έχει τόσο θετικές όσο και αρνητικές πλευρές. Μια απ' αυτές είναι η παντοειδής ρύπανση του περιβάλλοντος, αφού είναι αλήθεια, ότι σήμερα σημειώνεται έντονη σύγκρουση του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον, με αποτέλεσμα να διαταράσσεται η ισορροπία και η ομαλή εξέλιξη της ζωής στα διάφορα οικοσυστήματα. Υπάρχει μόλυνση στο νερό (θάλασσα, λίμνες, ποτάμια), στην ξηρά και την ατμόσφαιρα.

Οι διάφορες χημικές ουσίες ρυπαίνουν σε μεγάλη έκταση το περιβάλλον. Τα λύματα και τα πετρέλαια (ιδίως με τα ναυάγια), τα απορρυπαντικά, τα εντομοκτόνα, τα διάφορα γεωργικά φάρμακα, η ραδιενέργεια και τα καυσαέρια είναι οι κύριες πηγές ρύπανσης του περιβάλλοντος, η οποία διαπερνά όλη την τροφική αλυσίδα (φυτά, ζώα, ανθρώπους). Τα αρχαία μνημεία καταστρέφονται με τις χημικές ενώσεις, που προξενεί η βροχή σε μολυσμένη ατμόσφαιρα. Στις μεγαλουπόλεις, που είναι δημιούργημα της τεχνολογίας, αναφύονται ακόμα μεγαλύτερα προβλήματα, όπως μετακίνηση, θόρυβοι, στρες, με αποτέλεσμα να αυξάνονται οι ψυχο-νευρωτικές, καρδιακές, αγγειακές και άλλες παθήσεις. Μεγάλη μάστιγα είναι επίσης οι εγκληματικές πυρκαγιές των δασών, με πολύ σοβαρά επακόλουθα για την υγεία του ανθρώπου. Σήμερα η έκτασή τους έχει ελαττωθεί κατά πολύ.

3. Οι αρνητικές αυτές συνέπειες πρέπει να περάσουν στο εκπαιδευτικό σύστημα, ώστε να ενημερωθεί η μαθητώσα νεολαία για τους παρεπόμενους κινδύνους. Σήμερα βέβαια δεν διανύουμε πια το μεταβατικό εκείνο στάδιο από το φυσικό και απλό τρόπο ζωής στον τεχνικό και βιομηχανοποιημένο. Οι νέες γενιές βρίσκονται σ' ένα ήδη διαμορφωμένο τεχνικό περιβάλλον, το οποίο απλώς εξελίσσεται και τελειοποιείται, με αποτέλεσμα αυτή η μετάβαση στο νέο τρόπο ζωής να μην γίνεται αισθητή, αλλά να θεωρείται φυσικό επακόλουθο της ένταξής τους στην κοινωνία.

Είναι απαραίτητο να εισχωρήσει η ενημέρωση αυτή στα εκπαιδευτικά συστήματα όλων των χωρών, ώστε να συντελεστεί συνειδητοποίηση του προβλήματος από τη νεαρή ήδη ηλικία ώστε, όταν ο νέος ενηλικιωθεί και γίνει υπεύθυνο μέλος της κοινωνίας, να αντιμετωπίσει με εντονότερο ζήλο και μεγαλύτερη αυταπάρνηση τα φλέγοντα αυτά προβλήματα, που υποσκιάζουν την υγεία του ανθρώπου.

αφού υποβαθμίζουν το περιβάλλον και μειώνουν την ποιότητα των όρων και συνθηκών διαβίωσής του. Τότε θα κατανοήσει ότι χρειάζεται ίσως πιο διεισδυτική επιστημονική ανάλυση, καθώς και πιο σοβαρή και υπεύθυνη αντιμετώπιση των προβλημάτων.

Ο άνθρωπος οφείλει να αντιληφθεί ότι η τεχνολογία πρέπει να λειτουργεί με τέτοιο τρόπο, ώστε να προκαλείται ελάχιστη δυνατή ζημιά στο περιβάλλον προς όφελός του. Αυτό σχετίζεται διττά με την παιδεία, διότι: 1) η επιδίωξη και τελική επίτευξη του στόχου αυτού είναι υπόθεση πρωτίστως της παιδείας, δηλαδή της εκπαιδευτικής πολιτικής, που υλοποιείται στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα και τα ερευνητικά κέντρα, και 2) με τη συνειδητοποίηση των κινδύνων, τους οποίους εγκυμονεί η αλόγιστη ρύπανση και καταστροφή του περιβάλλοντος, εγχαράσσεται ανεξίτηλα η αναγκαιότητα μιας αναθεώρησης των δεδομένων της τεχνολογίας.

2. Περιβαλλοντική αγωγή

Η φύση δεν είναι απογυμνωμένη από αξίες· αντίθετα είναι ο φορέας των αξιών, πράγμα που μας υπαγορεύει πολύ σπουδαίο ρόλο⁴. Έτσι έχει αναπτυχθεί ισχυρό κίνημα εναντίον των καταχρήσεων της τεχνολογικής εξέλιξης⁵. Ο πιο αποτελεσματικός όμως –αν όχι ο μοναδικός– τρόπος αντιμετώπισης του οικολογικού προβλήματος είναι να περάσει στο σχολικό πρόγραμμα, η ιδέα της περιβαλλοντικής ηθικής⁶, ώστε να εγχαραχθεί ανεξίτηλα στη συνείδηση των νέων η ορθότητα και αναγκαιότητα του ανεξόφλητου χρέους για τη διαφύλαξη της ίδιας της ζωής μας. Είναι λοιπόν απαραίτητος ένας εντονότερος ανθρωπιστικός και οικολογικός προσανατολισμός της παιδείας. Μεστά νοήματος είναι τα λόγια του H.J. Albers στο σημείο αυτό:

«Αφετηρία για τη διαμόρφωση μιας σύγχρονης αντίληψης για την παιδεία είναι η σχέση "άνθρωπος" και "κόσμος". Ο άνθρωπος, δηλαδή το άτομο, ζει σ' ένα εντελώς συγκεκριμένο υλικό, ιστορικό, πολιτιστικό, κοινωνικό κ.τ.λ. περιβάλλον. Ο άνθρωπος, ο κόσμος και η ζωή είναι αφετηρία και τέρμα κάθε παιδείας. Αυτή είναι τόσο προϋπόθεση όσο και αποτέλεσμα της ανθρώπινης ύπαρξης στον κόσμο»⁷.

Ορθά λοιπόν προβάλλεται η αξίωση σταυροφορίας για οικολογική παιδεία. Κάθε προσπάθεια ανάπτυξης, που δεν λαμβάνει σοβαρά υπόψη της την προστασία του περιβάλλοντος, πρέπει να εγκαταλείπεται και να θεσπισθούν νόμοι προς το σκοπό αυτόν, όπως ορθά επισημαίνεται:

«Εδώ χρειάζεται η υπέρβαση της αντινομίας, η επίτευξη της δυναμικής ισορροπίας των δύο κορυφαίων αιτημάτων, της ανάπτυξης και της προστασίας του περιβάλλοντος, που πρέπει να αποτελέσουν μια αρμονική ενότητα, μια μόνιμη δημιουργική εξέλιξη»⁸.

Η θέσπιση νόμων αποτελεί βέβαια θετική συμβολή για τη διαφύλαξη του περι-

βάλλοντος. Δεν εξαντλείται όμως το θέμα εκεί, διότι –εκτός από τη μόλυνση, που συντελείται παρά τη θέληση του ανθρώπου, όπως είναι τα ναυάγια των δεξαμενό-πλοίων– ευρείας έκτασης ρύπανση προκαλείται παρά την ύπαρξη νόμων, όπως είναι εμπρησμοί δασών και δρυμών. Δεν είναι δηλαδή απλώς θέμα θέσπισης αλλά και εφαρμογής των νόμων. Μέγιστη όμως καταστροφή του περιβάλλοντος συντελείται με τους πολέμους, όπως στο Βιετνάμ και τον Περσικό Κόλπο, όπου με την ανάφλεξη των πετρελαιοπηγών και τη διαρροή του μαύρου χρυσού στη θάλασσα, η βεβήλωση του περιβάλλοντος είναι άνευ προηγουμένου. Σ' όλες λοιπόν τις περιπτώσεις –εκτός βέβαια από τα ατυχήματα και τα ανθρώπινα λάθη– η μόλυνση λαμβάνει χώρα συνειδητά, είτε υφίστανται νόμοι είτε όχι. Άρα, πέραν από τη θεσμοθέτηση κανόνων συμπεριφοράς, είναι ανάγκη να υπάρξει πρωτίστως κατάλληλη περιβαλλοντική αγωγή. Με τον τρόπο αυτόν θα εγχαράσσεται στις ψυχές του νέου ο σεβασμός προς τη φύση, ενώ θα συνειδητοποιείται η τεράστια σημασία που έχει η διάσωσή της. Η οικολογική καταστροφή έχει αρνητικές συνέπειες και στην οικονομία μιας χώρας ή ολόκληρου του κόσμου. Η σχέση της παιδείας με την οικονομία είναι πολύ σημαντικό κεφάλαιο⁹. Για τους παραπάνω λόγους το θέμα του επαναπροσδιορισμού της σχέσης ανθρώπου-φύσης βρίσκεται σήμερα στο επίκεντρο του διαλόγου για την προστασία του περιβάλλοντος από τον άνθρωπο, ο οποίος επωμίζεται το βάρος της ευθύνης¹⁰.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV

ΟΙ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΕΣ ΤΩΝ ΛΑΩΝ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΜΑΣ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

§ 17. Η κρισιμότητα της υφιστάμενης κατάστασης

1. Θέση του προβλήματος

Ένα από τα μεγάλα και επείγοντα θέματα που αναδύονται σήμερα και ζητούν επιτακτικά λύση - ύστερα από τις συντελούμενες κοσμογονικές αλλαγές στον αιώνα μας - είναι κατά πόσο φαίνεται εφικτό οι υφιστάμενες διαφορές και ιδιαιτερότητες των κρατών και των εθνών να αποτελέσουν όχι αφορμές σύγκρουσης και άγονης αντιπαράθεσης, αλλά πυρήνες γόνιμης και δημιουργικής συνεργασίας. Το πρόβλημα που τίθεται έγκειται στο αν μια καταφατική απόκριση - που συνιστά άλλωστε πρωτεύουσα ηθική επιταγή - παραμένει σε τελευταία ανάλυση ευχή ανεκπλήρωτη ή μπορεί να αποβεί ρεαλιστική και πραγματοποιήσιμη. Προβάλλει με άλλα λόγια το ερώτημα, τόσο για τη δυνατότητα όσο και την αναγκαιότητα μιας συνετής και φρόνιμης αντιμετώπισης της κρίσιμης εποχής που διανύουμε, κυρίως λόγω της αλματώδους εξέλιξης της τεχνολογίας, των ραγδαίων κοινωνικών, ανακατατάξεων και συνεχών πολιτικών μετασχηματισμών.

Τα ζητήματα, που δικαιολογημένα εγείρονται, είναι: 1) γιατί η εποχή μας είναι κρίσιμη; 2) αν είναι δυνατή με κατάλληλους χειρισμούς η παράκαμψη και υπερπήδηση των εμποδίων που αναφύονται στις διαπροσωπικές, διακρατικές και διεθνείς σχέσεις λόγω ακριβώς των διαφορών και ιδιαιτεροτήτων, με απώτερο στόχο τη δημιουργία φιλικών σχέσεων, ώστε να προκύψουν ευοίωνες προοπτικές για την πρόοδο και την ευημερία της ανθρωπότητας; 3) αν αυτή η δυνατότητα μπορεί και πρέπει να κριθεί αναγκαία και για ποιο λόγο; 4) με ποιους τρόπους είναι δυνατόν να υλοποιηθούν οι σκοποί αυτοί, στα όρια βέβαια του εφικτού.

2. Το καλό, το κακό και η αγωγή

Η περίοδος, την οποία διανύουμε, είναι ίσως η πιο κρίσιμη σε σύγκριση με όλες τις προηγούμενες. Υπάρχει ωστόσο μεγάλη πιθανότητα, η κρισιμότητα των επόμενων εποχών να υπερβεί κατά πολύ τη σημερινή. Κάθε χρονικό διάστημα είναι

βέβαια κρίσιμο, στο βαθμό που ο άνθρωπος συνεχώς σκέπτεται, αποφασίζει και πράττει στα πλαίσια της ελευθερίας, της έννομης τάξης και των περιορισμένων δυνατοτήτων του. Η έκβαση των ενεργειών του είναι συνήθως μέχρι την τελευταία της λεπτομέρεια εκ των προτέρων αδιόρατη, η δε σημασία της αποβαίνει θετική, αρνητική ή ουδέτερη είτε για τον ίδιο είτε για άλλον. Πάντως, ασφαλέστερος και συνεπώς προτιμότερος γνώμονας ηθικής αξιολόγησης των πράξεων είναι χωρίς αμφιβολία το καλό του συνόλου και το κοινό συμφέρον, που εκφράζονται με την «γενική θέληση» των πολιτών ενός κράτους. Πώς όμως μπορεί να συνδυαστεί το ατομικό καλό με το γενικό συμφέρον είναι πρόβλημα τεράστιας σημασίας. Επειδή —όπως άλλωστε είναι φυσικό— οι γνώμες για το τι είναι καλό δίστανται, ενδείκνυται ίσως να ληφθεί υπόψη με συναινετικές διαδικασίες η συνισταμένη όλων των διαφορετικών αυτών απόψεων. Ο άνθρωπος αδιάκοπα κρίνει και κάνει τις επιλογές του, πάντα με τον προσωπικό του τρόπο στα πλαίσια των κοινωνικών θεσμών, ηθών και εθίμων και γενικότερα της παράδοσης, η οποία έχει διαμορφωθεί σε συγκεκριμένη ιστορική στιγμή. Ο καθένας βέβαια επιδιώκει και επιζητεί το αγαθό κατά την έκφραση του Αριστοτέλη¹, έστω και αν αυτό μπορεί να μην είναι αληθινό αλλά μόνο φαινομενικό².

Για ν' αποφευχθεί αυτή ακριβώς η σύγχυση και η ασυμφωνία ανάμεσα στο πραγματικό και το εικονικό, ο Πλάτων υποστήριξε με αρκετή πειστικότητα, ότι κανείς δεν είναι κακός οικειοθελώς (οὔδεις ἐκὼν κακός). Η κακία κατά την άποψή του έχει διπλή προέλευση: αυτή οφείλεται είτε σε κάποια *πονηρή συνήθεια* του σώματος είτε στην *απαιδευσία*, πράγματα που είναι εχθρά προς τη φύση του ανθρώπου και συμβαίνουν παρά τη θέλησή του³. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι σε τελευταία ανάλυση αιτία του κακού είναι κυρίως η έλλειψη μόρφωσης, επειδή οι πονηρές προθέσεις και οι κακές συνήθειες οφείλονται κατά μέγα μέρος σ' αυτήν. Ο άνθρωπος έχει έμφυτη τη ροπή τόσο προς το καλό όσο και προς το κακό και εγγενή την έφεση και την εσωτερική ορμή να εκπαιδευθεί και να μάθει, όπως τουλάχιστο διαπιστώνει ο Αριστοτέλης στην αρχή του έργου του «*Τα μετά τα φυσικά*» (όλοι οι άνθρωποι επιθυμούν εκ φύσεως να μαθαίνουν). Πολλοί και ποικίλοι λόγοι όμως παρεμποδίζουν τα άτομα από μια άρτια και σωστή εκπαίδευση. Ίσως μ' αυτό το σκεπτικό να κατέληξε το Πλάτων στο συμπέρασμα, ότι σφάλλομε παρά τη θέλησή μας (ἀκόντες ἁμαρτάνομεν)⁴. Συνεπώς, οι πράξεις και οι παραλείψεις του ανθρώπου, στα πλαίσια της έλλογης ελευθερίας του, είναι κρίσιμες, αφού οι επιπτώσεις τους αποτελούν παράγοντα (μικρό ή μεγάλο) στις μετέπειτα ατομικές ή κοινωνικές εξελίξεις. Ο βαθμός κρισιμότητάς τους όμως ποικίλλει ανάλογα με την κατάσταση.

3. Θεωρία και πράξη

Καθοριστικό ρόλο στο όλο πρόβλημα διαδραματίζει η αρμονία λόγων και έργων. Στην ιδανική βέβαια περίπτωση θα πρέπει να τηρείται συμφωνία ανάμεσα στα δύο αυτά μεγέθη, διότι έτσι ο άνθρωπος καταξιώνεται και επιβάλλεται κατά τον καλύτερο τρόπο ως προσωπικότητας και ηθική οντότητας. Η απαίτηση πλήρους εναρμόνισης και ακολουθίας της πράξης προς τη θεωρία αποτελεί τεράστιο φιλοσοφικό πρόβλημα, το οποίο πολλοί στοχαστές επιχείρησαν να αντιμετωπίσουν, όπως ο Σωκράτης, ο Αριστοτέλης και ο Μαρξ. Για τον πρώτο γνώση του καλού εσήμαινε ταυτόχρονα και εκτέλεσή του. Ο Αριστοτέλης εισάγει και καθιερώνει τον πρακτικό συλλογισμό, το συμπέρασμα του οποίου έπρεπε να εφαρμοστεί αμέσως στην πράξη. Γι' αυτό θεωρεί αξιέπαινο εκείνο τον άνθρωπο, στον οποίο η προαίρεση και η διάθεση συμπίπτουν με τις ενέργειες και τα έργα⁵. Στο μαρξισμό υφίσταται επίσης τάση κατάργησης του χάσματος ανάμεσα στη διδασκαλία και τα πρακτικά αποτελέσματά της⁶.

Η εκτίμηση του βαθμού κρισιμότητας της εκάστοτε δημιουργούμενης κατάστασης εξαρτάται κατά πολύ από το ίδιο το άτομο που αξιολογεί. Υπάρχουν ωστόσο ορισμένες -σπάνιες- περιπτώσεις, κατά τις οποίες ισχύουν λίγο πολύ αντικειμενικά κριτήρια, όπως είναι βασικά προβλήματα της σύγχρονης εποχής, αφού είναι δυνατόν να εξαφανιστεί η ζωή από τον πλανήτη μας είτε αθέλητα είτε από αλόγιστη χρήση των τέλειων τεχνικών μέσων που διαθέτουμε, και γενικά των πρωτοφανών δυνατοτήτων που διανοίγονται ενώπιόν μας.

4. Έννοια της κρισιμότητας

Η φράση «κρίσιμη εποχή» είναι μάλλον σχήμα κατά συνεκδοχή, αφού αποτυπώνεται σ' αυτήν το περιέχον αντί του περιχομένου. Ο αιώνας μας δηλαδή - όπως άλλωστε και κάθε άλλος - δεν είναι κρίσιμος αυτός καθ'αυτόν, αφού αυτό που κρίνεται κάθε φορά είναι κυρίως οι προθέσεις και προπάντων τα έργα του ανθρώπου, τα οποία έχουν την αφετηρία τους στην ελεύθερη βούλησή του. Συνεπώς, με τη ρήση αυτή εννοείται ότι σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο έχουν ληφθεί -και ενδεχομένως πραγματοποιηθεί- ιστορικές αποφάσεις, εκτυλίσσονται συνταρακτικά και κοσμοϊστορικά γεγονότα ή πρόκειται να συντελεστούν έργα ύψιστης σημασίας, με βάση τα οποία κρίνεται η τύχη του κόσμου θετικά, αρνητικά ή ουδέτερα· διακυβεύεται δηλαδή η ίδια η πορεία του ανθρώπινου γένους. Με το πνεύμα αυτό διενεργείται π.χ. δημοψήφισμα σε θέματα μέγιστης εθνικής σπουδαιότητας.

Επικρατεί όμως η τάση να χαρακτηρίζεται συνήθως μια εποχή ως τέτοια, όταν διαφαίνεται ως πιθανή η χειροτέρευση και επιδείνωση της κατάστασης ή η κατάρευση των παραδεγμένων αξιών. Κρίση έχουμε, όταν η ομαλή εξέλιξη της ροής

των γεγονότων διαταράσσεται, ενώ διασαλεύεται η σταθερότης από αλληλοσυγκρουόμενες δυνάμεις, με αποτέλεσμα να προκαλείται αδιέξοδο και οπισθοδρόμηση⁷. Υπό την έννοια αυτή μιλάμε για κρίση των θεσμών της δημοκρατίας, της οικονομίας, της ηθικής, της οικογένειας κ.τ.λ.. Αποτέλεσμα παρόμοιων καταστάσεων είναι να κυριαρχούν συνήθως ο φόβος, το άγχος και η σύγχυση, όπως συμβαίνει σε μεγαλύτερο βαθμό στην εποχή μας⁸. Η κρίση είναι βαθύτερη, όταν βρισκόμαστε στα πρόθυρα εθνικής, διεθνούς ή παγκόσμιας συμφοράς, στο κατώφλι της σκοτεινής αβύσσου, της οποίας η τρομακτική απειλή σείει τα θεμέλια της ύπαρξής μας. Έχουμε χρέος να μεριμνήσουμε, ώστε να μην έλθει η ύστατη ώρα. Η κρίση στον Περσικό κόλπο και το Κοσσυφοπέδιο αποτελεί κακό οιωνό για μια τέτοια εξέλιξη.

5. Πιθανότητα ολοκληρωτικής καταστροφής

Το μέγεθος της κρισιμότητας κάθε εποχής είναι λοιπόν συνάρτηση της τεχνολογικής στάθμης και των διεθνών πολιτικών εντάσεων. Αυτό σημαίνει ότι όσο πιο σπουδαία τεχνικά επιτεύγματα έχουν σημειωθεί κατά τη διάρκεια μιας συγκεκριμένης εποχής, σε συνδυασμό με τον παγκόσμιο αναβρασμό, τόσο βαθύτερη είναι η κρίση που την χαρακτηρίζει. Κι αυτό, επειδή οι διευκολύνσεις, που η τεχνολογία παρέχει ή η απειλή που αυτή συνιστά, είναι ανάλογες με το βαθμό τελειότητάς της. Ο αιώνας μας είναι κρίσιμος, επειδή με τα ήδη διαθέσιμα πυρηνικά και χημικά όπλα είναι δυνατόν χωρίς πολλή δυσκολία να καταστραφεί ολοκληρωτικά ή να υποβαθμιστεί σημαντικά η ζωή. Συνεπώς υφίσταται άμεση απειλή για την ανθρωπότητα, αφού εκτίθεται σε κίνδυνο η ίδια η ύπαρξή μας. Εκτός όμως από τη σκοτεινή αυτή προοπτική παρατηρούνται έξαρση στη χρήση ναρκωτικών, ένταση στην οργανωμένη εγκληματικότητα, επίταση της οικολογικής ρύπανσης κ.ά.. Εξαιτίας τούτων ενδέχεται να επέλθει εξολόθρευση, σε περίπτωση που γίνουν ορισμένοι ατυχείς χειρισμοί ή συντρέξουν δυσμενείς ή απρόβλεπτες συγκυρίες. Τίποτα όμως δεν είναι αδιαφιλονίκητο, εκτός από το ότι υφίσταται δυνατότητα συντέλειας του κόσμου με τη βίαιη εκμηδένιση της ζωής.

Δεν μπορεί λοιπόν να υποστηριχτεί με βεβαιότητα ότι επίκειται ο αφανισμός της ανθρωπότητας: αυτό απλώς αποτελεί πιθανότητα, επειδή δεν είναι δυνατόν να διατυπωθεί ασφαλής πρόβλεψη και πρόγνωση, που συνιστά κατά την άποψη ορισμένων και το σκοπό της γνώσης (*savoir pour prévoir*). Δεν είμαστε δηλαδή σε θέση να συμπεράνουμε με βεβαιότητα το μέλλον επί τη βάση του παρελθόντος ή του παρόντος, αφού βρισκόμαστε ολοένα προ εκπλήξεων⁹. Η πρόγνωση είναι δύσκολη¹⁰, αν όχι αδύνατη, διότι κατά καιρούς εμφανίζονται άγνωστα μέχρι τη στιγμή εκείνη πράγματα, που αποβαίνουν καθοριστικά στη χάραξη της πορείας των

μετέπειτα ιστορικών εξελίξεων¹¹. Όλα τα μέλλοντα να συμβούν χαρακτηρίζονται από το ότι δεν μας είναι ως αντικείμενα δεδομένα· ως εκ τούτου επιστημονικές προβλέψεις για το μέλλον δεν επαληθεύονται πάντοτε. Όταν η επιστήμη ομιλεί για τις δέλτους των προσεχών εξελίξεων, προσκρούει στο δικό της βασικό νόμο¹².

6. Η τεχνολογική πρόοδος συμβάλλει στη μεγέθυνση της κρίσης

Γεγονός πάντως παραμένει, ότι καθίσταται μέρα με τη μέρα αναγκαία η παγίωση της παγκόσμιας ειρήνης, η οποία όμως δεν θα είναι καρπός των εκατέρωθεν απειλών, διότι τότε θα στηρίζεται κατά κάποιο τρόπο πάνω σε ηφαίστειο, το οποίο θα είναι έτοιμο να εκραγεί ανά πάσα στιγμή και να κατακλύσει το σύμπαν. Απεναντίας, η εγκαθίδρυσή της πρέπει να στηρίζεται στη συναίνεση, την κατανόηση και την ελεύθερη βούληση. Με το πνεύμα αυτό έχει εύλογα υποστηριχτεί ότι η ειρήνη είναι μάλλον καρπός της ελευθερίας παρά αντίστροφα¹³. Η πρόταση αυτή - παρά τα σοβαρά θετικά της σημεία - περικλείει τον κίνδυνο να αναβάλλεται συνεχώς η μεγάλη υπόθεση της ειρήνης, μέχρις ότου κυριαρχήσει η ελευθερία σε κάθε γωνία της γης. Για το λόγο αυτόν θα ήταν ίσως προτιμότερο να οριστικοποιηθεί η πρώτη, ενώ εκ των υστέρων, με παλίνδρομη κίνηση, να επιτευχθεί και η ανάκτηση της δεύτερης, που είναι πρώτιστο ανθρώπινο δικαίωμα. Κι αυτό επειδή περισσότερα πράγματα και σε μονιμότερη βάση επιτυγχάνονται με ειρηνικές διαδικασίες και διπλωματικές διαβουλεύσεις παρά με την ισχύ των όπλων, αφού κατά κανόνα αναδεικνύονται πιο αποτελεσματικά τα θετικά κίνητρα -όπως η πειθώ- παρά η άσκηση της σκληρής βίας. Είναι ωστόσο αλήθεια, ότι η ειρήνη είναι αδιάσπαστη από την ελευθερία και την ανθρώπινη αξιοπρέπεια¹⁴.

Εκείνο που καθιστά τη σημερινή κατάσταση έκρυθμη και ανησυχητικά κρίσιμη είναι κυρίως το γεγονός, ότι, σε περίπτωση τοπικών συγκρούσεων ή γενικότερης σύρραξης, είναι πιθανόν να εκραγεί παγκόσμιος πυρηνικός πόλεμος, που μπορεί να επιφέρει ολικό όλεθρο. Εκεί ακριβώς έγκειται η επικινδυνότητα της σημερινής εποχής. Πέραν απ' αυτό πρέπει να προστεθεί η αθλιότητα, η εγκληματικότητα και το κύμα της άφρονης βίας, που έχουν ενταθεί στις μέρες μας, παρά την αναμφισβήτητη άνοδο του βιοτικού επιπέδου και την ολοένα αυξανόμενη ευμάρεια. Η κυριότερη αιτία της κατάστασης που δημιουργήθηκε είναι τελικά το γεγονός, ότι ο άνθρωπος προχώρησε σε τόσο υψηλό βαθμό τελειότητας στον τομέα της τεχνολογίας και των επιστημών γενικά, ώστε κατέστη δυνατός ο εξολοθρευμός κάθε ίχνους ζωής.

7. Αλλαγή συμπεριφοράς

Ο άνθρωπος λοιπόν οφείλει, αν αληθινά θέλει να επιζήσει - πράγμα που θεω-

ρείται αυτονόητο - να αλλάξει ριζικά στάση και συμπεριφορά στη ζωή, να συνειδητοποιήσει με υψηλό αίσθημα ευθύνης και συγκλονιστικό δέος το βαθύ μήνυμα των καιρών, ώστε να καταστεί μετριοπαθέστερος, ανεκτικότερος και φρονιμότερος, να σκορπά τη χαρά και να μην εμπνέει το φόβο ούτε να εξαπολύει ύβρεις. Είναι επίσης σκόπιμο να αναθεωρήσει ορισμένες αντιλήψεις για τον κόσμο, αφού μοναδική και απαραίτητη προϋπόθεση όλων των αξιών είναι η ίδια η ζωή, η οποία τώρα έχει περιέλθει σε έσχατο κίνδυνο και ωθείται στο χείλος του βαράθρου. Καθίσταται συνεπώς αναγκαίο να ληφθεί σειρά πρόσθετων μέτρων με συναινετικές διαδικασίες και όχι με τη βία. Έτσι στο θρόνιασμα μιας παγκόσμιας ειρήνης είναι επωφέλεστο να συμμετέχουν οικειοθελώς όλα τα κράτη της γης, ώστε να επιτευχθεί η μεγαλύτερη δυνατή συγκατάθεση σε καθεστώς ελευθερίας.

Η εδαφική ακεραιότητα όλων των κρατών πρέπει να καταστεί σεβαστή, διότι κανένα δίκαιο δεν θεμελιώνεται στον όρο: «Λαός χωρίς ζωτικό χώρο». Η στέρηση ή η παρακώλυση άσκησης του δικαιώματος αυτού είναι δυνατόν να καταλήξει σε εξοντωτικό πόλεμο, σε αγώνα μέχρι εσχάτων και σε επιβολή του κράτους της βίας¹⁵. Ο σαφής καθορισμός των συνόρων και η μη παραβίασή τους συνιστούν βασικές συντεταγμένες της παγκόσμιας ειρήνης, με την επίτευξη της οποίας μπορεί να αποτραπεί το πιθανό τέλος της ανθρωπότητας, το οποίο βλέπουμε με τη νοημοσύνη ενώπιόν μας. Προς την κατεύθυνση αυτή μπορεί να συμβάλει σημαντικά η ενοποίηση της ανθρωπότητας, στην οποία μπορούμε να οδηγηθούμε με τη λογική η παγκοσμιοποίηση αποτελεί την πεμπτουσία και το μοχλό κάθε ενέργειας του ανθρώπου, με αποκορύφωμα την πολιτική πράξη. Υπάρχουν βέβαια διαφορές ανάμεσά μας. Αυτές όμως δεν πρέπει να οξύνονται, αλλά είναι φρόνιμο να εξομαλύνονται με το διάλογο, ο οποίος στηρίζεται στην αμοιβαία κατανόηση και τον αλληλοσεβασμό¹⁶.

§ 18. Δυνατότητα και αναγκαιότητα γόνιμης συνεργασίας των λαών

1. Αίτια και είδη των διαφορών

1.1. Αναμφισβήτητη η ύπαρξή τους

Από τα παραπάνω έγινε μάλλον φανερό, ότι η ύπαρξη των διαφορών και ιδιαιτεροτήτων ανάμεσα στα έθνη ή τα κράτη αποτελεί πραγματικό γεγονός. Είναι ωστόσο αναμφισβήτητο, ότι αυτές με την ολοένα εντεινόμενη επικοινωνία, που συντελείται κατά την πάροδο του χρόνου, εξασθενούν βαθμιαία, με αποτέλεσμα η ανθρωπότητα να οδηγείται σε σταδιακή προσέγγιση απόψεων και εξομοίωση του τρόπου ζωής. Έτσι τίθενται σταθερά οι βάσεις για καλόπιστο διάλογο και αμοιβαία κατανόηση, η οποία είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την ασφάλεια και τη

συνεργασία. Στα επόμενα θα εξεταστεί αν –παρά τις έστω ελάχιστες διαφορές και ιδιαιτερότητες, που είναι φυσικό να απομένουν– καθίσταται δυνατόν και αναγκαίο να επέλθει και να σταθεροποιηθεί γόνιμη και δημιουργική αλληλοβοήθεια, σύμ-πραξη και αλληλεγγύη των λαών για κοινούς ειρηνικούς αγώνες, με τη συναίσθηση αμοιβαίων υποχρεώσεων και δικαιωμάτων των λαών προς όφελος όλων. Το καίριο πρόβλημα λοιπόν είναι, με ποιους τρόπους μπορεί να επιτευχθούν η συντροφικότης, η συναδελφικότης, η αμοιβαία συμπαραστάση και συνδρομή προς ανάληψη κοινής δράσης, που θα αποσκοπεί στη διευκόλυνση της ζωής.

1.2. Ο κυριότερος συντελεστής των διακρίσεων είναι η παιδεία

Είναι μάλλον γενικά αποδεκτό ότι υφίστανται ατομικές διαφορές¹, ανεξάρτητα από τα αίτια που τις προκαλούν. Ωστόσο, παρά το αναμφισβήτητο αυτό γεγονός, η ομοιότητα των ανθρώπων εμφανίζεται εντυπωσιακή. Είναι δηλαδή εύκολο να διαπιστωθούν κανονικότητες και ομοιότητες σε ψυχολογικά και κοινωνικά δεδομένα². Κατά το Ρουσσώ οι διαφορές είναι προϊόντα κυρίως συνήθειας και τρόπου ζωής, που υιοθετούν οι άνθρωποι. Η *εκπαίδευση* πάντως θεωρείται ένας από τους ουσιαστικότερους παράγοντες διαφοροποίησης των ατόμων. Αυτή δεν αποτελεί απλώς στοιχείο διάκρισης ανάμεσα μόνον στους παιδευμένους και τους απαιδευτους αλλά και στους πρώτους ανάλογα με το είδος και το βάθος της. Άρα, είναι τεκμηριωμένο και εύλογο το συμπέρασμα του Ρουσσώ, ότι οι διαφορές των ατόμων οφείλονται λιγότερο στη φυσική κατάσταση και περισσότερο στην οργάνωση της κοινωνίας, και ότι η παιδεία επιτείνει την ανισότητα στο ανθρώπινο είδος³. Τελευταία έχει μάλιστα αναπτυχθεί μια φιλοσοφία ως διαλεκτική των διαφορών⁴, αφού αυτές εμφανίζονται εντονότερα στο υψηλό και ενίοτε σκοτεινό είδος του στοχασμού. Οι διαφορές και ιδιαιτερότητες, δηλαδή τα ξεχωριστά χαρακτηριστικά γνώρισμα των λαών, είναι λοιπόν αποτέλεσμα πολλών παραμέτρων, όπως η παράδοση, τα ήθη και τα έθιμα, οι κλιματολογικές συνθήκες, ο τρόπος διαβίωσης, η εκπαίδευση, οι κληρονομικές καταβολές κ.ά. Στην έννοια της διαφοράς συμπεριλαμβάνονται και οι τυχόν διενέξεις, που ανακύπτουν ανάμεσα στα άτομα και τους λαούς. Όταν δηλαδή οι διαφορές δεν λύνονται με τον ορθό λόγο και αμοιβαίους συμβιβασμούς, απολήγουν σε έριδες και συγκρούσεις. Η ύπαρξη τους ωστόσο είναι όχι μόνο πραγματικό αλλά και λογικό γεγονός.

1.3. Οι ιδιαιτερότητες αμβλύνονται με το πέρασμα του χρόνου

Δεν είναι δηλαδή δυνατόν οι πολίτες όλων των κρατών (ακόμη και των γειτονικών) να είναι μεταξύ τους καθ' όλα όμοιοι, αλλά κατ' ανάγκην αποκρυσταλλώνονται διαφορές και ιδιαιτερότητες, που εκτρέφονται και επαυξάνονται από τις

παραπάνω αιτίες. Το γεγονός όμως αυτό δεν αποτελεί αποχρώντα λόγο, ώστε να έρχονται οι λαοί σε προστριβές, λυσσαλέες συρράξεις και φονικές συμπλοκές. Τη ρήξη φιλικών σχέσεων, τις άγονες αντιπαραθέσεις, τις οξείες λογομαχίες και τις ζωνηρές αντεγκλήσεις πρέπει να διαδεχθούν οι εποικοδομητικές συνεργασίες για την ευημερία και την ασφάλεια των λαών. Είναι αξιοπαρατήρητο το γεγονός, ότι όσο προχωρεί κανείς στα σκοτεινά και ερεβώδη βάθη της ιστορίας και του αργέγονου πολιτισμού, τόσο οι διαφορές και οι ιδιαιτερότητες είναι εντονότερες και κατά συνέπεια πιο ευδιάκριτες. Το φαινόμενο αυτό οφείλεται προφανώς στο ότι τότε η επικοινωνία με τα πρωτόγονα μέσα συγκοινωνίας και μαζικής ενημέρωσης δεν ήταν ευχερής. Οι υφιστάμενες συνθήκες ήταν λοιπόν πολύ ευνοϊκές για την ανάπτυξη ατομικών χαρακτηριστικών, αφού η κοινωνία ήταν κλειστή και οι αλληλεπιδράσεις ελάχιστες, σε αντίθεση με τη σημερινή, που είναι κατά βάση ανοιχτή.

Αντίθετα, σήμερα με τα σημαντικά τεχνικά επιτεύγματα η επαφή, η επικοινωνία, ακόμα και η επιμιξία των λαών καθίστανται συχνότερες και ευχερέστερες. Με την αποκατάσταση διαπροσωπικών σχέσεων λαμβάνει χώρα αμοιβαίος δανεισμός πολιτισμικών στοιχείων και αλληλεπίδραση, με αποτέλεσμα να αμβλύνονται οι διαφορές και να εξασθενούν οι ιδιαιτερότητες. Μπορεί να τεκμηριωθεί συνεπώς η ευοίωνη προοπτική, ότι στο μέλλον αυτές θα ελαττώνονται σταδιακά και θα συσφίγγονται περισσότερο οι φιλικοί δεσμοί ατόμων και λαών. Στο νόμο της αέναης ροής και μεταβολής των πάντων κατά τον Ηράκλειτο υπόκειται και η βαθμιαία αλλαγή της πολιτισμικής ταυτότητας κάθε έθνους.

1.4. Οι πιο έντονες διενέξεις είναι οι πολιτικές και οι οικονομικές

Οι έννοιες του κράτους και του έθνους προϋποτίθενται εδώ ως γνωστές. Ένας από τους ορισμούς που έχουν δοθεί είναι ότι το κράτος συνιστά έναν πολιτικό οργανισμό που ασκεί εξουσία· αποτελεί δηλαδή οργανωμένο σύνολο των ατόμων, που είναι εγκατεστημένο σε καθορισμένο εδαφικό χώρο με νομική υπόσταση. Το έθνος έχει ευρύτερη έννοια, αφού περιλαμβάνει πρόσωπα με θεμελιώδη κοινά στοιχεία, όπως την παράδοση, τα ήθη και έθιμα, την πατρίδα των ιδίων ή των προγόνων τους, τη γλώσσα, τη θρησκεία κ.ά. Ότι το επίπεδο, η μορφή και η υφή του πολιτισμού είναι συνήθως διαφορετικά σε κάθε λαό είναι εύλογο, επειδή οι συνιστώσες δημιουργίας και οι ρίζες του προέρχονται από ανόμοιες πηγές. Οι πιο έντονες διενέξεις ανάμεσά τους είναι οι πολιτικές και οι οικονομικές. Ο πόλεμος είναι έκφραση της πολιτικής βούλησης. Έτσι έχει διαμορφωθεί στο πέρασμα του χρόνου ποικιλία πολιτειακών καθεστώτων και κοινωνικών συστημάτων, που είναι καταστάλαγμα ορισμένων ιστορικών συγκυριών και σφοδρής ιδεολογικής πάλης. Οι οικονομικές διαφορές σχετίζονται άμεσα με τις πολιτικές, αφού η οικονομία —όπως

άλλωστε και οι επιστήμες— υπάγονται στην πολιτική, όπως ορθά υποστηρίζει ο Αριστοτέλης· ο σκοπός της περιέχει τους στόχους όλων των άλλων επιστημών και τεχνών. Εξαιτίας τούτου ονομάζεται αρχιτεκτονική και βασιλική επιστήμη⁶. Οι πολιτικές διαφορές αναδεικνύονται κατά κανόνα οι ισχυρότερες, επειδή η πολιτική, τόσο στη θεωρία όσο και την πράξη, αναφέρεται στον τρόπο διαβίωσης και διακυβέρνησης όλων των πολιτών κάθε κράτους και προδιαγράφει τα όρια της ελευθερίας τους. Αφορά συνεπώς το σύνολο της έννομης δραστηριότητάς τους. Διαφορές τέτοιου τύπου είχαν διχάσει παλαιότερα τον κόσμο σε ανατολικό και δυτικό συνασπισμό, με αποτέλεσμα να εκτοξεύονται κατά καιρούς εκατέρωθεν απειλές. Άλλες διαφορές είναι φυλετικές και θρησκευτικές.

1.5. Η προσέγγιση των πολιτευμάτων δεν είναι ανέφικτη

Θα μπορούσαν να προσκομισθούν —πράγμα που άλλωστε έχει γίνει κατά κόρο και από τις δύο πλευρές— πειστικά επιχειρήματα υπέρ των δύο αυτών πολιτικών συστημάτων. Η δογματική όμως εμμονή, η φανατική υιοθέτηση απόψεων, η τυφλή προσήλωση στον ένα από τους δύο αυτούς πολιτειακούς σχηματισμούς, και τέλος η παντελής απόρριψη του άλλου αβασάνιστα, προδίδουν τουλάχιστο άρνηση της δυνατότητας της διαλεκτικής, κατά την οποία μπορούν να υποστηριχτούν αρκετά τεκμηριωμένα αντίθετες ή και αντιφατικές ακόμα προτάσεις και συμπεράσματα. Η στάση αυτή συναρτάται αναπόφευκτα με την ιδεολογία, την κοινωνική θέση, την οικονομική κατάσταση, την αγωγή κ.ά. κάθε ατόμου ή ομάδας. Ευτυχώς σήμερα (με τη συνεχή ύφεση και χαλάρωση των εντάσεων καθώς και την πολιτική προσέγγιση των αντιπάλων δυνάμεων) αυτές οι στείρες αντιπαραθέσεις υποχωρούν και επέρχεται βαθμιαία συγκερασμός των δύο κύριων αυτών ιδεολογικών κατευθύνσεων, αφενός μεν με το να εισάγεται στην Ανατολή (δηλαδή στη χώρα του υπαρκτού σοσιαλισμού) ο θεσμός της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, η οικονομία της ελεύθερης αγοράς και η σαφέστερη κατοχύρωση των ανθρώπινων δικαιωμάτων, και αφετέρου με το να εδραιώνεται στη Δύση η κοινωνική δικαιοσύνη και πρόνοια, αφού παρέχεται σημαντική βοήθεια στους αναξιοπαθούντες και τους δυστυχούντες.

Διαφορές βέβαια υφίστανται και μέσα στον ίδιο πολιτειακό σχηματισμό. Ασύγκριτα όμως εντονότερες συναντώνται στο Δυτικό κόσμο, όπου τους πολίτες χωρίζει πολλές φορές αγεφύρωτο χάσμα λόγω, αφενός μεν της μικρής έκτασης του κρατικού παρεμβατισμού, αφετέρου δε της ανομοιομορφίας της υφής του επαγγέλματος, (συνδυασμός ελεύθερων επαγγελματιών και δημόσιων υπαλλήλων). Η μεγαλύτερη δυνατή συναίνεση μεταξύ διαφορετικών τάξεων και ομάδων επιτυγχάνεται καλύτερα με τη σμίκρυνση των κοινωνικών και άλλων ταξικών διαφορο-

ποιήσεων και την αποδοχή της αρχής για υλική αμοιβή και βοήθεια ανάλογα όχι μόνο με την κοινωνική προσφορά του ατόμου αλλά και τις ανάγκες του.

2. Το μη αναπόφευκτο των συγκρούσεων

Οι διαφορές και οι ιδιαιτερότητες είναι βέβαια δυνατόν να αποτελέσουν την αφετηρία και την αφορμή βίαιων διενέξεων και φοβερών συγκρούσεων ανάμεσα στα κράτη και τα έθνη. Δεν πρέπει όμως να είναι ακατόρθωτο να βρει σ' αυτές ο καλόπιστος και ανήσυχος συνομιλητής περισσότερο ενδιαφέρον, αφού θ' ανταλλάξει απόψεις με τους κατοίκους άλλων χωρών, θα δει τον κόσμο και τη ζωή κάτω από άλλη οπτική γωνία, θα εμπλουτισθεί με νέες εμπειρίες, ενώ θα προβεί σε συνδυαστικές ενέργειες, ώστε να οξυνθεί η κριτική του ικανότητα και να αποκτήσει ευρύτητα αντιλήψεως. Στην ιδέα αυτή εμπιέχεται το βαθύτερο νόημα του μηνύματος της «Οδύσσειας» του Ομήρου. Ο ήρωάς της, ο πολύπαθος Οδυσσεύς, πήρε αρκετά, ωφελήθηκε πιο πολύ και ένωσε μεγαλύτερη χαρά και ικανοποίηση από το μακρινό και περιπετειώδες ταξίδι του από και προς την Ιθάκη παρά από το ίδιο το κατόρθωμα της παλιννόστησης, ιδιαίτερα κατά την ώρα της επιστροφής του στα άγια χώματα της πατρίδας του, που τόσο αγάπησε και νοστάλησε. Η διαπίστωση αυτή εκφράζεται και στο ποίημα «Ιθάκη» του Καβάφη, όπου διατυπώνεται η ευχή να είναι μακρινός ο δρόμος του καθενός μας προς τη γενέτειρα. Στην «Οδύσεια» του Καζαντζάκη επιβεβαιώνεται ακόμα μια φορά η αιωνιότητα και η επικαιρότητα του προβληματισμού.

Με τις γνωριμίες, τις συναλλαγές, την αμοιβαία κατανόηση και την επικοινωνία οι άνθρωποι συνδυάζοντας «το τερπνόν μετά του ωφελίμου», έχουν πολύ να ωφεληθούν. Συνεπώς, δεν είναι απαραίτητο, οι διαφορές να αποτελούν κατ' ανάγκην αιτία διαπληκτισμών και καταστρεπτικών αλληλοσπαραγμών, αφού η ζημιά και η ψυχική φθορά είναι υποχρεωτικά κατάλοιπα των άστοχων, παράλογων και αψυχολόγητων αυτών ενεργειών. Η ελάττωση της έντασης των διαφορών και ο κατευνασμός των παθών δημιουργούν ευνοϊκές συνθήκες για την καλλιέργεια πνεύματος συνεργασίας και προωθούν την ειρόδωση των προσπαθειών για ειρηνική προσέγγιση. Κύριο μέλημα λοιπόν πρέπει να είναι, οι μεν αρχικά υφιστάμενες διαφορές και οι ιδιαιτερότητες να μειωθούν στο ελάχιστο, οι δε εναλωμένους να αντιμετωπισθούν με καλή πίστη και πνεύμα συνδιαλλαγής, ώστε αυτές να αποτελέσουν παράγοντες ευημερίας και προόδου των λαών. Το ότι αυτό δεν είναι αδύνατο θα καταβληθεί η προσπάθεια να δειχθεί στα αμέσως επόμενα με δύο παραδείγματα στον πολιτικό και πολιτιστικό τομέα, τα οποία εκτείνονται σ' ολόκληρη την οικουμένη και περιλαμβάνουν τα τέσσερα σημεία του ορίζοντα: Ανατολή, Δύση, Βορρά - Νότο.

§ 19. Ανατολή - Δύση: Πολιτικοί και στρατιωτικοί συνασπισμοί

1. Αναγκαιότητα σύγκλισης ιδεολογιών

Στον κόσμο -όπως ειπώθηκε και προηγουμένως- έχουν διαμορφωθεί κατά βάση δύο πολιτειακά συστήματα: η δημοκρατία και ο σοσιαλισμός ή ακριβέστερα η δημοκρατία της ελεύθερης αγοράς ή καπιταλισμός και η σοσιαλιστική δημοκρατία ή κομμουνισμός. Απ' αυτές είχαν σχηματισθεί και δύο στρατιωτικοί συνασπισμοί, το ΝΑΤΟ και το Σύμφωνο της Βαρσοβίας αντίστοιχα. Το τελευταίο άρχισε να διασπάται. Επειδή οι συνθήκες της ζωής μεταβάλλονται και τα πάντα υπόκεινται σε αλλαγή - όπως προσφυώς υποστήριξε ο Ηράκλειτος - παρατηρείται συχνά το φαινόμενο να αναθεωρεί κανείς τις ιδεολογικές του πεποιθήσεις, με αποτέλεσμα να παρουσιάζονται συχνά πολιτικές μετακινήσεις, αναθεωρήσεις και ανακατατάξεις. Πρόκειται για εξέλιξη της σκέψης και της ιδεολογίας, με βάση τη διαφορετική αντίληψη και ερμηνεία των δεδομένων της πραγματικότητας.

Η μεταστροφή αυτή είναι συνήθως απόρροια επανεκτίμησης της εκάστοτε υφιστάμενης κατάστασης, με τη βοήθεια νέων δεδομένων και της κτηθείσας προσωπικής ή συλλογικής πείρας. Αντίθετα, η απόλυτη ακαμψία και προσκόλληση ατόμων και εθνών σε ορισμένες αποκρυσταλλωμένες και αμετακίνητες ιδέες αποτελούν σοβαρά και ενίοτε ανυπέρβλητα εμπόδια για παραγωγική προσέγγιση, πράγμα που οδηγεί πολλές φορές σε άγονες αντιπαραθέσεις και βίαιες συγκρούσεις. Ο άνθρωπος, που με τη σφυρηλάτηση του χαρακτήρα αναγεννάται και αναβαπτίζεται, οφείλει να σκέφτεται ότι δεν είναι αλάθητος και ότι υπάρχουν σχεδόν πάντα περιθώρια βελτίωσης. Πρέπει βέβαια να έχει επίγνωση και να μετρά με το ενδεχόμενο, η νέα του τοποθέτηση να μην είναι καλύτερη από την παλιά. Η δημιουργία οξύτητας δεν είναι λοιπόν αναπόφευκτη, αφού είναι δυνατόν να αποκατασταθεί αμοιβαία εμπιστοσύνη και να επιδειχθεί κατανόηση, ώστε να υιοθετηθούν από τα αντίπαλα στρατόπεδα εκείνα τα στοιχεία, τα οποία θεωρεί κανείς χρήσιμα, ωφέλιμα και ορθά, παράλληλα δε να εγκαταλειφθούν ή να τροποποιηθούν ενδεχομένως ορισμένα επιζήμια και αναχρονιστικά. Χαρακτηριστικά στο σημείο αυτό ήταν τα λόγια του Σοβιετικού επιστήμονα Α. Ζαχάρωφ, τιμημένου με το βραβείο Νόμπελ.

«Πίστεια και πιστεύω και τώρα πως ο μόνος πραγματικός τρόπος, για να λυθούν τα παγκόσμια προβλήματα είναι η κίνηση κάθε πλευράς προς την άλλη, η σύγκλιση του καπιταλιστικού και του σοσιαλιστικού συστήματος, συνοδευόμενη από αποστρατικopoίηση, ενίσχυση της κοινωνικής προστασίας των δικαιωμάτων του εργαζόμενου και δημιουργία μιας μικτού τύπου οικονομίας»¹.

Προς την κατεύθυνση αυτή φαίνεται πως προσανατολίζονταν σταθερά οι δύο συνασπισμοί με επικεφαλής τις υπερδυνάμεις, δηλαδή τις Ηνωμένες Πολιτείες της

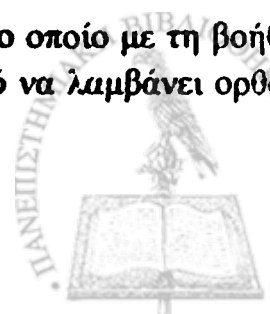

Αμερικής και την πρώην Σοβιετική Ένωση. Αυτό γίνεται φανερό όχι μόνο από τις εξαγγελίες αλλά και την καθημερινή πρακτική στους άλλοτε διαφορετικούς πολιτικούς χώρους. Έτσι με την «Περσετρόικα» του Γκορμπατσώφ και τις αποφάσεις του Κρεμλίνου με τον Πρόεδρο της Ρωσίας Γιέλτσιν εισήχθησαν πολιτικοκοινωνικές μεταρρυθμίσεις φυλελευθεροποίησης με δειλά αλλά σταθερά βήματα. Στις Η.Π.Α. σημειώνονται τα τελευταία χρόνια αυξημένη κοινωνική προστασία και δικαιότερη κατανομή του εθνικού πλούτου. Βεβαίως υπολείπονται να γίνουν ακόμα πολλά και από τις δύο πλευρές. Ωστόσο, με τις ενέργειες αυτές έχουν τεθεί οι βάσεις για την απαρχή κάποιας προσέγγισης των κοινωνικών και πολιτικών θέσεων προς αμοιβαίο συμφέρον. Έτσι τίθενται τα θεμέλια για τη δημιουργία μιας μικτού τύπου οικονομίας. Ο συντονισμός αυτός των ενεργειών μεγάλων δυνάμεων κατέστη περισσότερο ορατός κατά την πρόσφατη κρίση στον Περσικό Κόλπο. Αυτές βρέθηκαν συνασπισμένες και αδελφωμένες στην ίδια πλευρά του χαρακώματος εναντίον του Ιράκ, το οποίο κατέλαβε το Κουβέιτ παράνομα και εναντίον κάθε έννοιας δικαίου και ανθρωπιάς. Αγωνίσθηκαν συνεπώς ενωμένοι για την αποκατάσταση της διεθνούς έννομης τάξης –όπως ισχυρίζονται–, που διασαλεύτηκε επικίνδυνα από την επεκτατική και τυχοδιωκτική πολιτική του κράτους αυτού. Στην πορεία βέβαια των πολεμικών εξελίξεων στον Κόλπο το 1991 οι στάσεις διαφοροποιήθηκαν και η πρώην Σοβιετική Ένωση τάχθηκε ανεπιφύλακτα υπέρ της κατάπαυσης του πυρός και ειρηνικής διευθέτησης των διαφόρων. Το ίδιο επανέλαβε η Ρωσία κατά τους βομβαρδισμούς του 1998 και 1999.

Το γεγονός όμως, ότι σε ανάλογες περιπτώσεις, (όπως είναι η εισβολή του Τουρκικού Αττίλα και η κατοχή μεγάλου τμήματος του ανεξάρτητου και κυρίαρχου κράτους της Κύπρου, καθώς και η στέρηση στοιχειωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων και η ανελέητη καταδίωξη των Παλαιστινίων στα κατεχόμενα από το Ισραήλ εδάφη) δεν υλοποιήθηκαν και δεν εφαρμόστηκαν οι καταδικαστικές αποφάσεις του Συμβουλίου Ασφαλείας, θέτουν υπό αμφισβήτηση το κύρος και την αξιοπιστία των διακηρύξεων του Διεθνούς Οργανισμού των Ηνωμένων Εθνών και δημιουργούν –όπως θα αναπτυχθεί και σε άλλο σημείο– εύλογα ερωτηματικά για την αγνότητα των προθέσεών τους. Μπορούμε μόνο να ελπίζουμε και να ευχόμαστε ότι θα επικρατήσουν ηρεμότερες, ψυχραιμότερες και συνετότερες σκέψεις, μετά τον τερματισμό του πολέμου, ώστε να μην επεκταθεί η σοβούσα κρίση, στην οποία μας έρριψε η απληστία, η απερισκεψία και το κακώς εννοούμενο συμφέρον.

2. Δυνατότητα σύμπνοιας και ομόνοιας

Ο άνθρωπος είναι εκ φύσεως έλλογο και ελεύθερο ον, το οποίο με τη βοήθεια κατάλληλης αγωγής και παιδείας καθίσταται ίσως πιο ικανό να λαμβάνει ορθότε-

ρες και φρονιμότερες αποφάσεις προς ίδιο όφελος. Συνεπώς, οι παντός είδους διαφορές μπορούν να γίνουν πόλος έλξης και πηγή φιλίας, αγάπης και συνεργασίας προς αμοιβαία ωφέλεια, αν υπάρχει καλή θέληση εμπνεόμενη από κατάλληλη παιδεία. Άλλωστε η ταυτότητα συμφερόντων είναι από τα βασικά αίτια (παράλληλα με την ομοιότητα της γνώμης, τους δεσμούς αίματος και το να είναι κανείς ομόθρησκος με άλλον) ευλκρινούς συνεργασίας των ανθρώπων². Πάντως, ο πρώην διχασμός του κόσμου σε συνασπισμούς προλείπει το έδαφος για την καταστροφή. Αποκαλυπτικά στο σημείο αυτό ήταν τα λόγια του Α. Ζαχάρωφ:

«Η διαίρεση του κόσμου απειλεί με καταστροφή. Ο πολιτισμός κινδυνεύει από τον παγκόσμιο θερμοπυρηνικό πόλεμο, την πείνα, που απειλεί να εξοντώσει το μεγαλύτερο μέρος της ανθρωπότητας, την αποχαύνωση από το ναρκωτικό της «μαζικής κουλτούρας». Μπροστά σ' αυτούς τους κινδύνους της ανθρωπότητας, οποιαδήποτε διδασκαλία σχετική με το ασυμβίβαστο των παγκοσμίων ιδεολογιών, είναι τρέλα και έγκλημα. Μόνο η παγκόσμια συνεργασία, κάτω από συνθήκες πνευματικής ελευθερίας και υψηλών ηθικών ιδανικών θα διατηρήσει τον πολιτισμό και θα ελαττώσει το δογματισμό και τις πιέσεις, που προέρχονται από τα κρυφά συμφέροντα των κυρίαρχων τάξεων. Ο αναγνώστης θα καταλάβει πως δεν μπορεί να υπάρξει συνεργασία σε ιδεολογίες φανατικές, κομματικές και εξτρεμιστικές, που απορρίπτουν όλες τις πιθανότητες για προσέγγιση, συζήτηση και συμβιβασμό (όπως είναι π.χ. οι ιδεολογίες της φασιστικής, της ρατσιστικής, της милитарιστικής και της μαοϊκής δημαγωγίας)»³.

Είναι αναντίρρητα ευτυχές συμβάν η πραγματοποίηση κοινής Διάσκεψης Ανατολικής και Δυτικής Ευρώπης για την ασφάλεια και τη συνεργασία στη γηραιά αυτή ήπειρο (ΔΑΣΕ). Η χάρτα των Παρισίων του 1990, κατά την οποία συμφωνήθηκε η μείωση των συμβατικών όπλων και υπογράφηκε συνθήκη μη επιθέσεως, χαρακτηρίζεται δίκαια βαρυσήμαντο πολιτικό γεγονός μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Οι πολιτικοί και στρατιωτικοί συνασπισμοί φαίνεται πως πνέουν τα λοίσθια, αφού ατονούν, εξασθενούν μέχρι που κατέρρευσαν οριστικά. Αυτό σήμανε το τέλος της ψυχροπολεμικής διαίρεσης της Ευρώπης, και κατ' επέκταση του κόσμου ολόκληρου. Είναι ενθαρρυντικό και πολύ θετικό το γεγονός, ότι οι άλλοτε άσπονδοι εχθροί των συνασπισμών συμφιλιώνονται σήμερα με κορυφαία πράξη τον αργόμενο αποπλισμό, την υλική βοήθεια και συμπαράσταση της πλούσιας Δύσης προς τη δεινοπαθούσα Ανατολή (τις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού) λόγω της οικονομικής καχεξίας, της πολιτικής αστάθειας και της έλλειψης συνοχής. Ακόμη όμως πιο γενναιόδωρη χειρονομία είναι οι άλλοτε ηττημένοι του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου της ανατολικής Γερμανίας να τείνουν χείρα βοήθειας προς τους πρώην κατακτητές τους Ρώσους. Η ενέργεια αυτή μπορεί να θεωρηθεί εκδήλωση ανθρωπιάς και χριστιανικής αγάπης και αποτελεί χαρμόσυνο μήνυμα προς τους λαούς όλου του κόσμου, οι οποίοι καλούνται να ενωτισθούν τα

λόγια του Χριστού «και επί γης ειρήνη», ο οποίος θέλει να ενώσει τα διεστώτα και να φέρει την καταλλαγή, τη συμφιλίωση και την ενότητα. Η παγκόσμια ειρήνη έχει γίνει σήμερα σύνθημα, εναγώνια αναζήτηση και επιθυμία –δυστυχώς μέχρι σήμερα– ανεκπλήρωτη. Κι αυτό γιατί πολλοί άνθρωποι αναλαμβάνουν αγώνες αλληλοεξόντωσης, σε διαρκή πόλεμο μεταξύ τους και σε μια πάλη επικράτησης του ενός επί του άλλου. Μεστά νοήματος είναι στο σημείο αυτό τα λόγια του πρώην οικουμενικού Πατριάρχη Δημητρίου, που περιέχονται στο Χριστουγεννιάτικο μήνυμα του το 1990 προς τους πιστούς όλου του κόσμου (Η μεταγλώττιση στη δημοτική είναι δική μου):

«Τα πάντα κατευθύνει το ίδιο όφελος και το κακώς εννοούμενο συμφέρον των ατόμων, των ομάδων και των λαών, με αποτέλεσμα να θυσιάζεται η ειρήνη στο βωμό των επιμέρους συμφερόντων. Η κατάσταση αυτή οδηγεί αναπόφευκτα στην καχυποψία, στο φόβο και στον ανταγωνισμό των εξοπλισμών. Ο κόσμος σήμερα ακούει τον αγγελικό ύμνο της ειρήνης σε μια κατάσταση μεταξύ ελπίδων και φόβων. Ελπίδων μεν, διότι βλέπει να καταρρίπτονται τείχη διαχωρισμών και εχθροτήτων μεταξύ των λαών, και να ανεγείρονται αντ' αυτών νησίδες ειρήνης και φιλίας. Αλλά παρά ταύτα, ο φόβος του πολέμου κλανάται σε πολλά σημεία της γης, και το άγχος κυριαρχεί στις καρδιές των ανθρώπων. Η ειρήνη, το ανεκτίμητο τούτο αγαθό, βρίσκεται και πάλι σε κίνδυνο. Οι άνθρωποι ζουν σε φόβο και αγωνία για το αύριο. Σε ορισμένα σημεία της γης θρηνούνται καθημερινώς θύματα της πολεμικής μανίας και της έχθρας, η οποία κολλάκις περιβάλλεται του μανδύαν της θρησκευτικής πίστεως. Το μήνυμα των Χριστουγέννων δεν έχει φθάσει στις καρδιές όλων των ανθρώπων, και φαίνεται ενίοτε να μην ακούεται ούτε σ' αυτόν τον περίγυρο της φάτνης».

Σήμερα, με τη διάλυση της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, νέος άνεμος φύλελευθροποίησης και εκδημοκρατισμού πνέει ανά τον κόσμο ολόκληρο. Ο ένας εκ των δύο πολιτικοστρατιωτικών συνασπισμών κατέρρευσε. Η μόνη υπερδύναμη που απέμεινε είναι οι ΗΠΑ, ενώ συντελείται πρόοδος με γοργά βήματα, ώστε η ενωμένη Ευρώπη να αναδειχθεί δεύτερη ισάξια οικονομική και στρατιωτική δύναμη ανά τον κόσμο.

3. Η συμβολή της παιδείας στο συγκερασμό των διεστώτων

Το πνεύμα αυτό πρέπει να διαποτίζει την παιδεία, ώστε οι νέοι όλων των κρατών να μινούνται στην ιδέα της ειρήνης και της συνεργασίας. Επιβάλλεται να εμπνευστεί στα παιδιά η ανάγκη της ειρηνικής συμβίωσης, παρά τις όποιες πολιτικές, ιδεολογικές, φυλετικές και θρησκευτικές διαφορές⁴. Κατά τη διδασκαλία δεν είναι φρόνιμο και επωφελές να προβάλλεται ως ιδανικό πρόσωπο ο ήρωας πολεμιστής, αλλά αντίθετα ο φιλήσυχος εργάτης, η ψυχή του οποίου κλημμυρίζεται από την

αγάπη προς τη ζωή, τη χαρά της δημιουργίας και την αγωνία της επιβίωσης. Η εκπαίδευση χρειάζεται συνεχή εκσυγχρονισμό. Ιδιαίτερα σήμερα, οι ραγδαίες εξελίξεις, που παρατηρούνται στην επιστήμη, την τεχνολογία και γενικά σ' όλα τα κοινωνικά επίπεδα, πρέπει να έχουν απήχηση και να βρίσκουν ανταπόκριση στις παιδαγωγικές θεωρίες. Η παράλειψη του πρώτιστου αυτού χρέους σύνδεσης της γεμάτης σφρίγος ζωής με τη σχολική πραγματικότητα μπορεί να φέρει κλυδωνισμούς στην εκπαίδευση με καταλυτικές συνέπειες για την ίδια.

Μια δυναμική παιδαγωγική ιδέα, που αποσκοπεί στη συστηματική θεραπεία των γραμμάτων και στην προαγωγή των γνώσεων, πρέπει να είναι σε θέση να καλύπτει τις απαιτήσεις της εποχής και να θέτει τα λειτουργικά πλαίσια για ισόρροπη και αρμονική ανάπτυξη της υλικής, πνευματικής και ψυχικής μας υπόστασης. Η σωστή παιδαγωγική μέθοδος οφείλει να αποσκοπεί στην πνευματική κατάρτιση και στην καλλιέργεια του χαρακτήρα του νέου. Αυτό απαιτείται κυρίως για την αποφυγή και αποσόβηση του πολέμου, αφού μ' αυτόν συντελείται μεγιστοποίηση της ανθρώπινης καταστροφής σε ελάχιστο χρόνο. Στην αιχμή του φερόμενου δόρατος απεικονίζεται με παραστατικό και εκφραστικό τρόπο η πιο τραγική στιγμή της μοίρας του ανθρώπινου δράματος κατά τη μεγαλειώδη αλλά ταυτόχρονα αινιγματική και τραγελαφική του εξέλιξη. Μοιάζει με πομπή προς τα άδυτα και το απύθμενο χάος της χαίνουσας αβύσσου.

§ 20. Βορράς-Νότος: πολιτισμικό και οικονομικό χάσμα

1. Η πολιτισμική και παιδευτική ισοβάθμιση Βορρά - Νότου δεν είναι ανέφικτη

Είναι ωφέλιμο να συνεργαστούν κράτη, όχι μόνο με διαφορετικούς ή και αντίθετους πολιτικούς σχηματισμούς, αλλά και με σημαντικές πολιτισμικές και οικονομικές ανισότητες, όπως είναι εκείνα του Βορρά και του Νότου, τα οποία χωρίζει αβυσσαλέο χάσμα. Η σχετική έστω εξίσωση και εξισορρόπησή τους είναι δυνατή, όπως τουλάχιστο συνάγεται από την ιστορία της εξέλιξης των πολιτισμών. Με τα δεδομένα αυτά οι πλούσιοι Βόρειοι έχουν χρέος να παράσχουν την αρωγή και την προστασία τους στους αναπτυσσόμενους Νότιους, ώστε να σημειωθεί αναβάθμιση των πολιτισμών τους και οικονομική ανόρθωση προς αμοιβαίο όφελος. Και αυτό γιατί εκτός των άλλων η υφιστάμενη απόκλιση είναι πηγή έντασης, ανωμαλίας και συγκρούσεων. Ο Νότος έχει άμεση ανάγκη από οικονομική και παιδευτική επικουρία. Δυστυχώς όμως, αντί βοήθειας δέχονται ενίοτε ισχυρά ραπίσματα, τα οποία καταστρέφουν την ισχνή οικονομία και την ανορθωτική τους προσπάθεια, όπως τουλάχιστο δείχνει στις μέρες μας η κόλαση του φρικτού πολέμου στον Περσικό και ο εμφύλιος σπαραγμός στη Σιέρα Λεόνε της νότιας Αφρικής.

Στα πολύ παλιά χρόνια τα πράγματα ήσαν κάπως διαφορετικά. Με την πάροδο του χρόνου σημειώθηκε αντιστροφή των όρων ως προς το πολιτιστικό και οικονομικό επίπεδο σε σχέση με την αρχαιότητα. Στη ροή των αιώνων οι διαφορές Βορρά-Νότου όχι μόνο εξισορροπήθηκαν βαθμιαία αλλά και αναστράφηκε άρδην η πορεία της παιδευτικής, πολιτιστικής και οικονομικής κατάστασης. Άρα, δεν πρέπει να είναι και σήμερα κατά βάση ανέφικτη ή ακατόρθωτη η ανύψωση εν γένει του βιοτικού επιπέδου των λαών του Νότου. Αξίζει όμως τον κόπο να δει κανείς λεπτομερέστερα τα αίτια της ιστορικής αυτής μεταστροφής.

2. Η ερμηνεία του Αριστοτέλη

Σε άκρα αντίθεση προς τη σημερινή κατάσταση, στο απώτερο παρελθόν, κατά το λυκαυγές των πολιτισμών, είχαν διαμορφωθεί τέτοιες συνθήκες, ώστε βρισκόταν από τη μία μεριά ο πλούσιος και πολιτισμένος Νότος και από την άλλη ο φτωχός και ημιάγριος Βορράς. Οι αρχαιότεροι πολιτισμοί αναπτύχθηκαν στο κεντρικό και νότιο ημισφαίριο, όπως στις κάτωθι χώρες: Αίγυπτο, Μεσοποταμία, Ελλάδα (Ιωνία), Ιταλία, Ινδίες κ.α. Το μεσουράνημα βέβαια και το αποκορύφωμα σημειώθηκε κατά την κλασική αρχαιότητα. Γεννάται συνεπώς εύλογα το ερώτημα, γιατί να αλλάξουν δια μέσου των αιώνων ριζικά τα πράγματα και να ανατραπούν οι καταστάσεις διαβίωσης. Για καλύτερη διερεύνηση του θέματος επιβάλλεται νά ρθει στο φως ο τρόπος, με τον οποίο οι αρχαίοι ερμήνευσαν το φαινόμενο αυτό. Ο Αριστοτέλης απέδωσε το χαρακτήρα και τη φύση του ανθρώπου στα διαφορετικά κλίματα του τόπου κατοικίας του. Υποστήριξε δηλαδή την άποψη, ότι αυτοί που διαμένουν στα βόρεια και ψυχρά κλίματα έχουν αναπτύξει σε μεγάλο βαθμό το θυμικό (θυμοειδές) τους, αλλά υστερούν στη διάνοια, που είναι η βάση της επιστήμης και της τέχνης. Για το λόγο αυτό είναι ελεύθεροι, αλλά δεν έχουν οργανωμένη κοινωνία, ώστε να μπορούν να ηγεμονεύουν και να άρχουν, να έχουν δηλαδή άλλους λαούς υπό την κυριαρχία τους. Αντίθετα, αυτοί που κατοικούν στα νότια και θερμά μέρη, έχουν αναπτύξει την επιστήμη και την τεχνική όχι όμως και το θυμικό. Αποτέλεσμα αυτού είναι να μην υποδουλώνονται ούτε να κυβερνώνται από άλλους.

Η Ελλάδα κείται ακριβώς στο μέσο των δύο αυτών τόπων, που έχουν αντίθετες καιρικές συνθήκες, στο σταυροδρόμι των πέντε ηπειρών. Το ήπιο κλίμα της δηλαδή είναι κράμα των δύο προηγούμενων και συνεπώς οι Έλληνες μετέχουν και στις δύο αυτές ιδιότητες, δηλαδή είναι θυμικοί και έχουν αναπτύξει στο έπακρον τη διανοητική τους ικανότητα. Για το λόγο αυτόν ζουν ελεύθερα, έχουν άριστο πολιτεύμα και μπορούν να κυβερνούν τους πάντες, αρκεί να είναι ενωμένοι σ' ενιαίο κράτος¹. Σκέψεις που αναφέρονται στο χαρακτήρα του ανθρώπου σε σχέση με τις

κλιματολογικές συνθήκες είχαν διατυπώσει μεταξύ άλλων ο Ηρόδοτος, ο Ιπποκράτης και ο Πλάτων². Η επίδραση των αρχών του Αριστοτέλη στην ψυχολογία του Ποσειδώνιου είναι εμφανής³. Στην εποχή μας εκείνο που κρίνει σε μεγάλο βαθμό την έκβαση της μάχης είναι περισσότερο η επιστήμη και η τεχνολογία και λιγότερο η ανδρεία και η ψυχική γενναιότητα (θυμικό), που ήταν καθοριστικής σημασίας στα παλιά χρόνια. Σήμερα οι εκτιμήσεις των στοχαστών αυτών φαίνονται ως ένα βαθμό ανεδαφικές και ξεπερασμένες. Κι αυτό γιατί στον αιώνα μας με την έλευση και διάδοση της τεχνολογίας, αφενός μεν έχει αλλάξει ο τρόπος εργασίας, αφετέρου δε η ατμοσφαιρική κατάσταση ελέγχεται σε κλειστό χώρο, ενώ οι μετεωρολογικές συνθήκες έχουν ελαφρώς μεταβληθεί. Παρόλα αυτά οι διαπιστώσεις τους για τη σχέση ψυχικής και διανοητικής κατάστασης –σε συνδυασμό με το εκάστοτε διαμορφούμενο περιβάλλον– φαίνεται πως δεν έχουν χάσει εντελώς την αξία και το κύρος τους.

3. Η ανάπτυξη της τεχνολογίας ως αιτία αλλαγής των επαγγελμάτων

Πολλές ερμηνείες θα μπορούσαν να δοθούν για τη διαλεύκανση του παράξενου φαινομένου αλλαγής των διακυμάνσεων του βίου των κατοίκων του Βορρά και του Νότου δια μέσου των αιώνων. Εδώ ας θεωρηθεί αρκετό να αναφερθεί ένας μόνο λόγος, ίσως ο σπουδαιότερος: η αλλαγή του είδους των ασχολιών του ανθρώπου σε συνάρτηση με τις κλιματολογικές μεταβολές και γενικά τον τρόπο ζωής του. Κατά τα πρώτα δηλαδή στάδια του πολιτισμού στις νότιες χώρες –όπως άλλωστε και σ' οποιοδήποτε άλλο σημείο της γης– ο άνθρωπος ήταν στενά δεμένος με το φυσικό περιβάλλον (ξηρά και θάλασσα), από το οποίο και αποζούσε. Κατά την άσκηση της εργασίας του εκεί δεν απαιτούνταν ιδιαίτερες προσπάθειες για την αντιμετώπιση δυσμενών καιρικών συνθηκών και κυρίως του ψύχους. Οι βασικές απασχολήσεις των κατοίκων του πλανήτη μας ήταν η γεωργία, η κτηνοτροφία, η αλιεία και η ναυσιπλοΐα. Η ναυτική δύναμη έπαιζε ήδη από την αρχαιότητα σημαντικό ρόλο για την υπεροχή ενός έθνους⁴. Οι ενέργειες αυτές γίνονταν καλύτερα και με μεγαλύτερη άνεση στο νότο παρά στο βορρά, όπου επικρατούσε δριμύ ψύχος, αφού οι υψηλές θερμοκρασίες στο νότο δεν συνιστούσαν ιδιαίτερο εμπόδιο στην εκτέλεσή τους. Ευκολότερα μπορούσε κανείς να ασκεί τέτοιου είδους επαγγέλματα στις θερμές χώρες (όπου παρουσιάζεται οργασμός της φύσης και ακατάσχετη ορμή για βλάστηση) παρά στις ψυχρές και χιονισμένες στέπες, επειδή στις τελευταίες η αντιμετώπιση του ψύχους ήταν εξαιρετικά δύσκολη, πράγμα που παρακόλυε την αποδοτική εκτέλεση της εργασίας. Εξάλλου θερμές θάλασσες και όχι οι βόρειοι παγωμένοι ωκεανοί διευκόλυναν με τη ναυσιπλοΐα κατά πολύ την επικοινωνία των λαών, που είναι απαραίτητη προϋπόθεση για

την ομαλή προαγωγή και εξάπλωση του πολιτισμού.

Ριζική αλλαγή επήλθε με την έναρξη της βιομηχανικής και τεχνολογικής επανάστασης. Παράλληλα με τον παραδοσιακό τρόπο εργασίας αναπτύχθηκε ένα νέο είδος επαγγελματικής απασχόλησης. Μετατοπίστηκε δηλαδή ο κύριος όγκος εργασίας από ανοικτούς σε κλειστούς χώρους, οι οποίοι ήταν δυνατόν – με κατάλληλα θερμαντικά σώματα – να ελεγχθούν κλιματολογικά, ώστε να δημιουργηθεί ευχάριστο περιβάλλον. Έτσι ο άνθρωπος κατά την άσκηση των καθηκόντων του μένει βασικά απερίσπαστος και σχεδόν ανέπαφος από τις αντίξοες καιρικές συνθήκες. Είναι αξιοσημείωτο ότι η τεχνολογία και η επιστήμη εκκολάφτηκαν σε χώρες της δυτικής Ευρώπης, όπου υπήρχαν κοινωνικές ελευθερίες και δημοκρατικό πολιτεύμα.

Με τη βοήθεια της τεχνικής τα πράγματα έχουν σημειώσει σημαντική εξέλιξη και πρόοδο. Ενώ δηλαδή τα πρώτα δείγματα του πολιτισμού παρατηρήθηκαν στο νότο, υπάρχει σήμερα πολιτισμικά και οικονομικά ο προηγμένος βορράς και ο υπανάπτυκτος νότος. Όπως όμως κατέστη δυνατόν στο παρελθόν να επέλθει αυτή η αναβάθμιση, στη συνέχεια εξισορρόπηση και στο τέλος υπεροχή του βορρά έναντι του νότου. Έτσι δεν πρέπει να είναι και τώρα κατά βάση ανέφικτη η άμβλυνση των διαφορών αυτών και η ισοβάθμιση της οικονομικής δυνατότητας των λαών. Ένας εκδημοκρατισμός, πολιτικός εκσυγχρονισμός, πλουραλισμός απόψεων και ελεύθερη διακίνηση των ιδεών είναι βέβαια προαπαιτούμενα. Συνεπώς, δεν είναι αδύνατο να αναπτυχθούν και τα κράτη του λεγόμενου τρίτου κόσμου (δηλαδή ο νότος) με γοργό ρυθμό, ώστε να επέλθει ισομερής πρόοδος και ισορροπία στο πολιτιστικό επίπεδο. Η τεχνολογία μπορεί και πρέπει να εξαπλωθεί σ' ολόκληρο τον κόσμο⁵.

4. Θεμελιώδης ο ρόλος της παιδείας

Η αγωγή καλείται να παίξει αποφασιστικό ρόλο προς την κατεύθυνση αυτή. Μια υψηλού επιπέδου παιδεία αποτελεί την απαραίτητη προϋπόθεση και τον ακρογωνιαίο λίθο για την πολιτισμική άνοδο και την ανόρθωση της οικονομίας. Η σκοτεινή περίοδος της αποικιοκρατίας (κατά την οποία οι φόρου υποτελείς εξανδραποδίζονταν), παρά τα σοβαρά αρνητικά της στοιχεία, είχε τουλάχιστο το πλεονέκτημα, ότι με την επικοινωνία αφυπνίστηκαν οι λαοί (τους οποίους οι μητροπόλεις εκμεταλλεύονταν συχνά, χωρίς δυστυχώς να έχει εξαλειφθεί παρόμοια βουλιμία ακόμα και σήμερα) από το βαθύ λήθαργο της απραξίας και της απαιδευσίας και χιράχτηκε ο δρόμος για πνευματική ανάταση. Έτσι επιβεβαιώνεται ακόμα μια φορά το αρχαίο ρητό: «Οὐδὲν κακὸν ἀμιγὲς καλοῦ».

Οι λαοί αυτοί συνειδητοποιούν ασφαλώς μέρα με τη μέρα την ανάγκη βελτίωσης της πολιτιστικής τους στάθμης με τη σύσταση υψηλού επιπέδου παιδείας. Τό-

σο για μία άρτια υλικοτεχνική υποδομή της όσο και ένα καλά καταρτισμένο διδακτικό προσωπικό η συνδρομή και αρωγή των ανεπτυγμένων λαών του βορρά θα είναι πρωταρχικής σπουδαιότητας. Με τον τρόπο αυτόν θα ανοίξει η αυλαία της προόδου, της συνεργασίας και της συμφιλίωσης, αντί να επιτίθεται με θανατηφόρα όπλα ο ένας στον άλλον από απληστία και αδηφαγία.

§ 21. Αναγκαιότητα ειρηνικής επίλυσης των διαφορών

1. Ανάγκη εξεύρεσης μέσων συνδιαλλαγής

Οι διαφορές και οι ιδιαιτερότητες των ατόμων και των λαών φαίνεται εκ των πραγμάτων ότι είναι μοιραίο να υφίστανται όσο θα υπάρχουν άνθρωποι, έστω και αν αυτές εξασθενούν σημαντικά με την πάροδο του χρόνου, αφού αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της ανθρώπινης φύσης και συστατικό στοιχείο της κοινωνίας. Το ερώτημα συνεπώς δεν είναι αν υπάρχουν διαφορές και διαφωνίες, αφού αυτό θεωρείται δεδομένο, μιας και δεν είναι δυνατόν όλοι οι άνθρωποι του πλανήτη μας να είναι καθόλα όμοιοι. Το πρόβλημα έγκειται μάλλον σε τι ενέργειες πρέπει να προβαίνουν κάθε φορά τόσο τα μεμονωμένα άτομα όσο και τα οργανωμένα κράτη, ώστε οι κάθε είδους διαφορές να μην οδηγούν κατά το δυνατόν σε διενέξεις, διχόνοιες, διαταραχή των φιλικών σχέσεων, ψυχρότητα, διαπληκτισμούς, φυλονικίες, διαξιφισμούς και λογομαχίες, αλλά σε αρμονική συνεργασία. Κι αυτό γιατί εκτροπές και παρεκκλίσεις από τον ορθό τρόπο διευθέτησης των διαφορών δεν καταλήγουν συνήθως σε επιθυμητό αποτέλεσμα και δεν περιποιούν τιμή στην ανθρώπινη προσωπικότητα, αλλά εκθέτουν ανεπανόρθωτα σε κίνδυνο τη ζωή ατόμων και λαών. Απεναντίας, από την ειρηνική επίλυση των αντιθέσεων πολλά έχουν να ωφεληθούν όλες οι ενδιαφερόμενες πλευρές. Σήμερα μάλιστα, που υφίσταται πιθανότητας καθολικής καταστροφής της ανθρωπότητας από ενδεχόμενη σύρραξη, η απαίτηση αυτή καθίσταται επιτακτική ανάγκη, αφού είναι προϋπόθεση για την περίσωσή της.

2. Η σωτηρία και τα αμοιβαία συμφέροντα ως λόγοι εδραίωσης της ειρήνης

Η αναγκαιότητα της ειρηνικής συνύπαρξης των λαών υπαγορεύεται από το απαράγραπτο δικαίωμα του ανθρώπου για διάσωση. Η λογική πρέπει να πείθει ότι οι διαφορές και οι ιδιαιτερότητες των κρατών και των εθνών είναι αναγκαίο να λειτουργούν γόνιμα και δημιουργικά για το συμφέρον, την πρόοδο και την ευημερία των λαών. Στην εποχή μας η ανάγκη αυτή έχει καταστεί επιτακτικότερη, αφού ενδεχόμενη έκρηξη πολέμου με τα σύγχρονα οπλικά συστήματα και τα διαθέσιμα τεχνικά μέσα είναι δυνατόν να σημάνει το τέλος της ανθρωπότητας. Απ' αυτό

πηγάξει το καθήκον, δηλαδή η υποχρέωση, του ατόμου να ενεργεί προς απώθηση του κακού. Ως τέτοιο χαρακτηρίζεται από τον Καντ η «αναγκαιότητα μιας πράξης που προκύπτει από το σεβασμό προς τον ηθικό νόμο»¹. Αυτό στηρίζεται στην «απόλυτη πρακτική αναγκαιότητα της ηθικής πράξης»². Η ύπαρξη της ειρήνης στον κόσμο είναι μάλιστα και χριστιανική απαίτηση³. Ο πόλεμος άλλωστε βρίσκεται σε άκρα αντίθεση με κάθε έννοια ηθικής⁴. Σήμερα –περισσότερο από κάθε άλλη φορά– προβάλλει επιτακτικά η ανάγκη ανταλλαγής γνώμων για τις πραγματικές δυνατότητες και τις λογικές μορφές μιας παγκόσμιας ειρηνικής τάξης, επειδή με τη συζήτηση γύρω από την επιβίωση της ανθρωπότητας τίθεται επί τάπητος η ίδια η φύση του ανθρώπου στο σύνολό της⁵. Για την κρισιμότητα της σημερινής κατάστασης και κατά συνέπεια την αναγκαιότητα αποσόβησης του πολέμου με την ειρηνική επίλυση των διαφορών είναι πολύ χαρακτηριστικά τα λόγια του Α. Ζαχάρωφ:

«Η εικόνα της καταστροφής που απειλεί τον κόσμο, σαν αποτέλεσμα της αποξένωσης των δύο υπερδυνάμεων, είναι η ολοκληρωτική καταστροφή των πόλεων, της βιομηχανίας, των συγκοινωνιών και των συστημάτων της εκπαίδευσης, δηλητηρίαση των χωραφιών, του νερού και του αέρα από τη ραδιενέργεια, φυσική καταστροφή του μεγαλύτερου μέρους της ανθρωπότητας, φτώχεια, βαρβαρισμός, επιστροφή στην αγριότητα, γενικός εκφυλισμός εκείνων που θα επιζήσουν με την επίδραση των ραδιενεργών στοιχείων, και τέλος καταστροφή της υλικής και πληροφοριακής βίαισης του πολιτισμού»⁶. «Πιστεύω τώρα περισσότερο από ποτέ άλλοτε, ότι η μόνη πραγματική εγγύηση για τη διασφάλιση των ανθρωπίνων αξιών μέσα στο χάος των ανεξέλεγκτων αλλαγών και των τραγικών ανατροπών είναι η ελεύθερη συνείδηση του ανθρώπου και ο ηθικός πόθος για το καλό». «Η ελευθερία των θρησκευτικών πεποιθήσεων και πράξεων είναι χωρίς αμφιβολία ένα μέρος της πνευματικής ελευθερίας»⁷. «Η ανθρωπότητα βρίσκεται μπροστά στην απειλή καταστροφής του πολιτισμού και φυσικού αφανισμού από την ανεξέλεγκτη ενίσχυση του θερμοπυρηνικού οπλοστασίου και τις δημιουργούμενες καταστάσεις συγκρούσεων. Εξαιτίας αυτής της απειλής οι συνομιλίες περί αποπλισμού, που φωτίζουν αμυδρά το σκοτεινό μας κόσμο της παράφρονης θερμοπυρηνικής αυτοκτονίας, αποκτούν τεράστια σημασία»⁸.

Η αξίωση για αλλαγή στάσης και συμπεριφοράς του ανθρώπου θεμελιώνεται στη λογική και στα αμοιβαία συμφέροντα των λαών: πολιτικά, πολιτιστικά, οικονομικά κ.ά.. Στην κορυφή της ιεραρχίας των ωφελημάτων αυτών υψώνεται μεγαλόπρεπα το μέγιστο αγαθό, αφού είναι η προϋπόθεση και ο αναγκαίος όρος όλων των άλλων: η διατήρηση και διαιώνιση της ζωής στον πλανήτη μας και η εξημέρωση των ανθρώπων. Συνεπώς, το αίτημα για ειρηνική επίλυση των διαφορών και παγίωση μιας παγκόσμιας ειρήνης σε κατάσταση δημοκρατίας, ελευθερίας και αλ-

ληλοσεβασμού, επιβάλλεται σήμερα περισσότερο παρά ποτέ, επειδή μόνο κάτω απ' αυτές τις συνθήκες είναι δυνατόν να αποτραπεί το ενδεχόμενο μιας ολοκληρωτικής καταστροφής. Εδώ ακριβώς έγκειται το χρέος του ανθρώπου, δηλαδή στο να κατανοήσει και συνειδητοποιήσει την κρισιμότητα των καιρών και να αγωνισθεί κατά τον καλύτερο και επωφελέστερο τρόπο για ένα καλύτερο αύριο. Στα επόμενα θα διερευνηθεί με ποιους τρόπους είναι αυτό δυνατόν. Οποσδήποτε όμως πρωταρχικό ρόλο παίζει η παιδεία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

ΤΡΟΠΟΙ ΔΙΕΥΘΕΤΗΣΗΣ ΤΩΝ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΚΑΙ Η ΑΓΩΓΗ

§ 22. Η σοβαρότητα του προβλήματος

1. Υπευθυνότητα του ανθρώπου

Η κατάσταση, όπως έχει διαμορφωθεί μέχρι σήμερα στον αιώνα της τεχνολογίας, είναι περίπου η ακόλουθη: με τα επιστημονικά και τεχνικά μέσα, που δημιούργησε το εφευρετικό πνεύμα του ανθρώπου, παράλληλα με τα πολύ σημαντικά οφέλη, τις πρωτόγνωρες διευκολύνσεις, και γενικά την άνοδο του βιοτικού επιπέδου, κατέστη δυστυχώς δυνατή και η εξολόθρευση του ανθρώπινου γένους από το πρόσωπο της γης. Αυτή είναι η αμφισημία και η διπλή όψη της πραγματικότητας. Τόσο οι θετικές όσο και οι αρνητικές επιπτώσεις της τεχνικής εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό —όχι όμως αποκλειστικά— από την καλή ή κακή χρήση της. Και τούτο διότι ο άνθρωπος δεν είναι πια ο απόλυτος και αδιαμφισβήτητος κύριός της, αφού δεν μπορεί να την ελέγξει σε όλες τις πτυχές της. Συμβαίνουν αναντίρρητα τα λεγόμενα τεχνικά ατυχήματα, δηλαδή τα αθέλητα και ανεπιθύμητα αποτελέσματα, για τα οποία η ανθρωπότητα διαθέτει πικρή εμπειρία. Συνεπώς ο άνθρωπος είναι υπεύθυνος, όχι μόνο για την ορθή ή αλόγιστη χρήση της τεχνικής, αλλά κυρίως για το ότι την δημιούργησε. Έτσι το γεγονός και μόνο, ότι έχουν εφευρεθεί και υφίστανται τα πυρηνικά και χημικά όπλα, εγκυμονεί τεράστιους κινδύνους για την ασφάλεια της ζωής της ανθρωπότητας.

Επομένως, για να δημιουργηθούν βάσιμες ελπίδες προς αποτροπή της επικρεμάμενης απειλής, δεν αρκεί μόνο η εγκαθίδρυση μιας παγκόσμιας ειρήνης, αλλά είναι αναγκαία και η διασφάλισή της έναντι οποιασδήποτε υπονόμησης καθώς και ο καθολικός αφοπλισμός. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι ακόμα και σ' αυτή την περίπτωση δεν εκλείπει εντελώς ο κίνδυνος ενός ολικού ή μερικού αφανισμού, διότι ενυπάρχει πάντα η δυνατότητα κατασκευής νέων όπλων και μάλιστα πιο καταστρεπτικών. Επειδή ακριβώς είναι πιθανές απρόβλεπτες αρνητικές συνέπειες της τεχνολογίας, οι οποίες καθορίζονται κυρίως από αστάθμητους παράγοντες, παρά τις καλοπροαίρετες προσπάθειες του ανθρώπου, θα παραμένουν πάντα ορισμένα —έστω ελάχιστα— περιθώρια για μερική καταστροφή. Αλλά και τα θεμέλια της ίδιας

της συμφωνηθείσας ειρήνης με ελεύθερη βούληση μπορούν να διασαλευτούν και να υποσκαφτούν. Δεν υπάρχει με άλλα λόγια απόλυτη βεβαιότητα σε κανένα τομέα της ανθρώπινης δραστηριότητας, αφού η ίδια η ζωή είναι επισφαλής και αβέβαιη.

2. Τι μπορεί και οφείλει να κάνει ο άνθρωπος

Η διαπίστωση όμως αυτή δεν πρέπει να μας αφήνει αδιάφορους και ασυγκίνητους, ώστε να επαναπαυόμαστε ή να εφησυχάζουμε, ακολουθώντας μοιρολατρικά την πορεία των γεγονότων με την κεκτημένη τους ταχύτητα κατά μια ορισμένη φορά. Οφείλουμε με βάση τη λογική να κάνουμε ό,τι περνάει κάθε φορά από το χέρι μας (ἐφ' ἡμῖν)¹, για να δημιουργηθούν κατάλληλες προϋποθέσεις, που ευνοούν την ανατολή ενός ελπιδοφόρου μέλλοντος. Το καίριο και αποφασιστικό λοιπόν ερώτημα είναι, τι μπορεί και οφείλει να κάνει ο άνθρωπος προς αυτή την κατεύθυνση. Ορθότερη απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα μπορεί να δοθεί, αν συνειδητοποιεί κανείς πού οφείλονται συνήθως αυτά, που προκαλούν τις συγκρούσεις και τους πολέμους. Είναι δηλαδή αναγκαίο να ξέρουμε τη γενεσιουργό αρχή τους, για να μπορέσουμε να αποτρέψουμε άλλους στο εγγύς ή απώτερο μέλλον, γιατί τότε μόνο μπορούμε να πούμε ότι έχουμε πλήρη γνώση της πραγματικότητας, όταν γνωρίζουμε τις πρώτες αιτίες του συμβάντος². Στις επόμενες αναλύσεις θα μας δοθεί η ευκαιρία να διεξέλθουμε το θέμα αυτό, όπου θα διαπιστωθεί ότι τα κίνητρα είναι πολλά και ποικίλα. Το ερώτημα όμως που προβάλλει τώρα επιτακτικά είναι, κατά πόσο τα διαφορετικά αυτά αίτια μπορούν να συνοψισθούν σ' ένα και μοναδικό. Μια τέτοια αναγωγή όλων των επιμέρους αιτιών σε ένα καταλήγει ίσως στην έννοια της διαφοράς, η οποία υποδαυλίζεται συνήθως από εθνικές ιδιαιτερότητες. Άρα, για να εκραγεί πόλεμος, είναι ανάγκη να αναφανούν πρώτα διαφορές στα μετέπειτα εμπόλεμα μέρη. Δεν ισχύει όμως και το αντίστροφο, δηλαδή κάθε διαφοροποίηση δεν απολήγει αναγκαστικά σε ρήξη. Σήμερα ο υψηλός βαθμός τελειότητας της τεχνολογίας –σε συνδυασμό με τις υφιστάμενες διαφορές και ιδιαιτερότητες των κρατών και των εθνών– είναι δυνατόν να δημιουργήσει εκρηκτική κατάσταση, η οποία ενδέχεται ν' αποβεί μοιραία, αν ο άνθρωπος δεν επιδείξει φρόνηση και σύνεση, ανάλογη με τη σοβαρότητα των κρίσιμων περιστάσεων. Η λελογισμένη αυτή συμπεριφορά δεν ενδείκνυται βέβαια μόνο στη σημερινή κατάσταση αλλά σε κάθε εποχή. Ο βαθμός όμως επικινδυνότητας είναι αυτός που καθορίζει και την προτεραιότητα της αναγκαιότητας. Πάνω στο επίμαχο αυτό θέμα είναι απαραίτητος ο διάλογος, επειδή ο καθένας αντιλαμβάνεται την αλήθεια με τον δικό του τρόπο, πράγμα που επιτρέπει την εφαρμογή της διαλεκτικής.

Το μεγάλο και επίκαιρο πρόβλημά μας συνεπώς είναι, πώς καθίσταται δυνατόν,

με δεδομένες τις ιδιαιτερότητες, να μην οδηγηθεί η ανθρωπότητα σε βίαιες συγκρούσεις αλλά σε γόνιμο και δημιουργικό διάλογο, ο οποίος θα συμβάλει στην πρόοδο και την ευημερία της ανθρωπότητας. Άπειροι και απροσδιόριστοι μπορεί να είναι οι τρόποι μιας συνετής και κατάλληλης αντιμετώπισης του θέματος. Εδώ θα προταθούν ορισμένοι μόνο απ' αυτούς, οι οποίοι ίσως είναι και οι σπουδαιότεροι. Την πρώτη θέση βέβαια κατέχει η κατάλληλη παιδεία. Αυτοί αποτελούν τις προϋποθέσεις για ευχερέστερη και μονιμότερη διευθέτηση των διαφορών και είναι με τη σειρά που θα αναπτυχθούν οι επόμενοι: 1) ύπαρξη δημοκρατικού πολιτεύματος, 2) επικοινωνία και διάλογος μεταξύ των λαών, 3) ενοποίηση του κόσμου κάτω από ενιαία κυβέρνηση, και 4) ανθρωπιστική παιδεία. Η τελευταία αποτελεί τη συνισταμένη και την προϋπόθεση όλων των άλλων μεθόδων. Είναι η Λυδία λίθος μιας συνετής και φρόνιμης συμπεριφοράς, η πεμπτουσία και το οδηγητικό φως της ανθρώπινης δραστηριότητας.

Πρέπει βέβαια να διευκρινιστεί ότι συναίνεση και σύγκρουση δεν αποτελούν κατ' ανάγκην διαζευκτικές λύσεις αλλά αλληλοσυμπληρούμενες έννοιες, αφού η πρώτη μπορεί να επιτευχθεί με τη βοήθεια της δεύτερης. Η πολυφωνία και η σύγκρουση απόψεων είναι φυσική κατάσταση της ανθρώπινης κοινωνίας και ως εκ τούτου είναι εύλογο να υπάρχουν για ένα θέμα διαφορετικές γνώμες και αντιπαλότητες. Το ζήτημα ωστόσο είναι αν και πώς μπορεί να επιτευχθεί η ένωση των αντιθέτων στοιχείων κατά το πρότυπο του Ηράκλειτου, του Πλάτωνα, του Μαρξ, του Καζαντζάκη κ.ά.³. Με τη σύνθεση των δισταμένων απόψεων επιτυγχάνεται βελτίωση και εκσυγχρονισμός, πράγματα απαραίτητα στην ανθρώπινη πρόοδο και ευημερία. Για το θέμα αυτό αξιοπρόσεκτες είναι οι παρακάτω απόψεις από τη σύγχρονη ελληνική πολιτική δραστηριότητα:

«Η δημοκρατία συντηρείται τόσο από την ανάπτυξη των ιδιομορφιών και των αντιθέσεων όσο και από την επίτευξη συμβιβασμών. Το πρόβλημά μας δεν είναι λοιπόν να επιλέξουμε ανάμεσα σε δύο αλληλοαποκλειόμενους δρόμους: συναίνεση ή αντιπαλότητα. Είναι να προσδιορίσουμε τη σχέση μεταξύ της συναίνεσης και της σύγκρουσης, όπως αυτή εκάστοτε διαμορφώνεται... Εκσυγχρονισμός σημαίνει δυνατότητα προσαρμογής και αντίδρασης σε νέες καταστάσεις, άρα και αλλαγής του υφιστάμενου. Σημαίνει οι υφιστάμενες μορφές κοινωνικής οργάνωσης να μη θεωρηθούν ότι παραμένουν αμετάβλητες, αλλά είναι ανοιχτές να επιτρέπουν μεταβολές, προσαρμογές και διεύρυνση των ρυθμιστικών τους δυνατοτήτων. Τότε μόνο είναι δυνατόν να δημιουργηθούν συγκλίσεις ανάμεσα στο νέο και στο παλιό, να ξεπεραστούν οι αντιθέσεις, που δημιουργούν οι κατεστημένες καταστάσεις, να αντικατασταθεί το ξεπερασμένο χωρίς διαλυτική διαμάχη Ο εκσυγχρονισμός δεν είναι δυνατός, χωρίς να αντικαταστήσουμε υφιστάμενες αντιπαλότητες με συναινέσεις. Η συναίνεση που πρέπει να επιζητήσουμε δεν μπορεί να αφορά ασφαλώς τα πάντα. Μια κοινωνία «ολικής συναίνεσης» πάύει να είναι «δημοκρατική»⁴.

§ 23. Δημοκρατικό πολίτευμα

1. Τα δεινά των απολυταρχικών καθεστώτων

1.1. Η έννοια της δημοκρατίας

Δημοκρατικό πολίτευμα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί εκείνο, στο οποίο όλοι οι πολίτες (εκτός αν για οποιοδήποτε λόγο έχει καταλογισθεί στέρηση πολιτικών δικαιωμάτων) έχουν το δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι και συμμετέχουν ελεύθερα στις διαδικασίες ανάδειξης της κυβέρνησης και κάθε είδους διοίκησης. Πρέπει επίσης να διασφαλίζεται θεσμικά η ισονομία, που είναι προϋπόθεση της ελευθερίας. Υπάρχουν δύο κύριες κατευθύνσεις δημοκρατίας: 1) εκείνη του δυτικού τύπου και 2) η σοσιαλιστική δημοκρατία. Πάντως, δεν πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη οι προσωινότητες που επικολώνται σε μια πολιτεία. Το καθοριστικό σημείο είναι ο τρόπος διακυβέρνησης και λειτουργίας των δημοκρατικών θεσμών μιας χώρας, όπου θα απολαμβάνουν ελευθερία. Ευτυχώς τέτοια πολιτεύματα είναι τα περισσότερα σ' όλο τον κόσμο ή τουλάχιστον τείνουν στην κατάκτηση των αγαθών αυτών. Σαφή εξαίρεση αποτελούν τα δικτατορικά καθεστώτα και γενικά εκείνα, όπου η βούληση των πολιτών παραμερίζεται, στραγγαλίζεται ή δεν λαμβάνεται καθόλου υπόψη.

1.2. Χαρακτηριστικά της δικτατορίας

Το κράτος έχει υπερεξουσίες, οι οποίες συγκεντρώνονται συνήθως στα χέρια ενός προσώπου, του μονάρχη. Η υπέρτατη αρχή ασκείται βίαια από ομάδα ανδρικών, τα οποία, στο όνομα δήθεν της σωτηρίας και της ευημερίας της πατρίδας, κακοποιούν και καταδυναστεύουν τους πολίτες του κράτους, οι οποίοι είχαν την ατυχία να διοικούνται από τους κατ' όνομα μόνο κυβερνήτες, στην πραγματικότητα όμως εκμεταλλευτές του λαού, καταλύτες της νομιμότητας και επιβήτορες της εξουσίας. Αυτοί δεν αισθάνονται καν την ανάγκη να λογοδοτήσουν για τις πράξεις ή τις παραλείψεις τους ενώπιον του κυρίαρχου λαού. Οι κυβερνώμενοι στερούνται την ελευθερία της έκφρασης και συνήθως δεν τολμούν να υψώσουν φωνή διαμαρτυρίας ή να διαφωνήσουν δημόσια για όσα αλλόκοτα και ακατονόμαστα συμβαίνουν γύρω τους. Γίνεται με άλλα λόγια βιασμός της λαϊκής θέλησης. Σε τέτοια καθεστώτα, οσάκις γίνουν εκλογές, επικρατεί βία, νοθεία και μονομερής ενημέρωση, που αποτελεί τη χειρότερη μορφή παραπληροφόρησης¹. Σε τέτοιες περιπτώσεις οι κυβερνήτες παρουσιάζονται τάχα προστάτες και σωτήρες του λαού. Έτσι υπάρχουν -ευτυχώς ελάχιστες- περιπτώσεις, κατά τις οποίες μια μειοψηφία των λευκών εποίκων κυβερνά την πλειοψηφία των ιθαγενών μαύρων δήθεν για το καλό των τελευταίων, όπως συμβαίνει στη νότια Αφρική. Πρόκειται ίσως για τρα-

γική περίπτωση και ειρωνεία της τύχης. Στην κατηγορία αυτή υπάγεται και η αποικιοκρατία, που αποτελεί σήμερα θλιβερό παρελθόν, έστω και αν μπορούν να της αναγνωρισθούν ορισμένα θετικά στοιχεία.

1.3. Το απολυταρχικό καθεστώς παράγων πολιτικής ανωμαλίας

Στην απολυταρχία (η οποία επιτυγχάνεται συνήθως με την ανάρρηση ή αναρρίχηση στην υπέρτατη αρχή αρχομανών ανδρών, οι οποίοι όντας πανίσχυροι «λύνουν και δένουν») δεν είναι δυνατόν να αναπτυχθεί και εδραιωθεί –πολύ δε λιγότερο να πραγματοποιηθεί– η ιδέα ειρηνικής επίλυσης των διαφορών, επειδή λείπουν οι συναινετικές διαδικασίες, που είναι προϋπόθεση για τη στήριξη της κυβέρνησης και την ομαλή άσκηση της εξουσίας. Εκεί δεν εφαρμόζεται το ρητό «η ισχύς μου η αγάπη του λαού», αφού δεν υπάρχει φιλία αλλά μίσος. Έτσι δημιουργείται εχθρικό κλίμα και μια κοχλάζουσα κατάσταση ανάμεσα στους κυβερνώντες και τους κυβερνώμενους, οι οποίοι καταδυναστεύονται κατά στυγνό και επαίσχυντο τρόπο, με το να λαμβάνονται αποφάσεις ύψιστης σπουδαιότητας ερήμην του λαού. Προκαλείται λοιπόν δικαιολογημένος αναβρασμός και ταραχή, επειδή οι ολίγοι σφετερίζονται τα δικαιώματα των πολλών και δεν εκφράζεται γνήσια η λαϊκή βούληση. Οι δικτάτορες, και γενικά οι δυνάστες, μετέρχονται κάθε μέσο –θεμιτό ή αθέμιτο–, για να κρατηθούν πάση θυσία στην εξουσία. Οι αποφάσεις και οι ενέργειες τέτοιας κυβέρνησης όχι μόνο δεν εγκρίνονται από το λαό, αλλά τυγχάνουν και της γενικής σχεδόν αποδοκιμασίας. Οι πολίτες εξεγείρονται μέσα τους, χωρίς να έχουν το δικαίωμα να δημοσιοποιήσουν τις μύχιες σκέψεις ή να εκδηλώσουν τα παράπονά τους. Η αντίσταση κατά της αρχής εύλογα θεωρείται ηρωική, αξιόπαινη και αξιομίμητη πράξη. Ο τύραννος ποτέ δεν θα οδηγηθεί στη σύλληψη –πολύ δε περισσότερο στην υλοποίηση– της ιδέας της ειρήνης για τον απλούστατο λόγο, ότι η διατήρησή του στην εξουσία στηρίζεται όχι στην αγάπη και τη θέληση του λαού αλλά στην ισχύ των όπλων. Δεν θα είχε ενδεχομένως αντίρρηση στην εδραίωση της ειρήνης μόνον υπό τον απαράβατο όρο, ότι δεν βλάπτονται και δεν διακυβεύονται προσωπικά συμφέροντα ή δεν υπονομεύεται ο «θρόνος» του. Θα επιθυμούσε ίσως μια ειρήνη υπό το κράτος της βίας, δηλαδή πάνω σε σαθρή βάση. Η τυραννία, επειδή δεν έχει τη λαϊκή εντολή, μοιάζει μ' ένα τόπο χωρίς ομαλή διέξοδο.

1.4. Η δημοκρατία απαράβατος όρος για την εδραίωση της ειρήνης

Συνεπώς, αναγκαία –όχι όμως και επαρκής– προϋπόθεση για την ειρηνική διευθέτηση των διαφορών είναι η ύπαρξη και απρόσκοπτη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος υπό καθεστώς ελευθερίας του λόγου και ακώλυτης διακίνησης

των ιδεών. Είναι γνωστές από την ιστορία οι τραγικές και ολέθριες συνέπειες των ολοκληρωτικών καθεστώτων. Πικρή εμπειρία έχει δοκιμάσει και η χώρα μας στο πρόσφατο παρελθόν, κατά το οποίο μια ομάδα συνταγματαρχών, στο όνομα τάχα της σωτηρίας της πατρίδας μας, κατηλεύτηκε τα ιερά και τα όσια. Εξαιτίας του πραξικοπήματος αυτού δεν προβλήθηκε σθεναρή αντίσταση, με αποτέλεσμα να συντελεστεί η κατοχή μεγάλου τμήματος της αυτόνομης και ανεξάρτητης Κυπριακής Δημοκρατίας από τις επάρατες ορδές του Αττίλα. Οι μονάρχες είναι πεπεισμένοι (και έχουν το θράσος να το διαλαλούν) ότι κατέχουν την απόλυτη γνώση, πράγμα που είναι ενδεικτικό των προθέσεων τους για δεσποτισμό. Οι αντιτιθέμενες προς τη δημοκρατία διαθέσεις του φράσσουν την οδό προς τη λογική, η οποία αποτελεί σήμερα τη μοναδική ίσως οδό (μαζί με τη θεία χάρη για τους πιστούς) προς σωτηρία της ανθρωπότητας, που οδηγείται στο χείλος του κρημνού. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του Γερμανού φιλοσόφου Γιάσπερς για τις ολέθριες συνέπειες της δικτατορίας:

«Μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι σε ευτυχείς στιγμές οι δεσπότες κυβέρνησαν καλά. Αυτές όμως δεν αποτελούν παρά απλά επεισόδια στο δρόμο προς την καταστροφή, γιατί οι λαοί δεν αφυπνίζονται με τον τρόπο αυτόν. Η μάζα των ανθρώπων δεν φτάνει ούτε στην κατανόηση ούτε στην υπευθυνότητα των γεγονότων. Παραμένει αιχμάλωτη των λαμπροτήτων και των αθλιότητων του μικρόκοσμου του περιβάλλοντός της, υποταγμένη σε μια αναρχική εξουσία. Με τις γνώσεις και τις δυνατότητες καθίσταται «όργανο εργασίας», χρησιμοποιούμενο αναλόγως των αναγκών· ουδέποτε όμως γίνεται κοινωνός της μεγάλης προς το άπειρο πορείας του ανθρώπινου πολιτισμού. Η οδός της δημοκρατίας, παρά τα σφάλματα και τα φαινομενικά της αδιέξοδα, προσφέρει σ' αυτούς που την ακολουθούν τις πιθανότητες εξυψώσεώς τους (κατά μεγάλη τουλάχιστον πλειονότητα) στο επίπεδο υπευθύνως σκεπτομένων ανθρώπων»².

2. Οι αδυναμίες του θεσμού της δημοκρατίας

2.1. Η αυτοκριτική απαραίτητο στοιχείο της δημοκρατίας

Η δημοκρατία στηρίζεται κυρίως στη λογική. Κανείς όμως δεν είναι κάτοχός της, αλλά βρισκόμαστε σε συνεχή πορεία προς αυτήν. Συνεπώς, η σωστή διαπαί-
 δαγώγηση όλων των πολιτών δημιουργεί άριστες προϋποθέσεις για τη στήριξή της. Αυτή συνεχώς εξελίσσεται, χωρίς όμως να φτάνει ποτέ σε ύψιστο βαθμό τελειότητας, διότι τότε δεν θα απέμεναν άλλα περιθώρια βελτιώσεώς της, πράγμα που αντιβαίνει στο βασικό νόμο της προόδου, αφού στην περίπτωση αυτή αρνείται κανείς τις σχεδόν απεριόριστες δυνατότητες της ανθρώπινης νόησης. Δεν πρέπει βέβαια να μας διαφεύγει ότι οι κυβερνώντες είναι άνθρωποι και επομένως δεν έχουν το αλάθητο. Το γεγονός αυτό καθιστά αναγκαία την κριτική, τον έλεγχο, ακόμα και την αυτογνωσία. Κύριο μέσο της δημοκρατίας είναι η λογική, η οποία δρα με την

πειθώ, έστω και αν σε ορισμένες περιπτώσεις παρίσταται ανάγκη να κατασταλεί η βία με την αντιβία. Οι κυβερνώντες σε δημοκρατικά πολιτεύματα ενεργούν όχι σπάνια, χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τους ισχύοντες νόμους, τους οποίους ενδεχομένως οι ίδιοι εψήφισαν, αλλά τους περιφρονούν προφανώς λόγω της δύναμης, της νομικής προστασίας ή και της ασυλίας ακόμα, που τους παρέχει η υψηλή τους θέση. Αυτό όμως δεν τους απαλλάσσει ουσιαστικά από την ιερή υποχρέωση να λογοδοτούν στο λαό ή να απολογούνται ενώπιον της δικαιοσύνης. Η ενδεχόμενη άρνησή τους να το πράξουν αντίκειται στην αρχή της ισονομίας και ισοπολιτείας, σύμφωνα με την οποία οι πολίτες είναι ίσοι απέναντι στους νόμους. Συμβαίνει επίσης οι πολιτικοί να πέφτουν θύματα σκευωρίας από τους αντιπάλους τους. Η έννοια της δημοκρατίας πρέπει να βρίσκεται σε πλήρη αρμονία με τη λαϊκή βούληση, υπό την προϋπόθεση βέβαια να έχει κανείς επίγνωση, ότι η πλειοψηφία δεν κατέχει την απόλυτη σοφία, αφού και η μειοψηφία έχει μερίδιο στην αλήθεια. Συνεπώς, η κυβέρνηση, στο όνομα δήθεν της λαϊκής κυριαρχίας, δεν επιτρέπεται να καταργεί τον ουσιαστικό διάλογο, που αποτελεί την πεμπουσία της δημοκρατίας ούτε να παραβαίνει τους νόμους και να χλευάζει τους θεσμούς. Ο Γιάσπερς ορθά επισημαίνει ότι η «ιδέα της δημοκρατίας είναι μετριοπαθής, διαυγής και ενθουσιώδης. Η απαίτηση της «απόλυτης λαϊκής κυριαρχίας» είναι βίαιη, σκοτεινή και προκαλεί φανατισμό»³. Κι αυτό γιατί θα μπορούσε ενδεχομένως να φέρει κάποιος αντιρρήσεις ως προς τον τρόπο λειτουργίας της δημοκρατίας. Οι κυριότερες αδυναμίες της είναι οι εξής.

2.2. Ατέλειες της δημοκρατίας

1) Όπως έχουν παγκοσμίως διαμορφωθεί τα εκλογικά συστήματα, δεν λαμβάνεται υπόψη και δεν αναγνωρίζεται καν η αξία κάθε ψηφοφόρου, αλλά μόνο ο αριθμός των ψήφων, που καταμετρούνται στις κάλπες. Παραγνωρίζεται δηλαδή η διαφορά της αξίας του προσώπου που ψηφίζει. Έτσι η ψήφος για παράδειγμα του τιμημένου με το βραβείο Νόμπελ ή Λένιν υπολογίζεται το ίδιο με εκείνη ενός αναλφάβητου, ο οποίος μπορεί να μην είναι καν πολιτικά ενημερωμένος ή να πουλάει την ψήφο του αντί πινακίου φακής. Αυτό είναι βέβαια τεράστιο και δυσεπίλυτο πρόβλημα, διότι μπορεί να αντιπαραταχθεί ισχυρός αντίλογος. Συγκεκριμένα, κάθε άτομο έχει το αναφαίρετο δικαίωμα να τοποθετείται πολιτικά με γνώμονα το ατομικό του συμφέρον και την κοινωνική του τάξη. Εκτός τούτου γεννάται το ερώτημα, ποιος και με ποια κριτήρια δικαιούται να αξιολογεί και να καθορίζει την ποιότητα της ψήφου.

2) Οι πολίτες δεν ψηφίζουν πάντοτε το πρόγραμμα που θα επιθυμούσαν, αλλά εκείνο που προσφέρουν έτοιμο άλλοι. Απόρροια του γεγονός αυτού είναι συνήθως

η λευκή ψήφος και η αποχή. Χειρότερο ακόμα είναι να μην υλοποιούνται οι προεκλογικές εξαγγελίες.

3) Πολλές φορές η προπαγάνδα και η διαφήμιση είναι αυτές που κρίνουν το εκλογικό αποτέλεσμα και όχι η λογική. Η έκβαση των εκλογών προσδιορίζεται κατά συνέπεια σε μεγάλη έκταση από το ύψος της χρηματοδότησης, πράγμα που λειτουργεί εις βάρος των μικρών και νεοσύστατων κομμάτων. Με τη μονόπλευρη προπαγάνδα η πληροφόρηση δεν καθίσταται αντικειμενική και προσιτή σε κάθε πολίτη. Έτσι δεν δημιουργούνται ίσες ευκαιρίες στην ψηφοφορία προς ανάδειξη βουλευτών και η εκδηλωθείσα ετυμηγορία μπορεί να μην αποτελεί γνήσια έκφραση της λαϊκής θέλησης.

4) Οι εκλογικοί νόμοι για την ανακήρυξη της εθνικής αντιπροσωπείας ψηφίζονται από το εκάστοτε κυβερνών κόμμα (ή συνασπισμό κομμάτων), που διαθέτει την κοινοβουλευτική πλειοψηφία, ανάλογα με τις πιθανολογούμενες πολιτικές εξελίξεις και το συσχετισμό δυνάμεων, πράγματα που έχουν σοβαρές επιπτώσεις στο εκλογικό αποτέλεσμα. Ενεργούν με γνώμονα περισσότερο το κομματικό συμφέρον και λιγότερο το γενικό καλό, έστω και αν υποκρινόμενοι δηλώνουν απερίφραστα ότι το κάνουν από πεποίθηση φέροντες ως επιχείρημα, ότι το μέλλον είναι κατά βύση απρόβλεπτο. Κι αυτό γιατί εκτός των άλλων θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο –αν δεν ήθελε κανείς να το αποδώσει στην τύχη– να ερμηνευθεί το φαινόμενο, ότι κατά κανόνα τα μεγάλα κόμματα, οσάκις διαγράφονται ευοίωνες προοπτικές, προτιμούν την ενισχυμένη, ενώ τα μικρά την απλή και «άδολη» αναλογική. Αποτέλεσμα αυτού είναι να αναδεικνύονται κυβερνήσεις μειοψηφίας.

2.3. Προϋποθέσεις ψήφισης δίκαιου εκλογικού νόμου

Με τέτοιους υστερόβουλους χειρισμούς αλλοιώνεται και νοθεύεται ίσως η λαϊκή βούληση, με αποτέλεσμα να θυσιάζεται η γνήσια έκφραση του πολιτικού φρονήματος στο βωμό πρόσκαιρων κομματικών επιδιώξεων, έστω και αν οι αποφάσεις αυτές φαίνεται πως έχουν ισχυρά ερείσματα και νομική κάλυψη. Θα ήταν όμως από την άλλη πλευρά εξαιρετικά δυσχερές για τα μεγάλα κόμματα να αποδείξουν τις όποιες αγνές τους προθέσεις και την απουσία δολιότητας, ακόμα και στην περίπτωση, που οι εκπρόσωποί τους θα ήταν απαλλαγμένοι από κάθε ενοχή, αφού θα πίστευαν πράγματι στην ορθότητα του μέτρου. Θα επρόκειτο για άδικη και αστήρικτη μομφή σε βάρος τους, την οποία όμως δεν θα ήταν εύκολο να αποσεισουν. Το ίδιο θα συνέβαινε βέβαια και με τα μικρά κόμματα που τάσσονται υπέρ της απλής αναλογικής.

Οριστική λύση στο επίμαχο αυτό πρόβλημα θα δινόταν, αν θα ήταν δυνατόν να αποδειχθεί αντικειμενικά και αμερόληπτα –πράγμα εξαιρετικά δύσκολο– ποιο εί-

ναι το άριστο και το πιο δίκαιο εκλογικό σύστημα. Μέχρι τότε ας αφήσουμε να ισχύουν εξίσου ο λόγος και ο αντίλογος, που είναι γνήσια έκφραση της διαλεκτικής και μάλιστα του είδους εκείνου, που καλείται απορητική κατά το υπόδειγμα του Σωκράτη και του Πλάτωνα. Αν κρίνεται αναγκαίο να επιμερισθούν ευθύνες για τη δημιουργούμενη ατασθαλία και αταξία, αυτές θα έπρεπε να αποδοθούν κυρίως στην ατέλεια του συντάγματος του κράτους εκείνου, που επιτρέπει σ' ένα κόμμα να θέτει στα μέτρα του τους κανόνες του παιχνιδιού με τα υπόλοιπα κόμματα, οπότε εκ των προτέρων τίθενται οι βάσεις για έναν αγώνα με άνισους όρους. Είναι δηλαδή άλλη μορφή βίας και νοθείας του εκλογικού αποτελέσματος, αφού δημιουργούνται προνομιακές συνθήκες για ένα κόμμα.

Ο ακριβέστερος καθορισμός του πλαισίου των αρχών ενός πάγιου εκλογικού συστήματος από το σύνταγμα είναι επιβεβλημένος, διότι με το να αφήνεται ελεύθερο το εκάστοτε κυβερνών κόμμα να ικανοποιεί τις ορέξεις του, γίνεται ουσιαστικά δέσμιο του ίδιου του εαυτού του, σε τρόπο ώστε, αν ήθελε παρεκκλίνει από τα στενά όρια του συμφέροντός του, να διατρέχει τον κίνδυνο να χαρακτηριστεί η πράξη αυτή αλλοπρόσαλλη και προδοτική από τη μεγάλη μάζα των ψηφοφόρων του. Μπορεί δηλαδή να του προσάψει κανείς εύλογα την κατηγορία (αφού ο αγώνας είναι για την επικράτηση), ότι το συγκεκριμένο αυτό κόμμα δεν εφρόντισε το συμφέρον του παρά τη δυνατότητα που είχε. Το πράγμα καθίσταται ακόμα χειρότερο, αν οι βουλευτές δεν ψηφίζουν κατά συνείδηση, δηλαδή από ελεύθερη βούληση με βάση τη γνώση των πραγματικών περιστατικών, αλλά είναι υποχρεωμένοι να ακολουθήσουν τις υποδείξεις ή τις συστάσεις του αρχηγού, προκειμένου να επιδείξουν καλή διαγωγή ως προς την κομματική πειθαρχία. Ορατές είναι οι ολέθριες συνέπειες, τις οποίες μπορεί να υποστεί ο τόπος μας από την άτεγκτη απαίτηση της άκριτης κομματικής υπακοής, που καθοδηγείται από έναν ισχυρό άνδρα. Από την άλλη όμως οι βουλευτές δεν πρέπει χωρίς σοβαρό λόγο να αθετήσουν τις προεκλογικές τους υποσχέσεις, βάσει των οποίων πήραν τη λαϊκή εντολή.

Οι ισχύουσες επιταγές του ελληνικού συντάγματος, όπως της ισοδυναμίας της ψήφου, της ίσης εκπροσώπησης των πολιτών, της λαϊκής κυριαρχίας, του πολυκομματισμού και της ισότητας ευκαιριών, είναι γενικές και απροσδιόριστες. Πρόβλημα είναι για παράδειγμα τι εννοείται με τον «πολυκομματισμό». Σ' αυτόν περιέχεται ο δικομματισμός, αφού ο αριθμός «δύο» μπορεί να ονομαστεί *πολλά*, όπως υποστηρίζει τουλάχιστον ο Πλάτων⁴. Συνεπώς, οι έννοιες αυτές δεν είναι αντίθετες αλλ' υπάλληλες, αφού η μία περιλαμβάνεται στην άλλη. Άρα απαραίτητες προϋποθέσεις ενός δικαιότερου εκλογικού νόμου είναι ο σαφέστερος και πληρέστερος προσδιορισμός πλαισίου αρχών του συντάγματος. Την τεράστια σημασία της δημοκρατίας εξήρε στις μέρες μας ο τέως πρόεδρος της Ακαδημίας Αθηνών κ. Γ. Βλάχος.

«Τα ποικιλώνυμα πολιτεύματα που έχουν σφεύρει οι άνθρωποι είναι προφανώς απόπειρες για να συντηρηθεί μια κατάσταση, ένα προνόμιο, ένας τρόπος ζωής. Αποτελούν φραγμούς για μελλοντικές μεταβολές ή εξελίξεις σε ορισμένα τουλάχιστον πεδία του κοινωνικού βίου. Ανάμεσα σ' όλα αυτά η δημοκρατία αποτελεί μοναδική εξαίρεση».

§ 24. Επαφή των λαών

1. Επικοινωνία

Η επικοινωνία συμβάλλει σε μεγάλο βαθμό στην εξομίωση των χαρακτήρων και κατά συνέπεια στη μείωση των διαφορών και την άμβλυνση των τεταμένων σχέσεων. Αυτή συντελείται με πολλούς και ποικίλους τρόπους, όπως τον τουρισμό, τις μορφωτικές ανταλλαγές, τις εμπορικές συναλλαγές, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, με τα οποία ο καθένας πληροφορείται σε ελάχιστο χρόνο τι συμβαίνει σε κάθε σημείο της γης. Σημαντική κατάκτηση στον τομέα αυτό είναι η ανάπτυξη της διαστημικής και της πληροφορικής, οι οποίες έχουν φτάσει σε θαυμαστό βαθμό τελειότητας. Με την επικοινωνία γίνεται αμοιβαίος δανεισμός ηθών, εθίμων και γενικότερα τρόπων συμπεριφοράς, με αποτέλεσμα να επέρχεται ελάττωση του χάσματος των διαφορών, οι οποίες αντιμετωπίζονται ως επί το πλείστον με πνεύμα αμοιβαίας κατανόησης. Ο ομηρικός ήρωας της «Οδύσσειας» απέκτησε εμπειρία, γνώση και ανεκτικότητα από την περιπετειώδη και γεμάτη κινδύνους περιπλάνησή του σε άγνωστες και μακρινές χώρες¹. Η απόκτηση τέτοιων προσόντων καθώς και οι στενές φιλικές διαθέσεις, που αναπτύσσονται με τον τρόπο αυτόν, βοηθούν το άτομο να κατανοήσει βαθύτερα το προσωπικό και το καθολικό συμφέρον, που προκύπτει από τη σύσφιγξη των ανθρωπίνων σχέσεων, αφού αντιλαμβάνεται την ευημερία και την πρόοδο που συνεπάγονται.

Συνεπώς, ο παραμερισμός των τυχόν υπαρχουσών διαφορών και η εξομάλυνση των εντάσεων είναι φυσική συνέπεια αυτού του τρόπου ζωής. Οι συναισθηματικοί δεσμοί και οι ευμενείς τάσεις, που αναπτύσσονται με τις εγκάρδιες και ειλικρινείς σχέσεις, δημιουργούν πολύ ευνοϊκό κλίμα και αποτελούν καθοριστικό παράγοντα για την εγκαθίδρυση της ειρήνης. Ο Ν. Καζαντζάκης ομολόγησε ότι οι μεγαλύτεροι ευεργέτες της ζωής του στάθηκαν τα ταξίδια και τα όνειρα². Ο Λοκ στην παιδαγωγική πραγματεία του υποστηρίζει ότι οι περιπλανήσεις αποβαίνουν σημαντική αιτία για τη νοητική και ηθική ωρίμανση του νέου³. Οι δύο αυτές ιδιότητες συνδυαζόμενες αποβαίνουν αναγκαίος όρος για φιλειρηνικές προσπάθειες και διευθετήσεις.

2. Άμεση πληροφόρηση

Με τα μέσα μαζικής ενημέρωσης πληροφορείται κανείς τάχιστα από σταθμούς

διαφόρων πολιτικών απογρώσεων τα συμβαίνοντα ανά τον κόσμο, αφού λειτουργούν ραδιοφωνικοί και τηλεοπτικοί πομποί παγκόσμιας εμβέλειας. Η πολύπλευρη και υπεύθυνη ενημέρωση εγγίζει τα όρια της αντικειμενικότητας. Με τις ειδήσεις ο άνθρωπος αποκτά διευρυμένη αντίληψη για τη ζωή και εναργέστερη εσοπτεία των διαδικασιών και γεγονότων του κόσμου, οξύνοντας έτσι την κριτική του ικανότητα, με αποτέλεσμα να καθίσταται πιο υπεύθυνος και πολιτικά κατατοπισμένος. Η αυξημένη ευθύνη και η κοινωνική ωριμότητά του συντελούν στην ταχύτερη συνειδητοποίηση της υφιστάμενης δυσχερούς κατάστασης, ώστε αυτή να αντιμετωπισθεί ανάλογα. Ως γνώμονας των ενεργειών μας πρέπει να τίθεται το καθολικό συμφέρον —όσο αυτό είναι βέβαια δυνατόν να συλληφθεί— που καταλήγει στο ύψιστο κατόρθωμα της διάσωσης και διατήρησης της ζωής από παντοίους κινδύνους, που κυοφορούνται από την αλόγιστη και ενίοτε κακεντρεχή συμπεριφορά του ανθρώπου. Όλα ανάγονται τελικά στο συνδυασμό της ανθρώπινης προαίρεσης με την πράξη, δηλαδή στην «ενέργεια της αρετής» κατά την έκφραση του Αριστοτέλη⁴.

§ 25. Η σημασία του διαλόγου

1. Ο διάλογος ως το προσηφορότερο μέσο επίλυσης των διαφορών

Ο διάλογος ορθά έχει θεωρηθεί άριστη μορφή επικοινωνίας και «καθοριστική μέθοδος» ορθής επίλυσης των προβλημάτων¹. Εκλαμβάνεται δηλαδή ως το προσηφορότερο μέσο ομαλής διευθέτησης των διαφορών. Η υιοθέτησή του συνεπάγεται την πίστη, ότι η αλήθεια δεν είναι μονοσήμαντη, αλλά χρειάζεται να φωτισθεί από πολλές πλευρές, πράγμα που επιτυγχάνεται με τη συμμετοχή στη συζήτηση των ενδιαφερομένων προσώπων. Μ' αυτόν καταβάλλεται η προσπάθεια να ριχτεί άπλετο φως σε διάφορες αθέατες πτυχές του θέματος, ώστε να καταστεί εύληπτο και ευνόητο. Δεδομένου ότι η αλήθεια δεν είναι συσσωρευμένη σ' ένα μέρος (αφού βρίσκεται κατακερματισμένη σε πολλά σημεία κι επομένως είναι πολυδιάστατη)², απαιτείται σφαιρική και πολυεδρική θεώρηση του ζητήματος. Ο διάλογος εύστοχα λογίζεται φυσική κατάσταση στον άνθρωπο, η οποία έχει την ίδια ζωτική σημασία για το πνεύμα που έχει η αναπνοή για το σώμα³.

Ο άνθρωπος —ως λογικό ον— έχει το μοναδικό προνόμιο μεγιστοποίησης της δύναμής του με τη βοήθεια του πνεύματος. Η γλώσσα είναι απόρροια της σκέψης, με την οποία συνδέεται στενά. Ο διάλογος, που είναι συνδυασμός των δύο αυτών στοιχείων, θεμελιώνεται στην εσωτερική ανάγκη δημιουργικής επικοινωνίας και

⁴ Μέρος της παραγράφου αυτής έχει δημοσιευτεί στο: «Η πολιτική φιλοσοφία σήμερα» Έκπ. Δραγώνα Μονάχου. Εκδόσεις Καρόταιμπα. Αθήνα 1994, 101-112.

ανταλλαγής απόψεων με τον άλλο. Αποτελεί δε το καταλληλότερο μέσο, με το οποίο αναπτύσσεται η κρίση και εμπλουτίζονται οι γνώσεις, αφού γίνεται σε πολλές περιπτώσεις κατά υποδειγματικό σχεδόν τρόπο διεξοδική ανάλυση του εκάστοτε υπό διαπραγμάτευση θέματος. Κατά τη συνομιλία ακούγεται τόσο ο λόγος όσο και ο αντίλογος. Δεν τίθεται δηλαδή μόνο η θέση αλλά και η αντίθεση, για ν' ανοιχτεί ο δρόμος προς αρμονική τους σύνθεση. Εξαιτίας τούτου ο Πλάτων ταυτίζει τη φιλοσοφία με τη διαλεκτική, την οποία θεωρεί ως την υψηλότερη μορφή του φιλοσοφικού στοχασμού⁴. Αφού ο διάλογος είναι η τέχνη του διαλέγεσθαι με τον άλλο, είναι δυνατόν να προταθούν ως ισχύουσες αντίθετες ή ακόμα και αντιφατικές γνώμες παρά το θεμελιώδη νόμο της αντίφασης, όπως αυτός είναι διατυπωμένος στη λογική του Αριστοτέλη⁵. Ο Πλάτων είναι ίσως σπάνιο παράδειγμα φιλοσόφου, ο οποίος προσέδωσε στα συγγράμματά του διαλογική μορφή σε τόση μεγάλη έκταση. Συνέγραψε δηλαδή τους περίφημους *διαλόγους*, οι οποίοι κεντρίζουν και διατηρούν αδιάπτωτο και ζωντανό το ενδιαφέρον του αναγνώστη. Τα κείμενά του αποκτούν έτσι σημαίνουσα παιδαγωγική διάσταση.

2. Η πειθώ ως όργανο του διαλόγου

Προϋπόθεση ομαλής διεξαγωγής του διαλόγου είναι ο σεβασμός της γνώμης και εν γένει της προσωπικότητας του συνομιλητή, η αυτοσυγκράτηση και η ανεκτικότητα έναντι των αντιρρήσεων που τυχόν προβάλλονται, ώστε αυτός να κρατηθεί σε υψηλό και πολιτισμένο επίπεδο. Κύριο μέσο του διαλόγου –όπως άλλωστε και της επιστήμης γενικά– είναι η πειθώ. Με τον τρόπο αυτόν προωθείται η έρευνα και προσεγγίζεται η αλήθεια ταχύτερα και ασφαλέστερα. Ανοίγει συνεπώς απεριόριστες δυνατότητες προς αναζήτηση –και μερική έστω ανεύρεση– της αλήθειας καθώς και γεφύρωση των αντιμαχομένων απόψεων προς αμοιβαίο όφελος.

Γεννάται όμως εύλογα το ερώτημα, κατά ποιο συγκεκριμένο τρόπο ευνοείται με τη μέθοδο αυτή η επίλυση των διαφορών και των διενέξεων ανάμεσα στα κράτη. Όταν οι ενδιαφερόμενοι θελήσουν να καθίσουν στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων, έχει ήδη συντελεστεί το πρώτο μεγάλο βήμα προς το εμπρός, αφού προϋποτίθεται ότι κατ' αρχήν υπάρχει εκ των προτέρων η πολιτική βούληση για δίκαιη και βιώσιμη λύση των προβλημάτων. Η επιτυχία ή μη εξαρτάται από το κατά πόσο οι διαλεγόμενοι παραμένουν άκαμπτοι και εμμένουν στις προειλημμένες θέσεις τους ή είναι ανοιχτοί στη συζήτηση και διατίθενται να ανταποκριθούν στις λογικές απαιτήσεις των άλλων ή να προβούν σε αμοιβαίες υποχωρήσεις.

3. Ο φανατισμός και η αλαζονεία της δύναμης ως εμπόδια του διαλόγου

Όταν αποφεύγεται ο διάλογος, περιορίζονται στο ελάχιστο οι δυνατότητες για

ειρηνική διευθέτηση των διαφορών. Η άρνηση αυτή υποκινείται είτε από την αλαζονεία της δύναμης και της εξουσίας είτε από την εσφαλμένη εντύπωση, ότι μόνο αυτοί κατέχουν την αδιαμφισβήτητη αλήθεια, είτε από λόγους δημαγωγίας. Υποδαυλίζεται δε ενίοτε από φλογερό πατριωτισμό ή εθνικό, πολιτικό και θρησκευτικό φανατισμό, με αποτέλεσμα ορισμένοι κυβερνητικοί ιθύνοντες —κατ' εξοχήν αρμόδιοι και υπεύθυνοι— να μη διαπραγματεύονται με επιτετραμμένους άλλων χωρών σοβαρά εθνικά θέματα, έχοντας ως δεδομένο, ότι το δίκαιο είναι ολοφάνερα με το μέρος τους. Αυτή η στάση όμως δεν είναι μόνο στείρα αλλά και επικίνδυνη, επειδή σε περίπτωση που και η άλλη πλευρά επιδείξει την ίδια ανελαστική και αλύγιστη συμπεριφορά, απομακρύνονται ουσιαστικά οι ελπίδες τακτοποίησης δια της διπλωματικής οδού της εκάστοτε ανακύντουσας υπόθεσης και διανοίγονται πιθανότητες για μετωπική σύγκρουση με όλες τις οδυνηρές συνέπειες.

Αυτοί, που παρακάμπτουν και αποκρούουν με διάφορες προφάσεις και υπεκφυγές τον εποικοδομητικό διάλογο δείχνοντας σκληρή και άτεγκτη στάση, είναι συνήθως οι ισχυροί και οι οϊηματίες, δηλαδή εκείνοι που νομίζουν πως τα ξέρουν όλα και δεν είναι διατεθειμένοι να απεμπολήσουν τάχα τα προαιώνια κυριαρχικά δικαιώματα της πατρίδας τους. Αυτό γίνεται είτε από κοντόφθαλμη πολιτική και στενό εθνικιστικό πνεύμα είτε από εξυπηρέτηση μικροκομματικής σκοπιμότητας και στείρας δημοκοπίας. Οι υπεύθυνοι με τους μελίρρυτους λόγους, τις παραπλανητικές και ψευδείς υποσχέσεις, προβάλλουν το θελκτικό μεν πλην ολέθριο δέλεαρ της ανυποχώρητης προάσπισης των εθνικών κατακτήσεων. Ο διάλογος ωστόσο είναι απαραίτητο να γίνεται σε κάθε περίπτωση, ώστε να δοθεί στα ενδιαφερόμενα κράτη η ευκαιρία να εκθέσουν ψύχραμα και να τεκμηριώσουν τις απόψεις τους, ώστε να αποσαφηνιστούν τα σκοτεινά σημεία. Αποτέλεσμα αυτού είναι να συναχθούν κατά το δυνατόν ορθότερα συμπεράσματα, με το να αναγνωρισθούν τα σφάλματα απ' όλες τις πλευρές.

Οι διαθέτοντες στρατιωτική υπεροχή διαπραγματεύονται συνήθως από θέσεως ισχύος ή αδιαφορούν και περιφρονούν το διάλογο με τους αντιπάλους τους, επειδή νομίζουν ότι τα οφέλη, που ενδεχομένως θα αποκομίσουν απ' αυτόν, είναι κατά πολύ μικρότερα από εκείνα που θα χάσουν, αν τον αποδεχτούν, αφού είναι η κυρίαρχη δύναμη με την ισχύ των όπλων. Οι ενέργειές τους χαρακτηρίζονται από τους ίδιους νόμιμες, ηθικές και δίκαιες, ενώ των αντιπάλων άδικες, ανήθικες, παράνομες και τρομοκρατικές. Ο διάλογος τίθεται σε εύκρινέστερη βάση, όταν τα διαλεγόμενα μέρη διαθέτουν ισορροπία δυνάμεων και γίνεται αισθητό το αντίπαλο μέρος. Οι δυνατοί όμως πρέπει να υπολογίζουν με το ενδεχόμενο, ότι στο μέλλον μπορεί να απολέσουν τη δύναμή τους· οφείλουν δε να μην ξεχνούν ότι κάποτε οι ίδιοι, όντες ανίσχυροι και εγκαταλελειμμένοι στην καλή θέληση των ισχυρών, είχαν περιπέσει σε δεινή και αξιοθρήνητη θέση. Η ιστορία του ανθρώπινου γένους είναι

πολυκύμαντη και γεμάτη παλινδρομήσεις που εκφράζονται με πολύ πετυχημένο τρόπο στον *Ερωτόκριτο* του Βιτζέντζου Κορνάρου:⁶

«Του κύκλου τα γυρίσματα που ανεβοκατεβαίνουν
και του τροχού που ώρες ψηλά κι ώρες στα βάθη παίζουν
και του κτιρού τ' αλλάματα που αναπατημό δεν έχουν
μα στο καλό κι ες το κακό περιπατούν και τρέχουν».

4. Ηθικότητα, αυτογνωσία και διάλογος

Αυτοί, με το να ενεργούν κατά τέτοιο τρόπο, πέφτουν σε ανηθικότητα, επειδή παραβαίνουν την πρακτική προσταγή του Καντ: «Πράττε έτσι, ώστε να χρησιμοποιείς την ανθρωπότητα τόσο στο πρόσωπό σου όσο και στο πρόσωπο κάθε άλλου ανθρώπου πάντα ταυτόχρονα ως σκοπό και ποτέ ως μέσο»⁷. Οι πράξεις των ανθρώπων αυτών δεν βρίσκονται σε συμφωνία με τον καθολικό νόμο: «Οφείλω να ενεργώ πάντα κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να μπορώ να θέλω να γίνει ο υποκειμενικός μου γνώμονας ένας καθολικός νόμος»⁸. Λαοί, που αγωνίζονται για την εθνική ανεξαρτησία, τη θρησκεία και την προάσπιση στοιχειωδών ανθρώπινων δικαιωμάτων και ζητούν διάλογο με τους δυνάστες, δύσκολα μπορούν να χαρακτηριστούν τρομοκράτες. Αυτοί επανίστανται ενάντια στη βάρβαρη υποδούλωση και τη στυγνή εκμετάλλευση.

Οι ισχυροί, που χωρίς διάλογο θέλουν να επιβάλλουν τη γνώμη τους, φαίνεται πως δεν λαμβάνουν σοβαρά υπόψη τους τι τους επιφυλάσσει στο μέλλον η τύχη (κοινή γάρ ή τύχη και τό μέλλον άόρατον) και ότι υπάρχει παγκόσμια αλληλεξάρτηση, καθολικό αίσθημα δικαίου και κατακραυγή. Ο καθένας μας έχει ανάγκη από τον άλλο όσο ασήμαντος και αν μας φαίνεται πως είναι. Άλλωστε ο Χριστός μίλησε γι' αυτούς τους μικρούς (τους ελάχιστους)⁹. Η ενέργεια λοιπόν αυτή δεν είναι ηθική ούτε από φιλοσοφική ούτε από χριστιανική άποψη. Ωστόσο, παρά τις όποιες θεωρητικές αναλύσεις και επιστημονικές τεκμηριώσεις για ηθική δεοντολογία, επικρατούν πολλές φορές ακραίες θέσεις και εκτελούνται ενέργειες βασιζόμενες κυρίως στη στρατιωτική, οικονομική, πολιτική κ.ά. υπεροχή. Διατηρεί δηλαδή ακόμα και σήμερα την επικαιρότητά της η πριν από δύομισυ περίπου χιλιετηρίδες φράση του Θρασύμαχου: «Δίκαιο είναι το συμφέρον του ισχυρότερου»¹⁰.

Κύριο όργανο του διαλόγου —όπως ειπώθηκε και παραπάνω— είναι η πειθώ. Η αποτελεσματικότητά της όμως αποτελεί σε τελευταία ανάλυση πελώριο πρόβλημα, αφού είναι δυνατόν στη διαλεκτική, που αποτελεί την πιο υψηλή μορφή του διαλόγου, να ισχύουν ως αληθινές ακόμα και φαινομενικά αντιφατικές προτάσεις. Εφόσον μπορούν να προσκομισθούν και από τις δύο πλευρές καλά τεκμηριωμένα επιχειρήματα, αμφιβάλλει κανείς για την ορθότητα μιας συγκεκριμένης άποψης

και καταλήγει μοιραία στην απορία. δηλαδή την απορητική διαλεκτική, τη γνησιότερη έκφραση της φιλοσοφικής μεθόδου¹¹. Ο Σωκράτης χαρακτηρίστηκε από το Μαντείο των Δελφών ο σοφότερος της εποχής του, επειδή όπως δεν γνώριζε, έτσι δεν ενόμιζε ότι γνώριζε. σε αντίθεση με τους άλλους, οι οποίοι ενώ δεν ήξεραν τίποτε, νόμιζαν ότι ήταν παντογνώστες. Ο ίδιος -έχοντας βαθιά επίγνωση της άγνοιάς του- όχι μόνον απορούσε, αλλά έκανε και τους άλλους να βρίσκονται σε αμφιβολία, αβεβαιότητα και αμηχανία¹². Αφού όμως -όπως ορθά παρατηρεί ο Αριστοτέλης-¹³ σκοπός της πολιτικής δεν είναι τόσο η γνώση αλλά η πράξη, καθίσταται αναγκαίο να ληφθούν ορισμένες πολιτικές αποφάσεις. Πρέπει δηλαδή να γίνει υπέρβαση της απορίας, ώστε να καταλήξουν οι κυβερνητικοί παράγοντες και οι επιφορτισμένοι με την ευθύνη διεξαγωγής του διαλόγου σε ορισμένα συγκεκριμένα συμπεράσματα, τα οποία αργότερα θα υλοποιηθούν με τις απαραίτητες βέλτιστα βελτιώσεις, που θα αποκρυσταλλωθούν από μια καλόπιστη και εποικοδομητική δημόσια κριτική.

5. Διαφορετικά κριτήρια κατά την επιχειρηματολογία

Πώς όμως είναι δυνατόν να επιτευχθεί αυτή η ποθητή προσέγγιση απόψεων μακριά από προκαταλήψεις, πάθη και μισαλλοδοξία, όταν παρεμβάλλονται σχεδόν ανυπέρβλητα εμπόδια στην πορεία του διαλόγου; Αξιοσημείωτο είναι ότι λαμβάνουν χώρα πολλές φορές μακρές και επίπονες διαπραγματεύσεις. Η σοβαρότερη δυσκολία για την επίτευξη οριστικής συμφωνίας και επομένως συνδιαλλαγής των αντιμαχομένων πλευρών έγκειται στο μοναδικό μέσο που διαθέτει ο διάλογος, δηλαδή στην πειθώ. Η εγκυρότητά της συχνά αμφισβητείται και διασαλεύεται, το έδαφός της υποχωρεί, ώστε να κρημνίζονται και τα τελευταία ερείσματα που θα μας βοηθούσαν να αντιληφθούμε την ορθότητα ή μη των πράξεών μας. Τα επιχειρήματα δεν επινοούνται μόνο επί τη βάσει των αρχών της τυπικής λογικής αλλά κυρίως του τρόπου αντίληψης της πραγματικότητας από τον καθένα. Αυτό όμως δεν εξασφαλίζει ενιαίο κριτήριο τοποθέτησης στα διάφορα προβλήματα, αλλά προσφέρει διευρυμένο φάσμα πολλαπλότητας και πολυσχιδότητας μέτρων κρίσης.

Αιτία όλης αυτής της κατάστασης δεν είναι το κύρος ή η ορθότητα των επιχειρημάτων αλλά τα διαφορετικά κριτήρια, πάνω στα οποία αυτά βασίζονται. Όταν δηλαδή οι συνομιλητές ξεκινούν από ανόμοιες προϋποθέσεις, είναι φυσικό και εύλογο, να καταλήγουν σε ανάλογα συμπεράσματα. Αυτό έδειξε ο Πλάτων περίτρανα στο δεύτερο μέρος του διαλόγου του «Παρμενίδης», όπου έχοντας ως αφετηρία αντίθετες και μάλιστα αντιφατικές υποθέσεις, εξάγει αντιφατικά συμπεράσματα τόσο μεταξύ των υποθέσεων όσο και μέσα σε κάθε μια απ' αυτές¹⁴. Για να επέλθει γεφύρωση του χάσματος και συμβιβασμός των διεστώτων, πρέπει παράλληλα με

τις λογικές αρχές να επικρατήσει και η *ορθή προαίρεση* του Αριστοτέλη¹⁵, το πνεύμα *θυσίας* που ευαγγελίζεται ο Γιάσπερς¹⁶, και η *καλή θέληση* του Καντ, που αποτελεί το θεμέλιο λίθο κάθε ηθικής και την προϋπόθεση, για να γίνει κανείς «άξιος ευτυχίας»¹⁷. Συμπερασματικά, μπορεί να λεχθεί ότι ένας καλόπιστος και καλοπροαίρετος διάλογος μπορεί να βοηθήσει κατά τον καλύτερο τρόπο στη διάλυση παρεξηγήσεων και την εξομάλυνση των διαφορών, παρά τις όποιες δυσκολίες που θα προκύψουν.

Από τη γενική αρχή, ότι όλα τα θέματα μπορούν να γίνουν αντικείμενο διαλόγου και κατ' επέκταση διαλεκτικής, δεν πρέπει να εξαιρεθεί ούτε η ίδια, αφού σύμφωνα με αυτή για το ίδιο ζήτημα είναι εύλογες αντίθετες απόψεις. Έτσι μπορεί να υποστηριχτεί ότι ο διάλογος είναι ενίοτε αρνητικό στοιχείο. Την άποψη αυτή διατύπωσε πρόσφατα ο πρώην Γενικός Γραμματέας του ΟΗΕ Χαβιέρ Πέρες ντε Κουέγιαρ, ο οποίος είπε ότι οι άνθρωποι πρέπει να αντιληφθούν ότι η «σιωπηρή μέθοδος είναι αποτελεσματικότερη από τον ανοιχτό διάλογο με παρατηρητή την κοινή γνώμη»¹⁸.

6. Ο διάλογος ως θεμελιώδες στοιχείο της δημοκρατίας

Μπορεί μάλλον να υποστηριχτεί ανεπιφύλακτα ότι ο διάλογος είναι θεμελιώδες στοιχείο της δομής του δημοκρατικού πολιτεύματος, επειδή η διεξαγωγή του απαιτεί επιχειρήματα και αντεπιχειρήματα, λόγο και αντίλογο, ανοχή, καρτερία, υπομονή και προ πάντων σεβασμό της προσωπικότητας του άλλου στα πλαίσια βέβαια της ελευθερίας του λόγου και της σκέψης. Η *ισηγορία*, δηλαδή η παρηγορία και η ίση ελευθερία έκφρασης καθώς και η *ισοπολιτεία* (με την οποία συνδέονται στενά η *ισονομία* και η *ισοδικία*), δηλαδή η ισότητα πολιτικών δικαιωμάτων, αποτελούν στέρεα βήθρα της δημοκρατίας. Η παροχή ίσων ευκαιριών (ως προς την άσκηση της πολιτικής εξουσίας και την αγορά) προδιαγράφουν τις δυνατότητες και την προοπτική του διαλόγου, ο οποίος αποτελεί τον ιστό της κοινωνικής συνοχής, την προϋπόθεση ομαλής διεύθετης των διαφορών και ευνοϊκό όρο για την ανάπτυξη φιλίας και συνεργασίας ατόμων και λαών και την εδραίωση της ειρήνης. Τα αποτελέσματα του διαλόγου συνιστούν πρωταρχική πηγή έγκυρου ετεροκαθορισμού, δηλαδή του επηρεασμού της βούλησης του ατόμου από εξωγενείς παράγοντες. Ο βαθμός και η έκταση του αυτοκαθορισμού, δηλαδή της ενεργητικότητας του ατόμου σύμφωνα με τη θέλησή του, περιχαρακώνουν το περιεχόμενο της ανθρώπινης δραστηριότητας και θέτουν όρια στην προσωπική ελευθερία, η οποία είναι εφικτή σε όλα σχεδόν τα καθεστώτα. Κάθε πολίτευμα, αφήνει στο ζωντανό άνθρωπο έστω ελάχιστα περιθώρια ελευθερίας, τα οποία έχουν την αφετηρία τους στη βούληση κάθε ατόμου.

Οι απογοητεύσεις και οι λύπες, που συχνά ο διάλογος συνεπιφέρει, πιστοποι-

ούν απλώς τις δυσκολίες που συνεπάγεται λόγω των ενίοτε παράλογων προβαλλομένων αξιώσεων. Για να οδηγήσει δε στην ποθητή συναίνεση, τη σύγκλιση και την προσέγγιση των δισταμένων απόψεων, πρέπει να είναι καλόπιστος και απροκατάληπτος, πράγμα που προϋποθέτει ήπιο πολιτικό και κοινωνικό κλίμα, καθώς και άρνηση του φανατισμού και της αδιαλλαξίας σ' έναν ανένδοτο αγώνα, ο οποίος συχνά οδηγεί στην πόλωση, τη σύγκρουση, την τυφλή βία και σε κάθε είδους ακρότητες. Κατ' εξαίρεση σε περιπτώσεις ανώμαλων καταστάσεων το πείσμα και η ισχυρογνωμοσύνη δεν αποτελούν ίσως τόσο μελανά σημεία αθέμιτης πάλης. Η «καλή θέληση» του Καντ και η «αγαθή προαίρεση» του Αριστοτέλη συγκροτούν την κορωνίδα της πεμπτουσίας και της υφής του διαλόγου. Η διάπλαση όμως ατόμων με εντιμότητα, πολιτική ωριμότητα και ηθική υπευθυνότητα –πράγματα που αποτελούν αναγκαίο όρο ομαλής λειτουργίας των θεσμών της δημοκρατίας και ενισχυτικό παράγοντα της ευημερίας– είναι κατ' εξοχήν έργο της παιδείας, η οποία εκτός των άλλων, επειδή λειτουργεί ως ασπίδα και καταλύτης κατά της ολοένα αυξανόμενης έκλυσης των ηθών και της εντεινόμενης κρίσης των αξιών¹⁹, πρέπει να τυγχάνει της αμέριστης συμπαράστασης της πολιτείας· αυτή γονιμοποιεί τις συνειδήσεις και εξαιρεί την ανθρώπινη υπόσταση σε αιθέρια ύψη. Η μεταρσίωση του πνεύματος κατέστη για πρώτη φορά δυνατή στην Ελλάδα, το λίκνο της δημοκρατίας και την κοιτίδα του πολιτισμού, και συμπορεύτηκε με την ανάταση και τη γαλήνη της ψυχής κατά τις εναγώνιες θρησκευτικές αναζητήσεις στον υψιπετή θρόνο των Ολύμπιων θεών, και αργότερα στο ζωοποιό πνεύμα του Χριστιανισμού.

Τίθεται ωστόσο το ερώτημα, κατά πόσο ο διάλογος καταλήγει συνεχώς σε θετικό αποτέλεσμα και αν αυτό– εκεί όπου σημειώνεται – υλοποιείται πάντοτε. Πρέπει να ομολογηθεί ότι είναι φυσικό, ο διάλογος να μην οδηγεί πάντοτε σε αίσιο τέλος, επειδή δεν ευοδώνονται κατ' ανάγκην όλες οι προσπάθειες του ατόμου, αφού τίθενται όρια στην επιτυχία των ανθρώπινων δραστηριοτήτων. Αλλά ούτε και τα συμπεράσματά του πραγματοποιούνται πάντοτε, επειδή παρεμβάλλεται το χάσμα ανάμεσα στην θεωρία και την πράξη. Πολλές φορές εκδηλώνονται αγαθές προθέσεις των ανθρώπων για συνεννόηση· όταν όμως επίκειται η υλοποίηση των ευημερών αποφάσεων, παρατηρείται καμιά φορά υπαναχώρηση και αθέτηση των υποσχημένων, επειδή υπό το φως νέων δεδομένων ενδέχεται ν' αλλάξει κανείς γνώμη ή (εξαιτίας οποιουδήποτε κωλύματος) αδυνατεί να προβεί στην εκπλήρωση των επαγγελιών και των δεσμεύσεών του. Πάντως, ακόμα και σ' αυτές τις όχι σπάνιες περιπτώσεις, ο διάλογος είναι προτιμότερος παρά η αποποίηση του, επειδή μ' αυτόν γίνεται αλληλοενημέρωση και αναπτύσσεται επιχειρηματολογία απ' όλα τα ενδιαφερόμενα μέρη. Για το λόγο αυτόν η διηνεκής ενθάρρυνση και ενίσχυση του αποτελεί χρέος τουλάχιστον όσων αντιλαμβάνονται τη σημασία του για την πρόοδο και την ευημερία των λαών.

7. Η αντικειμενικότητα του διαλόγου

Ο διάλογος –όπως είδαμε– μπορεί να ευδοκιμήσει καλύτερα στη δημοκρατία, όπου κατοχυρώνεται το ύψιστο αγαθό της ελευθερίας και γίνεται σεβαστή η ιδέα των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Οφείλουν ωστόσο οι διαλεγόμενοι, να έχουν επίγνωση των ορίων της νοητικής ικανότητας και της θέλησης του ανθρώπου. Κι αυτό γιατί κέντρο αναφοράς και σημείο τριβής κατά το διάλογο είναι πάντα οι υποτιθέμενες αξίες, για τις οποίες αγωνίζεται κανείς και –όχι σπάνιες φορές– θυσιάζεται. Πρέπει όμως να διαλογιστεί ταυτόχρονα κατά πόσο αυτές παραμένουν αναλλοίωτες και άφθαρτες στη ροή των αιώνων ή έχουν έντονο το στοιχείο της υποκειμενικότητας. Η διαχρονική ισχύ της αξίας εξαρτάται από το κύρος της γνώσης γενικά και ειδικότερα σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Αν η αλήθεια φέρει τη σφραγίδα της υποκειμενικότητας και της αμφιβολίας, αποτελεί ανακόλουθο σχήμα το να αποδίδεται πλήρης αντικειμενικότητα στις αξίες. Με το πρίσμα αυτό οι φράσεις «κατ' αξίαν» και «παρ' αξίαν»²⁰ μόνο σχετική και ατελή αντικειμενικότητα μπορούν να έχουν. Αυτές προσλαμβάνουν αληθινό περιεχόμενο μόνο στη θρησκεία, όπου αλάνθαστος και αδέκαστος κριτής είναι ο θεός, οποιεσδήποτε ιδιότητες και αν του προσάπτει κανείς. Η παρακάτω δήλωση του Θουκυδίδη στον *Επιτάφιο του Περικλέους*, ότι το πολίτευμα των Αθηναίων εγγυάται την αξιοκρατία, μόνο ως ευχή και επιθυμία μπορεί να εκληφθεί:

«Το πολίτευμα που έχουμε δε γυρεύει να πάρει τους νόμους του από τους ξένους – πιο πολύ είμαστε εμείς το παράδειγμα σε μερικούς παρά ζεσηκώνουμε ό,τι κάνουν οι άλλοι. Το όνομά του, επειδή δε ζούμε στηρημένοι πάνω στους λίγους παρά στους περισσότερους, είναι κυριαρχία του δήμου, δημοκρατία· ωστόσο οι νόμοι, όταν είναι για τις ιδιωτικές τους διαφορές, δίνουν σε όλους τα ίδια δικαιώματα· όσο πάλι για την προσωπική επιβολή, κατά που βλέπουν τον καθένα να προκόβει σε κάτι, όχι από τη σειρά, όσο γιατί είναι ικανός, γι' αυτό τον προτιμούν να πάρει μέρος στα δημόσια πράγματα· ούτε πάλι κανέναν από φτώχεια, κι όταν ακόμα έχει να κάνει κάτι άλλο στην πόλη μας, βρίσκεται εμποδισμένος επειδή του λείπει η κοινωνική επιβολή»²¹.

Η απαίτηση αυτή για αξιοκρατία και απόλυτη αντικειμενικότητα δεν είναι ρεαλιστική, επειδή δε χρησιμοποιούνται πάντα από τους ανθρώπους τα ίδια κριτήρια επιλογής, εξαιτίας ποικίλων παραγόντων. Αυτοί ανάγονται στις διαφορετικές νοοτροπίες και την ανισότητα των ανθρώπων, η οποία κατά το Ρουσό οφείλεται αφενός μεν στη φύση, αφετέρου δε στην κοινωνία²². Έτσι μπορεί να ερμηνευτεί η σύσταση διαφορετικών κομμάτων. Ο Πλάτωνας, νομίζω, έθεσε τα πράγματα σε λογικότερη βάση. Σε παρόμοιο χωρίο του αναφέρει ότι οι Αθηναίοι πάντοτε παραχωρούν τις εξουσίες σ' εκείνους, οι οποίοι τους φαίνονται άριστοι. Έτσι ο μοναδικός όρος για την κατάληψη της αρχής είναι το να φανεί κανείς «σοφός» ή «αγαθός»²³.

Βλέπουμε εδώ ότι υφίσταται διάσταση ανάμεσα στο *είναι* και το *φαίνεσθαι*. Αληθινά όντα κατά τον Πλάτωνα είναι μόνο οι ιδέες, ενώ στον αισθητό τούτον κόσμο υπάρχουν τα φαινόμενα που είναι παροδικά, εφήμερα και αμετάβλητα. Η ίδια περίπου διάκριση σε *φαινόμενα* και *νοούμενα* γίνεται από τον Καντ, το Χάϊντεγερ, το Μπράντλεϋ (Fr. Bradley 1846-1924) και άλλους. Οι περισσότεροι ωστόσο δεν παρέλειψαν να αναδείξουν τις δυσκολίες, που προκύπτουν από τέτοια θεώρηση του κόσμου. Δεν είναι δηλαδή εύκολος αυτός ο διαχωρισμός, αφού προβάλλονται ανυπέρβλητες δυσκολίες στην κατανόηση²⁴. Οι δύο εκφάνσεις της ύπαρξης, του *είναι* και του *φαίνεσθαι*, δηλαδή της οντολογίας και της φαινομενολογίας διατρέχουν όλη σχεδόν την ιστορία του φιλοσοφικού στοχασμού, χωρίς το θέμα να έχει λυθεί οριστικά υπέρ της μιας ή της άλλης άποψης. Ας σημειωθεί εδώ ότι ο Σαρτρ ως προς τη μέθοδο έρευνας χρησιμοποιεί τον όρο «φαινομενολογική οντολογία»²⁵. Αφού λοιπόν η ίδια η υφή της πραγματικότητας είναι περίπλοκη και δυσερμήνευτη, η φυσική κατάληξη του ιδανικού διαλόγου πρέπει να είναι η απορία. Αυτό συνέβαινε πράγματι κατά κανόνα στα πλατωνικά συγγράμματα, όπου αφετηρία και τέρμα της συζήτησης ήταν η αμφιβολία και η αμφισβήτηση.

Επειδή όμως δε ζούμε σ' ένα ιδεατό κόσμο, ώστε να επιτυγχάνουμε πάντα το τέλειο, είμαστε εκ των πραγμάτων αναγκασμένοι να συνθηκολογήσουμε με τις ατέλειες των αποφάσεών μας, τις οποίες συνεχώς παίρνουμε, αφού δεν μπορούμε να μένουμε πάντοτε στο στάδιο της απορίας. Πρέπει ωστόσο να μη μας διαφεύγει ούτε στιγμή ότι η όποια επιλογή μας δεν ήταν η μόνη ορθή. Αν στην εκτίμηση των ιστορικών γεγονότων δεν μπορεί να υπάρξει απόλυτη αντικειμενικότητα²⁶, αυτό κατά μείζονα λόγο πρέπει να συμβαίνει στην καθημερινότητα, αφού μας λείπει η χρονική απόσταση, η οποία θα διασφάλιζε κατά κάποιο τρόπο πιο ψύχραιμη αντιμετώπιση των προβλημάτων και νηφαλιότερη εκτίμηση της κατάστασης.

Λογική συνέπεια της αλήθειας αυτής είναι η αναγκαιότητα εξάλειψης του φανατισμού και η μη υποτίμηση της νοημοσύνης του άλλου. Με το διάλογο σε λογικά πλαίσια ξεφεύγει κανείς από τα στενά όρια του εαυτού του και έρχεται αντιμέτωπος με τον άλλο και τη σκληρή πραγματικότητα, ώστε να λαμβάνει πληρέστερη αντίληψη του περιβάλλοντος κόσμου. Την ευεργετική επίδραση του διαλόγου στις ψυχές των ανθρώπων φαίνεται πως κατενόησε ο Πλάτωνας, αφού έδωσε τη φιλοσοφία του με τρόπο διαλογικό, πράγμα σπάνιο στην ιστορία των ιδεών. Πρέπει να διευκρινιστεί ότι εδώ δεν έχουμε κατ' ουσία διάλογο μεταξύ δύο πραγματικών προσώπων, αλλά ενός μόνον, το οποίο συζητά με τον εαυτό του. Η παρουσίαση της σκέψης γίνεται έτσι αβίαστη και πιο ζωντανή, με αποτέλεσμα αυτός να αποκτά ιδιαίτερη παιδευτική σημασία. Έχει δε περισσότερα στοιχεία αντικειμενικότητας από το μονόλογο, επειδή είναι διυποκειμενικός.

8. Η παιδευτική αξία του διαλόγου

Ο διάλογος –είτε προέρχεται από ένα πρόσωπο (όπως ο πλατωνικός) είτε περισσότερα– ασκεί στην ψυχή του ακροατή έντονη παιδευτική επίδραση, όπως άλλωστε όλα τα συνταρακτικά συμβάντα. Αυτός –σε αντίθεση με το μονόλογο, που είναι πολλές φορές ανιαρός, πληκτικός και μονότονος– διακρίνεται για την ευλυγισία, την πολλαπλότητα, τη ζωντάνια και τις αντιθέσεις, ώστε να δίνει μια πιο αληθινή εικόνα του κόσμου με ζηρρότερα χρώματα. Έτσι διατηρεί αδιάπτωτο το ενδιαφέρον των ακροατών. Η κατανόηση της αλήθειας αυτής συνετέλεσε, ώστε να δίνεται κατά τη διδασκαλία μεγαλύτερη βαρύτητα στο διάλογο παρά στο μονόλογο. Ιδιαίτερα κατά τα τελευταία χρόνια σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης καθίσταται όλο και περισσότερο αισθητή η αναγκαιότητά του προς αποδοτικότερη και ουσιαστικότερη μάθηση.

Παιδεία κατά τον Πλάτωνα είναι η «ολκή» και η αγωγή των παιδιών προς τον «ορθό λόγο»²⁷. Αυτό επιτυγχάνεται καλύτερα και ευκολότερα με τη συμμετοχή και τη συνεργασία του μαθητευόμενου στο παιδευτικό έργο, επειδή το ενδιαφέρον διατηρείται σε υψηλά επίπεδα, οι δε νοητικές και ψυχικές δυνάμεις των μετεχόντων σ' αυτόν βρίσκονται σε συνεχή εγρήγορση. Ο μαθητής συνεπώς δεν παραμένει παθητικός δέκτης μιας ψυχρής μετάδοσης έτοιμων γνώσεων, αλλά και ο ίδιος ζητάει να βρει την αλήθεια, με το να ερευνά, να εξετάζει, να ερωτά και να ελέγχει. Βρίσκεται γενικά σε διαλεκτική μάχη συχνών εναλλαγών επίθεσης και άμυνας, με αποτέλεσμα να σημειώνεται πνευματική ανύψωση και ψυχική καλλιέργεια. Με τον τρόπο αυτόν ο διάλογος αποκτά ένα δραματικό στοιχείο, αφού τα δρώντα πρόσωπα δοκιμάζουν τη διαλεκτική περιπέτεια, ανάλογη με εκείνη των ηρώων της τραγωδίας, η οποία συνίσταται κατά τον Αριστοτέλη σε μεταβολή στο αντίθετο των «πραττομένων»²⁸. Η δοκιμασία των προσώπων του διαλόγου έγκειται στην αμηχανία, στην οποία αυτά περιπίπτουν με τον ειρωνικό Σωκρατικό έλεγχο. Έτσι η παιδεία καθίσταται μια τάση, που διαπερνά όλο τον ανθρώπινο βίο. Ο ίδιος ο Πλάτωνας δέχεται ότι το πολίτευμά του θέλει να είναι «μίμησις του καλλίστου και αρίστου βίου», τον οποίο αποκαλεί «αληθεστάτη τραγωδία». Έτσι τόσο ο ποιητικός όσο και ο φιλοσοφικός λόγος συνιστούν σε τελευταία ανάλυση ένα δράμα αλλά κατά διαφορετικό τρόπο. Οι ποιητές και οι φιλόσοφοι παρά την ταυτότητα του αντικειμένου που εξετάζουν, είναι «αντίτεχνοι και ανταγωνισταί του καλλίστου δράματος», το οποίο τελειοποιείται μόνο με τον αληθινό νόμο²⁹.

Ενώ αντικείμενο της τραγωδίας αποτελούν τα σοβαρά και τα σπουδαία, της κωμωδίας είναι τα γελοία. Οι μορφές αυτές του δράματος βρίσκονται σε αντίθεση μεταξύ τους. Δεν είναι όμως δυνατόν να αποκτήσει κανείς πλήρη γνώση του ενός, χωρίς να γνωρίζει το άλλο, όπως ορθά επισημαίνει ο Πλάτωνας. Στις αντιθετικές

έννοιες, στις οποίες συγκαταλέγονται η τραγωδία και η κωμωδία, απαιτείται παράλληλη γνώση και των δύο. Από τη διαπίστωση αυτή ο Πλάτωνας συνάγει την αναγκαιότητα εκμάθησης εκείνων των «παιγνίων», που προκαλούν το γέλωτα³⁰. (Το τρίτο είδος είναι το λεγόμενο σατυρικό δράμα). Τόσο η τραγωδία όσο και η κωμωδία έχουν διδακτικό σκοπό, αφού επιδιώκεται να δοθούν ορισμένα μηνύματα. Το ένα είναι αναγκαίο συμπλήρωμα του άλλου. Συστατικά στοιχεία του δράματος είναι ο διάλογος και η μίμηση. Αυτά ενυπάρχουν στο φιλοσοφικό έργο του Πλάτωνα, αφού ο ίδιος αποκαλεί την «πολιτεία» του, όπως είδαμε, μίμηση του άριστου βίου. Με την τραγωδία, την κωμωδία και το σατυρικό δράμα ολοκληρώνεται το δράμα της ζωής. Τα τρία αυτά ποιητικά είδη, τα οποία σε τελευταία ανάλυση γίνονται δύο, πραγματεύονται τα σπουδαία και τα γελοία, τα σοβαρά και τα αστεία. Αυτά, μεταφερόμενα στην εκπαίδευση, αποκαλούνται από τον Πλάτωνα «παιδιά» και «παιδεία», δηλαδή παιχνίδι και σπουδή. Ο Σωκράτης διαλεγόταν παίζοντας και σπουδάζοντας³¹. Κλασικό έχει καταστεί το έργο που φέρει τον τίτλο «Το γέλιο» του Γάλλου φιλοσόφου Μπερξόν³².

Η αναγκαιότητα και η χρησιμότητα του γέλιου κατά τη μάθηση τεκμηριώνονται από τον Πλάτωνα και κατ' άλλον τρόπο. Υποστηρίζει συγκεκριμένα ότι, επειδή οι παιδικές ψυχές δεν μπορούν να υποφέρουν για πολύ τη σοβαρότητα και την επιμέλεια (σπουδή), είναι ανάγκη να διανθίζεται το μάθημα με τραγούδια και αστεία. Αυτά δεν είναι αυτοσκοπός αλλά απλώς μέσον, προκειμένου να συντελεστεί η μάθηση ευκολότερα. Κάνει μάλιστα μια παρομοίωση του μαθητή με τον ασθενή. Όπως δηλαδή προσπαθούν να δώσουν στον άρρωστο το κατάλληλο φάρμακο με νόστιμα και γλυκά edésματα, ενώ ό,τι δεν επιτρέπεται να πάρει (πλην όμως τα επιθυμεί) του προσφέρεται με αηδιαστικά φαγητά, έτσι και κατά τη διδασκαλία είναι απαραίτητο το γέλιο. Με τον τρόπο αυτό τα παιδιά συνηθίζουν με ορθό τρόπο να ασπάζονται και να υιοθετούν τα καλά και να αποφεύγουν τα κακά³³.

Αναπόσπαστο λοιπόν στοιχείο της παιδευτικής αξίας του διαλόγου, και συνεπώς συστατικό της διδασκαλίας, είναι και το λεγόμενο *χιούμορ* του δασκάλου, το οποίο θεωρείται ακόμα και σήμερα αναγκαίο για επιτυχή μάθηση, ώστε να αποκαλείται παιδαγωγική αρετή³⁴. Κι αυτό γιατί η χαρά και η λύπη—όπως υποστηρίζει ο Πλάτωνας—είναι πρωταρχική αίσθηση και βασικό κριτήριο ενεργειών των παιδιών. Με βάση αυτές δημιουργούνται η αρετή και η κακία στην παιδική ψυχή. Η κατάκτηση δε της αρετής ονομάζεται αληθινή παιδεία. Με τα αισθήματα λοιπόν της χαράς και της λύπης, του μίσους και της φιλίας, τα παιδιά πρέπει να εθίζονται ορθά, πριν ακόμα αποκτήσουν λογικό. Όταν αργότερα, που θα ενηλικιωθούν, διαπιστωθεί ότι αυτά έχουν γίνει με ορθό τρόπο, αυτό θα σημαίνει ότι ο λόγος συμφωνεί με τη συνήθεια αυτή. Τότε θα πρόκειται για αληθινή παιδεία, αφού οι νέοι θα έχουν εγκολλωθεί την αρετή³⁵.

Οι παιδαγωγικο-φιλοσοφικές αυτές θέσεις του Πλάτωνα βρήκαν μεγάλη απήχηση και σε άλλους στοχαστές. Ακόμα μέχρι σήμερα δεν έχουν χάσει την αξία τους. Αναφέρουμε ως παραδείγματα τον Πλούταρχο (50-120 μ.Χ.) και τον Μοντέν (1533-1592). Κατά τον πρώτο είναι ανάγκη να συνηθίζουμε την ψυχή του νέου προς το σωστό, ώστε αυτός να ενθουσιάζεται όταν το πράττει και να νιώθει αποστροφή προς το κακό³⁶. Οι νέοι αισθάνονται ευχαρίστηση και επιδευκνύουν προθυμία να παρακολουθούν τη διδασκαλία των φιλοσόφων, όταν αυτή γίνεται χωρίς μεγάλη σοβαρότητα. Αν το ευχάριστο, η γλυκύτητα και η «κομψότητα» της γλώσσας συνοδεύουν τη διδασκαλία, αυτή γίνεται πιο καρποφόρα³⁷. Στο διάλογο αναπτύσσεται ποικιλία γνώμων, η οποία διεγείρει το ενδιαφέρον και εκπλήττει τον ακροατή³⁸. Οι νέοι πολλά έχουν να ωφεληθούν από τη συζήτηση –ακόμα και αν μερικά τους φαίνονται παράλογα– με την κατάλληλη επεξεργασία, όπως ακριβώς οι μέλισσες βγάζουν το μέλι από τα πιο πικρά άνθη και τα πιο άγρια αγκάθια³⁹. Πρέπει να είναι συνεπώς ανοιχτοί στη συζήτηση, αφού από όλα έχουν να ωφεληθούν. Η μίμηση ως ποίηση και φιλοσοφία, καθιστά τα πράγματα ελκυστικά⁴⁰. Ο Μοντέν τονίζει επίσης τη μεγάλη σημασία του ευχάριστου μαθήματος. Υποστηρίζει λοιπόν ότι η εκπαίδευση πρέπει να γίνεται με «αυστηρή γλυκύτητα» και ότι πρέπει να κεντρίζεται η όρεξη του νέου για τα γράμματα και όχι να προξενείται φρίκη με τη σκληρότητα. Η δημιουργία όρεξης και αγάπης είναι βασικός στόχος της διδασκαλίας⁴¹, επειδή η ψυχή του ανθρώπου δεν κινείται, παρά μόνον αν κινηθεί από άλλον⁴². Το κέρδος της μάθησης είναι να γίνουμε καλύτεροι και γνωστικότεροι⁴³. Αυτή είναι η κύρια ωφέλεια, που αποκομίζουμε απ' αυτήν⁴⁴. Η ρήση «το τερπνόν μετά του ωφελίμου» βρίσκει και στη διδασκαλία εφαρμογή.

§ 26. Κοσμοπολιτισμός

1. Όφελος από την ένωση του κόσμου με ελεύθερη βούληση

1. Ο πολίτης του πλανήτη τούτου με την αλματώδη εξέλιξη της τεχνολογίας – που καθιστά ευχερή την επαφή των λαών– δεν πρέπει και δεν μπορεί να περιορίζεται στα στενά εθνικά και τοπικά όρια, αλλ' οφείλει να έχει ευρύτερη προοπτική και επαφή μ' ολόκληρο τον κόσμο, να γίνει μ' άλλα λόγια κοσμοπολίτης. Ποιοι είναι όμως οι λόγοι –πέρα από την εύκολη επικοινωνία–, που υποχρεώνουν κατά κάποιο τρόπο την ανθρωπότητα να συνεργαστεί σε παγκόσμιο επίπεδο, ώστε να τεθούν τα θεμέλια της επωφελούς συνύπαρξης, της συνδιαλλαγής και της φιλίας σ' ολόκληρη την οικουμένη; Οι βασικότερες αιτίες είναι η παγίωση μιας διαρκούς και μόνιμης ειρήνης και η διεύρυνση της ευημερίας σ' όλα τα κοινωνικά στρώματα. Εκτός τούτου έχει καταστεί σήμερα αναγκαία η ένωση του κόσμου λόγω του νέου τρόπου διαβίωσης του ανθρώπου και των συνθηκών υπάρξεως, που δημιουρ-

γήθηκαν με την τεχνική. Η ωφέλεια της παγκοσμιοποίησης αυτής θα είναι πολλαπλή (οικονομική, πολιτιστική κλπ.).

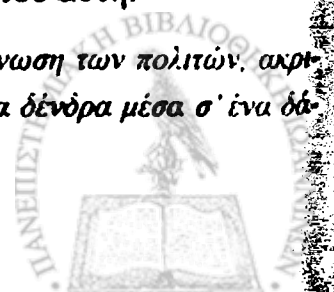
2. Η συνεργασία και η φιλία μεταξύ των κρατών και κατά συνέπεια η συμφωνία ειρήνης –έστω και για περιορισμένο χρονικό διάστημα– ήταν ήδη γνώριμες στην αρχαία Ελλάδα με αφορμή τους Ολυμπιακούς και τους άλλους μεγάλους ιερούς αγώνες, όπως τα Νέμεα, τα Ίσθμια και τα Πύθια. Οι *αμφικτυονίες* δίκαια θεωρούνται η πρώτη αξιόλογη προσπάθεια για τη συγκρότηση υπερεθνικών ενώσεων και η απαρχή κοινού πολιτικού βίου, αφού οι πόλεις συμμετείχαν ισότιμα στη συμπολιτεία. Αυτές ανέπτυξαν βαθιά εθνική συνείδηση, ενώ οι άλλες αποξενώθηκαν από τον υπόλοιπο Ελληνισμό. Για κάθε παράβαση των αρχών της αμφικτυονίας από πόλη μέλος συνασπίζονταν οι άλλες εναντίον της. Πάγια τακτική τους ήταν η τήρηση φιλειρηνικής πολιτικής. Δεν επιτρεπόταν σε καμία ελληνική πόλη να στραφεί εναντίον άλλης ούτε συνέχιση των πολέμων που είχαν ήδη αρχίσει. Απαγορεύονταν επίσης τα τρόπαια της νίκης σε περίπτωση εμφυλίου πολέμου ή εξανδραποδισμού Ελλήνων από Έλληνες.

3. Καθόλη τη μακραίωνη ιστορία της ανθρωπότητας υπήρξαν επιτυχημένες απόπειρες επέκτασης ενός κράτους υπό τη στιβαρά ηγεσία μιας χαρισματικής προσωπικότητας, δηλαδή όχι με την πειθώ, αλλά με τη βία και τη δύναμη των όπλων. Η εξέχουσα αυτή φυσιογνωμία ήταν δεσπόζουσα μορφή στον πολιτικό βίο του τόπου της και λειτουργούσε (με την αίγλη και τη λάμψη του προσώπου) ως μοχλός των ομοεθνών του εναντίον ομόρων λαών. Έτσι δημιουργήθηκαν η ελληνική, η ρωμαϊκή, η βυζαντινή, η οθωμανική, η γαλλική, η αγγλική και η γερμανική αυτοκρατορία. Όλες αυτές οι ηγεμονίες, παρόλο που ακτινοβολούσαν για αρκετό χρονικό διάστημα, τελικά με τη συσσώρευση πελώριων προβλημάτων κατέρρευσαν και διαλύθηκαν, επειδή στηρίχτηκαν στη βία και επιβλήθηκαν δια πυρός και σιδήρου. Δεν συνεστήθησαν δηλαδή με τη συγκατάθεση και τη συναίνεση των λαών, η οποία να είναι προϊόν της ελευθερίας της βουλήσεώς των. Η «ρωμαϊκή ειρήνη» (*pac romana*) είχε επιβληθεί δια πυρός και σιδήρου.

2. Λόγοι που συνηγορούν στη συνεργασία

Ο Καντ για πρώτη ίσως φορά στην ιστορία της φιλοσοφικής σκέψης συνέλαβε την ιδέα μιας παγκόσμιας ιστορίας με πρίσμα κοσμοπολιτικό. Θεώρησε δηλαδή αναγκαία την πολιτική ένωση του κόσμου, η οποία θα εξυπηρετούσε σε ύψιστο βαθμό την εδραίωση και παγίωση της ειρήνης. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το επιχείρημα, με το οποίο προσπαθεί να τεκμηριώσει την άποψή του αυτή:¹

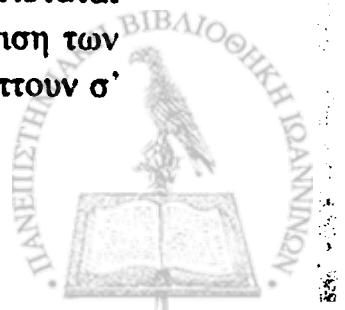
«Μόνο σ' ένα τέτοιο συγκρότημα, σαν εκείνο που είναι η συνένωση των πολιτών, ακριβώς οι ίδιες κλίσεις εκδηλώνονται με τον καλύτερο τρόπο: όπως τα δένδρα μέσα σ' ένα δά-

σος που, ακριβώς επειδή το καθένα προσπαθεί να πάρει από τα άλλα αέρα και ήλιο, αναγκάζονται αμοιβαία να αναζητούν και τα δύο αυτά πράγματα πάνω από την κορυφή τους και με αυτόν τον τρόπο αποκτούν μια ωραία ίσια αύξηση ενώ αντίθετα, εκείνα που ζώντας ελεύθερα και χωρισμένα το ένα από το άλλο απλώνουν τα κλαδιά τους όπως τους αρέσει, μεγαλώνουν ανάπηρα, λοξά και στραβά».

Με το ίδιο περίπου πνεύμα επιχειρεί ο Έγγελος διεξοδική διαπραγμάτευση μιας φιλοσοφικής παγκόσμιας ιστορίας². Κατά τον Γιάσπερς η ενότητα της ανθρωπότητας βασίζεται κυρίως στο γεγονός, ότι ο πλανήτης μας έχει όρια και ο χώρος του μπορεί να κατακτηθεί· στηρίζεται ακόμα στη δυνατότητα συνειδησιακής επικοινωνίας όλων των ανθρώπων μεταξύ τους³. Σ' όλη αυτή την προσπάθεια η φιλοσοφία έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο και χρησίμευσε στον αγώνα για στενότερη επαφή Ανατολής και Δύσης σε μια περίοδο, κατά την οποία ο ελληνικός πολιτισμός άρχισε να εξαπλώνεται ανατολικά με τη σφριγηλότητα και τη ζωογόνο πνοή του ακαταπόνητου στρατηλάτη και εμψυχωτή Μεγάλου Αλεξάνδρου ή πιθανώς ακόμα νωρίτερα⁴.

Σήμερα, στο λυκόφως του εικοστού αιώνα και στο λυκαυγές της τρίτης χιλιετηρίδας, έχουν διαμορφωθεί εντελώς νέες συνθήκες ανθρώπινης διαβίωσης. Αποτέλεσμα του γεγονότος αυτού είναι να υψώνονται αθρόες φωνές, που συνηγορούν στην πολιτική ένωση του κόσμου, η οποία θεωρείται αδήριτη αναγκαιότητα. Ο επιφανής Έλληνας φιλόσοφος Κορνήλιος Καστοριάδης, που ζει και διαπρέπει στην Εσπερία, είναι θερμός υποστηρικτής και υπέρμαχος της ιδέας αυτής με ευλογφανή επιχειρήματα. Η σκέψη του κινείται στα παρακάτω πλαίσια. Ο στοχαστής επισημαίνει ότι είναι μάλλον αδύνατο να επιλυθούν αποτελεσματικά τα μεγάλα προβλήματα που κατατρύχουν τον κόσμο (όπως για παράδειγμα η διατάραξη του οικοσυστήματος) χωρίς ενιαία παγκόσμια κυβέρνηση, η οποία θα δώσει τις κατευθυντήριες γραμμές και θα συντονίσει τις ενέργειες. Τα δάση που καίγονται στην Ελλάδα αφορούν όλη την υφήλιο, αφού στερούν τον πλανήτη μας από μεγάλη ποσότητα οξυγόνου. Οι πετρελαιοκηλίδες, που ρυπαίνουν διάφορες θάλασσες, προκαλούνται συνήθως από διαρροή και ναυάγια δεξαμενοπλοίων πιθανώς υπό ξένη σημαία ή καταστροφή και πυρπόληση πετρελαιοπηγών. Η ζημιογόνα όξινη ή μαύρη βροχή, που πέφτει σε μια χώρα, πιθανόν να προέρχεται από άλλη. Η διακίνηση ναρκωτικών, το εμπόριο όπλων και η τυφλή βία έχουν διεθνείς διασυνδέσεις. Ως αιτία δε υποδούλωσης της αρχαίας Ελλάδας στον τότε βασιλιά της Μακεδονίας Φίλιππο, στους Ρωμαίους ή στους Πέρσες αναφέρεται συχνά η διαίρεσή της σε μικρά κρατίδια χωρίς πολιτική ενότητα και ενιαία διοίκηση. Σήμερα καθίσταται αναγκαίο να υπάρξει διεθνής συνεργασία για αποτελεσματική αντιμετώπιση των φλεγόντων ζητημάτων, αφού τόσο τα αίτια όσο και η θεραπεία τους εμπίπτουν σ'

ένα παγκόσμιο πλέγμα αλληλεξάρτησης, αλληλεπίδρασης και αλληλοβοήθειας. Διεισδυτικές είναι οι αναλύσεις του Καστοριάδη πάνω στο επίμαχο αυτό θέμα:

«Είναι αστειό να σκέπτεται κανείς ότι μπορεί να υπάρξει μια οποιαδήποτε απάντηση σε οικολογικά προβλήματα σε επίπεδο εθνικό ή έστω και ηπειρωτικό. Είναι καθαρά παγκόσμιο το πρόβλημα, όπως εξίσου παγκόσμιο είναι το πρόβλημα του τρίτου κόσμου. Δεν μπορούν να λυθούν παρά μέσα σε προοπτική παγκόσμια της κάθε χώρας, και που θα συνεπαγόταν μια τεράστια, άλλου είδους συμμετοχή των λεγόμενων ανεπτυγμένων χωρών, που δεν μπορεί να γίνει μέσα σε εθνικά πλαίσια και ασφαλώς δεν θα μπορέσει ποτέ να γίνει, όσο ο σημερινός άνθρωπος εξακολουθεί να διατηρεί την ίδια νοοτροπία, δηλαδή να τα βγάλω πέρα εγώ κι εσύ, να γίνει ό,τι γίνεται»⁵.

3. Μορφές οικουμενικής ένωσης

Το πρόβλημα που τίθεται τώρα είναι, ποια πολιτειακή μορφή ενδείκνυται να προσλάβει η ένωση του κόσμου. Θα προχωρήσουμε στην ίδρυση ενός παγκόσμιου κράτους ή στη σύσταση ομοσπονδίας; ο Γιάσπερς, που μελέτησε σε βάθος το θέμα αυτό, κατέληξε στο συμπέρασμα, ότι το παγκόσμιο κράτος θα ήταν η καλύτερη λύση, επειδή θα συνέβαλε στη δημιουργία μιας τέλειας ανθρωπότητας. Αυτή όμως την εκδοχή, την θεωρεί προς το παρόν τουλάχιστον ανθρωπίνως αδύνατη. Ως προσηφορότερη δυνατή διέξοδο εκλαμβάνει τη συγκρότηση μιας οικουμενικής ομοσπονδίας ή συμπολιτείας⁶. Οι λόγοι, που τον οδήγησαν σ' αυτό το συμπέρασμα είναι ότι μόνον τα ελεύθερα κράτη μπορούν να προσχωρήσουν στον παγκόσμιο οργανισμό αυτού του τύπου. Δεδομένου όμως ότι δεν έχει ακόμα επιτευχθεί καθολική ελευθερία, δεν μπορεί να γίνει αυτός ο διακανονισμός, αφού κατ' ανάγκη ορισμένα θα μείνουν απ' έξω. Ο Γιάσπερς κάνει την υπόθεση, ότι και στην περίπτωση ακόμα που όλα τα κράτη θα ήταν ελεύθερα, πάλι η επιδίωξη τέτοιας ρύθμισης θα ήταν χίμαιρα και επικίνδυνο πράγμα, αν γινόταν κατορθωτή, διότι κάθε κυβέρνηση –πολύ δε περισσότερο πρόσωπο– που συγκεντρώνει στα χέρια της όλες τις εξουσίες και δικαιοδοσίες, εκμηδενίζει ολίγο κατ' ολίγο την έννοια της ελευθερίας. Και τούτο διότι η πολιτική ελευθερία δεν είναι δυνατόν να διατηρηθεί παρά μόνο σε μια ασταθή μεν αλλά συνεχή ισορροπία δυνάμεων. Οι άνθρωποι (ακριβώς επειδή είναι άνθρωποι) έχουν ανάγκη ελέγχου και μέτρου, ώστε να καθορίζουν τα «μη υπερβλητά όρια». Αυτό επιτυγχάνεται, μόνον όταν μια «πιθανή βία» συγκρατείται και αναχαιτίζεται από μια άλλη, πράγμα που σημαίνει ότι πρέπει να υπάρχουν περισσότερες από μια αστυνομικές δυνάμεις ανεξάρτητες απ' αλλήλων. Κατά τον Γιάσπερς δεν είναι δυνατόν να συσταθεί και να οργανωθεί παγκόσμιο κράτος, το οποίο –αδιαφορών για τις ιδιαίτερες δομές των κρατών και τις μορφές διαβίωσης των– θα έδινε επιφανειακή ισότητα και στις φυσικές ακόμα ανισότητες⁷. Διακρίνει

συνεπώς δύο βαθμίδες διακυβέρνησης: 1) τη συμπολιτεία των ελευθέρων λαών, και 2) την ένωση όλων των λαών στα πλαίσια ενός «οικουμενικού πολιτικού δικαίου». Και στις δύο περιπτώσεις προέχει η διατήρηση της ειρήνης⁸.

Οι απόψεις αυτές του Γερμανού φιλοσόφου, παρόλο που φαίνονται ικανοποιητικά τεκμηριωμένες, περιέχουν ίσως κάποια δόση υπερβολής. Έχει δίκιο στο ότι το παγκόσμιο κράτος είναι ανώτερη και καλύτερη μορφή διακυβέρνησης (επειδή διαθέτει περισσότερη συνοχή και ευελιξία) από τη συμπολιτεία, η οποία παρουσιάζει κάποια δυσκινησία, δυσκαμψία και χαλαρότητα. Δεν έχει επίσης άδικο, όταν ισχυρίζεται ότι η επίτευξη της τελειότητας είναι κάτι ανθρωπίνως αδύνατο, επειδή αυτή θα καταργούσε κάθε δυνατότητα βελτίωσης, πράγμα που αντιβαίνει στην ανθρώπινη φύση, η οποία είναι δεκτική αλλαγής και ικανή να προάγει την επιστήμη και την τεχνολογία. Η σημειούμενη πρόοδος είναι προϋπόθεση της καλλιτέρευσης των όρων διαβίωσης του ανθρώπου. Δεν είναι όμως αρκετά πειστικό το επιχείρημα του, ότι η διαρκής τάξη του παγκόσμιου κράτους θα επέφερε υποχρεωτικά τελειοποίηση της ανθρωπότητας. Μπορεί απλώς να λεχθεί ότι το πολιτειακό αυτό καθεστώς είναι τελειότερο από τη συνομοσπονδία, αφού δημιουργεί ευνοϊκούς όρους για σταθερή και στιβαρά διοίκηση. Κι αυτό γιατί δεν μπορούν να καθοριστούν οι προϋποθέσεις γι' αυτή την άκρα τελειότητα, η οποία παραμένει ιδεώδες και στόχος ανέφικτος.

4. Από το παγκόσμιο κράτος στη συμπολιτεία

Δεν πρέπει μάλλον να μπορούν να προβληθούν επαρκείς λόγοι, οι οποίοι να καθιστούν κατά βάση αδύνατη ή απαγορευτική τη δημιουργία ενός παγκόσμιου κράτους υπό ενιαία διοίκηση και μοναδική κεντρική εξουσία. Το ότι όμως είναι φρονιμότερο η διοίκηση του κόσμου να περάσει πρώτα από το στάδιο της ομοσπονδίας είναι εύλογο και κατανοητό. Αν στρέψει κανείς τα βλέμματά του στα βάθη της ιστορίας, δεν θα δυσκολευτεί να διαπιστώσει ότι αυτό έχει καταστεί σχεδόν νομοτέλεια και κανόνας της ομαλής εξελικτικής πορείας των πολιτευμάτων. Στην αρχαία Ελλάδα για παράδειγμα είχαν συγκροτηθεί οι συμπολιτείες, όπως η αχαϊκή, η αιτωλική κ.ά. Με την πάροδο του χρόνου έγινε υπέρβαση αυτής της κατάστασης και δημιουργήθηκε ελληνικό κράτος υπό ενιαία διοίκηση. Αυτό ήταν φυσική εξέλιξη της ομοσπονδίας. Ο Γιάσπερς έχει επίσης δίκιο στον ισχυρισμό του, ότι μόνο τα ελεύθερα κράτη μπορούν οικειοθελώς να συναπαρτίξουν ομοσπονδία ή συνομοσπονδία. Εδώ θα ήταν σκόπιμο να προστεθεί ότι όσα συνενώνονται θα πρέπει να διατηρούν την ελευθερία τους να αποσκιρτούν από τον κορμό, όταν το κρίνουν αναγκαίο. Για την παραμονή μιας εθνότητας στη συμπολιτεία παίζουν πολλοί παράγοντες ρόλο, όπως το πολίτευμα, το είδος της οικονομίας, ο αριθμός των γλωσσ-

σών και θρησκειών κ.ά.. Έτσι ερμηνεύεται ίσως το γεγονός, γιατί παρατηρούνται περισσότερες εξεγέρσεις και τάσεις απόσχισης σε ορισμένα μέρη, και όχι σε άλλα. Η συγκέντρωση ομοεθνών ατόμων σε ορισμένο γεωγραφικό χώρο δημιουργεί πρόσθετο ευνοϊκό λόγο για αυτονόμηση και ανεξαρτητοποίηση.

Όσον αφορά το επιχείρημα του Γιάσπερς, ότι, αν ο κόσμος ολόκληρος τελούσε υπό ενιαία διοίκηση, δεν θα ήταν δύσκολο να μετατραπεί η δημοκρατία σε τυραννία, επειδή θα έλειπε το αντίπαλο δέος, που θα εξασφάλιζε την ισορροπία δυνάμεων, πρέπει να γίνει αποδεκτό ότι τέτοιος κίνδυνος είναι πράγματι υπαρκτός. Η απειλή αυτού του ενδεχόμενου επιτείνεται, όταν σκεφτεί κανείς ότι η πιθανότητα εγκατάστασης του δεσποτισμού υφίσταται σ' ένα κράτος, ακόμα και στην περίπτωση που οι διαδικασίες ανάδειξης της κυβέρνησης είναι εντελώς δημοκρατικές. Έτσι δεν πρέπει να διαφεύγει την προσοχή μας το γεγονός, ότι ο δικτάτορας της Γερμανίας Χίτλερ αναρριχήθηκε στην εξουσία τελείως νομότυπα. Η ελεγκτική πολιτική των ΗΠΑ στη Μέση Ανατολή με τον πρόσφατο πόλεμο στον Περσικό, αποτελεί κακό σιωνό. Πρέπει βέβαια να αναγνωριστεί ότι υφίσταται βασική διαφορά ανάμεσα στις δύο περιπτώσεις. Σ' ένα κράτος με δικτατορία, όπου παραβιάζονται κατάφωρα τ' ανθρώπινα δικαιώματα, είναι ευκολότερο ν' αποτιναχθεί ο επαχθής ζυγός της δουλείας με βοήθεια από άλλα ελεύθερα κράτη, που διακρίνονται για την ευαισθησία και το σεβασμό στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Στο παγκόσμιο κράτος όμως δεν μπορεί να έλθει καμία αρωγή απ' έξω, αφού δεν θα υπάρξει κανένα έθνος, που να μη συμπεριλαμβάνεται σ' αυτό. Ωστόσο, όταν το αίσθημα της ελευθερίας έχει βαθιά φυτευτεί στις ψυχές των ανθρώπων, είναι εύλογο και πιθανό να προβληθεί σθεναρά αντίσταση από τους πολίτες του κόσμου. Μια λαϊκή εξέγερση και επανάσταση είναι η μόνη διέξοδος.

Η θέληση για ένωση του κόσμου δεν πηγάζει από την ανάγκη να δημιουργηθεί ισχυρό παγκόσμιο κράτος, ώστε να είναι σε θέση να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τον εισβολέα, όπως συμβαίνει σήμερα, όπου επικρατεί το ρητό: «έν τῇ ενώσει ἡ ἰσχύς». Κι αυτό γιατί δεν υπάρχουν μάλλον εξωγήϊνοι, οι οποίοι θα επιτεθούν στον πλανήτη μας. Έτσι θα εκλείψει ο σημαντικότερος λόγος για την ανάπτυξη επιθετικών προθέσεων ή αμυντικών αναγκών, πράγμα που θα βοηθήσει την ειρηνική συνύπαρξη και διευθέτηση των διαφορών ανάμεσα στους πολίτες του παγκόσμιου κράτους. Κάθε προστριβή και διένεξη μεταξύ τους θα θεωρείται δίκαια εμφύλιος και εσωτερικός πόλεμος, η πιο βλεδυρά και αποτρόπαια μορφή σύγκρουσης, για την οποία δεν μπορεί κανείς να υπερηφανεύεται, εκτός αν ο αγώνας είναι για την ελευθερία. Πρέπει επίσης να αποδοθεί δίκιο στην άποψη του Γιάσπερς, ότι για να υλοποιηθεί υπό τις παρούσες συνθήκες η ιδέα της παγκόσμιας ενότητας, δηλαδή η ίδρυση ενός και μοναδικού κρατικού οργανισμού με δικό του κοινοβούλιο, ενιαία αστυνομία, κοινό νόμισμα κ.τ.λ., θα πρέπει όχι απλώς να υπερπηδηθεί,

αλλά και να εκβιασθεί η υφιστάμενη πραγματικότητα. Εφόσον η ένωση στην περίπτωση αυτή θα θεμελιωνόταν στην αφηρημένη έννοια της παγκοσμιότητας χωρίς ταυτότητα αντιλήψεων, η σύγκλιση απόψεων των λαών θα ήταν εφικτή μόνο με τον τρόπο βίαιης υποδούλωσης της οικουμένης, πράγμα που θα δημιουργούσε τυραννία και όχι πολίτευμα ελευθέρων ανθρώπων. Είναι δηλαδή ανάγκη να προηγηθεί ίσως φιλελευθεροποίηση και τοποθέτηση κοινών στόχων. Εύστοχα είναι στο σημείο αυτό τα λόγια του Γιάσπερς:

«Στην πραγματικότητα μόνο με τη βίαιη κατάκτηση ολόκληρης της οικουμένης είναι δυνατή η δημιουργία μοναδικού παγκόσμιου κρατικού οργανισμού. Εάν συνέβαινε αυτό, θα απεκαθίστατο βέβαια η ειρηνική τάξη αλλ' υπό το κράτος του δεσποτισμού και της τρομοκρατίας»⁹.

Η ελευθερία, η ειρήνη και η δημοκρατία αποτελούν ενιαία και αδιαίρετη ενότητα. Στην αρχαιότητα μάλιστα οι αξίες αυτές ήταν τα ιερά και τα όσια, στα οποία ορκίζονταν οι Αθηναίοι έφηβοι¹⁰. Προστάδιο βέβαια της παγκοσμιοποίησης είναι οι ηπειρωτικές ενώσεις. Κάθε ήπειρος δηλαδή μπορεί και πρέπει να αποτελέσει πολιτική ενότητα. Προς την κατεύθυνση αυτή κινείται με γοργά βήματα η Ευρώπη. Την ιδέα μιας παγκόσμιας ένωσης με το εμπόριο έριξε τον αιώνα του γαλλικού διαφωτισμού και ο Condorcet. Στα επόμενα θα εξετασθούν ορισμένα προβλήματα που ανακύπτουν από την προσπάθεια σε πρώτη φάση της πολιτικής, οικονομικής και νομισματικής ένωσης της, σε συνδυασμό με την εθνική ταυτότητα των επιμέρους κρατών.

§ 27. Ευρωπαϊκή ενότητα και εθνική ταυτότητα

1. Λόγοι που υπαγορεύουν την ένωση

Η σταδιακή συνάρθρωση του κόσμου δεν είναι ακατόρθωτη, αλλ' έχει καλή προοπτική τουλάχιστον στο απώτερο μέλλον. Αυτή είναι επακόλουθο τόσο της ραγδαίας ανάπτυξης των μέσων μεταφοράς και επικοινωνίας, (αφού οι αποστάσεις έχουν σχεδόν εκμηδενιστεί) όσο και της έντονης αλληλεξάρτησης των λαών. Η οικονομία έχει διεθνοποιηθεί, ο σύγχρονος πολιτισμός τείνει να καταστεί οικουμενικός και τα προβλήματα αποβαίνουν κοινά. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα την προώθηση της συμφιλίωσης και της αμοιβαίας κατανόησης. Ιδιαίτερα η Ευρώπη έχει τις προϋποθέσεις, ώστε να προχωρήσει με ευνοϊκούς όρους και αισιοδοξία στην πλήρη ενοποίηση. Κι αυτό γιατί –παρά τον άλλοτε αλληλοσπαραγμό των λαών της– υπάρχει ταυτότης αντιλήψεων και εννοιών, που οφείλεται στο κοινό βάθος του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού, ο οποίος λειτουργεί ως ενωτική δύναμη των λαών¹. Τα ιδεώδη του εξαπλώθηκαν βέβαια ολίγον κατ' ολίγον σ' όλο τον κόσμο.

Από μια ενδεχόμενη όμως συνένωση του κόσμου (στην οποία συμπεριλαμβάνεται πρωτίστως και η Ευρώπη) θα προέλθουν μοιραία ορισμένες ανακατατάξεις, αλλοιώσεις και μεταβολές στη γενική εικόνα και τη φυσιογνωμία της πολιτιστικής παράδοσης κάθε κράτους. Για ν' αποκτήσουμε πιο συγκεκριμένη εποπτεία της κατάστασης που θα δημιουργηθεί, οφείλουμε να περιοριστούμε στον ευρωπαϊκό χώρο, όπου και ανήκουμε, αφού η συσσωμάτωση του κόσμου προϋποθέτει εκείνη των πέντε ηπείρων. Αυτή συνεπάγεται κατ' αρχήν την κατάρρευση της ιδέας των πολιτικών και στρατιωτικών συνασπισμών και την αντικατάστασή τους με τη συνεργασία σε όλα τα επίπεδα (πολιτιστικό, οικονομικό κ.ά.). Ήδη έχουν αναληφθεί θαρραλέες και εποικοδομητικές προσπάθειες κι έχουν γίνει σημαντικά βήματα προς κατάργηση του ψυχρού πολέμου, κατάλυση των συμμαχιών, ανάκληση ψυχοφθόρων αποφάσεων και ακύρωση των επιθετικών σχεδίων. Παρ' όλα αυτά υπάρχει σήμερα σύγχυση ως προς τις μέλλουσες εξελίξεις στην Ευρώπη και τον κόσμο ολόκληρο, όπως αυτές περιγράφονται από σύγχρονους κοινωνιολόγους:

«Ο συντελεστής ακαθοριστίας και ασάφειας όσον αφορά τις μελλοντικές εξελίξεις στην υψηλίο είναι τόσο μεγάλες, ώστε έχει κανείς την εντύπωση, ότι ολόκληρος ο κόσμος παραπαίει περίπου στα τυφλά. Ισορροπίες, που φαίνονταν ακλόνητες, ανατράπηκαν ή διαταράχθηκαν σε μια κλίμακα και μια ταχύτητα πρωτοφανή και ο τροχός της ιστορίας τρέχει πάλι ζέφρενα.»²

2. Προσέγγιση πολιτευμάτων

Στην Ευρώπη, η οποία μας ενδιαφέρει άμεσα, έχουν σημειωθεί σημαντικές πρόοδοι προς την πολιτική, οικονομική και νομισματική συναρμογή των κρατών-μελών της κοινότητας (Ε.Ο.Κ.). Είναι δε παρήγορο και ελπιδοφόρο το γεγονός, ότι οι λαοί της Ευρώπης και από τα δύο πολιτικά στρατόπεδα άρχισαν να συνειδητοποιούν την αναγκαιότητα συνύφανσης όλων ανεξαιρέτως των κρατών της γηραιάς ηπείρου, κατά τρόπο ώστε οι ανατολικές και δυτικές περιοχές της να τείνουν να συγχωνευθούν σε ενιαία και αδιαίρετη οικονομική, νομισματική και πολιτική ενότητα. Επιστέγασμα όλων αυτών των προσπαθειών είναι η πρόσφατη διάσκεψη για την ασφάλεια και τη συνεργασία των λαών της Ευρώπης (ΔΑΣΕ). Ήδη η προσέγγιση των δύο πολιτευμάτων, της δημοκρατίας και του σοσιαλισμού (μ' όλη τη ρευστότητα, την πολυσημία και τη σχετικότητα, που μπορεί να έχουν οι έννοιες αυτές) γεννά βάσιμες ελπίδες και ευοίωνες προοπτικές για τελική σύναψη συμφωνίας προς δημιουργία ενιαίου όλου με αμοιβαίες παραχωρήσεις και γνώμονα πάντα το γενικό καλό και το συμφέρον τόσο της ανθρωπότητας γενικά όσο και κάθε μεμονωμένου ατόμου. Έτσι θα ανοίξουν διάπλατα οι πύλες για την ευρωπαϊκή και κατ' επέκταση την παγκόσμια ολοκλήρωση.

3. Ταυτότητα συμφερόντων ως παράγων συνεργασίας

Στην Ευρώπη χαρακτηρίζεται ευτυχές το γεγονός, ότι τα Κυκλώπεια τείχη, που χώριζαν τους δύο κόσμους, καταρρέουν με κορυφαία πράξη την απώθηση της παγερότητας και της αποξένωσης, την επανένωση της διαιρεμένης Γερμανίας. Οι πρώην σφοδρότατοι αντίπαλοι του ψυχρού πολέμου, ΗΠΑ και Ρωσία, που διαθέτουν υπεροπλία έναντι του υπόλοιπου κόσμου, βρίσκονται σήμερα στην ίδια μεριά του χαρακώματος, αφού τους ενώνουν κοινά συμφέροντα. Οι ΗΠΑ επιχείρησαν τον πόλεμο στον Περσικό με την ανοχή της Ρωσίας, η οποία –αντιμετωπίζοντας τεράστια οικονομικά και πολιτικά προβλήματα– έχει ανάγκη βοήθειας από τις πλούσιες χώρες του κόσμου. Λένε ωστόσο ότι αγωνίζονται για την επικράτηση του δικαίου. Θα ήταν όμως ηθικότερες και αδιαμφισβήτητα ειλικρινέστερες οι προθέσεις των Ηνωμένων Εθνών, (στις αποφάσεις των οποίων στηρίζονται οι ενέργειες των ΗΠΑ και των συμμάχων), αν συνέιχοντο από το ίδιο φλογερό αίσθημα δικαιοσύνης και για άλλες κραυγαλέες παραβιάσεις του διεθνούς δικαίου και καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως π.χ. είναι η περίπτωση της πολυβασανισμένης Κύπρου, της Παλαιστίνης, του «Κουρδιστάν» και του Λιβάνου. Θα έπειθαν περισσότερο τη διεθνή κοινή γνώμη, αν οι ψυχές τους εδονούντο και επάλλοντο με τον ίδιο ρυθμό και έδειχναν την ίδια ευπάθεια και ευθιξία σε ανάλογες περιπτώσεις. Έτσι δεν θα ετίθεντο ίσως υπό αμφισβήτηση η αγνότης και η εντιμότης τους και δεν θα εδημιουργούντο ερωτηματικά και υπόνοιες (μήπως στην υλοποίηση της απόφασης για στρατιωτικό και οικονομικό αποκλεισμό του Ιράκ από τα Ηνωμένα Έθνη –με προεξάρχουσα και πρωτοστατούσα δύναμη τις Ηνωμένες Πολιτείες– και εν συνεχεία στην ένοπλη επέμβαση προς απελευθέρωση του Κουβέϊτ, το οποίο απρόκλητα κατελήφθη από το Ιράκ), τίθενται ανομολόγητοι σκοποί, αν δεν υποκρυπτόταν και δεν υπολάνθανε η επιθυμία για ενθρόνιση της ηγεμονίας στην ευαίσθητη αυτή περιοχή και για διατήρηση του ελέγχου των πετρελαίων, τα οποία προσπαθεί να σφετερισθεί το Ιράκ με την αρπαχτική και τυχοδιωκτική πολιτική του. Η συμπεριφορά του προς το Κουβέϊτ ήταν βέβαια βάναυση και αντίκειται σε κάθε έννοια δικαίου και ανθρωπιάς. Οι πετρελαιοπηγές έχουν καταστεί το μήλον της έριδος και έχουν γίνει στόχος των επιτιθέμενων, όχι μόνον για να καλύψουν τις δικές τους ανάγκες, αλλά και να ελέγχουν την οικονομία της Ευρώπης και Ιαπωνίας.

4. Καθοριστικοί παράγοντες της εθνικής ταυτότητας

Οφείλει ωστόσο να αναλογιστεί κανείς και τις αρνητικές –έστω από ορισμένη άποψη– συνέπειες αυτής της ένωσης. Έχει συγκεκριμένα επισημανθεί με έμφαση ο κίνδυνος απώλειας της εθνικής ταυτότητας των λαών που ενώνονται. Το πρό-

βλημα έγκειται στο αν αυτή επηρεάζεται από την ευρωπαϊκή ενοποίηση σε τόσο βαθμό, ώστε τα δύο μεγέθη να αλληλοαποκλείονται. Κατ' αρχήν θα πρέπει να διευκρινιστεί τι σημαίνει ο όρος «εθνική ταυτότητα». Ως τέτοια θα μπορούσε συμβατικά να ονομαστεί το σύνολο των πολιτιστικών γνωρισμάτων και των παραδόσεων ενός λαού, τα οποία είναι προϊόν των ιδιαίτερων φυσικών προσόντων και ιστορικών συγκυριών, μέσα στις οποίες αυτός έζησε. Γλώσσα, θρησκεία, φυλή, ήθη και έθιμα είναι βασικοί παράγοντες συγκρότησης της ταυτότητας. Ας δούμε όμως αναλυτικότερα τα μεγέθη αυτά.

Η γλώσσα εξελίσσεται από της πρώτης αρθρώσεώς της μέχρι σήμερα. Άλλη ήταν για παράδειγμα η διάλεκτος της Μινωϊκής Κρήτης, των Ομηρικών επών, του Πλάτωνα, των Πατέρων της Εκκλησίας, του υπόδουλου γένους και άλλη είναι σήμερα. Η ελληνική γλώσσα βέβαια είναι ενιαία και αδιαίρετη στην τρισχιλιετή πορεία της. η μορφή και το τυπικό της όμως αλλάζουν από καιρό σε καιρό. Παρουσιάζει συνεπώς ανεπαίσθητη μεν αλλά διαρκή εξέλιξη δια μέσου των αιώνων. Η θρησκεία αλλάζει επίσης. Τους δώδεκα θεούς του Ολύμπου στην αρχαιότητα διάδεχτηκε ο Χριστιανισμός. Η ελληνική φυλή υφίσταται κι αυτή συνεχή αλλοίωση. Ήδη στην αρχαιότητα ήλθαν σε επιμειξία και συγχωνεύτηκαν διάφορα ελληνικά φύλα (Δωριείς, Ίωνες, Αχαιοί κ.τ.λ.). Αλλά και καθόλη τη μακραίωνη ιστορία η ελληνική φυλή υπέστη μετάπλαση και μετουσίωση, αφού μέρος του Ελληνισμού συνήψε γάμους με αλλοεθνείς. Η διασταύρωση και σύζευξη αυτή ήταν φυσικό να επιφέρει σταδιακή τροποποίηση της εθνικής ταυτότητας. Η παράδοση, τα ήθη και τα έθιμα μεταβάλλονται επίσης με τον καιρό³.

5. Η ρευστότητα της εθνικής ταυτότητας

Η ξεχωριστή φυσιογνωμία καθιστά κάθε λαό μοναδικό και αναντικατάστατο. Δεδομένου όμως ότι λαμβάνουν χώρα όλες αυτές οι μεταλλαγές, είναι εύλογο να υφίσταται συνεχής ανάπλαση και αναμόρφωση της εθνικής ταυτότητας έστω με αργούς ρυθμούς. Επειδή λοιπόν τα χαρακτηριστικά αυτά δεν είναι στην κυριολεξία σταθερά και αμετάβλητα, έπεται ότι η εθνική συνείδηση είναι ακαθόριστη, ρευστή και μεταβαλλόμενη. Σύμφωνα όμως με την αρχή της ταυτότητας, τον θεμελιώδη αυτόν νόμο της τυπικής λογικής, κάθε πράγμα είναι ταυτό προς τον εαυτό του, και έτερο, δηλαδή διαφορετικό, προς τα άλλα. Η διαλεκτική βέβαια καταργεί ή καλύτερα υπερβαίνει τη βασική αυτή αρχή. Έτσι θα πει ο Πλάτων στο διάλογο «Παρμενίδη» με όλο το κύρος της αλήθειας ότι το ένα —όποια σημασία και αν ήθελε να του αποδοθεί— είναι ταυτό και έτερο προς εαυτό και προς άλλο⁴ και ούτε ταυτό ούτε έτερο ούτε προς εαυτό ούτε προς άλλο⁵. Εδώ δηλαδή τίθεται και ταυτόχρονα αναιρείται μια διπλή αντιθετική σχέση. Οι προτάσεις αυτές του Πλάτωνα

αποτελούν την υψηλότερη έκφραση και το κορύφωμα της διαλεκτικής. Συνεπώς, το έργο τούτο εύστοχα χαρακτηρίστηκε ως το πιο φημισμένο αριστούργημα της αρχαίας διαλεκτικής⁶ και μοναδικό καλλιτέχνημα της φιλοσοφίας⁷.

Σύμφωνα με τα λόγια του Πλάτωνα η ταυτότητα του ενός, και κατ' επέκταση οποιουδήποτε πράγματος (συμπεριλαμβανομένου και του έθνους), παρουσιάζεται ασαφής, θολή και συγκεχυμένη, αφού βρίσκεται σε αντιθέσεις. Το πράγμα αυτό οδηγεί στην υπέρβαση των ορίων της τυπικής λογικής και ανοίγει διάπλατα το δρόμο στον –έστω από ορισμένους αμφισβητούμενο– αντιφατικό χώρο της διαλεκτικής. Συνεπώς, με βάση τα δεδομένα αυτά δεν υπάρχει ξεκάθαρος και σαφής προσδιορισμός της εθνικής ταυτότητας, αφού άλλωστε οι έννοιες δεν είναι αμετακίνητα και αναλλοίωτα σχήματα που δεν αλλάζουν νόημα και περιεχόμενο, αλλά ζωντανές πραγματικότητες⁸. Άρα, ανεξάρτητα από το αν τα κράτη ενωθούν ή όχι, η ταυτότητα ενός έθνους θα εξακολουθεί να υφίσταται αλλοίωση κυρίως λόγω των ιστορικών συνθηκών, των πολιτικών εξελίξεων και της διαδοχής των ηθών και των εθίμων. Διαφορετική ήταν για παράδειγμα η εθνική ταυτότητα της Ελλάδας κατά την αρχαιότητα, το Μεσαίωνα, το Βυζάντιο, την Τουρκοκρατία και τη σύγχρονη εποχή. Ακόμα και κατά την ίδια χρονική περίοδο –παρά τις αναμφισβήτητες γενικές ομοιότητες– μπορούν να εντοπισθούν αποκλίσεις σε πολλά διαμερίσματα της χώρας.

Αυτό όμως δεν σημαίνει απώλεια της εθνικής ταυτότητας, αλλ' απλώς ότι αυτή δεν είναι παγωμένη και επακριβώς προσδιορισμένη, αφού συνεχώς ανανεώνεται και αναπλάθεται: βρίσκεται δηλαδή σ' ένα διαρκές γίνεσθαι, αδιάκοπη ροή και μεταβλητότητα, όπως τουλάχιστο πίστευε ο Ηράκλειτος ότι συμβαίνει για όλα τα πράγματα, σε αντίθεση με τον Παρμενίδη, που δεχόταν τη στατικότητα του είναι. Ο χαρακτήρας της αέναης αλλαγής αποτυπώνεται κατά εύγλωττο και γλαφυρό τρόπο στις «Μεταμορφώσεις» του Οβιδίου, στις οποίες ο κόσμος παρουσιάζεται ως αποτέλεσμα συνεχών μετασχηματισμών. Η μετουσίωση βέβαια της εθνικής ταυτότητας θα είναι γοργότερη και κατά συνέπεια εμφανέστερη, όταν συντελεστεί η ενοποίηση της Ευρώπης, επειδή ο αμοιβαίος δανεισμός, η ανταλλαγή στοιχείων, οι αντιπαροχές και τα παντός είδους ανταποδοτικά οφέλη θα γίνονται με ταχύτερους ρυθμούς. Το γεγονός αυτό έχει ως αντιστάθμισμα την πολιτιστική εξομοίωση και την ευκολότερη συνένωση των λαών.

6. Επικράτηση των οικονομικά εύρωστων χωρών

Ένα από τα αποτελέσματα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης θα μπορούσε να είναι η ελεύθερη διακίνηση και το δικαίωμα μόνιμης εγκατάστασης των Ευρωπαίων στον τόπο της αρεσκείας τους, εφόσον βέβαια θα είχαν την οικονομική ευχέρεια

προς τούτο. Με τον τρόπο αυτόν μπορεί να επέλθει ανάμειξη των πολιτών, με επακόλουθο η γλώσσα, η θρησκεία, τα ήθη, τα έθιμα, οι παραδόσεις και ο πολιτισμός, που συγκροτούσαν μέχρι τώρα κάθε ξεχωριστή εθνική ταυτότητα, να τροποποιούνται ή να υποχωρούν σημαντικά και στη θέση τους να εμφανίζονται νέα στοιχεία. Σ' αυτό το χωνευτήρι είναι αναμενόμενο να επικρατήσουν τα κράτη που είναι πολυπληθέστερα, οικονομικά ευρωστότερα και κυρίως αυτά που έχουν αναπτύξει υψηλότερο πολιτισμό στους κύριους άξονες της ζωής και προπαντός ανώτερη παιδεία. Δεν φαίνεται δε διόλου απίθανο να κυριαρχήσει μακροπρόθεσμα μια γλώσσα με παράλληλη εξασθένηση των άλλων, όπως συνέβη στις ΗΠΑ. Αυτό θα διευκόλυνε βέβαια σε μεγάλο βαθμό τη συνεννόηση, τη σύμπνοια και την αγαστή συνεργασία των λαών. Με τον αφανισμό όμως και τη λησμονιά του γλωσσικού ιδιώματος θα έσβηνε σταδιακά ένας ολόκληρος πολιτισμός, που έβρισκε έκφραση στον ανεκτίμητο αυτό θησαυρό. Το ότι θα υπερισχύσουν τα κράτη που έχουν πιο ανεπτυγμένο πολιτισμό είναι ευλογοφανές. Αυτό όμως δεν βλάπτει σημαντικά τους άλλους λαούς. Ήδη τώρα, που δεν έχει ακόμα συντελεστεί η ένωση της Ευρώπης και του κόσμου, τα πιο ανεπτυγμένα κράτη, με τη βαθμιαία μετάδοση του πολιτισμού και της νοοτροπίας τους, επηρεάζουν θετικά ή αρνητικά ολόκληρη την οικουμένη. Αυτό είναι φυσική συνέπεια της πολιτιστικής υπεροχής τους, πράγμα που έχει συμβεί σε πλείστες όσες περιπτώσεις κατά το παρελθόν. Όταν οι Ρωμαίοι π.χ. κατέλαβαν την αρχαία Ελλάδα, οι Έλληνες επιβλήθηκαν πνευματικά στην κυρίαρχη Ρώμη με τον πολιτισμό και τις επιστήμες. Εξαιτίας λοιπόν της ένωσης η μεταλαμπάδευση του πολιτισμού από τα ανεπτυγμένα κράτη στα υπανάπτυκτα θα συντελείται με αισθητά μεγαλύτερη ταχύτητα, μέχρι να μειωθούν στο ελάχιστο οι ανισότητες στα μορφωτικά αγαθά και στο επίπεδο των σπουδών, που είναι η κατ'εξοχήν γενεσιουργός αιτία ανάπτυξης της επιστήμης και της τεχνολογίας. Οι πολιτισμένοι λαοί δείχνουν ενίοτε τη σκληρότητα, την αγριότητα και τον ψυχρό υπολογισμό. Θα μπορούσε όμως από την άλλη μεριά να ισχυριστεί κανείς όχι αδικαιολόγητα ότι η επικράτηση των οικονομικά ευρωστοτέρων και πιο ανεπτυγμένων χωρών θα συντελεστεί κατά κάποιον τρόπο στην πολιτιστική υποδούλωση και χειραγώγηση των ασθενεστερών και υπανάπτυκτων, οπότε δημιουργείται αναπόφευκτα πελώριο ηθικό και κοινωνικό ζήτημα. Η άποψη αυτή έχει επίσης ισχυρά ερείσματα, αφού οι λαοί αυτοί χάνουν σημαντικό μέρος από τον μέχρι τότε τρόπο διαβίωσής τους. Για το λόγο ακριβώς αυτόν είναι ίσως δικαιότερο και ορθότερο να αντιμετωπισθεί ανθρωπινότερα το όλο πρόβλημα, πράγμα που απαιτεί διεξοδικότερη συζήτηση με μετριοπαθέστερους και ηπιότερους τόνους στο εν λόγω θέμα.

7. Τα θετικά της ευρωπαϊκής ένωσης

Κάθε χώρα πάντως οφείλει να προσαρμόζεται στις αδιάκοπες εξελίξεις της διεθνούς οικονομικής ζωής, εάν βέβαια επιθυμεί πράγματι να βρίσκεται πάντα στο δρόμο του εκσυγχρονισμού. Τα προϊόντα της ανθρώπινης δημιουργικότητας πρέπει να είναι προσιτά σ' όλα τα άτομα και να προσφέρεται η ευκαιρία γόνιμης συνεργασίας. Οι κοσμογονικές αλλαγές, που γίνονται σήμερα στην Ανατολική Ευρώπη, σηματοδοτούν το τέλος του ψυχρού πολέμου και εγκαινιάζουν νέα εποχή συναδέλφωσης των λαών, ενίσχυσης της ελευθερίας και εδραίωσης των δημοκρατικών θεσμών. Έτσι προμηνύεται ένα καλύτερο μέλλον, αφού καθίσταται επιτακτικότερη αναβάθμιση των σχέσεων των λαών, οι οποίες αποτελούν το προανάκρουσμα για την κατοχύρωση της παγκόσμιας ειρήνης και το προοίμιο για το άνοιγμα νέας αυλαίας της ζωής. Τα τείχη της ντροπής, που χώριζαν άλλοτε τους ανθρώπους, γκρεμίζονται τώρα, ώστε η μισαλλοδοξία και η πικρία να αποτελούν το μακρινό απόηχο μιας θλιβερής εμπειρίας. Τώρα διανοίγονται ευοίωνες προοπτικές για ένα καλύτερο μέλλον.

Η ευρωπαϊκή συναρμογή δεν μετριάξει μόνο την αστάθεια και την αβεβαιότητα, που αποτελούν άλλωστε μόνιμα χαρακτηριστικά των λαών, αλλά και αποτρέπει τοπικές συρράξεις ή εμφύλιους σπαραγμούς, ιδίως σε περιοχές φορτισμένες με εθνικιστικά, μειονοτικά, θρησκευτικά ή φυλετικά προβλήματα. Για καλύτερη συνοχή χρειάζεται προπαντός προσαρμογή της πολιτικής και κοινωνικής συμπεριφοράς των μεμονωμένων κρατών στο κλίμα της Ευρώπης, με την τύχη της οποίας έχουμε συνδεθεί. Η ενοποίηση είναι πρωταρχική ανάγκη, όχι τόσο από ενδιαφέρον να δημιουργήσουμε μια τρίτη υπερδύναμη, η οποία θα έχει βαρύνοντα λόγο σε διεθνή ζητήματα, αφού θα είναι σε θέση να αποκρούσει επιτυχώς τους τυχόν εισβολείς (ή με τη δημιουργούμενη ισορροπία δυνάμεων να ματαιώσει ένα τέτοιο ενδεχόμενο), όσο επειδή συνειδητοποιούμε την άμεση και τεράστια ωφέλεια που θα προκύψει από το εγχείρημα αυτό σε ειρηνική περίοδο.

Συμπερασματικά, μπορεί να λεχθεί ότι δεν υπάρχει κίνδυνος απώλειας της ταυτότητας των εθνών με την ενοποίηση, αφού αυτή δεν είναι σταθερή και αμετάβλητη, αλλά διαρκώς ανανεώνεται και αναβαπτίζεται. Απλώς, οι ιδιαιτερότητες και οι διαφορές θα γίνουν λιγότερες, με αποτέλεσμα να εξασθενήσουν και να ατονήσουν οι προστριβές μεταξύ των ανθρώπων, και να ζήσουμε σε ευημερία με πιο ειρηνικό τρόπο. Η τελική και οριστική ένωση είναι δρόμος μακρύς, αλλ' είναι ίσως ο μοναδικός για μια νέα και σύγχρονη Ευρώπη. Βέβαια, η ξεχωριστή ταυτότητα κάθε έθνους θα χάσει ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της γνωρίσματα, ενώ προσλαμβάνει κατ' ανάγκην νέα στοιχεία, ώστε με την εξομοίωση των ταυτοτήτων όλοι οι κάτοικοι των χωρών της Ευρώπης να αποκτούν κοινή εθνικότητα, την ευ-

ρωπαϊκή. Διαπίστωση όλων σχεδόν των πολιτικών παρατάξεων, η οποία διατυπώθηκε κατά την πρώτη διάσκεψη τόσο των Εθνικών Κοινοβουλίων όσο και του Ευρωπαϊκού, είναι ότι «δεν μπορεί κανείς να σκέφτεται πλέον σε καθαρά εθνικά πλαίσια». Δόθηκε μάλιστα μεγάλη έμφαση στο πρόβλημα, «αν θα συνεχίσουν να υπάρχουν και για πόσον καιρό τα κράτη-έθνη, όπως αυτά υφίστανται σήμερα»⁹.

Όταν συντελεστεί κάποτε η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, θα εκφυλισθούν ίσως και θα τεθούν σε υποδεέστερη μοίρα οι τοπικές εθνικές ενότητες, αφού θα δεσπόζει η ενιαία ευρωπαϊκή ταυτότητα. Τότε δεν θα διστάζουν άτομα οποιασδήποτε εθνότητας να δηλώνουν με παρηυσία και θάρρος την καταγωγή τους. Αντίθετα, σήμερα παρουσιάζεται το κωμικοτραγικό φαινόμενο να μην τολμάει π.χ. ο Έλληνας στην Τουρκία, την Αλβανία ή τη Ρωσία να λέει ότι είναι Έλληνας, έστω και αν ρέει στις φλέβες του γνήσιο ελληνικό αίμα. Το ίδιο βέβαια ισχύει και αντίστροφα για τον Τούρκο, τον Αρμένη κ.ά. που ζει στην Ελλάδα βάσει διεθνών συνθηκών. Αντίθετα οι Έλληνες ή οι Τούρκοι μιλάνε στην πατρίδα τους με χαρά και ενθουσιασμό για τους αδελφούς τους που ζουν σ' οποιοδήποτε σημείο της υφιλίου. Σε άλλες εποχές βέβαια ή κάτω από διαφορετικές συνθήκες τα πράγματα ήταν κάπως διαφορετικά. Ο διάσημος ζωγράφος Δομήνικος Θεοτοκόπουλος για παράδειγμα καθιερώθηκε στην Ισπανία και έγινε γνωστός με το όνομα του τόπου καταγωγής του. Ήταν γνωστός ως ο Έλληνας (El Greco). Οφείλει άλλωστε ν' αναλογιστεί κανείς ποιος ήταν ο γενικός χαρακτήρας ενός έθνους πριν από την ένωση και ποια θα είναι μετά απ' αυτήν. Πρέπει δηλαδή πρώτα απ' όλα να αξιολογηθεί η ποιότητα ζωής που απαρνιόμαστε μ' εκείνη που αποδεχόμαστε, ώστε να εξαχθούν και τα ανάλογα συμπεράσματα. Έχει επιχειρηθεί πρόσφατα σύλληψη και καταγραφή π.χ. της νεοελληνικής ταυτότητας με πολύ ζοφερά και μελανά χρώματα¹⁰. Εμείς οι Νεοέλληνες έχουμε το θλιβερό προνόμιο να συγκρινόμαστε –είτε ηθελημένα είτε αθέλητα– με τους αρχαίους μας προγόνους, το μεγαλείο και η εύκλεια των οποίων μας επισκιάζουν. Μοίρα σκληρή, η οποία μας οδήγησε σε αιώνων δουλεία, έκοψε το νήμα της πολιτιστικής συνέχειας, με αποτέλεσμα ν' αλλάξει η εθνική μας σύσταση κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να τείνουμε περισσότερο να επαναπαυόμαστε στην άφθιτη δόξα των προπατόρων μας, παρά να σεμνυνόμαστε για τις δικές μας λιγοστές δάφνες. Γι' αυτό η συγγραφή και διάδοση στις μέρες μας ορισμένων κοινών διδακτικών έγχειριδίων –παρά τις όποιες ατέλειές τους– για όλα τα παιδιά της Ευρώπης είναι επιτακτική ανάγκη, αφού διευκολύνει τη δημιουργία ενιαίας ευρωπαϊκής εθνικής ταυτότητας, και συντείνει στο φρονηματισμό.

8. Δυσκολίες για την ένωση

Ανεξάρτητα πάντως με την εγκυρότητα και την αξιοπιστία της όποιας γνώμης

επί του θέματος αυτού, η οποία είναι δυνατόν να περιέχει το στοιχείο της έλλειψης, της υπερβολής ή ακόμα και της διαστρέβλωσης της αλήθειας, γεγονός παραμένει ότι οι κρίσεις και οι συγκρίσεις πάνω σε επίμαχα και αμφιλεγόμενα ζητήματα είναι ακροσφαλείς, πολύ δε περισσότερο τότε, όταν τα ήθη των ανθρώπων συνδέονται άρρηκτα με τα ευμετάβολα έθιμα των καιρών, πράγμα που δικαιολογεί ίσως από μια άποψη ικανοποιητικά για ποιο λόγο η παράδοση συγκρούεται συνεχώς με το νεωτερισμό. Ακρογωνιαίος λίθος όμως για επιτυχέστερη θεώρηση των θεμελίων της «ασάλευτης ζωής» —άσχετα από την εθνικότητα του καθενός— είναι ο ανθρωπισμός, που καλλιεργείται και ενισχύεται από την ανάλογη παιδεία. Με την υπέρβαση των ορίων της εθνικής ταυτότητας και την πρόσβασή μας στην ευρωπαϊκή εθνότητα, επιχειρούμε ίσως το πρώτο βήμα για την παγκόσμια ένωση, η οποία μπορεί μακροπρόθεσμα να αποτελέσει τη βασική επιδίωξη και το κύριο μέλημα των ανθρώπων. Στην οικουμενική αυτή πολιτεία όλοι οι κάτοικοι του πλανήτη μας θα είναι κοσμοπολίτες (με το πραγματικό νόημα της λέξης), πράγμα που θα επιφέρει πιθανώς τη μείωση των ανισοτήτων, την άμβλυνση των διαφορών και το μετριασμό της οξύτητας. Η ενοποίηση της Ευρώπης θα προσκρούσει βέβαια κατ' αρχάς σε σοβαρά —αλλ' όχι ανυπέρβλητα— εμπόδια. Το κυριότερο απ' αυτά είναι ίσως η πολυγλωσσία, αφού ως προς τη θρησκεία και τον πολιτισμό δεν υφίστανται μάλλον σημαντικές διαφορές. Σχεδόν όλοι είναι χριστιανοί κι έχουν κοινές πολιτισμικές ρίζες. Η γλώσσα κατά τον Ferdinand de Saussure, είναι «ταξινομία του κόσμου». Συνεπώς, με τη διδασκαλία της, που θέτει τάξη στο χάος, γίνονται γνωστά το ύφος και το ήθος ενός άλλου λαού. Αυτή δεν είναι απλώς εκφραστικό εργαλείο αλλά «καθοριστικό συστατικό της προσωπικότητας του ατόμου και της φυσιογνωμίας ενός λαού, δηλαδή υπαρξιακό στοιχείο»¹¹. Συνεπώς, το δίλημμα που προβάλλει είναι: να επικρατήσει μια γλώσσα με κίνδυνο απώλειας της πολιτισμικής συνέχειας των άλλων λαών, που χάνονται τα εκφραστικά τους μέσα, ή να αφεθούν να ομιλούνται όλες οι γλώσσες των λαών που συνενώνονται, με αποτέλεσμα να ανακύπτουν δυσκολίες στη συνεννόηση και δυσλειτουργία στην κρατική μηχανή; Όποια και αν είναι η ορθότερη απάντηση, θα μπορούσε να λεχθεί ότι το πρόβλημα αυτό είναι ήσσονος σπουδαιότητας σε σύγκριση με τα οφέλη της ένωσης όπως π.χ. η νομισματική. Μια λύση θα ήταν να υπάρχει μια κοινή επίσημη γλώσσα κατά το πρότυπο των ΗΠΑ, ενώ ανεπίσημα θα ομιλούνται όλες οι άλλες. Αυτή δεν μπορεί προφανώς να είναι άλλη από την Αγγλική.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI

ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΙΑ

§ 28. Πορεία του ανθρωπισμού

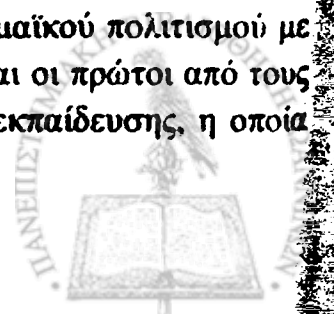
1. Σπουδαιότητα του ανθρωπισμού

Με την εμφύτευση και την εμπέδωση της ανθρωπιστικής ιδέας εξυπηρετείται κατά τον καλύτερο και επωφελέστερο τρόπο η αποφυγή της αντιπαράθεσης, λόγω διαφορών και ιδιαιτεροτήτων των λαών, ενώ παράλληλα προωθείται η συνεργασία και η συμφιλίωση. Κι αυτό γιατί, όταν κυριαρχεί στο νου και τις ψυχές των ανθρώπων η αγάπη προς τον πλησίον μας και ο σεβασμός των στοιχειωδών δικαιωμάτων του, εξομαλύνονται οι σχέσεις και συσφίγγονται οι φιλικοί δεσμοί. Τι είναι όμως ανθρωπισμός, ποια είναι η ιστορία του, πώς αυτός εμπεδώνεται και σφυρηλατείται στο χαρακτήρα μας; Αυτά είναι θέματα που θα εξεταστούν στα επόμενα. Προκαταβολικά όμως θα μπορούσε να διατυπωθεί ανεπιφύλακτα η άποψη, ότι το ιδεώδες του ανθρωπισμού ριζώνει ευκολότερα και μονιμότερα με την αγωγή και τη μόρφωση.

Ο ανθρωπισμός –παράλληλα με άλλες αξίες όπως η ελευθερία– έχει ορθά χαρακτηριστεί ως μία από τις σημαντικότερες αντίρροπες δυνάμεις εναντίον των κυριοτάτων κινδύνων της εποχής μας¹. Η αρχαία ρήση «ὡς χαρίεν ἔστ' ἄνθρωπος, ἂν ἄνθρωπος ἦ» (πόσο χαριτωμένος είναι ο άνθρωπος, όταν είναι άνθρωπος) όχι μόνο δεν έχασε ποτέ την επικαιρότητά της, αλλά συνεχώς αυξάνει το κύρος της εν ὄψει των σοβαροτάτων δεινών, τα οποία ενεδρεύουν στην πιο κρίσιμη φάση της πορείας του ανθρώπινου γένους και επισείουν απειλητικά τη δαμόκλειο σπάθη.

2. Φάσεις της ανθρωπιστικής κίνησης

Υπάρχει ωστόσο μεγάλη αμφισβήτηση όχι μόνον αναφορικά με την έννοια του ανθρωπισμού, αλλά και ως προς το πότε αυτός παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στο προσκήνιο της ιστορίας. Ορισμένοι τοποθετούν την *πρώτη φάση* του στη ρωμαϊκή περίοδο. Αυτός γεννήθηκε από τη συνάντηση του ρωμαϊκού πολιτισμού με την *παιδεία* του όψιμου Ελληνισμού². Οι Ρωμαίοι θεωρούνται οι πρώτοι από τους ξένους λαούς που έμειναν πιστοί στην ιδέα της ελληνικής εκπαίδευσης, η οποία

εξετάζει τον άνθρωπο ως άνθρωπο, επειδή στράφηκαν με πίστη και αφοσίωση προς τον ανθρωποπλαστικό ελληνικό πολιτισμό. Ο εναγκαλισμός αυτός και η εντύπωση με τα πρωτότυπα ελληνικά κείμενα και τα έργα τέχνης θεωρείται η αρχέγονη εμφάνιση του ανθρωπιστικού φαινομένου. Η γένεσή του λοιπόν οφείλεται κατά την άποψη αυτή στη συνεύρεση κλασικής παιδείας με τη δημιουργικότητα και την πλαστουργικότητα των Ρωμαίων³. Αντίθετα, άλλοι στοχαστές υποστηρίζουν ότι ο πρώτος ανθρωπισμός δεν είναι ρωμαϊκός αλλά η ίδια η ελληνική παιδεία⁴. Υπάρχουν επίσης και άλλες φάσεις εξανθρωπισμού του ανθρώπινου γένους.

Η *δεύτερη* περίοδος του ανθρωπισμού λαμβάνει χώρα κατά την επαφή του Ελληνισμού - Εθνισμού με το Χριστιανισμό. Η συμπόρευση αυτή κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες περιείχε το στοιχείο της εχθρικής αναμέτρησης. Αργότερα όμως με τον αγιασμό που επέφερε η θυσία των μαρτύρων της νέας θρησκείας συντελέσθηκε μια σύνθεση του Ελληνισμού και του Χριστιανισμού: ο πρώτος με την αγάπη συναδελφώνεται και καθαγιαάζεται με το δεύτερο⁵. Στο Βυζάντιο διακρίνονται δύο χρονικά διαστήματα του ανθρωπισμού. Το μεν πρώτο τοποθετείται στον ένατο και δέκατο αιώνα, δηλαδή πριν από τις σταυροφορίες, το δε δεύτερο στη δυναστεία των Παλαιολόγων και συγκεκριμένα από τον δέκατο τρίτο έως τον δέκατο πέμπτο αιώνα. Κορυφώθηκε μάλιστα στις επιβλητικές μορφές του Πλήθωνα και του Βησσαρίωνα⁶. Ο Βυζαντινός ανθρωπισμός τροφοδοτείται από την πολύπλοκη σχέση φιλοσοφίας και θεολογίας. Έτσι η «οριστική σύνδεση του αρχαίου φιλοσοφικού λόγου και της ορθόδοξης δογματικής φιλοσοφίας με βάση τη γλώσσα και την ορολογία αποτέλεσαν τους στυλοβάτες του χριστιανικού ανθρωπισμού»⁷.

Η *τρίτη* φάση σημειώθηκε κατά την Αναγέννηση με τη φανέρωση και προβολή της μορφής του ανθρώπου στην οικουμένη. Υψώνεται δηλαδή η αρχαία ελληνική πνευματικότητα πάνω από τη θρησκευτική αγιότητα. Εδώ παρατηρείται ένας συνδυασμός της ερωτικής γοητείας του αρχαίου κλασικού πνεύματος με την «υποτονικότητα της μεσαιωνικής κληρικοκρατίας». Το ιδανικό πρότυπο του ανθρώπου δεν είναι πια ο άγιος αλλά ο λόγιος, και γενικά αυτός που σαγηνεύεται από την ομορφιά του λόγου και των τεχνών. Τέτοιοι ήσαν οι: Χαλκοκονδύλης, Μ. Χρυσολωράς, Θ. Γαζής, Πετράρχης, Βοκάκιος, Έρασμος⁸.

Η *τέταρτη* φάση του ανθρωπισμού έλαβε χώρα τα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα: έγινε δε γνωστός ως «Νεοανθρωπισμός». Δεσπόζουσα φυσιογνωμία υπήρξε ο W.V.Humbolt, ο οποίος καθιέρωσε το ανθρωπιστικό γυμνάσιο και του έδωσε την εσωτερική δομή και τη βασική οργάνωση⁹. Ο Χούμπολτ υποστήριξε ότι το πιο σπουδαίο πρόσωπο είναι εκείνο, το οποίο ενσαρκώνει την έννοια της ανθρωπιάς στην πιο μεγάλη ένταση και έκταση. Να αξιολογεί κανείς ένα άτομο σημαίνει να το ρωτάς ποιο περιεχόμενο, δηλαδή ποιο νόημα, ο ίδιος δίνει στον άνθρωπο. Πίστευε επίσης ότι η έννοια της ανθρωπότητας δεν είναι τίποτε άλλο

από τη «ζωντανή δύναμη του πνεύματος, η οποία την εμπνέει»¹⁰. Με τον W. Jaeger εγκαινιάζεται η πέμπτη και τελευταία φάση του ανθρωπισμού, κατά την οποία κυρίαρχος όρος είναι η «Ελληνοκεντρικότης».

§ 29. Ορισμός του ανθρωπισμού

1. Ο σεβασμός προς τον άνθρωπο θεμέλιο της δημοκρατίας

Διαφορά γνώμών υφίσταται και ως προς τον καθορισμό της έννοιας του ανθρωπισμού. Η αρχική σύλληψη και καθιέρωση της έννοιας αυτής ανάγεται στους κλασικούς χρόνους του Ελληνισμού. Ακόμα και η συγκρότηση της λέξης «ανθρωπισμός» είναι κατά το Διογένη το Λαέρτιο έργο των Ελλήνων της κλασικής αρχαιότητας. «Οί μὲν γὰρ χρημάτων, οἱ δὲ ἀνθρωπισμοῦ δέονται»¹. Ο σεβασμός προς τον άνθρωπο είναι θεμέλιο της δημοκρατίας, η οποία με τη σειρά της είναι απαραίτητος όρος του ανθρωπισμού. Ο Κωνσταντίνος Βουρβέρης, ο οποίος ίσως περισσότερο από κάθε άλλον στον ελλαδικό χώρο έχει εντυφώσει και ασχοληθεί με την ουσία του ανθρωπισμού, στηρίζει την έννοιά του στην πίστη και το σεβασμό προς τον άνθρωπο ως πολυτιμότεο δημιούργημα του θεού. Λέγει συγκεκριμένα:

«Ανθρωπισμός είναι η πίστη στον άνθρωπο ως κορυφαίο πλάσμα της θείας δημιουργίας και ως ον ελεύθερο, δικαιούμενο να ζήσει, να μορφωθεί και να δημιουργήσει κατά τρόπο αντάξιο του ανθρώπου μέσα σε μια συντεταγμένη πολιτική κοινωνία»².

2. Ανθρωπισμός ως φιλανθρωπία

Σπουδαίο ρόλο για τη βίωση του είναι η μορφωτική και πολιτισμογόνος αξία της ελληνικής παιδείας. Ο ανθρωπισμός, με το δαμασμό και την τιθάσευση των παθών, φέρει εξημέρωση και εκλέπτυνση του χαρακτήρα, εξευγενισμό και πρωτότητα της ψυχής. Γι' αυτό στενά συνδεδεμένη με τον ανθρωπισμό είναι η έννοια της φιλανθρωπίας, στην οποία ο Ξενοφών και ο Ρουσό αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία. Ο πρώτος στην Κύρου παιδεία διαπνέεται από βαθύ ανθρωπιστικό αίσθημα. Εκεί εξαίρονται μ' όλους τους τόνους οι φιλόφρονες διαθέσεις του Κύρου³. Ο δε δεύτερος περιγράφει με πολύ ζωντανά χρώματα τις αρετές, τις οποίες θα ήθελε να έχει η πατρίδα που θα κατοικήσει. Σε πρώτη γραμμή βρίσκεται η ημερότητα των ηθών, η ειρήνη, η φιλανθρωπία, η φιλία, η τιμιότητα και ο πατριωτισμός.

«Αυτά είναι τα πλεονεκτήματα, που θα επιθυμούσα να διαθέτει η πατρίδα που θα διάλεγα να γεννηθώ... Ζώντας δηλαδή ειρηνικά μέσα σε μια ήμερη κοινωνία με τους συμπολίτες μου, προσπαθώντας να εγείρω μέσα μου καθώς και σ' αυτούς τη φιλανθρωπία, τη φιλία και όλες

τις αρετές κι αφήνοντας πίσω μου στην ένδοξη κι αθάνατη μνήμη ενός καλού ανθρώπου, ενός τίμιου κι ενάρετου πατριώτη»⁴.

3. Ο άνθρωπος ως αυτοσκοπός

Οι αρετές αυτές είναι κατά κύριο λόγο αποτέλεσμα της αγωγής, παρόλο που η χρησιμότητα των παρεχομένων μορφωτικών αγαθών δεν θα πρέπει να είναι ο μοναδικός της στόχος. Δεν ενδείκνυται δηλαδή να επιδιώκουμε με την εκπαίδευση να εφοδιάσουμε τους νέους μόνο με γνώσεις, που έχουν άμεση πρακτική εφαρμογή. Οφείλουμε να προσπαθούμε παράλληλα, ώστε ο νέος να αποκτήσει πνευματικότητα, η οποία θα τον καθιστούσε πιο εξαιρετικό ανθρώπινο πλάσμα⁵. Αυτό εναρμονίζεται με την άποψη του Καντ, κατά την οποία ο άνθρωπος υπάρχει ως αυτοσκοπός και όχι απλά ως μέσο⁶, αφού η φύση του έχει ανώτερη εσωτερική αξία. Αυτή καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από το περιεχόμενο της διδασκαλίας, όπως ορθά επισημαίνει ο Δημόκριτος, με το να λέει ότι η φύση και η διδαχή είναι παραπλήσια πράγματα, επειδή, όταν η διδασκαλία μεταβάλλει τον άνθρωπο, του προσδίδει ταυτόχρονα και νέα φύση, δηλαδή τον «φυσιοποιεί»⁷. Με τον τρόπο αυτόν μπορεί να δοθεί κάπως ικανοποιητική απάντηση στο ερώτημα, γιατί το φιλοσοφικό ρεύμα, που ασχολήθηκε στη σύγχρονη εποχή περισσότερο με τον ανθρωπισμό, είναι ο υπαρξισμός⁸.

4. Υπαρξισμός και ανθρωπισμός

Ο υπαρξισμός έδωσε μεγαλύτερη βαρύτητα στη φύση και την ύπαρξη του ανθρώπου και επομένως συνδέεται στενά με τον ανθρωπισμό. Όμως για τον προσδιορισμό της εννοίας του υφίστανται σοβαρές διαφωνίες μέσα στους κόλπους του. Κρίνεται συνεπώς σκόπιμο να αναφερθούν οι απόψεις τριών εκπροσώπων της φιλοσοφικής αυτής τάσης, του Μ. Χάιντεγγερ, του Κ. Γιάσπερς και του Ζ. Σαρτρ.

Κατά τον Μ. Χάιντεγγερ ανθρωπισμός σημαίνει ότι «νοιάζομαι και μεριμνώ, ώστε ο άνθρωπος να είναι άνθρωπος και όχι απάνθρωπος, δηλαδή έξω από την ουσία του», αφού σκοπός της μέριμνας είναι να επαναφέρει τον άνθρωπο στην αληθινή του υπόσταση⁹. Κάθε ανθρωπισμός είτε θεμελιώνεται σε μια μεταφυσική είτε στοιχειοθετεί τα θεμέλια της ίδιας¹⁰. Η έκ-σταση του είναι του ανθρώπου αποτελεί ουσιώδες στοιχείο της ανθρωπιάς¹¹.

Ο Γιάσπερς παρατηρεί ότι ο ανθρωπισμός είναι δυτικής προέλευσης και περιέχει δύο στοιχεία: τη σχέση μας προς την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα και τη θέληση για πραγματική ανθρώπινη ουσία, και μάλιστα το ένα μέσω του άλλου¹². Αυτός θεωρείται απλώς το μέσο και όχι η τελείωση της ιδιαίτερης οργανικής ή ψυχολογικής σύστασης του ανθρώπου, δηλαδή της ιδιοσυγκρασίας του. Δημιουργεί μόνο

την πνευματική βάση, πάνω στην οποία ο καθένας μπορεί και πρέπει να αγωνιστεί για την ανεξαρτησία του¹³. Συμπερασματικά μπορεί να λεχθεί ότι ο ανθρωπισμός αποτελεί απλώς μέσο για βελτίωση της ανθρώπινης φύσης και όχι αυτοσκοπό.

Κατά τον Σαρτρ ο άνθρωπος δεν είναι κλεισμένος στον εαυτό του, αλλά βρίσκεται πάντοτε σ' ένα ανθρώπινο σύμπαν, δηλαδή σ' ένα κόσμο της ανθρώπινης υποκειμενικότητας, πράγμα που ο ίδιος ονομάζει υπαρξιακό ανθρωπισμό¹⁴. Σύμφωνα με την άποψή του ο Χριστιανισμός είναι ανθρωπισμός, αφού εκείνο που προέχει κατά τη διδασκαλία του είναι η σωτηρία της ψυχής του ανθρώπου. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, η ιστορία της ανθρωπότητας να εμφανίζεται στα πλαίσια της κατάκτησης της σωτηρίας, όπως συμπεραίνει ο Χάϊντεγγερ¹⁵. Αλλά και ο Μαρξισμός είναι –τουλάχιστο σύμφωνα με την άποψη των οπαδών του– ανθρωπισμός. Οι δύο αυτές έννοιες θεωρούνται τόσο αλληλένδετες και στενά συνυφασμένες μεταξύ τους, ώστε η μία δεν νοείται χωρίς την άλλη, αφού αυτός ενδιαφέρεται για την αναβάθμιση του περιεχομένου των κοινωνικών σχέσεων¹⁶.

§ 30. Ανθρώπινα δικαιώματα

1. Θεμέλιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι η ελευθερία

Τα ανθρώπινα δικαιώματα στηρίζονται στην έννοια του ανθρωπισμού, την οποία και προϋποθέτουν. Είναι παρήγορο το γεγονός, ότι στις μέρες μας παρατηρείται έντονη κινητικότητα και ζωντανό ενδιαφέρον για αναζήτηση και εντοπισμό της προέλευσης των δικαιωμάτων του. Η θεμελίωσή τους εστιάζεται κυρίως στον φυσικό νόμο, αναφορικά με την αξιοπρέπεια και τη φύση του ανθρώπου καθώς και στα κοινωνικά συμβόλαια¹, που ρυθμίζουν τις ανθρώπινες σχέσεις. Την πρωτοκαθεδρία στην ιεραρχία των δικαιωμάτων κατέχει η ελευθερία, την οποία διασφαλίζουν το δίκαιο και η συνετή πολιτική βούληση². Αυτή στέκει με άλλα λόγια στην κορυφή της πυραμίδας των αξιών. Ιδιαίτερα η ελευθερία της έκφρασης και της υπεράσπισης της γνώμης είναι αναπαλλοτρίωτες κατακτήσεις και αποτελούν την εγγύηση για τη ζωτικότητα μιας κοινωνίας³. Η ελευθερία κατά τον Σαρτρ ορθά θεωρείται αναπόσπαστο στοιχείο της ανθρώπινης φύσης, αφού είμαστε καταδικασμένοι να είμαστε ελεύθεροι⁴. Η άποψη αυτή βρίσκεται σε απόλυτη συμφωνία με τη θέση του Αντιφώντα⁵ και του Αλκιδάμα⁶. Ο τελευταίος είναι υπέρμαχος και ένθερμος υποστηρικτής της ελευθερίας όλων, με το να λέει ότι ο θεός άφησε όλους τους ανθρώπους ελεύθερους, ενώ η φύση δεν έκαμε κανένα δούλο.

Η υπεράσπιση και η νομοθετική κατοχύρωση των δικαιωμάτων του ανθρώπου ορθά θεωρούνται από πολλούς ο υπέρτατος σκοπός της κοινωνίας⁷. Άλλωστε, το μέγιστο πρόβλημα της ειρήνης τότε μόνο έχει νόημα, όταν στηρίζεται στο σεβα-

σμό προς τον άνθρωπο. Για το λόγο αυτόν η βασική αρχή του ΟΗΕ είναι η πίστη στα δικαιώματα του ανθρώπου, τα οποία πηγάζουν από την αξία και την αξιοπρέπεια της προσωπικότητάς του.

2. Ανθρώπινα δικαιώματα και λαϊκή σοφία

Ακόμα και οι απλοί άνθρωποι του λαού, που εκφράζουν τη λεγόμενη λαϊκή σοφία, διακατέχονται από βαθύ ανθρωπιστικό συναίσθημα, αφού αναγνωρίζουν έμμεσα τα ανθρώπινα δικαιώματα. Αξιομνημόνευτο είναι το επιτάφιο επίγραμμα του αειμνηστού πατέρα μου Χαρίλαου με γραμματικές γνώσεις τετάρτης τάξης δημοτικού. Το κείμενο διαπνέεται από ένα κράμα ηθικότητας και ανθρωπισμού, το οποίο, αν είχε η κοινωνία ως πρότυπο, θα ζούσαμε ίσως σ' ένα πολύ καλύτερο κόσμο, χωρίς πολέμους και προστριβές. Οι νουθεσίες και οι παραινέσεις, που περιέχονται σ' αυτό ως υποθήκη για τις επερχόμενες γενιές, είναι το καταστάλαγμα της πείρας μιας ολόκληρης ζωής. Το επιτύμβιο επίγραμμα έχει ως εξής:

*«Πρέπει να σκέπτεται 'άνθρωπος την ώρα του θανάτου,
πως θα ταφεί στη μαύρη γη να σβήσει τ' όνομά του.
Όλοι οι διαβάτες που περνούν τον τάφο μου κοιτούνε,
μα εδώ θα 'ρθούνε κάποτε κι αυτοί και δεν παραπονόμαι.
Στάσου διαβάτη που περνάς και σκύψε να διαβάσεις,
κι αν σου φαίνονται σωστά τα λόγια μου να πιάσεις.
Κοίταξε πού με βάλανε, μα εδώ θα μπούνε κι άλλοι,
κι ό,τι είχα το παράτησα και τώρα το 'χουν άλλοι.
Φρόντισε να περνάς καλά τις μέρες που θα ζήσεις,
γιατί εδώ θα μείνουνε όσα και ν' αποκτήσεις.
Κοίταξε να περνάς καλά με το συνάνθρωπό σου,
και σαν πεθάνεις όσοι ζουν να λένε το καλό σου.
Ό,τι θες να σου κάνουνε κάνε το εσύ στον άλλο,
για μέρα θα το πληρωθείς άνθρωπε δίχως άλλο.
Άνθρωπος ήμουνα κι εγώ κι έσφαλα στη ζωή μου,
γι' αυτό ζητώ συγχώρηση ν' αναπαυθεί η ψυχή μου.
Μα κι ο Χριστός που ήταν Θεός απέθανε κι ετάφη,
κι έπειτα αναστήθηκε από της γης τα βάθη.
Γι' αυτό κι εσύ μην θες κακό κι αλλού να μην το κάνεις,
μόνο να σκέφτεσαι άνθρωπε: μια μέρα θα πεθάνεις».*

Φιλοσοφικός στοχασμός δεν αναπτύσσεται μόνον σε επιστημονικά βιβλία με

την αυστηρή έννοια του όρου, αλλά και σε απλές εκφράσεις του λαού, όπως για παράδειγμα στις παροιμίες. Αυτές μπορούν να εκφραστούν στην κρητική διάλεκτο με τη μορφή του δίστιχου, δηλαδή της κοινώς λεγόμενης μαντινάδας. Σ' αυτές πολλές φορές ενυπάρχει συμπυκνωμένη μια πτυχή της γνώσης του λαού, η οποία μπορεί να προέρχεται είτε από μακροχρόνια εμπειρία ενός συνόλου ανθρώπων μιας κοινωνίας (η οποία αποτελεί το καταστάλαγμα της πείρας της), είτε από έτοιμη γνώση στοχαστών παλαιότερων εποχών, η οποία όμως εγκρίνεται και υιοθετείται, αφού πρώτα δοκιμαστεί και βεβαιωθεί. Στην τελευταία αυτή περίπτωση νομίζω ότι ίσως υπάγεται και το παρακάτω δίστιχο:

*Αγάπα σαν να πρόκειται κάποτε να μισήσεις
και μίσει σαν να πρόκειται κάποτε ν' αγαπήσεις.*

Το περιεχόμενο αυτής της μαντινάδας είναι το ίδιο με εκείνο του Βίαντα του Πριηνέα (625 π.Χ. - 540 π.Χ.), ενός από τους επτά σοφούς της αρχαίας Ελλάδας, το οποίο αποδέχεται και ο Αριστοτέλης. Ο Σταγίριτης πιστεύει ότι το ρητό αυτό ακολουθούν περισσότερο οι ηλικιωμένοι παρά οι νέοι· είναι δηλαδή ένα γνώρισμα του χαρακτήρα των γερόντων, οι οποίοι είναι καχύποπτοι, επειδή πολλές φορές έχουν εξαπατηθεί και έχουν δοκιμάσει μεγάλες απογοητεύσεις στη ζωή. Ο Αριστοτέλης για το θέμα αυτό λέγει τα εξής: (Οι πρεσβύτεροι και παρηκμακότες) «καχύποπτοι είσι διά την άπιστίαν, άπιστοι δέ δι' έμπειρίαν και ούτε φιλούσιν σφόδρα ούτε μισούσι διά ταύτα, αλλά κατά την Βίαντος ύποθήκην και φιλούσιν ως μισήσοντες και μισούσιν ως φιλήσοντες»⁸. Το νόημα της παραγράφου αυτής είναι το εξής: Οι ηλικιωμένοι είναι καχύποπτοι εξ αιτίας της απιστίας τους· είναι δε άπιστοι λόγω της κακής εμπειρίας που έχουν αποκτήσει από τη ζωή. Για τον λόγο αυτόν ούτε αγαπούν ούτε μισούν υπερβολικά, αλλά σύμφωνα με την υποθήκη του Βίαντα, αγαπούν σαν να πρόκειται να μισήσουν και μισούν σαν να πρόκειται κάποτε ν' αγαπήσουν. Με τον τρόπο αυτόν αποφεύγεται η υπερβολή, η οποία είναι το ένα από τα δύο άκρα· το άλλο είναι η έλλειψη. Ανάμεσα στην υπερβολή και την έλλειψη βρίσκεται η μεσότης, η οποία αποτελεί κατά τον Αριστοτέλη την αρετή. Έτσι η μαντινάδα αυτή είναι μια προτροπή προς όλους τους ανθρώπους γενικά να αποφεύγουν την υπερβολή, δηλαδή τα άκρα, τα οποία οδηγούν στην κακία, και να κατευθύνονται προς το μέσον, το οποίο φέρει τη σύνεση και την αρετή. Ο Φραγκίσκος Βάκων ορθά παρατηρεί ότι η απαίτηση πρέπει να λειτουργεί ως μέτρο των ανθρωπίνων πράξεων⁹.

§ 31. Ανθρωπισμός και επιστήμη κατά Josef Derbolav

1. Πριν από 240 περίπου χρόνια ο Ρουσσώ στη βραβευμένη πραγματεία του έδωσε αυστηρά αρνητική απάντηση για το αν οι τέχνες και οι επιστήμες είχαν συμβάλει στην πρόοδο του πολιτισμού, πράγμα που εξέπληξε το κοινό¹: Παρόμοια απόκριση θα μπορούσε και σήμερα να δοθεί –τουλάχιστον από τον κόσμο των μορφωμένων– σε ανάλογη ερώτηση, συγκεκριμένα αν οι σύγχρονες ειδικές επιστήμες συμβάλλουν στην πρόοδο του ανθρωπισμού. Αυτές έχουν προξενήσει προπαντός με τις τεχνολογικές τους εφαρμογές τόση μεγάλη ζημιά στον ακόμα προ τριών ή τεσσάρων δεκαετιών εντελώς ανθρώπινο κόσμο μας, ώστε να φαίνεται ότι έχει τελείως καταλυθεί ο δεσμός ανάμεσα στην επιστημονική κατανόηση και τον ανθρωπισμό. Ωστόσο, μια τέτοια ένδειξη από μόνη της δεν μπορεί να αποσαφηνίσει το ερώτημά μας κατά θεμελιώδη τρόπο, αλλά θα πρέπει μάλλον να επιχειρηθεί μια ιστορικο-συστηματική μελέτη.

Από τον *Κικέρωνα*² γνωρίζουμε ότι *Σωκράτης* κατέβασε τη φιλοσοφία από τ' αστέρια στην αγορά, δηλαδή στη ζωή των ανθρώπων· ο *Αριστοτέλης* όμως και οι *Στωικοί* ήταν εκείνοι που ασχολήθηκαν για πρώτη φορά συστηματικά με τα προβλήματα του ανθρώπου και συγκρότησαν την έννοια του ανθρωπισμού. Το ρητό του *Πρωταγόρα* «*πάντων χρημάτων μέτρον άνθρωπος*» ήταν για τον *Πλάτωνα* μια πρόκληση, την οποία τοποθέτησε στις αληθινές της διαστάσεις με τη θεωρία των ιδεών του και τη θέση, ότι τέτοιο μέτρο μπορεί να βρεθεί μόνο στο θεό. Ο *Αριστοτέλης* έκαμε κατόπιν τη διάκριση ανάμεσα σε θεωρητική, που ήταν για αυτόν θεολογική, και σε πρακτική φιλοσοφία, που ήταν φιλοσοφία γύρω από τα ανθρώπινα πράγματα και εθεμελίωσε την «ανθρώπινη φιλοσοφία» στη φιλανθρωπία και την αγάπη προς τον πλησίον. Κατ' αυτόν η αγάπη προς τον άνθρωπο διασφαλίζεται με την αρχή της αμοιβαιότητας, που αποτελεί τη βάση για κάθε σκέψη δικαίου στον πολιτικό χώρο.

Στο ποινικό δίκαιο ωστόσο, η αμοιβαιότητα αυτή περιορίζεται σημαντικά: αφενός με την επιείκεια και αφετέρου με την αγάπη προς τον άνθρωπο, που η σημασία της είναι διττή. Αυτή μπορεί να σημαίνει τόσο το σεβασμό στην *ανθρώπινη αξιοπρέπεια*, η οποία δεν πρέπει να καταπατείται ούτε και στον εγκληματία ακόμα, όσο και το *εύθραυστο και την αδυναμία* του ανθρώπου, η οποία συνεπάγεται επίσης μείωση της ποινής, επειδή μια απόλυτη αντιστοιχία ανάμεσα στο έγκλημα και την τιμωρία φαίνεται πολύ σκληρή. Η *Στοά* εμβάθυνε περισσότερο στις σκέψεις αυτές. Ο *Κικέρων* ήταν πάλι εκείνος που μετέδωσε τη διδασκαλία της στις επερχόμενες γενιές. Αυτός ονομάζει τη νέα αξιολογική έννοια «*humanitas*» (ανθρωπισμό) και βλέπει σ' αυτόν την υποχρέωση κάθε ατόμου όχι μόνο να σέβεται τον άλλον άνθρωπο ως ισάξιο του, αλλά και στη δυστυχία του να τον συμπονεί, επειδή ακριβώς

είναι «άνθρωπος». Η αντίληψη αυτή του ανθρωπισμού αναπτύσσεται περισσότερο στην πατερική και σχολαστική φιλοσοφία μέχρι την κλασική εποχή ενός Herder και αποτελεί για μας τους Ευρωπαίους ελάχιστη ηθική έννοια της συνολικής κοινωνικής ζωής.

2. Λίγες παρατηρήσεις τώρα σχετικά με την έννοια της *ιστορίας της επιστήμης*. Αν παραβλέψει κανείς τις ακόμα προφιλοσοφικές μαθηματικές επιστήμες, θα μπορούσε ανάμεσα στις τέχνες, ως πρακτικές επιστήμες πάνω σε ορισμένα πεδία προβληματισμών, και στη δημιουργηθείσα από τον Πλάτωνα *επιστήμη αρχών* (που είναι η θεωρία των ιδεών του), να εντοπίσει προληπτικά τη διαφορά ανάμεσα στις επιστήμες και τη φιλοσοφία· εδώ δεν θα μπορούσε να παρουσιαστεί αντίθεση ανάμεσα στη γνώση και τον ανθρωπισμό, γιατί ακόμα και οι πρακτικές επιστήμες ήταν προσανατολισμένες σ' ένα σκοπό, και μάλιστα στα αγαθά εκείνα, τα οποία αυτές παρήγαγαν. Η φιλοσοφία αναπτύχθηκε –τουλάχιστο στον Πλάτωνα– από την κατανόηση της ανεπάρκειας αυτής της θεωρίας για τα αγαθά, η οποία εστερείτο της έσχατης αρχής για μια πλήρη νοήματος χρήση των αγαθών. Η επιστημονική αυτή παράδοση αναμορφώθηκε κατόπιν στο Μεσαίωνα από τη χριστιανική θεολογία κατά τέτοιο τρόπο, ώστε μπόρεσε να βρίσκεται συνεχώς σε συμφωνία με την εκκλησιαστική διδασκαλία. Για να απελευθερωθεί ο κοσμικός λόγος από τη θεολογική αυτή εξάρτηση, χρειάστηκε ο «διαφωτισμός», τον οποίο ο Καντ χαρακτήρισε όχι άδικα ως «απελευθέρωση του ανθρώπου από την ανωριμότητά του, για την οποία ο ίδιος είναι υπεύθυνος»³.

Η τάση αυτή προς τον ορθολογισμό έχει μέχρι σήμερα τόσο πολύ ενταθεί, ώστε να μπορούμε να μιλάμε για ένα *καλούμενο δεύτερο επιστημονικό διαφωτισμό*, που στοχεύει στην αυτοαπελευθέρωση των ειδικών επιστημών από την ηγεμονική δύναμη της φιλοσοφίας. Η προσπάθεια αυτή έχει καταργήσει παλιές δεσμεύσεις της θεωρητικής και πρακτικής μας ζωής: α) έχει κατ' αρχήν οδηγήσει στο διαχωρισμό των σκοπών από τα μέσα· β) έχει αποδεσμεύσει το παράγωγο από τις προϋποθέσεις του, που παραμερίζονται ως ασήμαντες· γ) έχει τέλος αποσυνδέσει τα αποτελέσματα της επιστημονικής έρευνας από τα επακόλουθά τους, τα οποία θεωρεί επουσιώδη.

3. Μ' αυτά έχει θιγεί η κεντρική θέση του προβλήματος· το ζήτημα τώρα είναι να ερμηνευθεί και θεμελιωθεί στα επόμενα. Ας αρχίσουμε από το πρώτο σημείο, από εκείνη δηλαδή τη συνάφεια των σκοπών με τα μέσα, που θεμελίωσε ο Αριστοτέλης στη θεωρία του για την πράξη, με το να αφήσει να προηγείται κατ' ανάγκην η επιλογή των σκοπών από τη μελέτη για την πραγματοποίησή τους στην πράξη. Διακρίνει τα «τέλη» από «τα προς το τέλος»,⁴ δηλαδή τους σκοπούς και τα χρησιμοποιούμενα μέσα που οδηγούν προς αυτούς. Αυτό ήταν βασικά θεωρητική ερμηνεία εκείνου, το οποίο οι επιμέρους τέχνες ούτως ή άλλως έκαναν πράξη με

την παραγωγή αγαθών, εδώ απλώς πήρε εννοιολογική επένδυση. Όταν βλέπει κανείς τους νόμιμους διαδόχους των παλιών τεχνών στις σύγχρονες φυσικές επιστήμες καθώς επίσης και στις κοινωνικές δομές και στους θεωρητικούς εννοιολογικούς σχηματισμούς, όπως για παράδειγμα τη γλώσσα –γιατί όλες αυτές έχουν βέβαια μια τεχνική πλευρά εφαρμογής–, τότε ισχύει γι' αυτές η άποψη του Μαξ Βέμπερ για την ελευθερία των αξιών. Οι επιστήμες δηλαδή, στην προσπάθειά τους για αλήθεια και κατανόηση των αντικειμενικών δομών, δεν είναι συνυφασμένες με σκοπούς ούτε υπηρετούν οποιαδήποτε πραγματοποίηση αγαθών και αξιών, αλλά, για να μιλήσουμε πραξολογικά, ανακαλύπτουν τους νόμους εκείνους, που αναφέρονται στον τομέα των μέσων της πράξης. η εφαρμογή των οποίων δεν εμπίπτει πια στη σφαίρα ευθύνης τους. Τι σημαίνει αυτό φαίνεται στο πρόβλημα της ραδιενεργού και χημικής ρύπανσης του περιβάλλοντος, όπως υπαινιχθήκαμε στην αρχή, ώστε θα χρειαζόταν μια πρόσθετη βιοηθική, για να μην προξενείται όλεθρος. Αυτή η θέσπιση θα έπρεπε αναντίρρητα να αφορά κατ' ανάγκην στους τεχνικούς, πράγμα που καθιστά απαραίτητη την εφαρμογή της σε νομικές δομές.

4. Ο Καντ, ακολουθώντας τον Αριστοτέλη, στη νέα βάση του υπερβατικού λογισμού επεξεργάστηκε στην «Κριτική του Καθαρού Λόγου» του κατ' αρχήν τις προϋποθέσεις των γνώσεων των μαθηματικών και της φυσικής· στη συνέχεια ο Ντύλταϋ και ο Μαξ Βέμπερ ανέπτυξαν κατά ανάλογο τρόπο μια κριτική του λόγου των ιστορικών και κοινωνικών επιστημών αντίστοιχα. Το ότι όλα αυτά έχουν σχέση με τη διατήρηση της παλιάς ανθρωπιστικής έννοιας της γνώσης καταφαίνεται από την πρακτική εφαρμογή του υπερβατικού λόγου: στη νέα θεμελίωση της ηθικής για την «καλή θέληση» και τον «ηθικό νόμο», που αρχή τους είναι η κατηγορική προσταγή.

Ο Καντ, στους καλούμενους κανόνες της ανθρωπότητας, επηρεασμένος από τη μετάφραση του Graves του έργου του Κικέρωνα «*De officiis*», εστήριξε την ηθική απαίτηση στην αξιοπρέπεια του ανθρώπου, δηλαδή στον απαραβίαστο χαρακτήρα του αυτοσκοπού· και μ' αυτό επανέφερε στην ηθική πάλι σε ισχύ την έννοια του ανθρωπισμού της αρχαίας παράδοσης. Έτσι επανασυνδέθηκε με τον παλιό σκοπό της ανθρωπότητας τόσο η επιστημονική γνώση, που είναι ταγμένη στην υπηρεσία της αλήθειας, όσο και η επιστημονικά προσανατολισμένη πράξη. Η απομάκρυνση από τον υπερβατισμό, η μαθηματοποίηση και ποσοτικοποίηση των γνώσεων των ειδικών επιστημών καθώς και η σύνδεσή τους με την νέα «αναλυτική φιλοσοφία» (στην οποία έχουν αναχθεί σε καθαυτό αντικείμενο έρευνας όχι πια οι φιλοσοφικές προϋποθέσεις, αλλ' η δομή των προτάσεων των επιστημονικών εκφράσεων) έχουν σύρει για πρώτη φορά αυστηρή διαχωριστική γραμμή απέναντι στους παλιούς φιλοσοφικούς λογισμούς, αναφορικά με προβλήματα των προϋποθέσεων. Η

στατιστική μέθοδος έχει καθιερωθεί από πολύν καιρό στις κοινωνικές και θεωρητικές επιστήμες· αρκεί να αναλογιστεί κανείς τη στατιστική στη γλώσσα και την εφαρμογή της στην ερμηνεία του Πλάτωνα, που σίγουρα βοήθησε να αποσαφηνιστούν αμφίβολα θέματα χρονολόγησης· δεν μπόρεσε όμως να συμβάλει καθόλου στην ερμηνευτική του περιεχομένου της πλατωνικής φιλοσοφίας.

5. Σχετικά με το διαχωρισμό των επιστημονικών πορισμάτων από τις συνέπειές τους θα ήθελα να αναφέρω εδώ το παράδειγμα μιας νέας βιολογικής επιστήμης, της καλούμενης *Γενετικής Μηχανικής*. Αυτή, στηριζόμενη στα πορίσματα του Μέντελ, διέσπασε κατά κάποιο τρόπο το γενετικό κώδικα μέσα στα χρωμοσώματα, στα οποία διαπιστώθηκαν κληρονομικοί φορείς, κι έκαμε έτσι δυνατό ένα νέο συνδυασμό κληρονομικής ουσίας (DNA), που οδήγησε σε τεχνητή παραγωγή νέων ειδών, όπως για παράδειγμα βακτηριδίων ή ποικιλιών φυτών, αλλά δεν απέκλεισε τελικά την εφαρμογή της στον άνθρωπο.

Έντεκα κορυφαίοι μοριακοί βιολόγοι προβλέποντας αυτόν τον κίνδυνο απευθύνθηκαν με επιστολή τους στο κοινό, και περίπου εννέα μήνες αργότερα 140 επιστήμονες της ζωής εκπόνησαν οδηγίες ασφάλειας, στις οποίες οι γενετικοί ερευνητές θα υπάκουαν εκουσίως. Στην πραγματικότητα ο νέος συνδυασμός κληρονομικής ουσίας δεν μπορεί να υπηρετεί μόνον *ευγονικούς* σκοπούς (και αυτό ακόμα θα πρέπει να επιτευχθεί με μέγιστη προσοχή), αλλά μπορεί να καταλήξει σε τερατοurgerήματα όπως η Χίμαιρα ή ο *σχηματισμός υβριδίων*, που θα μας ενθυμίζουν μορφές της πρώιμης αρχαίας μυθολογίας. Για τη γέννηση της Χίμαιρας ενώνονται έμβρυα διαφόρων κληρονομικών καταβολών στη βάση ενός ανθρωπίνου εμβρύου με συνδυασμό κυττάρων που μπορεί να αναπτυχθεί, πράγμα που έχει ως συνέπεια, ότι οι απόγονοι μπορούν να υπολογίζονται σ' ένα πλήθος πατέρων και μητέρων. Για τη δημιουργία των υβριδίων ενώνονται κατά τέτοιο τρόπο τα ανθρώπινα ωάρια με το σπερματοζώαριο ενός ζώου ή τα ωάρια του ζώου με σπερματοζώαριο του ανθρώπου, ώστε να γεννηθούν έμβρυα και να αναπτυχθούν.

Αν λάβει κανείς επιπροσθέτως υπόψη του τι έχει συνεισφέρει η νέα κατεύθυνση της έρευνας για την καλούμενη *βιολογία αναπαραγωγής των ανθρώπων*, την τεχνητή (το ονομαζόμενο παιδί του σωλήνα), και τη δανεική γονιμοποίηση, δηλαδή το υποκατάστατο της μητρότητας, κατά την οποία το γονιμοποιημένο ωάριο εμφυτεύεται στον κόλπο μιας άλλης γυναίκας, τότε έχει σκιαγραφήσει μόνο κατά προσέγγιση το πλήθος των δυνατοτήτων, οι οποίες διανοίγονται στον άνθρωπο του μέλλοντος με την επιστημονική αυτή επανάσταση στη ζωή. Οι επιστήμονες της ζωής στην Αμερική –καθώς αναφέραμε– έχουν βέβαια απευθύνει έκκληση για αυτοέλεγχο, ενώ βιοηθικά κέντρα έχουν ξεφυτρώσει σα μανιτάρια στο έδαφος, για να υποβοηθήσουν αυτούς τους ελέγχους φιλοσοφικό-θεολογικά. Όλα αυτά δεν

μπόρεσαν ωστόσο να αποτρέψουν το γεγονός, ότι πολλοί επιστήμονες της γενετικής μηχανικής έχουν επιδοθεί στην εμπορική αξιοποίηση των αποτελεσμάτων τους κι έχουν αντίστοιχα μετριάσει τη σημασία των οδηγιών ασφαλείας. Φυσικά, μια βιοηθική, που προστίθεται μόνον εξωτερικά στην επιστήμη της ζωής, μπορεί εδώ βασικά λίγο να βοηθήσει, ακόμα και αν αυτή εννοείται σύμφωνα με την πρόταση του Μαξ Βέμπερ ως «ηθική υπευθυνότητας, που αναλογίζεται τις συνέπειες και τις παρενέργειές της». Οι επιστήμονες της ζωής πρέπει να γίνουν οι ίδιοι φιλόσοφοι, πράγμα που με δυσκολία μπορεί να αναμένει κανείς, αν ληφθεί υπόψη η επιστημονική λεπτότητα αυτής της τεχνολογίας.

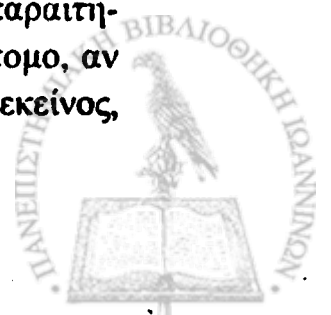
6. Μ' αυτά τελειώνω τις παρατηρήσεις μου που απευθύνονται βασικά σ' όλα τα Πανεπιστήμια. Δεν θα ήθελα ωστόσο να σας δημιουργήσω την αυταπάτη ως εάν οι ειδικές επιστήμες ήθελαν και μπορούσαν να επιστρέψουν πάλι στις παλιές φιλοσοφικές τους ρίζες. Έχω την πεποίθηση ότι αυτό αποκλείεται και ότι δεν ταιριάζει με την τάση ανάπτυξης της γνωστικής διαδικασίας. Αν λοιπόν ανθρωπισμός και επιστήμη πρέπει να έχουν συνοχή, όπως και κατά την αρχαιότητα, ή τουλάχιστον να συναντώνται τότε αυτό μπορεί κατά την αντίληψή μου να γίνει μόνο κατά τέτοιο τρόπο, ώστε το φιλοσοφικό στοιχείο να αποκτά ανάλογη βαρύτητα στα ιδρύματα διδασκαλίας και έρευνας, και να αναγνωρισθεί πάλι στη φιλοσοφία – όπως κάποτε διατύπωσε ο φιλόσοφος της Βόννης Θεόδωρος Λιτ – η αρμοδιότητα ελέγχου και συμβουλών σε επιστημονικά θέματα.

§ 32. Ηθική στην ιατρική

1. Ορισμός της ιατρικής επιστήμης κατά Πλάτωνα

Ιατρική καλείται κατά τον Πλάτωνα η επιστήμη των ερωτικών τάσεων που ενυπάρχουν στην ανθρώπινη ύπαρξη προς «πλήρωση» και «κένωση». Εκείνος δε, που επιτυγχάνει να διαγιγνώσκει τον καλό από τον κακό έρωτα, είναι άριστα καταρτισμένος σε θεωρητικό επίπεδο (ιατρικώτατος). Ο καλός και ο κακός έρωτας αντιστοιχούν προς το υγιεινό και το νοσώδες¹. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο σε άλλο σημείο ιατρική ονομάζεται η επιστήμη του υγιεινού και του νοσώδους².

Πετυχημένος γιατρός στην πράξη είναι εκείνος, που μπορεί να προκαλέσει μεταβολή, ώστε να αποκτήσει κάποιος τον έναν έρωτα αντί του άλλου και συγκεκριμένα τον καλό αντί του κακού. Πιο αναλυτικά, καλός γιατρός μπορεί να θεωρηθεί εκείνος, που γνωρίζει να εμφυτεύει τον έρωτα σ' ένα άτομο, όταν αυτός δεν υπάρχει, ενώ θα έπρεπε να είναι παρών, καθώς επίσης και να δημιουργεί τις απαραίτητες προϋποθέσεις, ώστε να εξελαύνεται ο ενυπάρχων έρωτας από κάποιο άτομο, αν αυτός δεν θα 'πρεπε να υπάρχει εκεί³. Καλός γιατρός με άλλα λόγια είναι εκείνος,

ο οποίος όχι μόνον γνωρίζει άριστα τα πορίσματα της ιατρικής θεωρητικά (πράγμα που επιτυγχάνεται καλύτερα, αν ο ίδιος είναι και ερευνητής) –αυτό είναι αναγκαία προϋπόθεση–, αλλά και είναι σε θέση να τα εφαρμόσει σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, ώστε ο πάσχων να ανακτήσει κατά το μέγιστον δυνατόν τις απολεσθείσες δυνάμεις του. Αυτή είναι επαρκής προϋπόθεση, για να μπορεί δικαιολογημένα να χαρακτηριστεί κάποιος καλός γιατρός, όχι μόνον σε θεωρητικό αλλά και σε πρακτικό επίπεδο, πράγμα που είναι το ζητούμενο και το κυρίαρχο στοιχείο της ιατρικής. Η σοφία του γιατρού έγκειται στο να γνωρίζει τη φύση και τη λειτουργία του σώματος⁴. Η δε βασική ηθική αρχή που τίθεται από τον Πλάτωνα αναφορικά με το επάγγελμα του ιατρού, είναι ότι αυτός οφείλει να θέτει σε πρώτη μοίρα την ωφέλεια του ασθενούς και κατ' επέκταση το κοινό συμφέρον και όχι το δικό του, ώστε να μην χρηματίζεται⁵.

2. Ο έντιμος γιατρός προτιμά την κοινή ωφέλεια παρά το κέρδος: Αδαμάντιος Κοραΐς

Αξίζει εδώ να αναφερθούν ορισμένες απόψεις δύο στοχαστών, οι οποίοι συνέβη να είναι ταυτόχρονα γιατροί και φιλόσοφοι. Ο ένας είναι ο Αδαμάντιος Κοραΐς και ο άλλος ο Κάρολος Γιάσπερς. Ο Κοραΐς, ακολουθώντας προφανώς τη σκέψη του Πλάτωνα, πιστεύει ότι ο καλός και ενάρετος γιατρός –όπως άλλωστε και κάθε άλλος επαγγελματίας– οφείλει να δίνει απόλυτη προτεραιότητα στην κοινή ωφέλεια και όχι στο ατομικό συμφέρον. Σε αντίθετη περίπτωση ο έπαινος του ατόμου που χρηματίζεται, αδιαφορώντας για την υγεία του ασθενούς, δεν είναι τίποτε άλλο παρά «λαμπρά φλυαρία». Συμπεραίνει λοιπόν ότι μοναδικό κριτήριο αξιολόγησης του γιατρού είναι κατά πόσον ο ίδιος υπηρετεί το κοινό συμφέρον⁶.

Ο γιατρός δηλαδή δεν πρέπει να θέτει ως σκοπό της ζωής του να γίνει πλούσιος από το επάγγελμά του⁷, αλλά ούτε και να εγκαταλείπει τον αγώνα ή να απομακρύνεται από τους ασθενείς του, όταν διαβλέπει ότι κινδυνεύει η υγεία του, διότι η ζωή ενός ατόμου (δηλαδή του γιατρού) δεν έχει μεγαλύτερη αξία από εκείνη των πολλών (δηλαδή των ασθενών). Χρέος του καθενός είναι να προτιμά τον ενδοξότερο θάνατο παρά την ατιμωτική ζωή. Φρονεί επίσης ότι δεν πρέπει να εγκαταλείπονται ποτέ οι ελπίδες και οι προσπάθειες για τη θεραπεία οποιασδήποτε αρρώστιας, αλλά επιβάλλεται να γίνεται κάθε φορά ακριβής και εξονυχιστική έρευνα από «φιλάρετους» ανθρώπους στο πρόβλημα του ασθενούς⁸. Ο γιατρός για να είναι φιλόανθρωπος, και ιδίως προς τους φτωχούς και τους ξένους, οφείλει να προτιμά τη δόξα και το καλό όνομα παρά το κέρδος, ώστε να γίνει αληθινά «ισόθεος» και όχι «βάνανσος χρηματιστής»⁹.

3. Αλτρουισμός και γνώση ως ιδιότητες του καλού γιατρού: Κάρολος Γιάσπερς

Κατά τον Γιάσπερς ο όρκος του Ιπποκράτη θέτει το πλαίσιο κριτηρίων ηθικής αξιολόγησης του ιατρικού επαγγέλματος. Έτσι θεμέλιο ορθής συμπεριφοράς του ιατρού είναι ο ανθρωπισμός, και πιο συγκεκριμένα η προθυμία του να βοηθήσει τον πάσχοντα με πνεύμα αλτρουισμού, που έγκειται στο αίσθημα ανυστερόβουλης αγάπης, ανεξάρτητα από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, τις πολιτικές ιδέες, τις ηθικές του αρχές, τη φυλή, το φύλο κ.ά.. Βασικό στοιχείο κατά την ενάσκηση των καθηκόντων του θεωρεί τη δύναμη της πειθούς προς τον άρρωστο (και προς κάθε ενδιαφερόμενο), ο οποίος μπορεί μεν να τρέφει εμπιστοσύνη προς το κύρος και την προσωπικότητα του ιατρού, δεν πρέπει όμως να επιδεικνύει τυφλή υπακοή στα κελεύσματά του¹⁰. Κατά τον Πλάτωνα ο κόσμος αυτός δημιουργήθηκε από το συνδυασμό της ανάγκης και του νου, ο οποίος τελικά επιβλήθηκε στην ανάγκη με την πειθώ. Γι' αυτό τα πλείστα πράγματα οδηγούνται προς το καλό¹¹. Επειδή η ήττα της ανάγκης δεν είναι ολοκληρωτική, ορισμένες υποθέσεις γίνονται και με τη βία¹². Στο βασυλιά φιλόσοφο βέβαια η πειθώ είναι ταυτόχρονα και βία¹³.

Ο ασθενής επιθυμεί διακαώς να πληροφορηθεί τα αίτια και τις προοπτικές της ψυχοσωματικής του κατάστασης, πολύ δε περισσότερο, αφού ο ίδιος είναι τελικά εκείνος, ο οποίος θα συναινέσει ή όχι στην περαιτέρω διαδικασία της θεραπευτικής αγωγής. Ο Γιάσπερς αναφέρει μάλιστα το παρακάτω ανέκδοτο για τον Αριστοτέλη: Όταν ο θεράπων ιατρός τού συνέστησε μια αγωγή για κάποια ασθένεια που είχε, ο Σταγίριτης του είπε: «Πες μου γιατί αποφάσισες έτσι, και αν πεισθώ από τα λόγια σου, θα υπακούσω σ' αυτά»¹⁴. Προϋπόθεση για την καλύτερη άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος θεωρεί ότι ο γιατρός πρέπει να γνωρίζει προσωπικά τον άρρωστο· διαφορετικά θα εκτελεί μεν έντιμη και ευσυνείδητη εργασία, δεν θα ασκεί όμως ιατρικό λειτούργημα με την πραγματική έννοια του όρου¹⁵.

Ο Γερμανός φιλόσοφος και ιατρός κάνει σαφή διάκριση ανάμεσα στον ερευνητή της ιατρικής επιστήμης και στον γιατρό. Αν ο τελευταίος παρασυρθεί και αφιερωθεί αποκλειστικά στην έρευνα, τότε παύει ουσιαστικά να είναι γιατρός, αφού δεν ασχολείται με τους αρρώστους. Ιδανική περίπτωση θεωρεί εκείνη, κατά την οποία ο γιατρός τυχαίνει να είναι ταυτόχρονα και ερευνητής, διότι τότε θα μπορέσει να βοηθήσει αποτελεσματικότερα τον άρρωστο, επειδή ενδέχεται να κάμει εφαρμογή των ερευνητικών πορισμάτων της ειδικότητάς του και σε κάθε περίπτωση έχει αμεσότερη εποπτεία του επιστημονικού ορίζοντα¹⁶. Θεωρεί επίσης σπουδαίο να συσταθεί ανάμεσα στο γιατρό και τον άρρωστο υπαρξιακή επικοινωνία στη βάση ισότητας και αμοιβαίας εμπιστοσύνης¹⁷. Προσπαθεί στη συνέχεια να αναδείξει το στενό και άρρηκτο δεσμό ανάμεσα στη φιλοσοφία και την επιστήμη, και κατά συνέπεια την ιατρική. Σχετικά με το θέμα αυτό λέγει τα εξής:

«Σήμερα κάθε φιλοσοφία, που δεν περικλείνει ένα στοιχείο επιστημονικού πνεύματος, είναι ψεύτικη στο σύνολό της· δίχως φιλοσοφία κάθε επιστήμη στερείται κριτικού πνεύματος, ακόμα και αν μερικά από τα συμπεράσματά της είναι σωστά, και δημιουργεί στους εκπροσώπους της έναν αποκλεισμό μέσα στο σκοτάδι...»... «Η ζωή του γιατρού είναι μια φιλοσοφία συγκεκριμενοποιημένη»¹⁸.

Ο Γιάσπερς, αφού μας υπενθυμίζει τη φράση του Ιπποκράτη: «ιατρός φιλόσοφος, ισόθεος», καταλήγει στο συμπέρασμα, ότι ο ιατρός χωρίς φιλοσοφία δεν μπορεί να κυριαρχήσει στο χάος της εμπειρικής ιατρικής. Η πρακτική εφαρμογή της πρέπει να συντελείται στα πλαίσια μιας φιλοσοφίας¹⁹.

4. Ο όρκος του Ιπποκράτη ως θεμέλιο της ιατρικής ηθικής

Μετά τη σύντομη αυτή παρουσίαση των απόψεων των δύο ιατροφιλοσόφων, του Κοραή και του Γιάσπερς, θα καταβληθεί στα επόμενα η προσπάθεια, να τεθούν ορισμένα βασικά ηθικά ερωτήματα, τα οποία κατατρύχουν και βασανίζουν τις συνειδήσεις όχι μόνον των λειτουργών της ιατρικής επιστήμης, αλλά και όλων των πολιτών γενικότερα. Αυτά αφορούν την ευθανασία, τη βοήθεια του γιατρού προς το μελλοθάνατο για την καλύτερη και ψυχραιμότερη αντιμετώπιση του πεπρωμένου, την άμβλωση, τη μεταμόσχευση μερών του σώματος και τη λεγόμενη «κλωνοποίηση». Ορισμένα από τα παραπάνω θέματα συζητήθηκαν και αναλύθηκαν διεξοδικά σε ζωντανό διάλογο μεταξύ του D. Ikeda και του J. Derbolav.

Από τη συζήτηση αυτή βγήκε εκ νέου το συμπέρασμα, ότι ο Ιπποκρατικός όρκος εξακολουθεί να αποτελεί τη βάση της ιατρικής ηθικής, η οποία αντικατοπτρίζεται στην ουσία της διακήρυξης της παγκόσμιας εταιρείας ιατρών, που έλαβε χώρα στο Ελσίνκι το 1964. Με δυο λόγια, η συμπόνια και η φιλανθρωπία συνεχίζουν να λειτουργούν ως πρότυπα της ιατρικής ηθικής. Η θρησκεία παίζει επίσης καθοριστικό ρόλο στη στάση των ιατρών, των ασθενών και γενικότερα του κοινού σε θέματα υγείας. Η δεοντολογία του ιατρικού επαγγέλματος συνδέεται τόσο με τους τρόπους και το βαθμό ανακούφισης από τον πόνο, όσο και με τα διλήμματα, τα οποία ο ιατρός αναπόφευκτα αντιμετωπίζει, αφού είναι συνυφασμένα με την πρακτική του επαγγέλματός του²⁰. Εξυπακούεται βέβαια ότι οφείλει να δείχνει σεβασμό στην προσωπικότητα του ασθενούς, ώστε η στάση του να είναι αξιοπρεπής και άψογη. Στα επόμενα θα επιχειρηθεί να θιγεί η προβληματική ορισμένων μόνον απ' αυτά.

§ 33. Ηθικά διλήμματα του γιατρού

1. Ευθανασία

Παλαιότερα ευθανασία ήταν η πράξη εκείνη, η οποία συντελούσε, ώστε να δοθεί τέρμα σε μια ζωή γεμάτη πόνους, φρίκη, απογοήτευση και απελπισία, όταν δεν υπάρχει προοπτική βελτίωσης της υγείας του ασθενούς. Σήμερα, λόγω της αλματώδους εξέλιξης της ιατρικής και των τεχνικών μέσων, τα οποία την υποβοηθούν, το ίδιο αυτό νόημα μπορεί να εκφραστεί κάπως διαφορετικά. Το ερώτημα δηλαδή είναι σήμερα, κατά πόσον επιτρέπεται κανείς να επιμηκύνει ή να διακόπτει τη θεραπεία, η οποία κρατάει στη ζωή τον ασθενή με μηχανικά μέσα, όταν αποδεδειγμένα δεν υπάρχουν περιθώρια βελτίωσης. Ως επί το πλείστον η τακτική των ιατρών είναι να εξαντληθούν όλες οι δυνατότητες, μέχρις ότου ο ασθενής εκπνεύσει. Το ερώτημα αυτό τίθεται, διότι ο νοσηλευόμενος έχει το δικαίωμα να πεθάνει κατά τρόπον αξιοπρεπή· πρέπει δηλαδή να καταστεί η επιθυμία του σεβαστή, να τερματίσει τη ζωή του κάτω από ορισμένες απελπιστικά άθλιες συνθήκες. Από την άλλη πλευρά όμως, θεωρούμενο το ζήτημα από χριστιανική άποψη, κανείς δεν έχει το δικαίωμα να ενεργεί κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να προκληθεί η αφαίρεση της ζωής του άλλου.

Εδώ γεννάται το ερώτημα, τι εννοείται με τη φράση «αξιοπρεπής θάνατος», δεδομένου ότι υπάρχει ποικιλία γνώμων πάνω στο θέμα αυτό. Αν για παράδειγμα δεν καταδικάζει κανείς την αυτοκτονία των φιλοσόφων της αρχαιότητας, μερικοί από τους οποίους αυτοκτόνησαν, όχι επειδή κατατρύχονταν από ανίατη ασθένεια, αλλά όταν ήταν εντελώς υγείς, (στο πνεύμα και το σώμα), τότε η αυτοκτονία δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ανήθικη. Ως παράδειγμα ας αναφερθεί ο Εμπεδοκλής, ο οποίος, αν και ήταν υγιέστατος, έπεσε οικειοθελώς στον κρατήρα του ηφαιστείου της Αίτνας στην Ιταλία. Πρόσφατη περίπτωση του φαινομένου αυτού ήταν η εξαφάνιση στις απόκρημνες χαράδρες του Ταϋγέτου, δηλαδή ο θάνατος του αγαπητού φίλου, αείμνηστου Δημήτρη Λιαντίνη, καθηγητή φιλοσοφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Από την άλλη μεριά, η χριστιανική θρησκεία απαγορεύει την αυτοκτονία και κατά συνέπεια καταδικάζεται η ενεργητική ευθανασία, υπό το φως της αγιότητας και του απαραβίαστου της ανθρώπινης ζωής. Ωστόσο, η επιμήκυνση της ζωής, και πιο συγκεκριμένα η διατήρηση του ασθενούς στη ζωή με την υποστήριξη μηχανικών μέσων, σε κατάσταση δηλαδή γεμάτη από πόνους και οδύνη, αποτελεί βιασμό της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Με το πνεύμα αυτό αρκετοί γιατροί εμφανίζονται πρόθυμοι να ικανοποιήσουν την επιθυμία των ασθενών τους, να ανασταλεί η θεραπεία σε μια επώδυνη και χωρίς προοπτικές ζωή. Ευθανασία υπό την έννοια αυτή

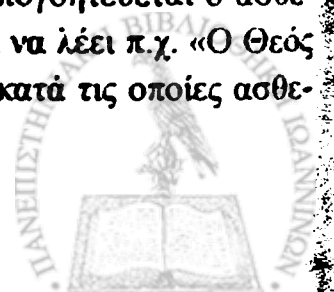

είναι η προσπάθεια για απάλειψη της οδύνης. Το επιθυμητό βέβαια θα ήταν να εξευρεθούν και να εφαρμοστούν τρόποι ελάφρυνσης του φυσικού πόνου. Προς το σκοπό αυτόν η αγάπη και η συμπάθεια μπορούν να αποβούν πρόσφορα μέσα, δεδομένου ότι έτσι ελαττώνεται η στενοχώρια, η οποία επιδεινώνει το σωματικό άλγος¹. Στο πρόβλημα της ευθανασίας εμπλέκονται και άλλες επιστήμες, όπως π.χ. η Νομική. Ένας πρόσθετος λόγος, που μπορεί να θεωρηθεί ότι είναι υπέρ ή κατά της ευθανασίας, είναι τα συμφέροντα που κρύβονται πίσω από το θάνατο ενός ατόμου, αφού πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη και η περιουσία, την οποία κληροδοτεί ο ασθενής.

2. Αντιμετώπιση του θανάτου

Ο γιατρός οφείλει επίσης να παρέχει στους ασθενείς του ψυχολογική στήριξη, ώστε αυτοί να αντιμετωπίσουν το θάνατο με υπομονή, ηρεμία, καρτερία και νηφαλιότητα. Με ποιο τρόπο όμως θα βοηθήσει ο γιατρός τον ασθενή να ξεπεράσει τη δύσκολη ψυχική κατάσταση, στην οποία βρίσκεται, αφού βασανίζεται από έμμονες ιδέες και απαίσια συναισθήματα, όπως είναι ο θυμός, η οργή, η καταπίεση και η άρνηση για οτιδήποτε; Προς το σκοπό αυτόν οι καταλληλότεροι είναι οι ψυχίατροι, οι ψυχολόγοι ακόμα και οι φιλόσοφοι. Σημαντικό ρόλο πάντως παίζει η θρησκεία, στην περίπτωση που ο ασθενής θα ήθελε να υπακούσει στις εντολές της, ελπίζοντας έτσι να αντλήσει ψυχική δύναμη και θάρρος. Η πίστη στο Θεό δηλαδή επιδρά εποικοδομητικά στην καλύτερη αντιμετώπιση του θανάτου, διότι έτσι αντιλαμβανόμαστε το βαθύτερό του νόημα. Ένας Χριστιανός π.χ. πεθαίνοντας έχει την πεποίθηση, ότι ήλθε το πλήρωμα του χρόνου ύστερα από δημιουργικό τρόπο ζωής να εγκαταλείψει για πάντα τον εφήμερο και απατηλό αυτόν κόσμο, και να μεταπηδήσει στη μεταθανάτια ζωή, αφού η ψυχή είναι αθάνατη.

Εκτός από τη θρησκεία σημαντικό ρόλο για την αντιμετώπιση του θανάτου παίζει η φιλοσοφία και η κοσμοθεωρία κάθε ατόμου, η οποία σε τελευταία ανάλυση είναι τρόπος ζωής, αφού πρωταρχικό ερώτημα παραμένει το «πώς βιωτέον» του Σωκράτη. Αρκετοί φιλόσοφοι και στοχαστές ανέλυσαν σε βάθος το πρόβλημα του θανάτου, ορισμένοι από τους οποίους κατέληξαν στο συμπέρασμα, ότι δεν υφίσταται αποχρών λόγος να τον φοβόμαστε. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται οι Πλάτων, Επίκουρος, Κικέρων, Σοπενχάουερ, Τολστόι και Ν. Καζαντζάκης². Ο Πλάτων στον *Φαίδωνα* θέτει ως σκοπό της έρευνάς του την αθανασία της ψυχής. Ο γιατρός λοιπόν μπορεί σε ορισμένες περιπτώσεις να επικαλείται τη βοήθεια της θρησκείας και ενδεχομένως της φιλοσοφίας, ώστε να μην απογοητεύεται ο ασθενής, αλλ' αντίθετα να αντλεί θάρρος και παρηγοριά. Μπορεί να λέει π.χ. «Ο Θεός είναι μεγάλος». Δεν είναι άλλωστε σπάνιες οι περιπτώσεις, κατά τις οποίες ασθε-

νείς έχουν επιβιώσει, ενώ οι γιατροί ήταν πεπεισμένοι, ότι δεν διαγράφονται περιθώρια ανάρρωσής του. Πρόκειται για τα λεγόμενα θαύματα.

3. Άμβλωση

Το πρόβλημα που τίθεται με την άμβλωση είναι κατά πόσο το έμβρυο μπορεί να θεωρηθεί δυνάμει ή ενεργεία ανθρώπινη ύπαρξη, δηλαδή ολοκληρωμένος άνθρωπος ή απλό μέρος του σώματος της μητέρας, το οποίο μπορεί να αποβληθεί με απλή χειρουργική επέμβαση. Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για φόνο εκ προμελέτης, που είναι καταδικαστέος τόσο από χριστιανική όσο και από ηθική άποψη. Στη δεύτερη αντίθετα η πράξη αυτή δεν προσκρούει ούτε αντιβαίνει προς κανένα δεοντολογικό ή ηθικό κώδικα. Επειδή ωστόσο το ζήτημα δεν εξαντλείται στην απλή αυτή διάζευξη, απαιτείται να αξιολογείται και να εκτιμάται κατά περίπτωση. Δεν είναι δηλαδή εύκολο να αποφανθεί κάποιος με βεβαιότητα, αν η έκτρωση είναι φόνος εκ προμελέτης ή όχι. Εξ αιτίας αυτής της σύγχυσης σε άλλα κράτη επιτρέπεται από τη νομοθεσία και σε άλλα όχι. Πάντως εκεί, που είναι απαγορευμένη, κοστίζει ακριβά και επιπλέον ο γιατρός που την ενεργεί φοροδιαφεύγει. Έτσι κάθε χρόνο τεράστια χρηματικά ποσά ξεφεύγουν από την τσιμπίδα της φορολογίας, με αποτέλεσμα να δημιουργείται κοινωνική αδικία.

Στην περίπτωση που διαπιστωθεί ότι το κυοφορούμενο έμβρυο είναι ελαττωματικό, λόγω κληρονομικής ή άλλης αιτίας, θα μπορούσε ίσως να υποστηριχθεί ότι η άμβλωση όχι μόνον επιτρέπεται, αλλά και επιβάλλεται, αφού είναι αμφίβολο, αν το νεογέννητο θα έχει αξιοπρεπή ζωή. Αυτό δεν θα μπορούσε ωστόσο να ισχύσει ως γενικός κανόνας, διότι υπάρχουν περιπτώσεις, κατά τις οποίες κάτω από τις ίδιες συνθήκες έχουν γεννηθεί μεγαλοφυΐες, όπως συνέβη για παράδειγμα με τον Μπετόβεν. Οι γονείς του είχαν παθολογικά προβλήματα: ο πατέρας του ήταν αλκοολικός και η μάνα του υπέφερε από πλήθος σοβαρών ασθενειών. Ο μεγάλος αυτός μουσουργός λοιπόν δεν θα ερχόταν στη ζωή, αν λόγω των ειδικών αυτών συνθηκών αποφασίζόταν η έκτρωση. Τότε θα ήταν δύσκολο να φαντασθεί κανείς το μέγεθος της απώλειας του δυτικού και γενικότερα του παγκόσμιου πολιτισμού³.

Με την άμβλωση συνάπτονται επίσης πολλά άλλα προβλήματα, όπως τα κάτωθι: τι πρέπει να γίνεται, όταν η μητέρα είναι ανήλικη, πολύ φτωχή, (ώστε να μην μπορεί να θρέψει το παιδί της), παντρεμένη (όταν ο καρπός της κύησης είναι εξώγαμος), ή στενή συγγενής με τον δότη του σπέρματος (οπότε έχουμε αιμομιξία); Πολλά θα μπορούσαν να λεχθούν ως απάντηση για τους προβληματισμούς αυτούς. Θα αρκεσθώ όμως προς το παρόν τουλάχιστον να ισχύσουν ως ερωτήματα, στα οποία ο καθένας με την κοσμοαντίληψη που διαθέτει μπορεί και πρέπει να

δώσει τη δική του προσωπική απάντηση, εκτός εάν η πολιτεία με τα θεσμοθετημένα όργανα ρυθμίσει νομοθετικά το θέμα. χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει οι νόμοι δεν υπόκεινται σε κριτική.

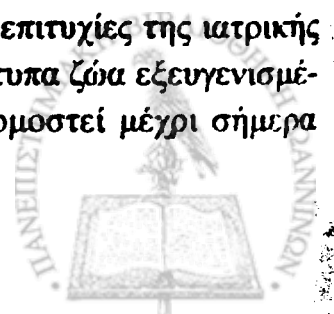
4. Μεταμόσχευση οργάνων σώματος

Η μεταμόσχευση οργάνων και η κλωνοποίηση είναι δύο από τα σημαντικότερα επιτεύγματα της σύγχρονης ιατρικής επιστήμης. Η μεταφύτευση οργάνου, π.χ. νεφρού, ήπατος, καρδιάς, χεριού κ.ά. είναι σε ορισμένες περιπτώσεις λίαν απαραίτητη για τη συνέχιση της ζωής κάποιου συνανθρώπου μας. Η τεχνική αυτή κατέστη δυνατή χάρις στην αλματώδη εξέλιξη της ιατρικής, κυρίως δε στον τομέα της χειρουργικής. Το να δοθεί μακρά παράταση ζωής σε κάποιον ή να καταστεί ευπρεπής η διαβίωσή του με την τοποθέτηση ξένου οργάνου μπορεί δικαιολογημένα να θεωρηθεί μεγάλο κατόρθωμα προς όφελος της ανθρωπότητας. Το όργανο, που λαμβάνει κανείς, δίκαια μπορεί να θεωρηθεί το πολυτιμότερο δώρο, αφού συνδέεται άμεσα με την υγεία του. Συνεπώς, μεταξύ του δωρητή (ή των στενών συγγενών του) και του δωρολήπτη είναι δυνατόν να αναπτυχθεί βαθιά ανθρώπινη σχέση.

Από την άλλη πλευρά όμως γίνεται ενίοτε κατάχρηση και στυγνή εκμετάλλευση της δυνατότητας αυτής. Για να εξασφαλιστούν τα όργανα, ενδέχεται να επιχειρηθεί φόνος εκ προμελέτης, όπως για παράδειγμα εμπόριο βρεφών, κάτι που συνηθίζεται συχνά (ακόμα και για μεταφορά ναρκωτικών ουσιών, όπως του χασίσι). Στην περίπτωση αυτή μαιευτήρες με τη συνεργασία άλλων προσώπων, που εμπλέκονται στο κύκλωμα παράνομης διακίνησης οργάνων σώματος, εξαφανίζουν νεογέννητα, με το πρόσχημα ότι απεβίωσαν κατά τον τοκετό, για να τα τεμαχίσουν μετά από βίαιο θάνατο και να αποσπάσουν απ' αυτά χρήσιμα όργανα, κατάλληλα για μεταμόσχευση, με σκοπό τον χρηματισμό και το ίδιο όφελος. Εκτός τούτου έχουν διατυπωθεί έντονες αντιρρήσεις, σχετικά με το κατά πόσον η πράξη αυτή καθαυτή μπορεί να είναι συμβατή ή όχι με το χριστιανισμό ή οποιαδήποτε άλλη θρησκεία. Τούτο δε επειδή αφαιρείται μέρος του σώματος, το οποίο μετεμφυτεύεται σε κάποια άλλη ανθρώπινη ύπαρξη. Αυτό δεν συμβιβάζεται εύκολα με τη χριστιανική θρησκεία και ιδιαίτερα με την ορθοδοξία, επειδή ψυχή και σώμα συναποτελούν ενιαία και αδιάσπαστη ενότητα. Δεν μπορεί δηλαδή το σώμα να τεμαχίζεται και μέρη του να ενώνονται με άλλη ψυχή.

5. Κλωνοποίηση

Η κλωνοποίηση είναι από τις σπουδαιότερες πρόσφατες επιτυχίες της ιατρικής και της βιολογίας. Με τη μέθοδο αυτήν γεννώνται πανομοιότυπα ζώα εξευγενισμένης μορφής, αν το θελήσει ο επιστήμονας. Αυτή έχει εφαρμοστεί μέχρι σήμερα

στα ζώα, και πιο συγκεκριμένα στο πρόβατο, αφού απαγορεύεται προς το παρόν να χρησιμοποιηθεί για την αναπαραγωγή του ανθρώπου, επειδή αυτό αντιβαίνει προς τη θρησκεία και στην ηθική γενικότερα. Με την κλωνοποίηση παρέχεται στον άνθρωπο η δυνατότητα να πλάσει ένα νέο κόσμο της αρεσκείας του. Από την άλλη πλευρά όμως εμφανίζεται μια σειρά από δυσεπίλυτα προβλήματα. Συγκεκριμένα, η κλωνοποίηση θεωρείται παρέμβαση στο έργο της θείας δημιουργίας. Πέραν τούτου ανακύπτουν κοινωνικά ζητήματα, αφού επιτρέπεται μόνον σε ορισμένα μέλη της κοινωνίας να γονιμοποιούν ή να γονιμοποιούνται. Η ιδέα αυτή δεν είναι βέβαια πρωτοφανής. Στην ιστορία της ανθρωπότητας, καθόσον γνωρίζω, υπάρχουν τουλάχιστον τρεις παρόμοιες περιπτώσεις: του Λυκούργου, του Πλάτωνα και του Χίτλερ.

Για πρώτη φορά στην ιστορία των πολιτισμών εμφανίζεται στη νομοθεσία του Λυκούργου, βασιλιά της Σπάρτης. Σύμφωνα με έναν σχετικό νόμο όλοι μιν είχαν το δικαίωμα να παντρευτούν, λίγοι δε να τεκνοποιήσουν. Τα προνομιάχα αυτά άτομα ήταν οι άριστοι και οι άριστες από κάθε άποψη, πνευματική, σωματική κ.τ.λ. Δεν ήταν όμως αναγκαίο αυτοί να είναι παντρεμένοι και να συζούν. Μπορούσαν να έχουν άλλους ή άλλες συζύγους και να συνευρίσκονται μόνον κατά την ώρα της συνουσίας για τη δημιουργία απογόνων· μετά την εκτέλεση του καθήκοντός τους αυτού το οποίο απέρρευε από το νόμο, ο καθένας επέστρεφε στην ή στο μόνιμο σύντροφό του. Τις πληροφορίες αυτές δίνει ο Πλούταρχος στα *Ηθικά* του, εκεί όπου πραγματεύεται τη ζωή και το έργο του Λυκούργου. Η σύλληψη αυτή ήταν τολμηρή και πρωτοποριακή. Δεν γνωρίζουμε όμως τα συναφή με το έθιμο αυτό προκύψαντα προβλήματα.

Η ιδέα αυτή επανεμφανίζεται στην ιδανική *Πολιτεία* του Πλάτωνα. Εκεί συνιστάται να τεκνοποιούν μόνον οι άριστοι με τις άριστες γυναίκες· την δε ανατροφή των παιδιών θα ανελάμβανε το κράτος⁴. Ο Πλάτων βέβαια ήταν μόνον φιλόσοφος αλλά όχι νομοθέτης ή πολιτικός όπως ο Λυκούργος, και συνεπώς δεν είχε τη δύναμη να εφαρμόσει στην πράξη τις ιδέες του. Ο Αθηναίος φιλόσοφος είχε επίγνωση της μονοδιάστατης φύσης του. Γι' αυτό πολλές φορές αναγκάστηκε να τονίσει την αναγκαιότητα σύμπτωσης της φιλοσοφίας με την πολιτική δύναμη, διότι τότε μόνον θα παύσουν να υπάρχουν τα δεινά στην πολιτεία⁵. Στην έβδομη δε επιστολή του εξομολογείται ότι επιθυμούσε να γίνει ο ίδιος και πολιτικός, αλλά απογοητεύθηκε από την υφιστάμενη πολιτική κατάσταση⁶. Την ίδια αυτή ιδέα ήθελε να εφαρμόσει στον αιώνα μας ο δικτάτορας Χίτλερ, για να επιτύχει τον εξευγενισμό της Αρείας φυλής, στην οποία ανήκει και το Γερμανικό έθνος. Πρέπει βέβαια να σημειωθεί ότι ανάμεσα στις συλλήψεις αυτές των φιλοσόφων ή των πολιτικών και της ιδέας της κλωνοποίησης υφίστανται τόσο ομοιότητες όσο και σημαντικές διαφορές. Η κυριότερη απ' αυτές είναι ότι τα άτομα, που θα γεννηθούν με την μέθοδο

αυτή είναι πανομοιότυπα μεταξύ τους, ώστε δύσκολα μπορεί κανείς να τα διαχωρίσει. Έτσι όμως καταργείται το ξεχωριστό και αναντικατάστατο στοιχείο του ατόμου, που είναι η μοναδική προσωπικότητα. Ο άνθρωπος δεν θα διαφέρει συνεπώς από τα βιομηχανικά είδη, που είναι ομοιότατα μεταξύ τους, όπως για παράδειγμα οι διάφοροι τύποι (μάρκες) αυτοκινήτων. Ο κύκλος των ηθικών προβλημάτων, που προκύπτουν από την εφαρμογή της τεχνολογίας, συνεχώς διευρύνεται. Με την τεχνητή γονιμοποίηση π.χ. έχει μείνει έγκυος γυναίκα με σπέρμα του αγαπημένου της που ήταν ήδη νεκρός. Απροστάτευτα παιδιά φονεύονται, για να πουληθούν τα όργανά τους. Γενετικά μεταλλαγμένα τρόφιμα διατίθενται στην αγορά εν αγνοία των καταναλωτών. Οι άνδρες θα μπορούν στο εξής να γεννήσουν παιδί με καισαρική τομή. Έτσι η βιοηθική κάνει σήμερα έντονη την παρουσία της.

6. Αναγκαιότητα φιλοσοφικής παιδείας των ιατρών

Από την παρουσίαση των παραπάνω σκέψεων δικαιώνεται, νομίζω, η θέση των φιλοσόφων εκείνων, όπως του Γιάσπερς, που υποστηρίζουν ότι η φιλοσοφία δεν μπορεί να χωριστεί εντελώς από την επιστήμη, διότι φιλοσοφία χωρίς επιστήμη είναι ψεύτικη στο σύνολό της, ενώ επιστήμη χωρίς φιλοσοφία στερείται κριτικού πνεύματος. Κατά συνέπεια ο επιστήμων ιατρός έχει ανάγκη από φιλοσοφία. Γι' αυτό ο Γιάσπερς λέγει: «Η ζωή του γιατρού είναι μια φιλοσοφία συγκεκριμενοποιημένη». Ο γιατρός οφείλει να λάβει φιλοσοφική παιδεία, για να βελτιωθεί η κριτική του ικανότητα σε ηθικά, κοινωνικά, οικονομικά, πολιτικά κ.ά. θέματα, τα οποία αντιμετωπίζει καθημερινά. Έτσι διευρύνεται ο ορίζοντας των γνώσεων και των ενδιαφερόντων του, ώστε να νιώθει περισσότερο οικείος στο χώρο, που με ευσυνειδησία και πάθος υπηρετεί. Ιατρική χωρίς φιλοσοφία είναι ακρωτηριασμένη επιστήμη, αφού της λείπει το μέρος εκείνο που την θεμελιώνει και την συνέχει. Με τη φιλοσοφία ο γιατρός αντλαμβάνεται τη μηδαμινότητά του στο σύμπαν και γίνεται πιο προσηνής και ταπεινόφρων. Πρέπει στο τέλος να σημειωθεί ότι τα ιδεώδη της ιατρικής υπόκεινται σε διαρκή αλλαγή. Πάντως, η παραπάνω επιστήμη συνδέεται άρρηκτα με την ηθική, αφού είναι αφιερωμένη στη βελτίωση της υγείας των ασθενών με θεραπευτική αγωγή. Γι' αυτό ο ιδεώδης τύπος του γιατρού δεν μπορεί να δημιουργηθεί, εάν πρώτα δεν κατανοηθούν οι βαθύτεροι στόχοι της ιατρικής επιστήμης, η οποία αφορά κατά βάση τον ανθρώπινο πόνο και ό,τι αυτό συνεπάγεται για την ανακούφισή του⁷.

§ 34. Ανθρωπιστική παιδεία

1. Αναγκαιότητα ανθρωπιστικής εκπαίδευσης

Στενά συνδεδεμένη με τον ανθρωπισμό και τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι η ανθρωπιστική παιδεία. Ο *Mirabeau* (*Μιραμπό*), ένας από τους πνευματικούς πατέρες της Γαλλικής Επανάστασης, στο έργο του «*Περί εκπαίδευσεως*» (*sur l' éducation*) εγκαινίασε μια παιδαγωγική, που κύριος άξονάς της ήταν η πίστη στα ανθρώπινα δικαιώματα. Ο νέος αυτός τρόπος διαπαιδαγώγησης αποσκοπούσε στο να «αγκιστρώσει το κράτος του λογικού στην καρδιά του ανθρώπου». Ο ανθρωπισμός ανυψώνεται έτσι σε ιδεώδες της εξευγενισμένης ψυχής¹. Επίσης, ο Σοβιετικός *Α. Ζαχάρωφ* αξιώνει όχι μόνο την κατάργηση όλων των νόμων, που παραβιάζουν κατάφωρα τα ανθρώπινα δικαιώματα, αλλά και προβάλλει επιτακτικά την ανάγκη εισαγωγής και εγκαθίδρυσης μιας λιγότερο μονολιθικής αγωγής, σύμφωνα με την οποία θα διδάσκεται ένα ευρύτερο φάσμα μαθημάτων και θα παρέχονται εγγυήσεις για το δικαίωμα της ελευθερίας των πεποιθήσεων². Ο Γερμανός υπαρξιστής φιλόσοφος *Κάρολος Γιάσπερς* διατυπώνει την άποψη, ότι ο ανθρωπισμός είναι ουσιαστικά θέμα ανατροφής. Αυτός πρέπει να διδάσκεται και γενικά να καλλιεργείται στα σχολεία, αφού προσπορίζει στη νεολαία το πιο βαθύ ανθρώπινο περιεχόμενο στην πιο απλή και καθαρή διατύπωση. Πιστεύει μάλιστα ότι ο μοναδικός τρόπος να κατακτήσουν οι νέοι το άριστο είναι να εξοικειωθούν με τις ιδέες, που υποκρύπτονται στα αρχαία ελληνικά και λατινικά κείμενα³.

2. Αξία των κλασικών γραμμάτων

Όσο υπερβολικές και μεγαλόστομες και αν φαίνονται οι ρήσεις αυτές, περιέχουν ωστόσο αρκετά σπέρματα αλήθειας. Η παιδευτική και ανθρωπιστική αξία των κλασικών κειμηλίων είναι αδιαμφισβήτητη, αφού αυτά εκφράζουν πανανθρώπινες αξίες, χωρίς να περιορίζονται στα στενά τοπικά και χρονικά όρια ενός κόσμου που χάθηκε οριστικά. Ο ελληνικός πολιτισμός διατηρεί διαχρονική ισχύ, πράγμα που δικαιολογεί την επιβίωση και εξάπλωσή του στα πέρατα της οικουμένης επί αρκετές χιλιετίδες. Το αθάνατο ελληνικό πνεύμα ακτινοβολεί μ' όλη του την αίγλη και λαμπρότητα ανά τους αιώνες. Είναι μάλιστα πολύ καλύτερη η επαφή του νέου με την ίδια την αρχαία γλώσσα –εφόσον βέβαια υπάρχει η πολυτέλεια του χρόνου–, γιατί ακόμα και η άριστη μετάφραση αδυνατεί να μας μεταφέρει την έξαρση και τον παλμό του συγγραφέα, ώστε να μυσταγωγηθούμε αλάνθαστα στα νάματα της ελληνικής παιδείας, αφού τα πρωτότυπα είναι πάντα αναντικατάστατα.

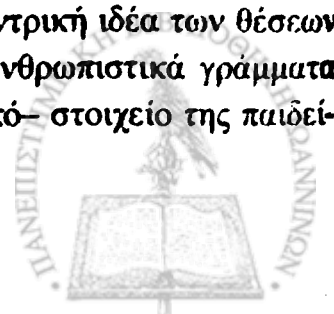
3. Συνδυασμός εξειδικευμένης και ανθρωπιστικής παιδείας

Ένα από τα σοβαρά και επίμαχα προβλήματα της εκπαίδευσης στη μακροαίωνα πορεία της ιστορίας της είναι αν θα πρέπει να διδάσκονται οι μαθητές περισσότερα ωφελιμιστικά ή ανθρωπιστικά στοιχεία. Παράλληλα με τα μαθήματα θετικού κύκλου (φυσική, χημεία, μαθηματικά) ο Γιάσπερς υποστηρίζει ορθά την άποψη, ότι πρέπει να παραδίδονται και τα ανθρωπιστικά με ικανούς και άξιους εκπαιδευτές, οι οποίοι –παράλληλα με τον ανεπίληπτο τρόπο διαβίωσής τους– θα δίνουν το καλό παράδειγμα για ηθική συμπεριφορά, ώστε να αποκτήσουν το γόητρο και να αποσπάσουν την εκτίμηση που τους ανήκει. Πρωταρχικό παράγοντα σ' όλη αυτή τη διαδικασία παίζει η συνεχής μεταμόρφωση και βελτίωση της ανθρώπινης φύσης. Άτομα με εξειδικευμένες γνώσεις μπορούν μεν να θεωρούνται «όργανα υπερτέρας απόδοσης», δεν προικίζονται όμως εξαιτίας τούτου με επιστημονική μόρφωση⁴.

Παρόμοια γνώμη στο ίδιο ζήτημα διατυπώνει ο Ράσσελ, ο οποίος τάσσεται υπέρ μιας ισορροπίας με συμβιβασμούς. Υποστήριξε συγκεκριμένα την παραμονή των ανθρωπιστικών κεντρισμάτων στο χώρο της εκπαίδευσης της εποχής του, υπό τον όρο να απλοποιηθούν αρκετά από αυτά. Η χρησιμότητά των ωφελιμιστικών μαθημάτων είναι καθοριστική, αφού χωρίς αυτά δεν θα ήταν δυνατόν να δημιουργηθεί ο σύγχρονος κόσμος. Μ' αυτό βέβαια δεν υπονοείται ότι τα ανθρωπιστικά στοιχεία είναι λιγότερο σπουδαία από τα ωφελιμιστικά. Κι αυτό γιατί θεωρεί σημαντικό να γνωρίζει κάποιος κάτι από τα έργα των μεγάλων λογοτεχνών, από την παγκόσμια ιστορία, τη μουσική, τη ζωγραφιά, την τέχνη κ.ά., δεδομένου ότι η ζωή αναπτύσσεται παράλληλα προς τη φαντασία, με τη βοήθεια της οποίας οι άνθρωποι συλλαμβάνουν τι θα μπορούσε να είναι ο κόσμος. Χωρίς την ενεργό παρουσία τους η πρόοδος θα ήταν κατά την άποψή του τελείως μηχανική και τιποτένια⁵. Η αναγκαιότητα διδασκαλίας ανθρωπιστικών μαθημάτων στηρίζεται στην εύλογη υπόθεση, ότι οι ουσιώδεις αρετές του ανθρώπινου χαρακτήρα σχετίζονται άμεσα με την ορθοφροσύνη και τη σύνεση. Οι ικανότητες αυτές αναπτύσσονται καλύτερα, όταν εμπεριέχεται στην εγκύκλιο μόρφωση το στοιχείο εκείνο, που καλλιεργεί και ανυψώνει την ψυχή του ανθρώπου. Η απαίτηση αυτή είναι σήμερα περισσότερο παρά ποτέ επιτακτική, καθότι η γοργή εξέλιξη της τεχνολογίας θέτει δύο εναλλακτικές δυνατότητες: καθολική αρμονία του κόσμου ή ολοκληρωτική καταστροφή⁶.

4. Σκοπιμότητα του ανθρωπισμού

Αν θα ήθελε κανείς να συνοψίσει την ουσία και την κεντρική ιδέα των θέσεων των δύο αυτών αξιολογών στοχαστών, θα έλεγε ότι τα ανθρωπιστικά γράμματα είναι θεμελιώδεις –και κατά συνέπεια απαραίτητο συστατικό– στοιχείο της παιδεί-

ας. αφού δίνουν νόημα και περιεχόμενο στις ωφελμιστικές γνώσεις, που αποκτώνται στο σχολείο. Αυτά διαμορφώνουν σε μεγάλο βαθμό το χαρακτήρα, ο οποίος είναι το θεμέλιο και η κινητήρια δύναμη των ενεργειών και πράξεων του ανθρώπου. Με την ανθρωπιστική παιδεία επιδιώκεται να δημιουργηθούν η συνισταμένη του πλαισίου για ηθική και συνετή συμπεριφορά των ατόμων. Τους καρπούς μιας αληθινής παιδείας οραματίστηκε στα σκοτεινά χρόνια της δουλείας ο ακαταπόνητος και χαλκέντερος δάσκαλος του Γένους, *Αδαμάντιος Κοραής*, δηλαδή την «ήμερον απλότητα των ηθών και του λογικού την ορθότητα»⁷. Η ίδια η διδασκαλία, ως κύριο όργανο της εκπαίδευσης, δίκαια θεωρείται το πιο αποτελεσματικό μέσο για αναβάθμιση των ανθρωπίνων συνθηκών στο παρόν και το μέλλον⁸. Κι αυτό επειδή το «σύστημα της εκπαίδευσης είναι κατά κάποιον τρόπο το πρίσμα εκείνο, στο οποίο αντανακλώνται όλες οι πτυχές του πολιτιστικού, του πολιτικού, του κοινωνικοοικονομικού και του συστηματικού εξορθολογισμού». Η παιδεία δηλαδή αποτελεί τη συνισταμένη όλων των άλλων μορφών του εξορθολογισμού»⁹.

5. Η αδυναμία εννοιολογικού καθορισμού

Ας δούμε όμως και την άλλη όψη του νομίσματος. Κατά τον Έγελο η καθαρή μόρφωση είναι η απόλυτη και γενική διαστρέβλωση καθώς και αποξένωση της πραγματικότητας. Εκείνο δηλαδή που πληροφορείται κανείς σ' αυτόν τον κόσμο είναι η διαπίστωση, ότι ούτε η πραγματική ουσία της δύναμης και του πλούτου ούτε οι καθορισμένες έννοιες ή συνειδήσεις του καλού και του κακού, του υπέροχου και του αγρείου είναι αληθινές, αλλά το ένα απ' αυτά τα πράγματα μετατρέπεται στο άλλο και το καθένα είναι το αντίθετο του εαυτού του¹⁰. Εδώ ο Έγκελος θέλει να δείξει με γλαφυρό τρόπο τη σχετικότητα και τη ρευστότητα των εννοιών καθώς και την ένωση των αντίθετων, όπως αυτή αποτυπώνεται στα έργα του Ηρακλείτου, του Πλάτωνα, του Μαρξ, του Καζαντζάκη κ.α.,¹¹ πράγμα που υποδηλώνει την απατηλότητα της γνώσης, το αβέβαιο της αλήθειας και ενισχύει την πίστη, ότι η αστάθεια και η μεταβλητότητα είναι ίσως το μόνο σταθερό στοιχείο της ζωής.

6. Καθολική δωρεάν παιδεία ως όρος ανάπτυξης του ανθρωπισμού

Αφού λοιπόν ο προσφορότερος και αποτελεσματικότερος τρόπος ενστερνισμού, εμπέδωσης και διάδοσης του ανθρωπισμού (που αποτελεί ίσως το υψηλότερο ιδεώδες) είναι η παιδεία, που είναι προσανατολισμένη στον άνθρωπο, έπεται ότι η ανύψωση και δωρεάν επέκτασή της σ' όλα τα κοινωνικά στρώματα, όπως με έμφαση αξίωσε ο Μαρξ και πολλοί άλλοι, δημιουργεί τις ευνοϊκότερες προϋποθέσεις προς τον προαναφερθέντα σκοπό. Με το πρίσμα αυτό κρινόμενη η γενναία

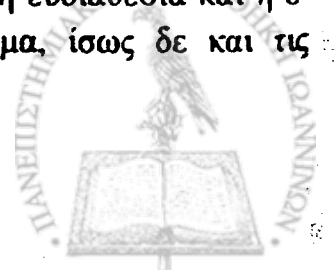

απόφαση του Σόλωνα, στο λυκαυγές της ιστορίας και την απαρχή των πολιτισμών, να παρέχει το κράτος δωρεάν εκπαίδευση στα παιδιά όλων των κοινωνικών τάξεων και όχι μόνο των ανωτέρων στρωμάτων (ευπατριδών), ήταν πατριωτική, παιδαγωγική και άκρως δημοκρατική. Ο σοφός αυτός ήταν επίσης πεπεισμένος ότι η νομοθεσία πρέπει να θεμελιώνεται στην ηθική παιδεία των πολιτών.

Υπάρχει ωστόσο και η άλλη πλευρά της υπόθεσης. Συγκεκριμένα, αν αναλογιστεί κανείς σήμερα τον καθολικό σχεδόν ξεσηκωμό, τις απεργίες, τις καταλήψεις δρόμων και σχολείων και τις καταστροφές, που προξενούνται από μαθητές της δημόσιας δωρεάν παιδείας, σε αντίθεση με την ηρεμία και την ησυχία των παιδιών της ιδιωτικής εκπαίδευσης, τα οποία δεν εξηγούνται από τις ίδιες αιτίες της νομοθεσίας, αλλά συνεχίζουν απρόσκοπτα και με τον ίδιο ζήλο το μαθησιακό τους έργο, θα μπορούσε ίσως να μπει κανείς στον πειρασμό να θέσει υπό αμφισβήτηση τη δίχως όρους δωρεάν παιδεία. Δεδομένου μάλιστα ότι ο κομματισμός έχει ειςχωρήσει με τις ευλογίες του κράτους στους ναούς των Μουσών, στα σχολεία, με οδυνηρό επακόλουθο να αλώνονται και να διαβρώνονται οι εύπλαστες παιδικές ψυχές από τον ακραίο και στείρο φανατισμό, μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα, ότι επιδεινώνεται η ήδη τεταμένη και εκρηκτική κατάσταση στη Μέση Εκπαίδευση, με απώλεια πολύτιμου χρόνου για τη μόρφωση των νέων.

7. Φιλοσοφία και ανθρωπισμός

Η φιλοσοφία, ως μάθημα γενικού προβληματισμού και ανάπτυξης της κριτικής ικανότητας και εξημέρωσης των ηθών (αφού υποκείμενο και αντικείμενο της έρευνας είναι ο ίδιος ο άνθρωπος), δικαιούται προφανώς να κατέχει την πρώτη θέση στον κύκλο των ανθρωπιστικών σπουδών. Για το λόγο ακριβώς αυτόν η διδασκαλία της είναι αναγκαία σε όλες τις βαθμίδες των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, ακόμα και σ' αυτά που έχουν κατεύθυνση την εξειδικευμένη γνώση¹². Περιττεύει βέβαια να σημειωθεί ότι η εντρύφηση και εξοικείωση με τη φιλοσοφία αποτελεί σοβαρό πρόβλημα αλλά και ευχάριστη απασχόληση ταυτόχρονα. Κατά τον Καντ για παράδειγμα η φιλοσοφία δεν μπορεί να διδαχθεί παρά μόνο το «φιλοσοφείν»¹³. Με το ίδιο περίπου πνεύμα ο Πλάτων δηλώνει στην έβδομη επιστολή του ότι ο ίδιος δεν έχει αφήσει κανένα σύγγραμμα και ότι η φιλοσοφία μοιάζει με τη φλόγα που γεννιέται στις ψυχές των ανθρώπων ύστερα από συναναστροφή μαζί της¹⁴. Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και ο Βίτγκενσταϊν, με το να λέει ότι η φιλοσοφία είναι άρρητη¹⁵. Με βάση τις σκέψεις αυτές οδηγούμαστε αβίαστα στο συμπέρασμα, ότι ο καλύτερος τρόπος πυράκτωσης της φιλοσοφικής σκέψης είναι ο διαλογικός κατά το αμίμητο πρότυπο του Πλάτωνα. Το χιούμορ, η ευδιαθεσία και η εγκαρδιότητα του δασκάλου δημιουργούν πολύ άνετο κλίμα, ίσως δε και τις

καλύτερες προϋποθέσεις για ανάπτυξη του διαλόγου και ψυχική ανάταση. Το πλατωνικό ρητό, «παίζων τρέφε τους νέους»¹⁶, μπορεί να αποτελέσει οδηγητικό φάρο.

8. Η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας ως θεμέλιο του ανθρωπισμού

Θα μπορούσε ωστόσο η γεμάτη παλμό σημερινή μαθητική εξέγερση να αξιολογηθεί θετικά, αν ερμηνευθεί πως στέλνει προς κάθε κατεύθυνση το ηχηρό μήνυμα, ότι οι κυβερνήσεις πολιτικά εκπροσωπούν τη μειοψηφία των υπηκόων τους με το τέχνασμα της ενισχυμένης αναλογικής, ενώ παράλληλα αθετούν και ακυρώνουν αδικαιολόγητα τις προεκλογικές τους δεσμεύσεις, εξ αιτίας των οποίων ο ελληνικός λαός τους εμπιστεύθηκε τη διακυβέρνηση της χώρας. Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις για παράδειγμα πρέπει να γίνονται αντικείμενο μακρού και καλόπιστου διαλόγου απ' όλες τις πλευρές. Η εξουσία δεν πρέπει βέβαια να επιδεικνύει επιπόλαιο λαϊκισμό. Σε κάθε περίπτωση όμως οφείλει να διαθέτει και να ενεργοποιεί τη δύναμη της πειθούς. Έτσι οι καταλήψεις αυτές –για να περιοριστούμε σ' ένα μόνο παράδειγμα– μπορούν από τη μια μεριά να θεωρηθούν σημεία αναρχίας και αδυναμίας του κράτους να ασκήσει ακώλυτα τα νομοθετικά και διοικητικά του καθήκοντα, αφού είναι παράλυτο. Από την άλλη πλευρά τα φαινόμενα αυτά μπορούν να τεκμηριώσουν τη θέση, ότι οι πολίτες δεν είναι διατεθειμένοι να δέχονται νόμους με τη βία και την καταπίεση, αλλά μόνον με την πειθώ και τη συναίνεση. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι κάθε κοινωνική ομάδα με την άσκηση συνδικαλιστικής ή άλλης πίεσης πρέπει να επιμένει στη ψήφιση νόμων που να εξυπηρετούν κατά κύριο λόγο τα συντεχνιακά τους συμφέροντα, διότι μπορεί με τον τρόπο αυτόν να βλάπτονται άλλα στρώματα της κοινωνίας. Οι νόμοι πρέπει να αντικατοπτρίζουν τη θέληση της πλειοψηφίας του ελληνικού λαού. Όταν αυτό δεν συμβαίνει δημιουργείται η αιτία αναταραχών και αναστατώσεων, πράγμα που αποτυπώνει τη δυσαρμονία λαού και κυβέρνησης. Μόνον με την αρχή της γνήσιας πλειοψηφίας, έστω και αν υπόκειται σε περιορισμούς¹⁷, κατοχυρώνονται η λαϊκή κυριαρχία, η οποία εκφράζει τη «γενική θέληση», που αποτελεί το θεμέλιο λίθο του ανθρωπισμού. Οφείλουμε βέβαια να αναγνωρίζουμε στην κυβέρνηση το δικαίωμα να παρεκκλίνει λίγο ή πολύ από τις προεκλογικές της εξαγγελίες, επειδή η πραγματικότητα που έχει να αντιμετωπίσει δεν είναι συνήθως σταθερή, αλλά ρευστή και μεταβαλλόμενη. Δεν πρέπει δηλαδή να αποδίδονται πάντα οι παλινωδίες ή αθετήσεις της κυβέρνησης σε πρόθεση απάτης ή δόλου, αλλά σε αντικειμενικές δυσκολίες άψογου χειρισμού της εκάστοτε υφιστάμενης κατάστασης. Η καλή πίστη πρέπει να είναι αυτονόητο πράγμα για την κυβέρνηση. Γι' αυτό είναι κατοχυρωμένες συνταγματικά τόσο η ψήφος εμπιστοσύνης προς την κυβέρνηση όσο και η πρό-

ταση δυσπιστίας εναντίον της. Τα κόμματα της αντιπολίτευσης βέβαια για ευνόητους λόγους δεν παρέχουν κατά κανόνα την ψήφο αυτή εμπιστοσύνης, που αποτελεί την προϋπόθεση χρηστής διοίκησης.

9. Μαθητικές κινητοποιήσεις

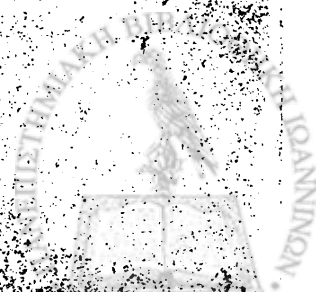
Πάντως, στις μέρες μας παρατηρείται ένας συνεχώς αυξανόμενος εκτραχηλισμός ατόμων ή ομάδων, τα οποία αυθαιρετούν, προβαίνοντας σε καταλήψεις δημόσιων χώρων, πράγμα που αποτελεί ποινικό αδίκημα, αφού στρέφεται εναντίον της δημοκρατίας. Οι πράξεις βίας εκ μέρους των μαθητών μπορούν να θεωρηθούν ωχρή απομίμηση των «κατορθωμάτων» των πατέρων τους. Η χωρίς όρια όμως αυτή ελευθερία υποσκάπτει ή καταλύει τους δημοκρατικούς μας θεσμούς, στην περίπτωση που δεν χαρακτηριστεί επανάσταση, δηλ. παλλαϊκή εξέγερση. Ο πρωθυπουργός της χώρας διέβλεψε ότι οι μαθητικές αναστατώσεις υποκινούνται από τα κόμματα της αντιπολίτευσης, και είπε ότι, όταν προτάσσεται το κομματικό συμφέρον, δεν πρόκειται να σημειωθεί προκοπή στον τόπο. Μπορεί κανείς να υπερθεματίσει ή ακόμα και να πλειοδοτήσει την ορθή αυτή επισήμανση. Το βάρος ωστόσο της ευθύνης πέφτει δικαιολογημένα στους ώμους των κυβερνήσεων εκείνων, που θεσμοθέτησαν τον κομματικό συνδικαλισμό στις τρυφερές παιδικές ψυχές. Υποταγή στα κόμματα ήθελαν επίσης να επιβάλουν οι αρχηγοί τους στις εκλογικές αναμετρήσεις της τοπικής αυτοδιοίκησης. Όμως ο αδούλωτος ελληνικός λαός, που δεν επιθυμεί να άγεται και να φέρεται –δηλαδή να κηδεμονεύεται– από τον οποιοδήποτε. Τους έδωσε πρόσφατα σκληρό ράπισμα. Έτσι οι απλοί πολίτες έστειλαν το μήνυμα ότι θέτουν σε πρώτη γραμμή το εθνικό και όχι το κομματικό συμφέρον. Άλλωστε με βάση το θλιβερό γεγονός, ότι ευνοούνται συνήθως «οι ημετέρου», πολλοί επιδίδονται ίσως όχι αδικαιολόγητα στον κομματισμό και σε ακραίες περιπτώσεις, στο φανατισμό. Υπαίτια για την αναξιοκρατία αυτήν είναι κυρίως η πολιτεία και τα κόμματα, που δημιουργούν κλίμα φαυλότητας. «Οι αρχές», διακηρύσσει ο Πλάτων δεν πρέπει να γίνονται *περιμάχητες*, ώστε να νέμονται οι κυβερνώντες την εξουσία προς ιδίον όφελος, διότι τότε οι ηττημένοι αντίπαλοι θα καρδοκούν τη στιγμή να αρπάξουν την εξουσία και να ανταποδώσουν τα ίδια ή ακόμα και χειρότερα¹⁸. Ο πρωθυπουργός είπε επίσης ότι, ενώ τα κόμματα της αντιπολίτευσης έχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ τους, όμως «περιέργως πως» συμπίπτουν στην ιδέα να αντιδράσουν στο κυβερνητικό έργο. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι αυτή η ταύτιση δεν είναι αξιοπερίεργη αλλά νομοτελειακά προκαθορισμένη, αφού σκοπός κάθε κόμματος είναι να ανέλθει στην εξουσία. Συνεπώς έχει χρέος να διαφοροποιείται. Με όποιο δικαίωμα ο πρωθυπουργός εξαγγέλλει ότι μόνον το κόμμα του μπορεί να φέρει προκοπή στον τόπο, με την ίδια πεποίθηση και τα

κόμματα της αντικολλέτευσης διακηρύσσουν το ίδιο πράγμα με το δικό τους τρόπο.

ΜΙΛΟΥΝ

ΠΡΟΣΑΡΤΗ ΤΑ ΚΑΡΤΑ
ΥΠΟ ΤΗ ΦΩΣ ΤΗΛΕΜΑΤΟΣ

1948

[The main body of the document contains several paragraphs of text that are extremely faint and illegible due to the quality of the scan. The text appears to be organized into paragraphs, but the individual words and sentences cannot be discerned.]

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ ΕΙΡΗΝΗ ΥΠΟ ΤΟ ΦΩΣ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

REPORT

GOVERNMENT OF THE STATE OF
NEW YORK

STATE OF NEW YORK
JOURNAL OF THE SENATE

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII

ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ ΕΙΡΗΝΗ ΚΑΤΑ ΤΟΝ Π. ΒΡΑΪΛΑ-ΑΡΜΕΝΗ

§ 35. Ηθική και νομική διάσταση του πολέμου

1. Αναγκαιότητα του δικαίου στους πολέμους

Ο Πέτρος Βράϊλας - Αρμένης (1812-1884) και ο Δημήτρης Γληνός (1882-1943) ασχολήθηκαν ίσως συστηματικότερα και εκτενέστερα στη νεότερη Ελλάδα με το πρόβλημα του πολέμου και της ειρήνης. Εδώ θα επιχειρηθεί έκθεση και ανάπτυξη των θέσεων του Κερκυραίου φιλοσόφου και πολιτικού πάνω στο τόσο σπουδαίο και επίκαιρο αυτό θέμα. Οι ένδικες σχέσεις, λέγει, μεταξύ των κρατών πηγάζουν από τα δικαιώματα και τα καθήκοντα προς άλλα· αυτές είναι καθοριστικές για τη λύση των αναφυομένων διενέξεων. Ανάμεσα στα κράτη υπάρχουν είτε συμφωνίες κατόπιν συναινέσεως είτε χρήση υλικής βίας. Από τις δύο αυτές σχέσεις προκύπτει το δίκαιο των συνθηκών και του πολέμου¹. Η συναίνεση προϋποθέτει πλήρη γνώση και ελευθερία· υποσκάπτεται δε με την πλάνη, το δόλο και τη βία². Τα φυσικά όρια της ελευθερίας καθορίζονται από τη δικαιοσύνη (δηλαδή την ύπαρξη των νόμων) και τον ορθό λόγο³. Εμφανίζονται ενίοτε έκτακτες περιστάσεις, κατά τις οποίες τα καθήκοντα και τα δικαιώματα των κρατών μεταξύ τους δεν ρυθμίζονται από τη λογική, τις διαπραγματεύσεις και τις συμβάσεις, αλλά με τη χρήση της υλικής δύναμης. Και σ' αυτές όμως τις περιπτώσεις, παρόλο που εκ πρώτης όψεως φαίνεται αντιφατικό πράγμα η ύπαρξη του δικαίου, εντούτοις θεωρείται από τον Βράϊλα αναγκαία περισσότερο παρά οπουδήποτε αλλού, ώστε να μην αποβεί ο πόλεμος εντελώς κτηνώδης, με το να επιφέρει την παντελή καταστροφή των διαμαχομένων⁴. Στη συνέχεια εξετάζει τις έννοιες αυτές σε σχέση με τα αίτια, τα μέσα και τα αποτελέσματα του πολέμου, τα οποία θεωρεί πάρα πολύ σπουδαία ζητήματα.

2. Αίτια του πολέμου

Κατά τον Βράϊλα το τελικό αίτιο των πολέμων ανάγεται σε ένα: στην παράβαση «διεθνούς και δικαιοματικού καθήκοντος», δηλαδή σε κάποια προσβολή των εθνικών δικαιωμάτων, όπως είναι η ανεξαρτησία, η ιδιοκτησία, η ηθική ακεραιό-

τητα, η συντήρηση και η ανάπτυξη. Από μόνη της όμως η προσβολή δεν αρκεί, για να αποτελέσει νόμιμο αίτιο, αλλά πρέπει να είναι ικανή να απειλήσει την ύπαρξη ή την ευημερία του προσβαλλομένου και να μην μπορεί να προληφθεί, να καταπαυθεί ή να «θεραπευθεί» με ηπιότερο τρόπο. Πρέπει με άλλα λόγια να υπάρχει ανυπέρβλητη ανάγκη, η οποία να δικαιολογεί την υπεράσπιση δια της βίας, πράγμα που οδηγεί στον πόλεμο. Πρέπει δηλαδή να εξαντληθεί κάθε μέσο, πριν αποφασιστεί η προσφυγή στη βία για την «εξάσκηση» των ιδίων δικαιωμάτων. Την προσβολή πρέπει να ακολουθήσει η απαίτηση της νόμιμης ικανοποίησης, η προειδοποίηση και η δικαιολόγηση του πολέμου. Μόνο στην περίπτωση, που όλα αυτά αποβούν ανίσχυρα και αναποτελεσματικά, είναι θεμιτή η βία, γιατί τότε μόνο η χρήση της γίνεται για την υποστήριξη του δικαίου και κατά συνέπεια το αίτιο του πολέμου είναι νόμιμο και δίκαιο⁵.

Ο φιλόσοφος λοιπόν στην πραγματεία του αυτή δεν ομιλεί απλώς για τα αίτια των πολέμων αλλά για τις προϋποθέσεις εκείνες, οι οποίες τα καθιστούν νόμιμα και δίκαια. Αυτές με συντομία είναι ότι πρέπει αφ' ενός μεν να σημειωθεί παράβαση του ηθικού νόμου και σοβαρή απειλή του δικαίου, ικανή να θέσει σε κίνδυνο την ύπαρξη και την ευημερία μιας χώρας, αφ' ετέρου δε να μην είναι δυνατόν να λυθεί το προκύψαν ζήτημα με ειρηνικό τρόπο, αφού εξαντληθούν όλα τα άλλα μέσα των διαπραγματεύσεων. Επειδή όμως δεν συμβαίνει πάντα αυτό, όπως θα ήταν ευκταίο, είναι φυσικό να μην υπάρχουν μόνο δίκαιοι πόλεμοι αλλά και άδικοι. Άλλωστε το συμπέρασμα αυτό στηρίζεται στην ύπαρξη του αντιθετικού ζεύγους καλός-κακός, ωραίος-άσχημος, μέρα-νύχτα κ.τ.λ. Δεν είναι δηλαδή δυνατόν για κάθε συγκεκριμένο πράγμα να υπάρχει το ένα χωρίς το αντίθετό του, π.χ. το καλό χωρίς το κακό. Προχωρεί μάλιστα στην αναγνώριση διπλής αντιθετικής ιδιότητας σε κάθε πόλεμο. Πιστεύει συγκεκριμένα ότι οποιοσδήποτε πόλεμος είναι ταυτόχρονα και δίκαιος και άδικος, επειδή τα αίτια του είναι κάποια προσβολή του δικαίου και παράβαση του ηθικού νόμου⁶. Συνεπώς, είναι άδικος και ανήθικος, αφού περιέχει κατ' ανάγκην το στοιχείο της αδικίας και της ανηθικότητας. Πάντοτε δηλαδή ο πόλεμος έχει δύο όψεις ανάλογα με την οπτική γωνία που τον βλέπει κανείς. Σ' αυτόν δηλαδή υφίσταται πάντοτε το στοιχείο της αδικίας, το οποίο πηγάζει από την προσβολή του δικαίου. Η παλινόρθωση του δια της ικανοποιήσεως περιέχει το δίκαιο μέρος του πολέμου.

Οι διαπιστώσεις αυτές φαίνονται βέβαια ορθές ως προς την γενική τους θεωρηση. Είναι όμως εξαιρετικά δύσκολο να εξακριβωθεί κάθε φορά, κατά αδιαφιλονίκητο τρόπο, ποιος έχει το δίκαιο με το μέρος του και ποιος το άδικο. Θα ήταν ίσως ορθότερο να θέσει κανείς το ερώτημα, μήπως κι οι δύο αυτές έννοιες είναι αδιαχώριστες στην περίπτωση του πολέμου, κι έτσι δίκαιο και άδικο υπάρχει σε κάθε μεριά των διαμαχομένων, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται στη διαλεκτική

αυτή σχέση διπλά αντιθετικά ζεύγη κατά το πρότυπο των αντιφατικών συμπερασμάτων στον «*Παρμενίδη*» του Πλάτωνα, ο οποίος αποδεικνύει με λογικά επιχειρήματα ότι το ένα είναι όμοιο και ανόμοιο και προς εαυτό και προς άλλο και πάλι ούτε όμοιο ούτε ανόμοιο ούτε προς εαυτό ούτε προς άλλο. Κατά το παράδειγμα αυτό θα μπορούσε συνεπώς να υποστηριχθεί δικαιολογημένα ότι ο πόλεμος είναι δίκαιος και άδικος και ούτε δίκαιος ούτε άδικος, όπως θα δειχθεί σε άλλο μέρος του ποιήματος αυτού⁷. Δυσκολίες στην κατανόηση παρέχει επίσης η φράση ότι ο πόλεμος είναι νόμιμος, εάν η σοβαρά απειλή δεν μπορούσε να αποφευχθεί κατ' άλλον τρόπο εκτός από τη χρήση της βίας. Η σημασία της φράσης αυτής είναι δυσνόητη και ασαφής, αφού δεν περιορίζεται το χρονικό διάστημα, εντός του οποίου οφείλει αυτό να συμβεί. Κι αυτό γιατί, όταν δεν τεθούν χρονικά όρια για την αποκατάσταση του δικαίου, δεν μπορεί θεωρητικά να αποκλεισθεί κατ' αρχήν η επανόρθωσή του με ειρηνικό τρόπο, αφού κάποτε στο μέλλον ενδέχεται να διευθετηθεί η υπόθεση με διαπραγματεύσεις. Αυτό σημαίνει πρακτικά ότι κανείς πόλεμος δεν είναι αναπόφευκτος, αφού υφίσταται πάντα η δυνατότητα αναίμακτης επίλυσης των διαφορών. Από την άλλη όμως υπάρχει η πικρή και θλιβερή διαπίστωση του παρελθόντος, ότι η ελευθερία δεν χαρίζεται από κανένα κηδεμόνα και δεν επαφίεται στα φιλεύσπλαχνα αισθήματα του δυνάστη, αλλά κατακτιέται με αλληπάλληλες εξεγέρσεις των υποδούλων που συνεπάγονται θυσίες και αίμα.

3. Τρόπος και μέσα διεξαγωγής των πολέμων

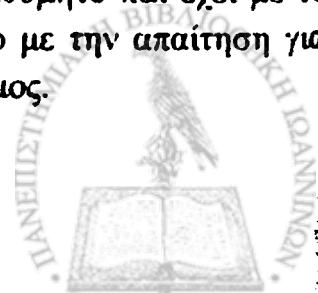
Κατά τον Βράιλα δεν είναι θεμιτή η χρήση οποιουδήποτε οπλισμού καταστροφής και εξολόθρευσης. Τα μέσα πρέπει να είναι ηθικά, θεμιτά και απολύτως αναγκαία. Η «ηθοποίηση» του πολέμου έγκειται ακριβώς στην περιστολή του μέσα στα όρια της ανάγκης. Η στρατιωτική πειθαρχία «ηθικοποιεί» τον πόλεμο, διότι τον περιορίζει στην απαραίτητη ανάγκη και διεγείρει στους στρατευμένους τα υψηλότερα αισθήματα και αρετές, όπως: την ανδρεία και την τάξη, την τόλμη, τον πατριωτισμό και τη φιλανθρωπία, το αίσθημα της τιμής και της ανεξαρτησίας, την ολιγάρκεια, τη φιλοπονία, τη γενναιότητα, τον έρωτα της δόξας, την αυταπάρνηση, την ορμή και την καρτερία, την επιστημονική μάθηση και την απλότητα των ηθών, το αίσθημα του δικαίου και του νόμου μέσα στη σύγχυση και παραφορά της αλληλοκτονίας. Όταν οι ανωτέρω ιδιότητες του χαρακτήρα πραγματοποιηθούν στον υπέρτατο βαθμό, δημιουργούν τον ηρωισμό, τον οποίο θεωρεί «άξιο υπέρμαχο του δικαίου» και ένα από τους εντελέστερους τύπους υψηλής ηθικότητας⁸. Ο ηθικός πόλεμος επιβάλλει επίσης το σεβασμό, την ανταλλαγή και περίθαλψη των αιχμαλώτων, τη θεραπεία των τραυματιών, την ενταφίαση των νεκρών, το σέβας των ιερών τόπων και της ιδιοκτησίας, εκτός αν παρίσταται ανυπέρβλητη στρατιωτική ανάγκη⁹.

Οι επισημάνσεις αυτές του Βράιλα φαίνονται εύλογες, εκτός ίσως από το ότι η πειθαρχία ηθικοποιεί πάντα τον πόλεμο. Αυτό μπορεί πράγματι να συμβεί μόνο υπό την προϋπόθεση, ότι οι εγκέφαλοι του πολέμου διεξάγουν ηθικό και έντιμο πόλεμο, ενώ ασκούν την απολύτως απαραίτητη βία. Όταν όμως δεν συντρέχουν αυτοί οι όροι, άλλα οι ιθύνοντες των επιχειρήσεων αναλαμβάνουν κατακτητικό πόλεμο, τότε είναι μάλλον προτιμότερο οι στρατιώτες να μην υπακούσουν στα απάνθρωπα κελεύσματα των πολέμαρχων, ώστε να μη βομβαρδίσουν για παράδειγμα άμαχο πληθυσμό ή να μην χρησιμοποιήσουν μέσα μαζικής καταστροφής. Αλλά και μόνο η διεξαγωγή ενός επιθετικού πολέμου είναι αποτρόπαιο έγκλημα και συνεπώς αποτελεί ηθική και γενναία πράξη των στρατιωτών εκείνων που απειθαρχούν, ώστε να μην σκορπούν αναίτια το θάνατο στους συνανθρώπους τους. Τέτοια κρούσματα απειθαρχίας προς διάπραξη εγκληματικών πράξεων έχουν σημειωθεί αρκετές φορές στους πολέμους. Θα περιορισθούμε να αναφέρουμε ένα μόνο παράδειγμα: την απειθαρχία των Γερμανών στρατιωτών να καταλάβουν την Κρήτη κατά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Πολλοί απ' αυτούς αρνήθηκαν στο Χίτλερ να πέσουν ως αλεξιπτωτιστές στην εν λόγω μάχη, και γι αυτό εκτελέστηκαν από τους Ναζί. Συνεπώς, αυτό που από ορισμένους θεωρείται ηρωισμός και ανδραγαθία, κατ' άλλους είναι πράξη ατιμωτική και επαίσχυντη.

4. Αποτέλεσμα του πολέμου

Ο Βράιλας εξετάζει τέλος τα νόμιμα αποτελέσματα του πολέμου. Αυτά αντιστοιχούν προς τα αίτια και ανάγονται τελικά σε ένα: την ανόρθωση του δικαίου δια της ικανοποίησης. Όπως με την επιβαλλόμενη ποινή των ενόχων ατόμων αποκαθίσταται και ανορθούται η ηθική τάξη που διαταράχθηκε, κατά τον ίδιο τρόπο ο πόλεμος πρέπει να επιφέρει την ανόρθωση του δικαίου και της διεθνούς νομιμότητας. Για το λόγο αυτόν, συμπεραίνει ο Βράιλας, οι εδαφικές ή όποιες άλλες κατακτήσεις δεν μπορούν να είναι νόμιμο και ηθικό αποτέλεσμα του πολέμου, εκτός εάν δεν είναι διαφορετικά δυνατή η αποκατάσταση του δικαίου¹⁰. Η συνομολόγηση συνθήκης πρέπει να γίνεται υπέρ του δικαίου και όχι εναντίον αυτού. Το δε αίτιο της συνθηκολόγησης οφείλει επίσης να είναι θεμιτό¹¹. Νόμιμο λοιπόν αποτέλεσμα του πολέμου κατά τον Βράιλα είναι η ανόρθωση του δικαίου και η αποκατάσταση της ηθικής τάξης, που ανατράπηκε με το αδίκημα. Άρα αυτό, που πρυτανεύει στο νου του, είναι η έκταση του πολέμου να είναι τέτοια, ώστε νικητής να εξέλθει ο αδικηθείς, αυτός που υπέστη αναίτια εισβολή, δηλαδή ο αδύνατος. Το αποτέλεσμα αυτό, θα μπορούσε να λεχθεί, ότι είναι το επιθυμητό και έχει με το μέρος του την ιδέα περί του δικαίου, αφού είναι σύμφωνο με την απαίτηση για ηθική τάξη· τότε μόνο δικαιώνεται και καταξιώνεται ο πόλεμος.

Όταν ο Βράϊλας κάνει λόγο για νόμιμο αποτέλεσμα, δεν εννοεί προφανώς την νομική υπόσταση του πολέμου, αφού δεν υπάρχει ούτε μπορεί να υπάρξει νόμος βάσει του διεθνούς δικαίου που να καθορίζει ποιος πρέπει να νικήσει. Κάτι τέτοιο θα ήταν αδιανόητο. Ωστόσο, στους πολέμους επικρατούν συνήθως οι ισχυρότεροι και αυτοί που πολεμούν με ηρωισμό και αυταπάρνηση, όταν υπερασπίζονται τα άγια χώματα, την τιμή και την υπόληψη της πατρίδας τους. Είχε συνεπώς στο νου του έναν άλλο νόμο, που στηρίζεται στην ηθική. Θέλει να πει δηλαδή ότι υπάρχει ένας ηθικός κανόνας, ο οποίος επιτάσσει την ανόρθωση του δικαίου. Πρόκειται για ηθική επιταγή που βασίζεται στο κοινό περί δικαίου αίσθημα. Ο λόγος του Δημοσθένη, δεινού ρήτορα της κλασικής αρχαιότητας, «Υπέρ αδυνάτου» είναι ένα αριστούργημα δικανικού λόγου, στον οποίο αποτυπώνεται κατά υπέροχο τρόπο η συμπάθεια προς τον αδύνατο και αναξιοπαθούντα. Αν έτσι έχουν τα πράγματα, τότε είναι φυσικό η κατάκτηση να μην είναι ηθικό και νόμιμο αποτέλεσμα του πολέμου, αλλά αθέμιτο, αφού συνιστά μόνιμη αδικία. Ο Βράϊλας θέτει βέβαια στην περίπτωση αυτή έναν περιοριστικό όρο, ότι δηλαδή η κατοχή ξένων εδαφών είναι νόμιμο αποτέλεσμα του πολέμου υπό την προϋπόθεση, ότι δεν είναι διαφορετικά δυνατή η ανόρθωση του δικαίου. Αυτή δηλαδή επιτρέπεται μόνο στην περίπτωση που αποτελεί απαραίτητο όρο για την αποκατάσταση της ηθικής τάξης. Το ερώτημα όμως είναι, αν αυτό είναι καθόλου δυνατόν και πώς μπορούν να εντοπισθούν ακριβοδίκαια οι περιπτώσεις αυτές. Με βάση ποια κριτήρια μπορεί πράγματι να αποφανθεί κανείς αμερόληπτα και αντικειμενικά για την αναγκαιότητα της κατάκτησης προς ανόρθωση του δικαίου; Προς απάντηση του παραπάνω ερωτήματος πρέπει πρωτίστως να προσδιοριστούν τα όρια της αναγκαιότητας, τόσο στη γενικότητά της όσο και στις επιμέρους περιπτώσεις, πράγμα εξαιρετικά δύσκολο αν όχι ανέφικτο. Συνεπώς, ο περιορισμός αυτός μπορεί να αποτελέσει πρόσχημα των ισχυρών προς αθέμιτο σφετερισμό.

§ 36. Καθολική ειρήνη ως απόρροια ηθικής τελειοποίησης.

1. Είναι ο πόλεμος απαραίτητος προς πραγματοποίηση του δικαίου;

Ο Βράϊλας αναπτύσσει μια θεωρία της νοήσεως, που αποτελεί τη βάση για την θεωρία της πράξεως. Η διαπλοκή των αρχών, που εμπεριέχονται σ' αυτές, έφερε τον ηθικό νόμο, πάνω στον οποίο πρέπει να στηρίζονται οι κοινωνικές σχέσεις. Από την έννοια του καθήκοντος πηγάζει εκείνη του δικαιώματος. Ως βάση της φιλοσοφικής θεωρίας του δικαίου θέτει το καθήκον προς τη δικαιοσύνη, σύμφωνα με την οποία ρυθμίζονται οι ένδικες σχέσεις των εθνών ακόμα στην κατάσταση του πολέμου, ο οποίος, επειδή προκαλείται από παράβαση του δικαίου, πρέπει να

τελειώσει με την ανόρθωσή του. Ο Βράιλας θέτει το καίριο ερώτημα, αν ο πόλεμος είναι απαραίτητος και διηνεκής όρος προς πραγματοποίηση του δικαίου ή έκτακτη και εξαιρετική κατάσταση, η οποία βαθμηδόν θα εκλείψει, παράλληλα με τη σταδιακή ηθική τελειοποίηση της ανθρωπότητας, αν βέβαια δεχτεί κανείς ότι η δια της σωφροσύνης πραγματοποίηση της δικαιοσύνης είναι ο «μόνος νομικός σκοπός και το κύριον καθήκον των κοινωνιών»¹.

2. Αντίθετες απόψεις

Στο παραπάνω ζήτημα έχουν δοθεί τόσο θετικές όσο και αρνητικές απαντήσεις. Οι στοχαστές εκείνοι, που εξέτασαν το φαινόμενο του πολέμου υπό την άποψη της φιλανθρωπίας, κατέληξαν στο συμπέρασμα, ότι αυτός είναι «αξιοθρήνητη παρεκτροπή» και θεώρησαν εφικτή την καθολική ειρήνη με τη γενική συναίνεση λαών και κυβερνήσεων. Απεναντίας, άλλοι, ορμώμενοι είτε από θεολογικές είτε από πανθειστικές αρχές (σύμφωνα με τις οποίες θεός και κόσμος ταυτίζονται), εξέλαβαν τον πόλεμο ως αναπόδραστη ιστορική ανάγκη. Οι μεν πρώτοι εστήριξαν την γνώμη τους στην τιμωρία της ανθρωπότητας που αμάρτησε και εξέπεσε, οι δε δεύτεροι στην πραγματοποίηση της ιστορικής προόδου, η οποία γίνεται με τη σύγκρουση των εννοιών στις διάφορες ιστορικές φάσεις².

3. Η ειρήνη στηρίζεται στην ηθική πρόοδο

Ο Βράιλας δέχεται την πρώτη άποψη, κατά την οποία η καθολική ειρήνη δεν είναι ακατόρθωτη, ενώ απορρίπτει τις τελευταίες γνώμες που την αρνούνται. Δέχεται βέβαια σε ορισμένες περιστάσεις τη νομιμότητα χρήσεως της υλικής δύναμης και κατ' επέκταση τον πόλεμο, χωρίς όμως να υποστηρίζει ότι αυτός πρέπει να δικαιώνεται. Τη γνώμη του αυτή την στηρίζει αφ' ενός μεν στη θεία πρόνοια, αφ' ετέρου δε στην ηθική πρόοδο. Αν η παράβαση του ηθικού νόμου και η προσβολή του δικαίου, που συνιστά ο πόλεμος, πρέπει να γίνονται πάντοτε, τότε —όπως συμπεραίνει— η ωριμότητα είναι λέξη κενή και η θεία πρόνοια ανύπαρκτη. Εξέλιξη είναι η τελειοποίηση της γνώσης για πρακτικές εφαρμογές, τις οποίες θα συνοδεύει η ηθικότητα. Αυτός επιβάλλει σε όλους τους ανθρώπους το καθήκον της δικαιοσύνης και της αγάπης. Με την πάροδο του χρόνου την υλική δύναμη θα αποκαταστήσει εκείνη του δικαίου, της ηθικής και της λογικής. Ο Βράιλας βλέπει ότι η ηθική πρόοδος και ο πόλεμος είναι πράγματα ασυμβίβαστα και αλληλοαποκλειόμενα. Κατ' αυτόν υπάρχουν δύο εναλλακτικές λύσεις: ή θα δεχτεί κανείς την ηθική πρόοδο, οπότε δεν έχει θέση ο πόλεμος, ο οποίος με τον καιρό θα εξαλειφθεί ή θα την αρνηθεί, οπότε αυτό θα σημάνει την διαίωνιση του πολέμου. Ο ίδιος πιστεύει τόσο στην πρόοδο όσο και στη θεία πρόνοια, πράγμα που τον οδηγεί

στο συμπέρασμα, ότι κάποτε θα επικρατήσει καθολική ειρήνη³.

Ο Βράιλας προς υποστήριξη της γνώμης του θεωρεί τρία πράγματα δεδομένα: 1) τη θεία πρόνοια 2) την πρόοδο του ανθρώπου 3) το στενό δεσμό θεωρίας και πράξης. Τα τρία όμως αυτά στοιχεία δεν είναι αδιαφιλονίκητα αλλά αμφισβητούμενα. Η θεία πρόνοια μπορεί να ισχύει μόνο για τους πιστούς, ενώ για έναν άθεο ή αλλόθρησκο αυτή είναι ενδεχομένως άνευ σημασίας. Η ηθική πρόοδος του ανθρώπου είναι επίσης κάτι το αμφισβητούμενο. Άλλοι δηλαδή δέχονται την ύπαρξή της και άλλοι την αρνούνται⁴. Το τρίτο στοιχείο, η ταυτότητα θεωρίας και πράξης, η υπόθεση δηλαδή ότι αν ξέρει κανείς το καλό, θα το πράξει οπωσδήποτε, προέρχεται από το Σωκράτη, κατά τον οποίο η γνώση του καλού σημαίνει και πράξη του. Αυτό όμως δεν ευσταθεί, διότι η γνώση του καλού δεν είναι επαρκής προϋπόθεση πραγματοποίησής του αλλά ίσως μόνον αναγκαία. Αυτή δηλαδή δεν συνεπάγεται αναγκαστικά την εκτέλεσή του, διότι πολλοί, ενώ το γνωρίζουν, δεν το πράττουν. Αλλά ακόμα και αν υποθέσουμε ότι διαπιστώνονταν πράγματι η ηθική πρόοδος, πάλι δεν θα μπορούσε να συναχθεί απ' αυτό ότι οι πόλεμοι θα εξέλειπαν κατ' ανάγκην, διότι υπάρχει και ο παράγων λάθους και ανθρώπινης αδυναμίας. Κανείς δεν είναι αλάθητος και αναμάρτητος. Συνεπώς οι τρεις αρχές, πάνω στις οποίες στηρίχτηκε ο Βράιλας, για να τεκμηριώσει την πεποίθησή του, ότι είναι ανάγκη κάποτε να υπάρξει καθολική ειρήνη, δεν είναι αναμφισβήτητες. Συνεπώς το συμπέρασμά του δεν είναι αναμφίλεκτο, αφού έγινε υπό αμφιβόλου κύρους προϋποθέσεις. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι δεν πρόκειται να επιτευχθεί ποτέ η ποθούμενη ειρήνη. Αυτή είναι ενδεχομένως πιθανή, όχι όμως υποχρεωτική και έγκυρη. Για την επίτευξή της μπορούν να συμβάλουν βέβαια οι προηγηθέντες λόγοι, δεν είναι όμως ίσως επαρκείς. Είναι μάλλον βέβαιο ότι, αν επικρατήσει η φωνή της λογικής και το καλώς εννοούμενο κοινό συμφέρον, θα ανοιχθεί ο δρόμος προς την πολυπόθητη γενική ειρήνη.

4. Επιβεβαίωση της ιστορίας για καθολική ειρήνη

Ο Βράιλας υποστηρίζει ότι η γνώμη του αυτή επιβεβαιώνεται τόσο από την ιστορία όσο και από τη συνεχή τελειοποίηση του διεθνούς δικαίου. Παρατηρεί δηλαδή ότι οι πόλεμοι των αρχαίων ήταν συχνότεροι, πεισματωδέστεροι και καταστρεπτικότεροι. Στην αρχαία Ελλάδα δεν υπήρχε θεωρία του διεθνούς δικαίου με την σημερινή έννοια, η οποία να στηρίζεται στην αμοιβαία κατανόηση, την αλληλοβοήθεια και την καθολική αγάπη. Θεωρεί ωστόσο άδηλο, πότε θα πραγματοποιηθεί αυτή η γενική ηθοποίηση και ειρήνη. Αυτό αποτελεί ιδανικό της ανθρωπότητας και προσδοκία του μέλλοντος⁵.

Ο ισχυρισμός του Βράιλα, ότι οι πόλεμοι στην αρχαιότητα ήταν πυκνότεροι και

ίσως σκληρότεροι από τους κατοπινούς, είναι πράγματι ορθός. Δεν είναι όμως καθόλου βέβαιο, ότι ήταν πιο άδικοι και πιο καταστρεπτικοί. Δεν υπάρχουν αποχρώ- ντες λόγοι, βάσει των οποίων θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι είναι λιγότερο άδικοι οι κατακτητικοί πόλεμοι τόσων αυτοκρατοριών στη μακρινή ιστορία, ή στην εποχή μας ο επεκτατικός πόλεμος του Χίτλερ. Όσον αφορά δε την κατα- στροφικότητά τους θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι οι μεταγενέστεροι είναι φο- νικότεροι, επειδή με την ανάπτυξη της τεχνολογίας χρησιμοποιούνται τελειότερα όπλα μαζικής καταστροφής. Ίσως όμως το κρίσιμο σημείο, που έχει μεγαλύτερη σπουδαιότητα είναι ότι οι πόλεμοι γίνονται ολοένα αραιότερα, πράγμα που μπορεί να αποδοθεί σε ποικίλους λόγους. Ο σπουδαιότερος απ' αυτούς είναι ίσως η ψυχι- κή και πνευματική καλλιέργεια με την βοήθεια της αγωγής. Με τη μόρφωση ο άν- θρωπος αυτοπειθαρχείται ευκολότερα και μπορεί να βελτιώσει γενικά το βιοτικό του επίπεδο, ώστε να εξέλθει από τη φτώχεια και την αγραμματοσύνη, που μπο- ρούν εύκολα να αποτελέσουν πηγές αθλιότητας και κακίας. Το γεγονός όμως αυτό δεν αποκλείει τον πόλεμο, διότι παρά ταύτα μπορεί να γίνει από ψυχρό υπολογι- σμό και το κακώς εννοούμενο εθνικό συμφέρον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VIII

ΗΘΙΚΗ, ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΣ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ ΣΤΟΝ ΠΕΡΣΙΚΟ

§ 37. Αίτια του πολέμου

1. Προσπάθεια ηθικής δικαιολόγησης του πολέμου

1.1. Ο πόλεμος αποκαλείται ηθικός

Ο ανθρωπισμός, το δίκαιο και η ηθική συνδέονται άρρηκτα μεταξύ τους και αποτελούν μέρη μιας ενιαίας και αδιάσπαστης ενότητας. Ο ανθρωπισμός στηρίζεται τόσο στο δίκαιο όσο και σε ηθικές αρχές. Τα τρία αυτά στοιχεία πρέπει να αποτελούν τους άξονες της ανθρώπινης δραστηριότητας. Το δίκαιο και η απονομή της δικαιοσύνης είναι ο πυρήνας και η πεμπτουσία της ηθικότητας. Επειδή όμως η έννοια της ηθικής –όπως τουλάχιστον δείχθηκε στην εισαγωγή του πονήματος αυτού– είναι μάλλον ρευστή και αμφιλεγόμενη, θα πρέπει λογικά να αναμένεται ότι θα ισχύει το ίδιο και για το δίκαιο και τον ανθρωπισμό. Πάντως, όπως και να έχουν τα πράγματα αναφορικά με τον προσδιορισμό των εννοιών αυτών, μπορεί να θεωρηθεί μάλλον απαραίτητη η ηθική διαπαιδαγώγηση των νέων, παράλληλα με την ανθρωπιστική. Την πολυσημία των όρων αυτών θα προσπαθήσουμε να δείξουμε μ' ένα παράδειγμα, τον πόλεμο στον Περσικό κόλπο.

Λίγες μέρες πριν κηρυχθεί ο πόλεμος της πολυεθνικής δύναμης με πρωταγωνιστή τις ΗΠΑ προς απώθηση και εκδίωξη των στρατευμάτων κατοχής του Ιράκ από το Κουβέιτ ύστερα από απόφαση του Συμβουλίου Ασφαλείας του ΟΗΕ για την αποκατάσταση της διεθνούς έννομης τάξης, ο τέως πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών Richard Nixon (από το 1969 έως το 1974) χαρακτήρισε την Αμερικανική παρουσία στον Περσικό κόλπο «σημαντικά ηθική πράξη»¹. Κατά την εξέταση, την οποία επιχειρεί ο Νίξον, για να ερμηνεύσει και αιτιολογήσει το γεγονός της εμφάνισης των αμερικανικών ενόπλων δυνάμεων στον κόλπο το 1991, ο ίδιος αποκλείει ορισμένες αιτίες και υιοθετεί μία και μοναδική: την εδραίωση της ειρήνης στην περιοχή. Ας σημειωθεί ότι ο αμερικανικός στόλος, παραβρέθηκε εκεί, πριν την έκδοση απόφασης του ΟΗΕ για τον αποκλεισμό του Ιράκ. Λέγει συγκεκριμένα ότι η επιχείρηση για την απομάκρυνση των στρατευμάτων του Ιράκ και την απελευ-

θέρωση του Κουβέιτ δεν στοχεύει στην ανάπτυξη και ενίσχυση της δημοκρατίας, διότι ακόμα και αν επιτευχθεί παλινόρθωση της νόμιμης Κυβέρνησης στο Αραβικό αυτό Εμιράτο, ο Εμίρης του θα εξακολουθεί να είναι δικτάτορας. Ο πόλεμος, συνεχίζει, δεν γίνεται, για να τιμωρηθεί ο Σαντάμ Χουσεϊν λόγω του ότι είναι στυγνός ηγέτης, διότι τότε δεν θα έπρεπε να συμμαχήσουν οι Ηνωμένες Πολιτείες με τον πρόεδρο της Συρίας Χαφέζ Άσαντ, ο οποίος διέταξε τη σφαγή 20.000 αθώων στην πόλη Χάμα της χώρας του, έχει διαπράξει φοβερές αγριότητες στο Λίβανο και υποθάλπει την τρομοκρατία. Όσον αφορά δε τον έλεγχο των πετρελαίων τα λόγια του είναι αντιφατικά, θολά και συγκεχυμένα. Κι αυτό γιατί υποστηρίζει από την μία ότι η επίθεση δεν γίνεται για τα πετρέλαια, και από την άλλη ότι, αν οι ΗΠΑ δεν επέμβουν, ένας εχθρός της διεθνούς κοινότητας θα κατείχε το 40% της παγκόσμιας παραγωγής μαύρου χρυσού, πράγμα που θα είχε δυσμενείς οικονομικές επιπτώσεις στην Ευρώπη, στην Ιαπωνία και έμμεσα στις ΗΠΑ. Η δήλωση αυτή είναι μάλλον σαφής ομολογία ότι οι Αμερικάνοι ενδιαφέρονται ζωηρά για την εκμετάλλευση του στην εύφλεκτη αυτή περιοχή της Μεσογείου. Ο πρώην Αμερικανός πρόεδρος καταλήγει με τα εξής:

«Πρέπει να θυμόμαστε ότι, όταν βρισκόμαστε απέναντι σ' ένα στυγνό και επιθετικό ηγέτη, κακή ειρήνη είναι χειρότερη από έναν πόλεμο, επειδή αναπόφευκτα θα οδηγήσει σε μεγαλύτερο πόλεμο. Εάν θα πρέπει να εμπλακούμε σε πόλεμο, δεν θα είναι πόλεμος για την τιμιότητα ενός τυράννου. Δεν θα είναι πόλεμος για τη δημοκρατία. Θα είναι πόλεμος για την ειρήνη όχι μόνο τώρα αλλά και για τα επόμενα χρόνια. Εάν ο Σαντάμ Χουσεϊν αποκομίζει έστω και ελάχιστα από την επιθετικότητά του μετά την άνευ προηγουμένου χρήση της οικονομικής, διπλωματικής και στρατιωτικής ισχύος μας, και άλλοι θα τον μιμηθούν και θα ενθαρρυνθούν να ξεκινήσουν πολέμους εναντίον των γειτόνων τους. Έτσι θα δημιουργηθούν προβλήματα για την ειρήνη σ' όλο τον κόσμο. Γι' αυτό η αποστολή μας στον Κόλπο είναι μια σημαντικά ηθική πράξη»¹.

1.2. Η ειρήνη δεν μπορεί να στηρίζεται στο φόβο

Ο μοναδικός λοιπόν ή έστω ο βασικότερος λόγος, για το οποίο ο πόλεμος εναντίον του Ιράκ αποτελεί κατά τον Νίξον ηθική πράξη, είναι η επιθυμία για εδραίωση μόνιμης και σταθερής ειρήνης. Αυτό σημαίνει ότι, με τη βίαιη καταστολή του παράνομου, άδικου και ανήθικου κινήματος του Ιράκ, δεν θα τολμήσει κανείς στο μέλλον να προβεί σε παρόμοια πράξη, επειδή φοβάται τον καταπέλτη του κολλασμού. Έτσι η βία αντιμετωπίζεται με την αντιβία, το έγκλημα με την τιμωρία και τον εξαναγκασμό, οπότε έχουμε πλήρη εφαρμογή του Μωσαϊκού νόμου «οδόντα αντί οδόντος και οφθαλμόν αντί οφθαλμού». Οι λαοί λοιπόν, από φόβο μήπως υποστούν πολύ ακριβά τα επίχειρα των ενεργειών τους, δεν θα αποτολμήσουν πρά-

ξεις βίας και αδικίας σε βάρος άλλων, όταν εποπτεύει το άγρυπνο μάτι του τοποτηρητή χωροφύλακα. Έτσι θα μπορούσε να βρει εφαρμογή αυτό που είτε ο εθνικός μας ποιητής Διονύσιος Σολωμός για την υπόδουλη χώρα μας «Γιατί τά'σκιαζε η φοβέρα και τα πλάκωνε η σκλαβιά». Οι Η.Π.Α. (που ήταν προεξάρχουσα δύναμη και είχαν το γενικό πρόσταγμα των πολυεθνικών ενόπλων δυνάμεων) ενεργούσαν σύμφωνα με τα ψηφίσματα του Συμβουλίου Ασφαλείας και εμφανίζονταν ως η προστάτιδα δύναμη των αδυνάτων, ως θεία Δίκη και «από μηχανής θεός», που παρίσταται για την παραδειγματική τιμωρία των ενόχων και ικανοποίηση των πληγέντων, δηλαδή την ανόρθωση του δικαίου και την αποκατάσταση της διεθνούς έννομης τάξης. Θέλουν να επιβάλλουν με τη δαμόκλειο σπάθη νέα τάξη πραγμάτων στην κοινωνία των εθνών, ώστε να μην επικρατεί τάχα ο νόμος της ζούγκλας. Επιδιώκουν, με άλλα λόγια, μια ειρήνη κομμένη και ραμμένη στα μέτρα τους με την απειλή των όπλων.

Μπορεί όμως να είναι διαρκής και σταθερή μια ειρήνη που βασίζεται στο φόβο, μήπως τιμωρηθεί ένας λαός κάθε φορά που παρεκκλίνει από τον ορθό δρόμο; Άλλωστε ποιος καθορίζει το ορθό και το λάθος; Αναμφίβολα, ο τρόμος είναι μεν σοβαρό στοιχείο ανασχεσης της έμφυτης ροπής του ανθρώπου προς το κακό, όχι όμως και το καλύτερο μέσο καθοδήγησης και χειραφέτησης των λαών. Η πειθώ είναι σαφώς ανώτερη από τον πειθαναγκασμό. Συνεπώς, είναι μάλλον λογικότερο να υποθέσει κανείς ότι η ειρήνη είναι μονιμότερη, όταν βασίζεται στην αξία και το σεβασμό της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, τη διαφώτιση, τη μετάπειση και την αμοιβαία κατανόηση των λαών. Το επιχείρημα του Νίξον, ότι ο πόλεμος γίνεται για την ειρήνη, είναι ανεδαφικό και ανεργάτιστο, διότι τότε, ενώ θα είχαμε συνεχώς πολέμους, θα λέγαμε ότι αγωνιζόμαστε για την ιερή υπόθεση της ειρήνης, η οποία ολόένα και θα απομακρυνόταν από τον ορίζοντα του δυνατού και θα γινόταν χιμαιρική οπτασία. Δεν έχει επίσης στέρεη βάση ο ισχυρισμός του, ότι μια κακή ειρήνη είναι χειρότερη από έναν πόλεμο με το επιχείρημα, ότι αυτή θα οδηγήσει σε μεγαλύτερη σύρραξη. Κι αυτό γιατί η δυναμική αναμέτρηση δεν είναι ο μοναδικός τρόπος επίλυσης των διαφορών, αλλά υπάρχει και η πολιτική οδός. Η πολεμική βιαιότητα είναι το χειρότερο και καταστρεπτικότερο μέσο αντιμετώπισης των διενέξεων, οι οποίες τελικά όχι μόνο δεν λύνονται, αλλ' αντίθετα επαυξάνονται, βαθαίνουν, εκτραχύνονται και διαιωνίζονται. Τα πάθη οξύνονται και δημιουργείται συνήθως άσπονδο μίσος, έσχατη αθλιότητα, άκρα απελπισία και τέλεια απόγνωση. Οι προσδοκίες ενταφιάζονται και οι ελπίδες για ένα καλύτερο μέλλον κονιορτοποιούνται. Οι πόλεμοι χρησιμοποιούνται από τους ισχυρούς της γης ως επί το πλείστον ως μέσο επιβολής των θελήσεών τους και φρονηματισμού των ανίσχυρων. Στην άκαμπτη αδιαλλαξία, τον σκαιό σατραπισμό και την τραχεία ωμότητα του Ιρακινού μονάρχη απέναντι των κατοίκων του Κουβέιτ, θα ήταν ίσως πιο απο-

τελεσματικά η στοργή, η πειθώ και ο διάλογος ως δείγματα ανωτερότητας της πολιτισμένης «δημοκρατικής» Δύσης παρά η χρήση της φρικιαστικής λόγξης. Πρέπει να μη μας διαφεύγει επίσης, ότι το ισχυρότερο διαλυτικό και εξουθενωτικό της εχθρότητας είναι η αγάπη. Η σωτηρία ρήση του Ευαγγελίου «Αγαπάτε τους εχθρούς σας» έχει βαθύ νόημα και δεν χάνει ποτέ το κύρος της.

Ο Νίξον χαρακτηρίζει τον Σαντάμ «εχθρό της διεθνούς κοινότητας». Ξεχνά όμως ότι υπάρχουν έξω από το Ιράκ εκατομμύρια άτομα που τάσσονται με το πλευρό του. Αλλά και αν ακόμα υποθέσουμε ότι έτσι έχουν τα πράγματα, τότε γεννάται το ερώτημα, γιατί η Δύση εφοδίαζε με όπλα και κάθε είδους τεχνική βοήθεια το Ιράκ, το οποίο θεωρούσε προμαχώνα κατά του μουσουλμανικού φανατισμού, όταν αυτό βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση με το Ιράν. Δεν είναι ακόμα εγκληματικότερο να εξοπλίζει κανείς τον εγκληματία; Γιατί σήμερα οι νικητές και θριαμβευτές του πολέμου δεν αναχαιτίζουν τον κακούργο από το να εκτελεί μαζικά σε Δαντική κόλαση φρίκης τον ορφανό, ανάδελφο και ρακένδυτο λαό των Κούρδων, ενώ ορθώνουν προστατευτική ασπίδα για τους κατοίκους του Κουβέιτ; Πρόκειται για την υπεράσπιση του status quo, έστω και αν η ενέργεια αυτή κρατά υπόδουλους εκατομμύρια άτομα. Ένας Βρετανός μυθιστοριογράφος σημειώνει:

«Όταν ο Σαντάμ προέβη στη χημική γενοκτονία των Κούρδων, δεν εξοστρακίσθηκε από την Κοινωνία των Εθνών ούτε και προβλημάτισε τις δυτικές κυβερνήσεις, που εξακολούθησαν να του πωλούν όπλα. Τότε ήταν χρήσιμος εναντίον του Ιράν, τώρα την προτεραιότητα έχει η χαμηλή τιμή πετρελαίου»².

Ο Σαντάμ, μετά τη συντριβή του στον πόλεμο του Κόλπου, επιχείρησε νέα γενοκτονία εναντίον των Κούρδων, παρουσία των στρατιωτικών δυνάμεων της πολυεθνούς δύναμης, η οποία δεν έκανε το παραμικρό, για να εμποδίσει το ανοσιούρηγμα αυτό, με το αιτιολογικό ότι δεν θέλει να αναμειχθεί στις εσωτερικές υποθέσεις άλλων χωρών, όταν οι ΗΠΑ έχουν κάμει αυτό επανειλημμένα στο παρελθόν. Μερικά παραδείγματα αρκούν: Βιετνάμ, Παναμάς, Νικαράγουα, Γιουγκοσλαβία. Όπως υποστηρίζουν οι Κούρδοι, η απάθεια και απραξία των Αμερικάνων υπαγορεύεται από δύο λόγους: 1) οι ΗΠΑ δεν επιθυμούν ελευθερία και δημοκρατία στο Ιράκ, για να έχουν τον εκάστοτε ηγεμόνα υποχείριό τους, ώστε να πληρώσει τις αποζημιώσεις του πολέμου, 2) έχουν δεσμευθεί έναντι της Σαουδικής Αραβίας και της Τουρκίας, όχι μόνο να μην υποστηρίζουν, αλλά να αποτρέψουν την αυτονομία και ανεξαρτησία 35 εκατομμυρίων Κούρδων. Ύστερα από παγκόσμια κατακραυγή οι συμμαχικές δυνάμεις άρχισαν να τους βοηθούν στην ίδρυση καταυλισμών στο βόρειο τμήμα του Ιράκ, με το να τους προστατεύουν από τα πυρά των Ιρακινών στρατευμάτων. Αντίθετα βλέπουν με ευνοϊκό μάτι την αυτονομία των Τουρκοκυπρίων, του Κοσσυφοπεδίου και των δημοκρατιών της Βαλτικής στην

Σοβιετική Ένωση, επειδή εκεί υπολογίζουν σε άλλα συμφέροντα. Ας εξετάσουμε όμως βαθύτερα τα αίτια του πολέμου. Η επανάληψη των βομβαρδισμών, τα έτη 1998 και 1999 από τις ΗΠΑ και τη Μεγάλη Βρετανία, κατέδειξε τις πραγματικές προθέσεις των επιτιθεμένων. Με το πρόσχημα αυτή τη φορά, ότι το Ιράκ παρασκευάζει κρυφά χημικά και βιολογικά όπλα (σαν να είναι η μοναδική χώρα που διαθέτει τέτοια φονικά μέσα), θέλουν να του καταφέρουν καίριο πλήγμα, ώστε να το καταστήσουν ανίκανο για κάθε πολεμική επιχείρηση, να αποκτήσουν στη συνέχεια απόλυτη επικυριαρχία (και κατά συνέπεια έλεγχο του μαύρου χρυσού), ώστε να ενισχύσουν έτσι την οικονομική τους υπεροχή έναντι των βιομηχανικά ανεπτυγμένων χωρών της γης.

2. Η διπλή όψη των κινήτρων του πολέμου

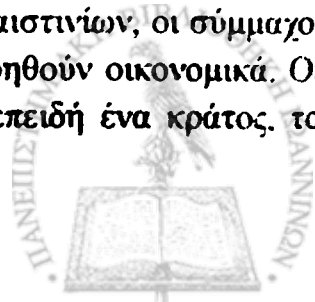
Ο πόλεμος στον Περσικό κόλπο γίνεται κατ' εφαρμογή των αποφάσεων του Συμβουλίου Ασφαλείας του ΟΗΕ προς απελευθέρωση του Κουβέιτ, το οποίο εντελώς παράνομα κατελήφθη από το Ιράκ. Οι ενέργειες αυτές, όπως λένε, δεν έγιναν χάριν του αραβικού αυτού εμιράτου αλλά της διεθνούς νομιμότητας, η οποία διαταράχθηκε με την αλόγιστη πράξη των Ιρακινών. Με άλλα λόγια, τα κράτη που συμμετείχαν στην επιχείρηση αυτή, δεν τρέφουν καμιά ιδιαίτερη συμπάθεια προς το Κουβέιτ, όπως ισχυρίζονται, και δεν αποβλέπουν σε κανενός είδους συμφέροντα και ιδιοτέλειες. Ο σκοπός είναι ένας και μοναδικός: η παλινόρθωση της διαταραχθείσας παγκόσμιας έννομης τάξης, που στηρίζεται στις αρχές του διεθνούς δικαίου. Το ότι σήμερα δέχτηκε επίθεση το Κουβέιτ είναι ένα τελείως τυχαίο και συμπτωματικό γεγονός, όπως θα έλεγε και ο Αριστοτέλης. Αυτή η επιχειρηματολογία διακηρύσσεται επίσημα ως η αιτία του πολέμου. Υπάρχει όμως και ο αντίλογος, δηλαδή η άλλη πλευρά του νομίσματος, ο οποίος έχει βρει μεγάλη απήχηση.

Ο Θουκυδίδης, που συνέγραψε την ιστορία του Πελοποννησιακού πολέμου, αντιλήφθηκε ότι άλλα αίτια προβάλλονταν επίσημα και άλλα ήταν τα πραγματικά. Έτσι λέει ότι η αληθινή –αλλά ανομολόγητη– αιτία του πολέμου ήταν η αυξανόμενη δύναμη των Αθηναίων, η οποία επτόησε τους Σπαρτιάτες και τους εξώθησε σε πόλεμο³. Η βαθύτερη δηλαδή αιτία της σύρραξης ήταν η διασάλευση της ισορροπίας δυνάμεων προς όφελος των Αθηναίων⁴. Υποστηρίζεται αντίθετα από την άλλη πλευρά ότι τα πραγματικά αίτια του πολέμου δεν ήταν η απελευθέρωση του Κουβέιτ, η οποία απλώς χρησιμοποιήθηκε ως πρόσχημα και προπέτασμα καπνού, για να επιβάλλουν τις θελήσεις τους. Τα κίνητρα λοιπόν κατ' άλλους, είναι πολιτικά, οικονομικά και στρατηγικά οφέλη. Με άλλα λόγια, γνώμονας των ενεργειών τους ήταν το συμφέρον των ΗΠΑ και των συμμάχων, το οποίο υλοποιείται σε πολ-

λές μορφές. Είναι συγκεκριμένα ο έλεγχος των ενεργειακών πηγών της περιοχής, η τόνωση της πολεμικής βιομηχανίας, δοκιμή των νέων οπλικών συστημάτων, η επιθυμία να καταστεί μονοκράτειρα η Αμερική, η ενίσχυση και υπεροχή του Ισραήλ, η εξυπηρέτηση των συμμάχων κ.α.⁵.

Τα γεγονότα, πάνω στα οποία θεμελιώνεται η άποψή αυτή, είναι περίπου τα εξής. 1) Οι σύμμαχοι τορπίλισαν όλες τις απόπειρες ειρηνικής διευθέτησης της κρίσης πριν και μετά τον πόλεμο. Συγκεκριμένα, πριν την έναρξη του πολέμου, έκαμε την παρουσία του στην περιοχή ο Αμερικανικός στόλος, επιβλήθηκε οικονομικός αποκλεισμός του Ιράκ και σε ελάχιστο χρόνο από την κατάληψη του Κουβέιτ αποστέλλονταν τελεσίγραφα στην ηγεσία του Ιράκ για άμεση και άνευ όρων αποχώρηση, ενώ άλλες παρόμοιες περιπτώσεις, για τις οποίες υπάρχουν επίσης καταδικαστικές αποφάσεις του Συμβουλίου Ασφαλείας, χρονίζουν επί πολλά έτη, όπως είναι το Κουρδιστάν, ο Λίβανος, η Παλαιστίνη και η Κύπρος. Δεν πρόκειται δηλαδή για καθολική αλλά επιλεκτική εφαρμογή των αποφάσεων του ΟΗΕ. Καμιά όμως ηθική αρχή δεν έχει ισχύ και αξία, αν εφαρμόζεται μεροληπτικά. 2) Ενώ το Ιράκ αποδέχτηκε τη Σοβιετική ειρηνευτική πρόταση για άνευ όρων απομάκρυνση από το Κουβέιτ, και άρχισε να υποχωρεί, οι σύμμαχοι όχι μόνο την απέρριψαν, αλλά και εξακολουθούσαν να επιτίθενται με βόμβες και εξαπέλυσαν την χερσαία επίθεση κατά των στρατευμάτων του Ιράκ, πράγμα που δυσκόλεψε την απόσυρση. Σκοπός τους ήταν να επιβάλουν δικούς τους όρους και να απαιτήσουν τεράστιες πολεμικές αποζημιώσεις. 3) Το θέατρο των επιχειρήσεων δεν ήταν μόνο το Κουβέιτ, όπως θα έπρεπε, αλλά κυρίως το Ιράκ. Αυτό, αν παραλληλιστεί με την Κύπρο, σημαίνει ότι είναι δικαιολογημένη η εισβολή στην Τουρκία για την απελευθέρωση της Κύπρου. 4) Ο ανηλεής και πρωτόγνωρος βομβαρδισμός όχι μόνο στρατιωτικών αλλά και πολιτικών στόχων, όπως αμάχων, νοσοκομείων, εργοστασίων παραγωγής γάλακτος, καταφυγίων, οδικού, τηλεπικοινωνιακού, αποχετευτικού και υδρευτικού δικτύου, υποδηλώνει ότι σκοπός του πολέμου –πέραν από την απελευθέρωση του Κουβέιτ– ήταν η παντελής καταστροφή όχι μόνο της επιχειρησιακής μηχανής, αλλά και της οικονομικής και πολιτικής ζωής του Ιράκ. Προσπαθούν μ' αυτό να ωθήσουν το λαό σε απόγνωση, να κάμψουν το ηθικό του, να φέρουν την απογοήτευση, το χάος, την αποδιοργάνωση της κρατικής λειτουργίας και την ανατροπή του Σαντάμ Χουσεϊν όχι όμως από τους Κούρδους, επειδή οι εισβολείς αντιτίθενται ριζικά στη δημιουργία ανεξάρτητου Κουρδικού κράτους, πράγμα που έθεσε ως όρο η Τουρκία για την συμμετοχή της στον πόλεμο. 5) Όταν ο Σαντάμ εξαπέλυσε πυραύλους εναντίον του Ισραήλ (το οποίο κατέχει εδώ και 23 χρόνια παλαιστινιακά εδάφη) προς απελευθέρωση των Παλαιστινίων, οι σύμμαχοι παίρνανε το μέρος του Ισραήλ, το οποίο εξοπλίζουν και βοηθούν οικονομικά. Οι Παλαιστίνιοι από τον πόλεμο αυτόν βγήκαν ζημιωμένοι, επειδή ένα κράτος, το

Ιράκ. προσπάθησε να τους ελευθερώσει, οπότε ήταν φυσικό να δείξουν κι αυτοί αισθήματα συμπάθειας και αγάπης προς το λαό αυτόν. Απορριπτόταν επίσης συστηματικά κάθε πρόταση που συνέδεε την απελευθέρωση των Παλαιστινίων με την αποχώρηση των Ιρακινών στρατευμάτων. Το Ιράκ εδήλωσε κατά τις ειρηνευτικές συνομιλίες ότι ήταν διατεθειμένο να αποχωρήσει από το Κουβέιτ, εάν και το Ισραήλ αφήσει ελεύθερους τους Παλαιστίνιους. Σε αντίθετη περίπτωση δεχόταν να επιβληθούν από τα Ηνωμένα έθνη οι ίδιες κυρώσεις με εκείνες του Ιράκ. Ζητούσε δηλαδή την εφαρμογή των αποφάσεων του Συμβουλίου Ασφαλείας και στην περίπτωση των Παλαιστινίων, πράγμα που ήταν άλλωστε πολύ εύλογο. 6) Μετά τον τερματισμό των εχθροπραξιών, οι σύμμαχοι δεν αποχώρησαν από το Ιρακινό έδαφος, αλλά παρέμειναν σ' αυτό έστω και προσωρινά, όπως ισχυρίζονται. 7) Οι σύμμαχοι έθεσαν ως όρο στο Ιράκ να καταστρέψει τα πυρηνικά, χημικά και βιολογικά του όπλα, πράγμα που σημαίνει αδυναμία άμυνας και συνεπώς πλήρη υποταγή. 8) Από καιρό γίνονται διαβουλεύσεις μεταξύ της Τουρκικής και Αμερικανικής πλευράς για επίλυση του Κυπριακού. Λέγεται ότι σ' αυτές προωθείται άλλη λύση από εκείνες που περιέχονται στα ψηφίσματα του ΟΗΕ. Αν αυτό αληθεύει τότε γεννάται το ερώτημα, γιατί δεν γινόταν το ίδιο και στην περίπτωση του Κουβέιτ. Γενικά δηλαδή εφαρμόζονται δύο μέτρα και δύο σταθμά. 9) Αν θελήσει κανείς να ανιχνεύσει τις διαθέσεις των συμμαχικών χωρών, θα διαπιστώσει ότι αυτές θέλουν γενικά να επιβάλλουν τη γνώμη τους και να ασκούν επιρροή σε άλλους λαούς. ΗΠΑ, Αγγλία, Γαλλία και Γερμανία είναι οι πλουσιότερες χώρες με την μεγαλύτερη παραγωγή όπλων στον κόσμο και πρώην αποικιοκράτες. Οι ΗΠΑ επέβαλαν ή υποβοήθησαν δικτατορίες, όπως π.χ. την ελληνική του 1967. Επενέβησαν στρατιωτικά στο Βιετνάμ, τον Παναμά, την Νικαράγουα. Οι Άγγλοι έδειξαν απειλή στα Φόκλαντ, οι Γάλλοι στο Αλγέρι, όταν επρόκειτο να υποστηρίξουν τα συμφέροντά τους. Η Γερμανία βαρύνεται με την κήρυξη του Β' παγκοσμίου πολέμου και τη γενοκτονία των Εβραίων, η δε Τουρκία με την εξόντωση των Αρμενίων και των Κούρδων καθώς και την εισβολή και κατοχή σημαντικού μέρους του βορείου τμήματος της Κύπρου.

Η Μέση Ανατολή ήταν βέβαια από παλιά τόπος ανταγωνισμού και συγκρούσεως συμφερόντων, λόγω των πετρελαίων. Η δημιουργία των κρατών αυτών έγινε μετά την αποικιοκρατία. Οι Άγγλοι διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη δημιουργία του ανεξάρτητου κράτους του Κουβέιτ, που ανήκε αρχικά διοικητικά στη Βασόρα του Ιράκ. Είναι βέβαια φυσικό, όπως παρατηρεί και ο Θουκυδίδης, ότι οι πλούσιες περιοχές προκαλούν πολεμικές αναμετρήσεις, σε αντίθεση με τις φτωχές, στις οποίες δεν παρουσιάζεται ιδιαίτερη πολεμική κινητικότητα⁶. Η ηθική δεοντολογία όμως και η εντιμότητα επιβάλλει οι εμπλεκόμενοι στον πόλεμο να δηλώ-

νουν τις αληθινές του προθέσεις, ώστε να είναι δυνατόν να εξαχθούν και τα ανάλογα συμπεράσματα, αναφορικά με την ηθική υπόσταση της όλης υπόθεσης.

3. Επιτιθέμενοι ή αμυνόμενοι;

Το πρόβλημα που προκύπτει είναι, αν οι σύμμαχοι είναι επιτιθέμενοι ή αμυνόμενοι, επειδή υπάρχει αμφισβήτηση γύρω από το θέμα αυτό. Οι Ιρακινοί μιλούν για επίθεση και εισβολή στη χώρα τους. Έχει δημιουργηθεί επίσης έντονη συζήτηση για το αν π.χ. η Τουρκία είναι επιτιθέμενη ή αμυνόμενη χώρα, ώστε σε περίπτωση που δεχόταν επίθεση από το Ιράκ να ταχθούν τα άλλα μέλη-κράτη του ΝΑΤΟ εναντίον του εισβολέως, ως απόρροια των συμμαχικών τους υποχρεώσεων. Αν δειχθεί ότι οι σύμμαχοι δεν είναι επιτιθέμενοι, δεν συνεπάγεται αυτό ότι είναι κατ' ανάγκην αμυνόμενοι, αφού οι έννοιες αυτές είναι αντίθετες και όχι αντιφατικές. Συνεπώς επιδέχονται το «μεταξύ» κατά την έκφραση του Αριστοτέλη, πράγμα που σημαίνει ότι μια συγκεκριμένη δύναμη μπορεί να μην είναι ούτε αμυνόμενη ούτε επιτιθέμενη, αλλά κάτι ενδιάμεσο. Ο Θουκυδίδης, που κατέγραψε τα γεγονότα του Πελοποννησιακού πολέμου μεταξύ Αθηνών και Σπάρτης πριν από δύομισι σχεδόν χιλιετίδες, διατυπώνει σε παρόμοια περίπτωση την άποψη, ότι οι δυνάμεις, που έρχονται σε συμπάρασταση άλλου υποδουλωμένου κράτους, είναι αμυνόμενες, αφού αυτό που τους παρακινεί να πολεμήσουν είναι να βοηθήσουν τα «θύματα της αδικίας»⁷. Έτσι μεγάλη σημασία έχει ποιος επιτίθεται πρώτος. Το κύριο βάρος αποδίδεται δηλαδή στην «πρώτη αιτία» του Αριστοτέλη, συγκεκριμένα ποιοι άρχισαν να αδικούν (τίνες ήρξαντο χειρών άδίκων).

Στην περίπτωση αυτή είναι προφανές, ότι το Ιράκ ήταν το κράτος εκείνο που κατέλαβε απρόκλητα το Κουβέιτ, και συνεπώς αδίκησε πρώτο. Άρα το Ιράκ είναι επιτιθέμενο και οι πολυεθνικές δυνάμεις αμυνόμενες, αφού προσφέρουν ανιδιοτελώς τις πολύτιμες υπηρεσίες τους στο αδικημένο Κουβέιτ, χάριν του οποίου θυσιάζονται και έχουν σοβαρές υλικές απώλειες. Θα ήταν μάλλον ορθότερο, αν λέγαμε ότι οι ενέργειες αυτές δεν γίνονται χάριν του Αραβικού αυτού Εμιράτου, αλλά της διεθνούς νομιμότητας. Οι Ιρακινοί ισχυρίζονται από την άλλη μεριά ότι οι πολυεθνικές δυνάμεις που έχουν εμπλακεί στον πόλεμο, και γενικά οι χώρες που παρέχουν εδαφικές ή άλλες διευκολύνσεις, όπως η Τουρκία, είναι επιτιθέμενες. Έτσι ο Χουσεΐν διακηρύσσει ότι η ενέργεια των χωρών από μακρινές ηπείρους να στείλουν εκστρατευτικό σώμα, το οποίο διήνυσε πολλά χιλιόμετρα, για να εισβάλει στην χώρα του, είναι επιθετική. Με τον τρόπο αυτόν καταπατήθηκαν κατά την γνώμη του οι νόμοι της ανθρωπιάς που διέπουν τις σχέσεις μεταξύ των λαών, δηλαδή ο σεβασμός και η αγάπη προς το συνάνθρωπο⁸.

Πρέπει να ομολογηθεί απερίφραστα ότι η πρώτη αιτία του πολέμου ήταν πραγματικά η Ιρακινή επίθεση στο Κουβέιτ και η προσάρτησή του, ανεξάρτητα από τις όποιες δικαιολογίες θα μπορούσαν ενδεχομένως να προβληθούν. Πρέπει ωστόσο να διερευνηθεί κατά πόσο οι ενέργειες των πολυεθνικών δυνάμεων είναι σύμφωνες με το πνεύμα και το γράμμα των αποφάσεων του Συμβουλίου Ασφαλείας. Σημειώνεται από πολλές πλευρές και υψώνονται αθρόες φωνές διαμαρτυρίας για την υπερβολική χρήση βίας, πράγμα που αποτελεί εκτροπή και παρέκκλιση από το πνεύμα των αποφάσεων του διεθνούς οργανισμού. Ακόμα και ο πρώην υπουργός Δικαιοσύνης των ΗΠΑ Ρ. Κλαρκ δήλωσε ότι οι αεροπορικές επιδρομές της συμμαχικής δύναμης ξεπερνούν κατά πολύ τα όρια της εντολής του ΟΗΕ για τη χρήση όλων των αναγκαίων μέσων, με σκοπό την απελευθέρωση του Κουβέιτ⁹. Οι πολεμικές επιχειρήσεις έπρεπε να περιοριστούν στο χώρο αυτόν και να μην επεκταθούν στο ίδιο το Ιράκ, πράγμα που εφρόντισε με θρησκευτική ευλάβεια να κάνει τις πρώτες μέρες του πολέμου ο υπουργός άμυνας της Γαλλίας, με το τίμημα να εξαναγκασθεί σε παραίτηση. Αποτέλεσμα των βομβαρδισμών αυτών ήταν να απολεσθούν τουλάχιστον εκατόν χιλιάδες άτομα, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν άμαχοι, η δε Βαγδάτη (δώρο του Θεού) να προσλάβει την όψη νεκρής πόλης. Συνεπώς οι πολυεθνικές δυνάμεις δεν είναι επιτιθέμενες μέχρι του σημείου, που οι επιχειρήσεις τους περιορίζονται στο χώρο του Κουβέιτ και στοχεύουν μόνο στην απελευθέρωσή του και όχι στην καταστροφή της στρατιωτικής μηχανής και του οικονομικού δυναμισμού του Ιράκ. Από τη στιγμή που υπερβαίνουν τα όρια αρμοδιότητάς τους, είναι επιτιθέμενες, με όλες τις ηθικές και νομικές συνέπειες του εγχειρήματος αυτού. Το ότι ο πόλεμος ξεπερνά τα επιτρεπτά όρια της άμυνας και γίνεται επιθετικός ενισχύεται και από τις προθέσεις των Αμερικάνων πριν από τον πόλεμο, όπως αυτές αποκαλύπτονται από τον πρώην υπουργό εξωτερικών της υπερδύναμης αυτής, Χ. Κίσιγκερ: «Οποιαδήποτε διπλωματική λύση, που δεν θα μείωνε δραστικά τη στρατιωτική ισχύ του Ιράκ, θα αποτελούσε νίκη για το Σαντάμ Χουσεϊν»¹⁰.

Οι έννοιες της άμυνας και της επίθεσης είναι ενάντιες και ως εκ τούτου η μία συνεπάγεται την άλλη. Δεν νοείται δηλαδή επίθεση χωρίς άμυνα ή το αντίστροφο. Αν ως άμυνα οριστεί η απόκρουση του επικρεμάμενου πλήγματος του εχθρού, τότε σε κατάσταση πολέμου δεν υπάρχει καθαρή άμυνα και επίθεση, αλλά οι έννοιες αυτές είναι σχετικές. Κατά τον Κλάουζεβιτς μια πράξη είναι αμυντική «αν αντιμετωπίζουμε την εισβολή του εχθρού στο δικό μας θέατρο πολέμου». Πάντως, κατά τον ίδιο στοχαστή, εξειδικευμένο θεωρητικό του πολέμου, μπορεί να έχουμε επιθετική δράση κατά τη διάρκεια ενός αμυντικού πολέμου και αντίθετα: «Μπορούμε να πολεμούμε επιθετικά κατά τη διάρκεια μιας αμυντικής εκστρατείας»¹¹. Συνεπώς

κατά τη διάρκεια των εχθροπραξιών υπάρχει συνεχής συνδυασμός και διαρκής εναλλαγή επίθεσης και άμυνας¹².

4. Ο πόλεμος ως προέκταση της πολιτικής

Από την απαίτηση του υπουργού εξωτερικών των ΗΠΑ να «μειωθεί δραστικά η στρατιωτική ισχύς του Ιράκ» καταφαίνεται αφενός μεν η σχέση της πολιτικής με τον πόλεμο, αφετέρου δε το γεγονός, ότι οι ΗΠΑ δεν έλαβαν μέρος στον πόλεμο ως διαιτητές αλλά ως εχθροί του Ιράκ. Έχει καταστεί πλέον σαφές, ότι ο πόλεμος δεν είναι ανεξάρτητη δραστηριότητα, αλλά μέρος των πολιτικών συσχετισμών¹³ και κατά συνέπεια αποτελεί συνέχεια της πολιτικής¹⁴. Ορίζεται δε ως μονομαχία, κατά την οποία ο ένας προσπαθεί να υποτάξει τον άλλο στη θέλησή του. Αυτό θα το επιτύχει, αν τον καταστήσει ανίκανο για κάθε αντίσταση. Επομένως πόλεμος κατά τον Κλάουζεβιτς είναι «μια πράξη βίας, προορισμένη στο να καταναγκάσει τον αντίπαλο να εκτελέσει τη θέλησή μας». Η βία είναι το μέσο, ενώ η επιβολή της θέλησής μας ο σκοπός. Για να επιτευχθεί ο στόχος αυτός, πρέπει να αποπλιστεί ο εχθρός, πράγμα που αποτελεί την αντικειμενική επιδίωξη των πολεμικών επιχειρήσεων¹⁵. Η δυσμενέστατη κατάσταση για έναν εμπόλεμο είναι να αποπλιστεί εντελώς, διότι τότε μόνον θα αναγκαστεί να υποκύψει στη θέληση του αντιπάλου¹⁶.

Κατά συνέπεια, η απαίτηση του ΟΗΕ, όχι μόνον να καταστρέψει το Ιράκ τα χημικά και βιολογικά του όπλα, αλλά και να καταστεί ανίκανο να δημιουργήσει νέα, αποσκοπεί στην πλήρη υποταγή του. Αυτή η υποδούλωση επιτυγχάνεται αφενός μεν με τον επιβληθέντα αποκλεισμό (εμπάργκο), αφετέρου δε με την απεύλη στρατιωτικής επίθεσης και κυρίως με βομβαρδισμούς που θα προξενήσει πάλι μαζικούς θανάτους άμαχου πληθυσμού, πράγμα που έρχεται να συμπληρώσει τη δυστυχία, με την υψηλή θνησιμότητα βρεφών και παιδιών από λοιμούς και λιμούς λόγω του αποκλεισμού. Η αξίωση αυτή του ΟΗΕ για αποπλισμό θα ήταν θεμιτή και μάλιστα επιθυμητή, αν ίσχυε ανεξαιρέτως για όλα τα κράτη του πλανήτη μας. Αυτό σε κάθε άλλη περίπτωση σημαίνει υποταγή των αδύνατων στους ισχυρούς. Σήμερα αρκετά κράτη διατηρούν στην κατοχή τους όχι μόνον πυρηνικά όπλα αλλά και βαλλιστικούς πυραύλους μεγάλου βεληνεκούς. Ορισμένα απ' αυτά έχουν μάλιστα τη δυνατότητα να τους οπλίσουν με πυρηνικές χημικές ή βιολογικές κεφαλές¹⁷. Συνεπώς η βία και ο καταναγκασμός που ασκείται στο Ιράκ έχει άλλους κρυφούς και ανομολόγητους σκοπούς. Θα μπορούσε ίσως να διακινδυνεύσει κανείς την υπόθεση, ότι αυτοί μπορεί να είναι είτε ο έλεγχος των πετρελαίων, του μαύρου αυτού χρυσού, είτε η ανικανότητα του Ιράκ να πλήξει το Ισραήλ, σύμμαχο χώρα των ΗΠΑ. Πρέπει ωστόσο να ομολογηθεί ότι ο τρόπος διακυβέρνησης της

χώρας από τον Σαντάμ Χουσεΐν δεν είναι καθαρά δημοκρατικός, αφού το στοιχείο της ελευθερίας δεν είναι ικανοποιητικό σ' όλους τους πολίτες. Η κορυφαία δε στιγμή απελευθέρωσης του πολίτη σε δημοκρατικό καθεστώς είναι η διεξαγωγή αδιάβλητων εκλογών, πράγμα που κατά δημοσιογραφικές πληροφορίες δεν διασφαλίζεται στο Ιράκ.

5. Δεν είναι ευοίωνο το γεγονός, ότι υπάρχει μία και μόνη υπερδύναμη

Πάντως, ανεξάρτητα από το σοβαρό αυτό μειονέκτημα του Ιρακινού καθεστώτος, ένα είναι μάλλον βέβαιο: ότι η μονοκρατορία των ΗΠΑ αποβαίνει εις βάρος των κρατών εκείνων, τα οποία θέλουν να παραμείνουν αδέσμευτα και να μην υποταχθούν στη θέλησή τους. Αυτές, με την υπεροχή της στρατιωτικής τους ισχύος αποβαίνουν οι ρυθμιστές των παγκόσμιων πολιτικών εξελίξεων, με γνώμονα όχι την εγκατάσταση μιας δίκαιης τάξης πραγμάτων, αλλά το συμφέρον τους. Πρέπει βέβαια να τονιστεί ότι η πολεμική δύναμη των ΗΠΑ είναι απόρροια της οικονομικής της ευρωστίας, η οποία με τη σειρά της οφείλεται κατά κύριο λόγο στο ελεύθερο δημοκρατικό της καθεστώς, στην υψηλού επιπέδου παιδεία, στην εύφορη γη και στην ένωση των πολιτειών υπό ενιαία διοίκηση. Από τη στιγμή που δεν υπάρχει το αντίπαλο δέος, ώστε να επέλθει εξισορρόπηση των δυνάμεων, οι ΗΠΑ ως μοναδικός κυρίαρχος του κόσμου, θα επεμβαίνει στις παγκόσμιες υποθέσεις με κριτήριο το δικό τους συμφέρον, αδιαφορώντας για την αδικία που θα προξενούν κάθε φορά. Θα μπορούσαν να αναφερθούν αρκετά παραδείγματα της Αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής, τα οποία πιστοποιούν το γεγονός αυτό. Θα αρκестώ ωστόσο στη σύγκριση και τον παραλληλισμό δυο πρόσφατων συμβάντων.

Το ένα είναι η απειλή στρατιωτικής επέμβασης από το ΝΑΤΟ με προεξάρχουσα δύναμη τις ΗΠΑ εναντίον της Γιουγκοσλαβίας, η οποία καταπιέζει την Αλβανική μειονότητα στο Κοσσυφοπέδιο· ένα από τα κύρια αιτήματα των Αλβανόφωνων είναι η ίδρυση Πανεπιστημίου, όπου η διδασκαλία θα γίνεται στην Αλβανική γλώσσα. Είναι μάλλον προφανές, ότι η Γιουγκοσλαβία δεν παρέχει ίσα δικαιώματα στην περιοχή αυτή και καταπατεί έτσι τα ανθρώπινα δικαιώματα μιας μερίδας του λαού της. Ωστόσο, οι ίδιες οι ΗΠΑ δεν έχουν επιτρέψει στις μειονότητες να λειτουργήσουν στο έδαφός τους Πανεπιστήμιο, στο οποίο η γλώσσα θα είναι άλλη από την Αγγλική.

Το άλλο παράδειγμα είναι οι δηλώσεις των ΗΠΑ με αφορμή τη σύλληψη του αρχηγού του ΠΚΚ των Κούρδων Οτσαλάν στην Ιταλία, η οποία τον έστειλε με ασφάλεια στη χώρα της αρεσκείας του. Οι ΗΠΑ χαρακτηρίζουν τον Οτσαλάν τρομοκράτη και συνεπώς οφείλει να λογοδοτήσει στην Τουρκία, όπου και θα πρέπει να εκδοθεί. Η χώρα αυτή συνεπώς παραγνωρίζει το γεγονός, ότι οι Κούρδοι κάνουν αγώνα εθνικοαπελευθερωτικό και ότι είναι ένας λαός χωρίς πατρίδα και ε-

λευθερία. Οι Τούρκοι, και άλλοι συνοδοιπόροι λαοί, θέλουν να καταπνίξουν στο αίμα τον αγώνα των Κούρδων για ελευθερία και πατρίδα. Η προσπάθεια αυτή των πενήντα περίπου εκατομμυρίων Κούρδων ονομάζεται τρομοκρατία και ο Οτσαλάν, που είναι αρχηγός τους, αρχιτρομοκράτης. Αυτή είναι ηθική ευαισθησία και ο γνώμονας αξιών της μόνης υπερδύναμης στον κόσμο. Τα κίνητρά τους είναι μάλλον συμφεροντολογικά. Έχουν δηλαδή κάθε λόγο να επιτεθούν εναντίον της Γιουγκοσλαβίας, μιας αδέσμευτης χώρας, αφού δεν είναι πειθήνιο όργανό τους, ενώ έχουν συμφέρον να ταχθούν με το πλευρό της συμμάχου και φίλης τους Τουρκίας στρεφόμενοι αναφανδόν εναντίον του ιερού αγώνα των Κούρδων, οι οποίοι χαρακτηρίζονται τρομοκράτες. Θα μπορούσε ωστόσο να παρατηρήσει κάποιος ότι ο τρόπος, με τον οποίο διεκδικούν την ελευθερία τους, δεν είναι ο ενδεδειγμένος, αφού θα μπορούσαν να προβούν στο ίδιο διάβημα και με ειρηνικά μέσα. Διπλωματικοί τρόποι έχουν χρησιμοποιηθεί από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα κατά κόρον, αλλά δεν απέδωσαν. Άλλωστε η ιστορία έχει δείξει ότι η ελευθερία δεν δίνεται, αλλά κατακτιέται με σκληρούς αγώνες και θυσίες πολλές. Εδώ ίσως ταιριάζει η φράση του Ν. Καζαντζάκη: «Ήθελε, λέει, νά'ναι λεύτερος, σκοτώστε τον!». Βλέπουμε λοιπόν εδώ να χρησιμοποιούνται δύο μέτρα και δύο σταθμά. Η πολιτική της γενοκτονίας και της εθνικής εκκαθάρισης των Κούρδων δεν ενοχλεί, ενώ αντίθετα απειλείται με βομβαρδισμούς η Γιουγκοσλαβία, αν δεν παραχωρήσει αυτονομία στο Κοσσυφοπέδιο.

6. Ανάγκη δημιουργίας δεύτερης υπερδύναμης

Πρέπει να γίνει επίσης κατανοητό ότι η ενδεχόμενη εξακρίβωση των αιτιών των πολέμων δεν σημαίνει και αυτόματη απάλειψή τους¹⁸. Κι αυτό επειδή κυρίαρχο στοιχείο των πράξεων του ανθρώπου είναι η ελευθερία του ατόμου, πράγμα που τις καθιστά σε μεγάλο βαθμό απρόβλεπτες. Γι' αυτό ο Πλάτων υποστήριξε ότι η αρετή δεν είναι διδακτή¹⁹. Πάντως, εξαιτίας της απληστίας που χαρακτηρίζει τον άνθρωπο, θα είναι προς το συμφέρον της ανθρωπότητας, αν δημιουργηθεί μια άλλη δύναμη ίση περίπου προς εκείνη των ΗΠΑ, ώστε να επέλθει ισορροπία. Αυτή η ανερχόμενη δύναμη μπορεί να είναι η ενωμένη Ευρώπη. Διαφορετικά, θα εξακολουθούν να ασκούνται αφόρητες πιέσεις οπουδήποτε από τις ΗΠΑ σε πολιτικό, οικονομικό και στρατιωτικό επίπεδο εις βάρος των λαών και προς ίδιον όφελος.

§ 38. Η χρήση του μέτρου στον τρόπο διεξαγωγής του πολέμου

1. Παράνομη η υπερβολική χρήση βίας

Εντός ολίγου χρονικού διαστήματος από την κατάληψη του Κουβέιτ, εξαπολύθηκε η πολυεθνική αρμάδα και άρχισε να σφυροκοπά ανηλεώς όχι μόνο τη χώρα,

για την οποία ήταν επιτετραμμένη να ελευθερώσει, αλλά και το ίδιο το Ιράκ, με αποτέλεσμα να υπάρξει θρήνος για χιλιάδες αθώα θύματα από τον άμαχο πληθυσμό. Περίπου στους 120.000 νεκρούς ανέρχεται ο απολογισμός της τραγωδίας. Ο βομβαρδισμός του καταφυγίου αμάχων ήταν το αποκορύφωμα της ασπλαχνίας του πολέμου. Σε πολλές πόλεις καταστράφηκε το δίκτυο υδροδότησης, αποχέτευσης, ηλεκτροδότησης, τηλεπικοινωνιών και των οδών. Υπολογίζεται από στρατιωτικούς αναλυτές ότι η ισχύς των βομβών που εκτοξεύτηκαν το πρώτο μόνο εικοσιτετράωρο υπερβαίνει κατά πολύ την εκλυθείσα ραδιενέργεια από την ατομική βόμβα που ρίχτηκε στη Χιροσίμα. Το συνολικό βάρος τους ανέρχεται περίπου σε 100 χιλιάδες κιλά. Βομβαρδίστηκαν ανοχύρωτες πόλεις, ιεροί τόποι, ιστορικά μνημεία, νοσοκομεία και εργοστάσια παραγωγής τροφίμων, με αποτέλεσμα να παραλύσει η οικονομική και κοινωνική ζωή του τόπου. Η απόφαση του ΟΗΕ δεν ήταν να ισοπεδωθεί και να τιμωρηθεί σκληρά το Ιράκ, αλλά να ανακτήσει το Κουβέιτ την ανεξαρτησία του. Συνεπώς, μόνο στο έδαφος του Εμιράτου έπρεπε να περιοριστεί το θέατρο των επιχειρήσεων και όχι από υπερβάλλοντα ζήλο να γίνει κατάχρηση βίας, με αποτέλεσμα να θρηνήσει η ανθρωπότητα εκατόμβες θυμάτων και να προκληθούν ανυπολόγιστες ζημιές. Το ερώτημα λοιπόν που ζητάει απάντηση είναι, αν η βιαιότητα του διεξαχθέντος πολέμου δικαιολογείται για την απελευθέρωση του Κουβέιτ. Πολύ ενοχλητικός και σχεδόν αφόρητος ήταν ο επιβληθείς έλεγχος των ειδήσεων που συνιστούσε προσβολή της προσωπικότητας και υποτίμηση της νοημοσύνης μας. Η λογοκρισία, όπως ορθά παρατηρεί ο Π. Βράιλας-Αρμένης, καταθλίβει τη σωτήρια ανάπτυξη της διάνοιας¹. Ο πόλεμος μπορεί να απέβη νικηφόρος, έγινε όμως υπέρβαση των ορίων των ενδεικνυόμενων μέτρων, και όχι χρησιμοποίηση των απολύτως απαραίτητων, όπως θα έπρεπε.

2. Ανθρωπιστική μεταχείριση αιχμαλώτων πολέμου

Σύμφωνα με τη σύμβαση της Γενεύης, που υπογράφηκε τον Αύγουστο του 1949 με πρωτοβουλία του Ερυθρού Σταυρού, ρυθμίζεται νομικά η τύχη των αιχμαλώτων πολέμου. Το άρθρο 13 προβλέπει ότι η μεταχείρισή τους οφείλει να στηρίζεται στις αρχές του ανθρωπισμού. Αυτή είναι δίκαιη και ηθική απαίτηση, επειδή ο άνθρωπος παντού και πάντοτε πρέπει να απολαμβάνει τα απαραίτητα και αναφαίρετα δικαιώματά του. Όταν εκρήγνυται και βρίσκεται σε εξέλιξη ένας πόλεμος, είναι επόμενο να αναπτύσσεται λυσσαλέο μίσος, τυφλή οργή και βαθιά αγανάκτηση, με αποτέλεσμα, πολλές φορές να μην μπορεί να υπάρξει αυτοσυγκράτηση, ώστε να ελέγχεται η δημιουργούμενη κατάσταση. Στις περιπτώσεις αυτές απαιτείται σιδηρά στρατιωτική πειθαρχία, η οποία «ηθικοποιεί» τον πόλεμο, διότι τον περιορίζει στην απαραίτητη ανάγκη μέσα στη σύγχυση και την παραφορά του

αλληλοφαγώματος². Η πικρή εμπειρία από το μακροχρόνιο και πεισματώδη Πελοποννησιακό πόλεμο έδωσε την ευκαιρία στο Θουκυδίδη να προβεί στη διαπίστωση, ότι αυτός «πολύ λίγο προχωρεί με τους κανόνες που θέτει κανείς, μα μόνος του επινοεί τέχνες, που ταιριάζουνε σε κάθε περίπτωση καθώς παρουσιάζεται»³. Το ανθρωπιστικό στοιχείο στη μεταχείριση και περίθαλψη των αιχμαλώτων είναι έντονο στην *Κύρου Παιδεία* του Ξενοφώντα⁴.

Η διάταξη αυτή, σύμφωνα με την οποία αξιώνεται ανθρωπιστική μεταχείριση των ομήρων, ευνοεί περισσότερο τις χώρες που διεξάγουν επιθετικούς πολέμους με στρατολόγηση μισθοφόρων, ώστε να σημειωθεί ικανή προσέλευση για την κατάταξη στις ένοπλες δυνάμεις, αφού δεν θα πτοούνται λόγω κακής συμπεριφοράς από ενδεχόμενη αιχμαλωσία τους. Σε περίπτωση αντίθετα αμυντικού πολέμου, κατά την οποία ενεργείται γενική επιστράτευση, οι στρατευθέντες είναι αποφασισμένοι να υποστούν τα πάνδεινα, αφού κινδυνεύει η πατρίδα τους και δεν έχουν άλλη επιλογή. Ωστόσο είναι ηθικά επιβεβλημένο να αποφεύγεται σε κάθε περίπτωση η θανάτωση και η καταπάτηση των στοιχειωδών έστω ανθρώπινων δικαιωμάτων. Η χρησιμοποίηση από τα Ιρακινά στρατεύματα των αιχμαλώτων ως ζωντανές ανυπεράσπιστες ασπίδες –έστω και αν δεν είχαν δηλωθεί ως αιχμάλωτοι– είναι πράξη ανήθικη.

§ 39. Ηθική αξιολόγηση των αποτελεσμάτων του πολέμου

1. Αθέμιτη η υπέρβαση της εντολής του ΟΗΕ

Ο σύντομος αυτός πόλεμος των σαράντα περίπου ημερών το 1991 και η ολιγοήμερη επανάληψή του 1998 και 1999 ήταν νικηφόρος για τους συμμάχους και καταστρεπτικός για το Ιράκ. Το Κουβέιτ ελευθερώθηκε και αποκαταστάθηκε η προ του πολέμου διεθνής τάξη· ωστόσο οι συνέπειες για το Ιράκ και όλη την περιοχή απέβησαν ολέθριες. Με την πυρπόληση των πετρελαιοπηγών και τη διαρροή του μαύρου χρυσού στη θάλασσα προκαλείται τεράστια και άνευ προηγουμένου οικολογική καταστροφή, που πλήττει άμεσα τις ακτές και το θαλάσσιο πλούτο της Μέσης Ανατολής, μακροπρόθεσμα όμως θα έχει ζημιογόνες επιπτώσεις για όλη την οικουμένη. Τα ανθρώπινα θύματα από την πλευρά του Ιράκ ανέρχονται σε 120 χιλιάδες περίπου. Η υποδομή του έχει καταστραφεί και το Κουβέιτ έχει λεηλατηθεί, η Σαουδική Αραβία εξαντλήθηκε οικονομικά.

Ο πρωταγωνιστής και υποκινητής της κατάστασης Σ. Χουσεΐν θεωρείται από ορισμένους μανιώδης πολέμαρχος και σχιζοφρενής δικτάτορας, που είναι χειρότερος ακόμα κι από τον Χίτλερ, ενώ από άλλους ο τελευταίος αραβικός προμαχώνας, που μιλάει θετικά για την Παλαιστίνη. Εκλαμβάνεται ακόμα ως η έπαλξη και

το ισχυρότερο προπύργιο του ισλαμισμού και παναραβισμού, αφού υπόσχεται δικαιότερη κατανομή του αραβικού πλούτου, την «αποκατάσταση της περηφάνιας ύστερα από αιώνες ξένων επεμβάσεων και τη δημιουργία ενός Παλαιστινιακού κράτους»¹. Έτεινε δηλαδή να αποτελέσει σύμβολο ενότητας των Αράβων. Ο ίδιος θεωρείται ακόμα και μετά την ήττα του από μεγάλο μέρος του αραβικού κόσμου ισχυρή ηγετική μορφή, που είχε την τόλμη και την ψυχική δύναμη να αντισταθεί όχι μόνο στην Αμερική και το Ισραήλ, αλλά και στο σύνολο σχεδόν του δυτικού κόσμου, ο οποίος ενισχύεται οικονομικά από την Ιαπωνία ως συμβολή στα έξοδα του πολέμου. Ήλθε δηλαδή αντιμέτωπος με κράτη, που διαθέτουν την καλύτερη οικονομική ευρωστία και τεχνική πρόοδο. Υπάρχει το αίσθημα, ότι η πλούσια και πολιτισμένη Δύση εκμεταλλεύεται το φτωχό και υπανάπτυκτο Νότο. Η αντίληψη αυτή γίνεται φανερή στη διακήρυξη μιας ισλαμικής επαναστατικής ομάδας, την οποία αποτελούν άτομα από δεκάδες χώρες των πέντε ηπείρων. Ένας από τους εκφραστές αυτού του κινήματος είπε τα εξής:

«Το νέο Ισλαμικό κίνημα δεν μάχεται ούτε τους Χριστιανούς ούτε τους Εβραίους αλλά την διαφθορά και την καταπίεση. Παντού στον κόσμο οι Μουσουλμάνοι εξεγείρονται κατά των Μοναρχιών, που τους έχουν στερήσει τα χρήματα και τα δικαιώματά τους. Μάχονται τους εισβολείς που κατέλαβαν τη γη τους με τη βία, τρομοκρατώντας και κατασκοτώνοντας τα παιδιά τους. Προσπαθούν να προστατεύσουν τις οικογένειές τους κατά του δηλητηριού του υλισμού και της ανηθικότητας που εξαγει η Δύση. Θέλουν μια κοινωνία χωρίς ναρκωτικά και εγκληματικότητα. Για όλα αυτά πιστεύουν ότι το Ισλάμ αποτελεί λύση και όχι η δυτική δημοκρατία»².

Ο πόλεμος στον κόλπο θεωρείται λοιπόν σύγκρουση του Βορρά με το Νότο, ο οποίος υπάρχει κίνδυνος να αρνηθεί στο μέλλον τη διαιτησία του Συμβουλίου Ασφαλείας, «στο οποίο οι ψήφοι των μη μονίμων μελών βγαίνουν στον πλειστηριασμό και το δικαίωμα του βέτο –εξαιρουμένης της Κίνας, η οποία είναι αυτή τη στιγμή έξω από το διπλωματικό παιχνίδι⁴– μονοπωλείται από τις λευκές δυνάμεις του Βορρά και κυρίως από την Αμερική». Κατ' άλλους ο πόλεμος αυτός θεωρείται ως «τραγική συνέπεια της διοχέτευσης της ενέργειάς μας σχεδόν αποκλειστικά στην ιδεολογική σύγκρουση με το Μαρξισμό-Λενινισμό»⁵. Η υπόθεση των Παλαιστινίων υποβαθμίστηκε και εξήλθε μειωμένη. Ο πόλεμος βέβαια έγινε σε μια περίοδο κατάρρευσης των ισορροπιών του κόσμου της Γιάλτας και της Μάλτας για αναδιανομή των σφαιρών επιρροής με αρχηγό την Αμερική. Ύστερα από τη νικηφόρο έκβαση του πολέμου δόθηκε η ευκαιρία στις δυνάμεις του ΝΑΤΟ να εγκατασταθούν στη Μέση Ανατολή, αφού μεταφυτεύτηκαν από το κεντροευρωπαϊκό μέτωπο, όπου ήταν αντιμέτωπες με το διαλυθέν Σύμφωνο της Βαρσοβίας. Ο πόλεμος έδωσε την ευκαιρία στους Αμερικανούς να δοκιμάσουν τα τελευταία τους

οπλικά συστήματα, και να διεξάγουν σύμφωνα με ορισμένους ένα «νέο αποικιακό» αγώνα⁶. Οι όροι της εκχειρίδας είναι επαχθέστατοι για το Ιράκ. Μεταξύ των άλλων προβλέπεται να εκμεταλλεύονται οι νικητές ορισμένες πετρελαιοπηγές για την πληρωμή πολέμου μαζικής καταστροφής. Οι όροι αυτοί σημαίνουν κατάκτηση νέων εδαφών (πετρελαιοπηγές) και πλήρη υποταγή και υποδούλωση στη Δύση, αφού δεν θα μπορεί να αμυνθεί σε περίπτωση που δεχτεί επίθεση. Έτσι το σχέδιο της Μόσχας, για άμεση και άνευ όρων υποχώρηση του Ιράκ από τα κατεχόμενα εδάφη του Κουβέιτ, οι σύμμαχοι το απέρριψαν, επειδή ήθελαν προφανώς να επιβάλλουν τους όρους τους. Τα αποτελέσματα του πολέμου έπρεπε να περιοριστούν στην απελευθέρωση του Κουβέιτ και όχι σε κατακτήσεις εδαφών και στην υποδούλωση του Ιράκ. Επομένως δεν είναι ούτε νόμιμα ούτε ηθικά και ούτε εναρμονίζονται πλήρως με τους αρχικούς στόχους του πολέμου. Δυστυχώς, υπάρχει πάντα ο αιώνιος νόμος να επιβάλλει ο νικητής τους όρους που θέλει. Γι' αυτό ισχύει πάντοτε η ρωμαϊκή φράση: *Vae victis* (αλίμονο στους νικημένους). Ο Αινείας, όπως ιστορεί ο Βιργίλιος, είχε πει στους νικημένους συμπολεμιστές του μετά την άλωση της Τροίας: «Μία σωτηρία υπάρχει για τους νικημένους, να μην ελπίζουν σε καμιά σωτηρία»⁷. Ελευθερώθηκε δηλαδή το Κουβέιτ και υποδουλώθηκε το Ιράκ, το οποίο μαζί με τους Τούρκους σφαγιάζει τους Κούρδους. Αυτό είναι το ουσιαστικό αποτέλεσμα του πολέμου, το οποίο βέβαια δεν είναι ούτε ηθικό ούτε τίμιο. Ο πόλεμος αυτός κατάφερε να διεγείρει φοβερό μίσος των μεν προς τους δε και να δώσει ώθηση σε εξοπλισμούς, στρατιωτική ετοιμότητα, και παγκόσμια αναταραχή, αντί να ετοιμάζεται ο δρόμος προς διαρκή και μόνιμη ειρήνη. Είχε επίσης ως συνέπεια να αυξηθούν κατακόρυφα οι πωλήσεις πολεμικών παιχνιδιών σε παγκόσμια κλίμακα, πράγμα δυσοίωνα για τις μελλούμενες γενιές. Αυτό σημαίνει ότι ο πόλεμος αποτέλεσε παράδειγμα και πρότυπο ζωής για τους νεότερους. Αυτή είναι η βαριά κληρονομιά για τους νέους όλου του κόσμου. Το βάνουσο ιδεώδες της επιδίωξης πολεμικής δύναμης και επικράτησης του ισχυρότερου έρχεται να κρημνίσει η παιδεία και στη θέση του να θρονιάσει το ίνδαλμα της ειρηνικής διευθέτησης των διαφορών. Ακόμα και σήμερα, στο τέλος του 1998 και τις αρχές του 1999, πεθαίνουν χιλιάδες παιδιά κάθε μήνα ή μένουν ανάπηρα λόγω των δηλητηριωδών αερίων που εκλύθηκαν κατά τον βομβαρδισμό στο Ιράκ το 1991.

2. Το δράμα των Κούρδων ως μοίρα των αδυνάτων

Τα αποτελέσματα του πολέμου δεν είναι μόνον αυτά. Το φοβερότερο απ' όλα είναι η δραματική και δεινή κατάσταση, στην οποία έχουν περιέλθει οι Κούρδοι ένας αρχαίος ινδοευρωπαϊκός λαός 35 εκατομμυρίων ψυχών. Αν, παρά τα αρνητικά του πολέμου, θα μπορούσε να προσγραφεί κάτι θετικό τόσο για τους Ιρακινούς

όσο και τους συμμάχους το πράγμα θα είχε καλώς· τώρα όμως γκρεμίζονται και οι τελευταίες ελπίδες για μια τέτοια προσπάθεια και αποκαλύπτεται το αληθινό πρόσωπο τόσο της πολιτισμένης Δύσης όσο και του υπανάπτυκτου Νότου. Η ωμή βία, που ασκούν τα πιστά στο Σαντάμ στρατεύματα, στον περήφανο και ταλαιπωρημένο λαό των Κούρδων, αποτελεί βάνουση παράβαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ο σκληρά δοκιμασμένος λαός των Κούρδων υφίσταται νέα γενοκτονία από τον Σαντάμ Χουσεΐν με την ανοχή –και τα απαθή βλέμματα– των συμμάχων. Όταν στις 15 Φεβρουαρίου 1991 ο πρόεδρος Τ. Μπους κάλεσε τον Ιρακινό λαό να ανατρέψει τον Σαντάμ Χουσεΐν, οι Κούρδοι ανταποκρίθηκαν στο αίτημα αυτό και πήραν τα όπλα. Στην αρχή οι σύμμαχοι κατέρριπταν τα αεροπλάνα του Χουσεΐν που καταδίωκαν τους Κούρδους, επειδή αυτό εθεωρείτο παραβίαση της εκεχειρίας. Αργότερα όμως, χωρίς να ξέρουμε τι μεσολάβησε, σταμάτησε η ενέργεια αυτή με το πρόσχημα, ότι δεν θέλουν να αναμειχθούν στις εσωτερικές υποθέσεις άλλων κρατών, αλλά ξανάρχισε πάλι λίγο αργότερα, κάτω από την πίεση της διεθνούς κατακραυγής. Αποτέλεσμα αυτού είναι να σφυροκοπούνται άγρια οι Κούρδοι από την Ιρακινή αεροπορία και τα αποδεκατίζονται. Πολλοί επίσης πέθαναν από την πείνα, τις αρρώστιες και το ψύχος στα χιονισμένα βουνά. Οι σύμμαχοι είχαν όχι μόνο δικαίωμα να επέμβουν δυναμικά, για να σώσουν τον σκληρά χειμαζόμενο αυτόν λαό, ο οποίος με τον σταυρό του μαρτυρίου ανεβαίνει τον δικό του Γολγοθά, στο δρόμο της εξορίας και της προσφυγιάς. Η κοινωνία των Εθνών, που πρωταρχικός στόχος της είναι να φέρει στον κόσμο την ειρήνη και την ελευθερία, δεν έδειξε τη δέουσα ευαισθησία στο δράμα του περιούσιου και αγέρωχου αυτού λαού, που κινδυνεύει να αφανιστεί από το πρόσωπο της γης με τις αλλεπάλληλες εξεγέρσεις, ζητώντας ελευθερία, αλλά περιορίστηκε σε ανθρωπιστική βοήθεια και φιλανθρωπία στέλνοντας τρόφιμα. Είναι φαίνεται πάντα επίκαιρη και μεστή νοήματος η φράση του Καζαντζάκη: «Ήθελε, λέει, να 'ναι λεύτερος, σκοτώστε τον» και του εθνικού μας ποιητή Διονυσίου Σολωμού, που λέει: «Δεν είν' εύκολες οι θύρες, αν η χρεία τες κουρταλεί». Ο κύριος όγκος του κουρδικού έθνους, με δική τους γλώσσα και παράδοση, βρίσκεται στην Τουρκία, το Ιράν και το Ιράκ. Ομάδες Κούρδων ζουν επίσης στη Σοβιετική Ένωση, τη Συρία και σε πολλά μέρη της γης. Ποτέ δεν υλοποιήθηκε η Συνθήκη των Σεβρών το 1925 μετά τη λήξη του Α' παγκοσμίου πολέμου για σύσταση ανεξάρτητου Κουρδικού κράτους. Ακόμη και σήμερα τα συμφέροντα των κρατούντων δεν υπαγορεύουν να ιδρυθεί ενιαίο κράτος από τον Ταύρο ως το Αραράτ, στην καρδιά της Δυτικής Ασίας. Ενώ η Τουρκία αξιώνει ομοσπονδία για τους λιγότερο από εκατό χιλιάδες Τουρκοκύπριους –λύση προς την οποία φαίνεται να ευθυγραμμίζονται και οι ΗΠΑ–, αρνείται πεισματικά την ίδρυση αυτόνομου Κουρδικού κράτους του έθνους αυτού των 35 εκατομμυρίων και τους καταδιώκει ανηλεώς με εκκαθαριστικές επιχειρήσεις. Αυτά είναι τα

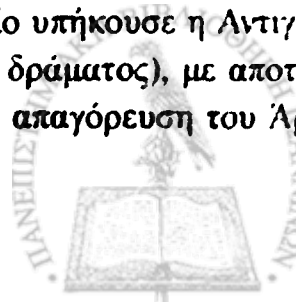
ιδανικά και η νέα τάξη των πραγμάτων, για τα οποία αγωνίζεται ο ΟΗΕ. Εκπρόσωπος του δημοκρατικού κόμματος του Κουρδιστάν είπε για την υπόθεσή τους:

«Οι σύμμαχοι έκλεισαν τα μάτια, όταν ο Σαντάμ μας έριχνε Ναπάλμ και βόμβες φωσφόρου, για να μην ενοχλήσουν Άραβες και Τούρκους με μια πιθανή αποσταθεροποίηση της περιοχής»⁸.

Ενώ λοιπόν στόχος ήταν ο στυγνός δικτάτορας, ο εγκληματίας και σχιζοφρενής Σαντάμ, τώρα άλλαξαν αστραπιαίως ως δια μαγείας τα πράγματα: οι ενδιαφερόμενοι τάχτηκαν υπέρ του Ιράκ και γονυκλινείς ανέπεμπαν, δεήσεις προς τον πανάγαθο υπέρ του Σαντάμ, να κατατροπώσει όσο γίνεται γρηγορότερα και αποτελεσματικότερα το μαρτυρικό λαό που ζητάει αυτοδιάθεση και λευτεριά. Το ίδιο πνεύμα επεκράτησε αργότερα στον πόλεμο της Βοσνίας για το διαμελισμό της Γιουγκοσλαβίας και υποβόσκει σήμερα στο Κοσσυφοπέδιο, δηλαδή το συμφέρον του ισχυρού. Η σύλληψη του Οτσαλάν, αρχηγού των Κούρδων, το 1998 στην Ιταλία αναπτέρωσε το ηθικό των καταπιεσμένων για διεθνοποίηση του κουρδικού ζητήματος. Ύστερα όμως από έντονη πίεση της Τουρκίας, οι ελπίδες αυτές απέβησαν δυστυχώς φρούδες. Πρέπει ωστόσο να εξαρθεί η σθεναρή στάση της φίλης και γείτονας χώρας να μην τον εκδώσει, αφού τον φυγάδευσε με ασφάλεια. Σήμερα βασανίζεται από τους δημίους του.

3. Η επικράτηση του ηθικού νόμου υπέρτατος σκοπός της ανθρωπότητας

Ευτυχώς που οι απλοί πολίτες όλου του κόσμου δεν έχασαν το αισθητήριο του δικαίου, ώστε ο πόλεμος αυτός, που προκάλεσε την τραγωδία των Ιρακινών και Κούρδων, συνοδεύτηκε από διαδηλώσεις και έντονες διαμαρτυρίες σε κάθε γωνία της γης, ακόμα και στην Ουάσιγκτον. Η ρήση του Μπους: «ποτέ πια πυρηνικά και χημικά όπλα στο Ιράκ», θα ήταν πράγματι αξιοζήλευτη και θα υπηρετούσε τα ύψιστα συμφέροντα της ανθρωπότητας, αν επεκτεινόταν σε ολόκληρο τον κόσμο, γιατί διαφορετικά η φράση αυτή χάνει την πειστικότητά της, αφού είναι προύγγελος των ισχυρών της γης προς νέα ηγεμονία και μονοκρατορία, η οποία δημιουργεί τη διαλεκτική σχέση κυρίου και δούλου. Γι αυτό δεν πρέπει να μας ενθουσιάζουν ιδιαίτερα τα παρακάτω λόγια αρχηγού κράτους: «Μόνιμη ειρήνη δεν μπορεί να υπάρχει, παρά μόνον εφόσον εξαλειφθούν οι εστίες παραβίασης της διεθνούς νομιμότητας στην περιοχή»⁹. Κι αυτό επειδή πάνω και πέρα από αυτήν στέκονται τα ανθρώπινα δικαιώματα, με πρώτο εκείνο της αυτοδιάθεσης και της ελευθερίας, που αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της προσωπικότητας και ουσίας του ανθρώπου. Υφίσταται δηλαδή, ο άγραφος ηθικός νόμος, στον οποίο υπήκουσε η Αντιγόνη του Σοφοκλή (στο ομώνυμο αριστούργημα του αρχαίου δράματος), με αποτέλεσμα να θάψει τον αδελφό της παρά τη ρητή και αυστηρή απαγόρευση του Άρ-

χοντα Κρέοντα. Ίσως όμως η παραπάνω φράση του σημαίνοντος και υπευθύνου πολιτικού προσώπου να μην αντιστρατεύεται, αλλ' αντίθετα να εναρμονίζεται πλήρως με όσα αναπτύχθηκαν παραπάνω. Η δυσκολία αυτή κατανόησης οφείλεται ίσως στον ενίοτε σχεδόν σκοτεινό και αμφίσημο πολιτικό λόγο. Πάντως, πιο ξεκάθαρα και σαγηνευτικά είναι τα λόγια του προκαθήμενου της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας Πάπα Ιωάννη Παύλου, που περιέχονται στο καθιερωμένο πασχαλιάτικο μήνυμά του. Καταδίκασε απερίφραστα τον πόλεμο και κάλεσε τους λαούς όλου του κόσμου να συναισθανθούν τον πόθο των Παλαιστινίων, των Λιβανέζων και των Κούρδων να ζήσουν ελεύθεροι. Εμνημόνευσε επίσης ανάμεσα σ' άλλους λαούς τους κατοίκους της Βαλτικής, οι οποίοι «μάταια ύψωσαν τη φωνή τους ζητώντας σεβασμό στην ιστορία και την εθνική τους ταυτότητα». Μεστά νοήματος και αναμφισβήτητης σπουδαιότητας είναι τα παρακάτω λόγια του:¹⁰

«Σε τούτη τη δύσκολη ώρα της ιστορίας, ακούστε τη φωνή των αδυνάτων. Η κοινωνία, που όλοι επιθυμούμε, μπορεί να εδραιωθεί μόνο σε μια διεθνή τάξη, όπου ο νόμος και η ελευθερία θα είναι κοινά αγαθά για όλους».

Αυτό είναι το βαθύτερο νόημα του χριστιανισμού, όχι μόνο σήμερα αλλά για κάθε εποχή, έστω και αν στην πράξη η ελευθερία συνήθως δεν δίνεται αλλά κατακτιέται με σκληρούς αγώνες και θυσίες, ως εάν ο άνθρωπος από τη φύση του ήταν δεσποτικό ον, το οποίο αρέσκεται με την υποδούλωση άλλων, την πλεονεξία και την απληστία. Πάντως, η αδυναμία τήρησης κοινής ευρωπαϊκής στάσης στον πόλεμο του Κόλπου έδωσε ισχυρή ώθηση στην επίσπευση της πολιτικής ενοποίησης της Ευρώπης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΧ

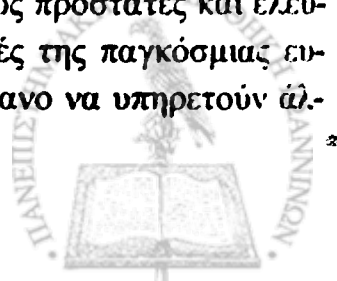
ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ ΑΓΩΓΗ

§ 40. Σκοποί και λειτουργία του ΟΗΕ

1. Αναγκαία η καθολική εφαρμογή των αποφάσεων του ΟΗΕ

Η διαλεκτική, με τις αντιθέσεις και τις αντιφάσεις της, δεν είναι απλώς ένα πνευματικό δημιούργημα περιορισμένης έκτασης. Αντίθετα εκτείνεται σε πολύ ευρύ φάσμα των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων. Σκοπός του κεφαλαίου αυτού είναι η διαλεύκανση της επισήμανσης: οι νέοι, αφού μνηθούν στη γεμάτη αντιφάσεις ζωή, να λάβουν ανάλογη ηθική αγωγή, στην οποία θα δεσπόζει η ανάπτυξη της κριτικής ικανότητας με ηθικούς προσανατολισμούς. Επιλέγουμε σύγχρονα παραδείγματα της αντιφατικής αυτής πραγματικότητας όπως ο ΟΗΕ, ελευθερία και δημοκρατία, το δίκαιο και το άδικο.

Η σύσταση και οι σκοποί του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών είναι αναντίρρητα κατόρθωμα της ανθρωπότητας που συνυπολογίζεται στα θετικά της. Κύριοι στόχοι του, όπως διακηρύσσει, είναι κυρίως η ειρήνη, ο ανθρωπισμός και η επικράτηση του δικαίου. Περισσότερη σημασία όμως έχει πώς λειτουργεί αυτός ο οργανισμός στην πράξη. Παίρνουμε αφορμή από τον πόλεμο στον Περσικό. Οι αποφάσεις του ΟΗΕ πρέπει να τυγχάνουν καθολικής εφαρμογής, διότι η επιλεκτική υλοποίηση ορισμένων μόνον απ' αυτές δημιουργεί μεγαλύτερη αδικία και θέτει εν αμφιβόλω το κύρος και την αξιοπιστία του. Η εντιμότητα και η συνέπεια υπαγορεύουν να μην γίνεται διάκριση στην αποκατάσταση της διεθνούς νομιμότητας, η οποία είναι αδιαίρετη και πρέπει να τυγχάνει καθολικής εφαρμογής. Η επιλογή λοιπόν και η σθεναρή αντιμετώπιση μερικών μόνον πράξεων βίας, που καταδικάζονται από τον ΟΗΕ, δημιουργεί εύλογα ερωτηματικά για την αγνότητα και την ειλικρίνεια των προθέσεων των εμπλεκομένων δυνάμεων στο σκοτεινό και ύποπτο παιχνίδι των μηχανορραφιών, έστω και αν υπάρχει η επικάλυψη της νομιμότητας. Κι αυτό γιατί, ενώ εμφανίζονται στη διεθνή κοινή γνώμη ότι έρχονται ως προστάτες και ελευθερωτές των αδυνάτων και αδικημένων και ως τοποτηρητές της παγκόσμιας ειρυσμίας και αρμονίας, στην πραγματικότητα δεν είναι απίθανο να υπηρετούν άλ-

λους κρυφούς και ανομολόγητους σκοπούς. Είναι δηλαδή ενδεχόμενο να ενεργούν μόνο κατ' επίφαση στο όνομα της δικαιοσύνης, της ηθικής, της ελευθερίας, της ισότητας, της αδελφότητας και του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ενώ στην πραγματικότητα επιδιώκουν τα στενά εθνικά τους συμφέροντα.

Τα πράγματα αυτά είναι αντιφατικά και οξύμωρα ή τουλάχιστον ακατανόητα. Ή τάσσεται κανείς υπέρ της ελευθερίας και ανεξαρτησίας των λαών προς πάσαν κατεύθυνση, άσχετα από ιδιοτέλεια, ψυχρούς υπολογισμούς, υστεροβουλίες και εθνικά συμφέροντα, η όχι. Σε κάθε περίπτωση όμως θα πρέπει να έχει κανείς τουλάχιστον το θάρρος της γνώμης να αποκαλύπτει με παρρησία και τόλμη τις πραγματικές του προθέσεις. Γιατί διαφορετικά οι ενέργειες αυτές προσβάλλουν ευθέως την ηθική, τον ανθρωπισμό και το κοινό περί δικαίου αίσθημα, υποτιμούν δε τη νοημοσύνη των ορθά σκεπτόμενων προσώπων. Τέτοιες πράξεις, που έχουν συχνά την επένδυση του δικαίου, ενώ στην ουσία στοχεύουν σε ίδιον όφελος, είναι τελικά πιο άδικες από άλλες, στις οποίες λείπει αυτή η συναίνεση και νομική κάλυψη. Κι αυτό γιατί ο επιτιθέμενος και δήθεν ελευθερωτής στην πρώτη περίπτωση έχει την έγκριση της πλειονότητας των εθνών, ενώ στη δεύτερη λείπει η γενική αποδοκμασία και δημιουργούνται δικαιολογημένα ερωτηματικά και υποψίες για την ευθύτητα, την τιμιότητα και την ανυστερόβουλη πρόθεση του αυτόκλητου ελευθερωτή. Στην πρώτη περίπτωση δηλαδή με τις ευλογίες των εθνών εξυπηρετούν οι επιτιθέμενοι τα εθνικά τους συμφέροντα, ενώ στη δεύτερη με τη γενική κατακραυγή και αποδοκμασία. Υπάρχει βέβαια το ενδεχόμενο να εξαπατηθεί ένα έθνος και να διαψευστούν οι προσδοκίες που είχε επενδύσει στην αρχική του πρόθεση να δώσει θετική ψήφο για στρατιωτική επέμβαση. Πρέπει όμως να δηλωθεί αυτή η αναθεώρηση της στάσης, αφού διαφορετικά επιτείνεται το αίσθημα αδικίας στους άλλους καταπιεσμένους και υποδουλωμένους λαούς, επειδή δεν έρχεται χέρι βοήθειας, ώστε να λυτρωθούν κι αυτοί από τα βάρβαρα δεσμά της δουλείας. Τους απομένει λοιπόν μόνο ο πόνος, η πικρία και απογοήτευση.

2. Ανθρώπινα δικαιώματα και οι Κούρδοι

Την εβδομάδα των παθών της χριστιανοσύνης συντελείται και η σταύρωση του Κουρδικού λαού, ο οποίος διώκεται ανελέητα από την πρωτοφανή αγριότητα των Ιρακινών και Τουρκικών δυνάμεων και αποδεκατίζεται από την πείνα, τις αρρώστιες, την αθλιότητα και τις κακουχίες. Η διεθνής κοινότητα μένει απαθής στο ανθρώπινο αυτό δράμα, στο οποίο καταπατούνται βάνανυσα τα ανθρώπινα δικαιώματα. Ο ΟΗΕ αρκείται μόνο στο να απαιτεί από το Σαντάμ να σταματήσει το φονικό μαχαίρι εναντίον τους καθώς και σε αποστολή ανθρωπιστικής βοήθειας. Δεν προβαίνει όμως σε δυναμική επέμβαση, ώστε να αποκτήσουν αυτονομία και αυτοδιά-

θεση. Αυτό δεν γίνεται, επειδή προφανώς οι ισχυροί δεν έχουν να αποκομίσουν από την επιχείρηση αυτή οφέλη, αλλά αντίθετα μπορεί και να ζημιωθούν. Οι Κούρδοι παραπλανήθηκαν από τις πολυεθνικές δυνάμεις που εισέβαλαν στο Ιράκ και εξεγέρθηκαν. Μπορεί μάλιστα να υποκινήθηκαν τεχνηέντως τόσο από τις επίσημες δηλώσεις, που ζητούσαν από τον Ιρακινό λαό να ανατρέψει το μονάρχη, όσο και από τις μυστικές τους υπηρεσίες, σύμφωνα με πληροφορίες που διέρρευσαν. Ως απάντηση στη συνεχιζόμενη τραγωδία, την κατάφωρη παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, και με δυο λόγια τη γενοκτονία του ταλαιπωρημένου λαού των Κούρδων περί το τέλος της δεύτερης και την αυγή της τρίτης χιλιετηρίδας, ο πρωθυπουργός φίλης και συμμάχου χώρας είπε: «Δεν τους είπε κανείς να εξεγερθούν». Με τη φράση αυτή θέλει να αποσειεί τις ευθύνες από πάνω του για την εγκατάλειψη των Κούρδων. Οι πολυεθνικές δυνάμεις ανακοίνωσαν μεν ότι ήθελαν την ανατροπή του Σαντάμ, δεν διευκρίνιζαν όμως ότι η πτώση αυτή δεν επιθυμούσαν να γίνει από τους Κούρδους, αλλά όπως δήλωσε αργότερα ο Πρόεδρος Μπους, εννοούσαν από την προεδρική φρουρά. Πρέπει κανείς να ζητάει την έγκριση από κάποιον, για να διεκδικήσει το αναφαίρετο δικαίωμα της ανεξαρτησίας και της ελευθερίας; Ο αλύτρωτος λαός των Κούρδων, 35 εκατομμυρίων, είναι καταδικασμένος από τη μοίρα, επειδή οι μεγάλες δυνάμεις όχι μόνον δεν συναίνεσαν να αποκτήσουν την αυτονομία και την ελευθερία τους, αλλά τους θεωρούν και τρομοκράτες. Γιατί άραγε δεν επεμβαίνει ο ΟΗΕ ώστε να τεθεί τέρμα στον άδικο χαμό του άξιου αυτού λαού; Η απάντηση είναι μία: διότι δεν υπάρχουν συμφέροντα. Αυτό όμως, σχετικά με την λειτουργία και την αποστολή του ΟΗΕ, δημιουργεί αδικία, η οποία –όπως παρατηρεί ο Θουκυδίδης– είναι χειρότερη από το βιασμό: «Καθώς φαίνεται θυμώνουν οι άνθρωποι περισσότερο, όταν αδικούνται παρά όταν εξαναγκάζονται με την βία· στην πρώτη περίπτωση νομίζουν πως τους κερδίζουν αδικαιολόγητα οι άνθρωποι που βρίσκονται στην ίδια θέση μ' αυτούς, ενώ στη δεύτερη πως τους βάζει κάτω η μεγαλύτερη δύναμη»¹. Ας δούμε όμως πως βλέπουν οι ίδιοι οι Κούρδοι την υπόθεση τους, όπως αυτή παρουσιάζεται στη συνέντευξη του Κούρδου ηγέτη Νεζάν:

«Η νέα παγκόσμια τάξη, που διακήρυξε ο Πρόεδρος Μπους, βαπτίσθηκε μέσα στην υποκρισία και καλύφθηκε από το φύλλο συκής της δήθεν μη επέμβασης, κατήγγειλε στο Παρίσι ο Κούρδος ηγέτης Κεντάλ Νεζάν, υποστηρίζοντας ότι οι ΗΠΑ εγκατέλειψαν τους Κούρδους αντάρτες, επειδή προτιμούν τη δικτατορία από τη δημοκρατία στο Ιράκ. Ποια κυβέρνηση έχει το δικαίωμα να αποδεκατίζει το λαό της και ατιμωρητί να καταστρέφει πόλεις, νοσοκομεία και ιερούς τόπους με βιαριά όπλα; αναρωτήθηκε ο Νεζάν σε συνέντευξη του στην εφημερίδα «Λιμπερασσιόν». Ο Κούρδος ηγέτης κατήγγειλε ότι το διεθνές δίκαιο, που τόσο επικαλείσθηκαν οι υπερδυνάμεις στη διάρκεια του πολέμου στον Περσικό, συνοψίσθηκε τελικά σ' ένα και μοναδικό άρθρο: «Υπερασπισθείτε το στάτους κβο και το αδιατάρακτο των υπαρχόντων σι-

νόρων». Ο Νεζάν τόνισε ότι οι Κούρδοι δεν αγωνίζονται για τη δημιουργία ανεξάρτητου κράτους αλλά για ένα δημοκρατικό Ιράκ. Ωστόσο, ο αγώνας αυτός δεν εξυπηρετεί τις ΗΠΑ και τους συμμάχους της, που ανησυχούν να μην ενοχλήσουν τις μοναρχίες του πετρελαίου και τα πρώην τρομοκρατικά κράτη της περιοχής του Κόλπου. Αφού υπογραμμίζει ότι η Ουάσιγκτον προτιμά μια δικτατορία σουνιτών μουσουλμάνων που θα ελέγχει τους Κούρδους και τους σιίτες του νοτίου Ιράκ, ο Νεζάν κατηγορεί τον πρόεδρο Μπούς ότι αποδέχτηκε το σαουδαραβικό αίτημα να μείνει άθικτη η «δημοκρατική φρουρά του Σαντάμ Χουσεϊν και να δοθεί το πράσινο φως στη Βαγδάτη να χρησιμοποιήσει τα ελικόπτερα εναντίον των Κούρδων ανταρτών, δεδομένου ότι μια δημοκρατική κυβέρνηση σ' ένα ομόσπονδο Ιράκ θα μπορούσε να αρνηθεί να πληρώσει τις τεράστιες πολεμικές επανορθώσεις που απαιτούν οι ΗΠΑ και οι σύμμαχοί τους»².

Η Τουρκία κατηγορεί τις χώρες, που σέβονται τα ανθρώπινα δικαιώματα των Κούρδων –ενός λαού που αγωνίζεται για ελευθερία και αυτονομία–, ότι υποβάλουν τρομοκράτες, όπως είναι η Ελλάδα, η Ιταλία και η Συρία.

3. Παράδοξα από τη μεροληπτική υπεράσπιση του δικαίου

Η λήψη δυναμικών αποφάσεων για ορισμένες μόνον περιπτώσεις και η υστερόβουλη υλοποίηση τους με γνώμονα το εθνικό συμφέρον οδηγούν ενίοτε σε αλλόκοτα, αντιφατικά, παράφρονα και ασύλληπτα για τη φαντασία πράγματα. Παριστάμεθα συγκεκριμένα μάρτυρες της εξής κατάστασης: ο ένας ελευθερωτής (πολυεθνική δύναμη) μάχεται εναντίον άλλου ελευθερωτή και δυνάστη ταυτόχρονα (του Ιράκ), ο οποίος εμφανίζεται ως Μεσσίας των Παλαιστινίων, που καταπιέζονται από το Ισραήλ, και γενικά κάθε Άραβα που υφίσταται την αμερικάνικη επικυριαρχία. Από την άλλη μεριά όμως θέλει να κρατά υπόδουλους τους πολίτες του Κουβέιτ. Οι πολυεθνικές δυνάμεις συμμαχούν με άλλους κατακτητές και καταπιεστές της ελευθερίας, τους οποίους και εξοπλίζουν, συγκεκριμένα την Τουρκία και το Ισραήλ, ενώ θέλουν να διατρανώσουν την πίστη τους, ότι θυσιάζονται στο βωμό της ανεξαρτησίας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, ανεμίζοντας τα λάβαρα της ελευθερίας. Επίσης οι υπόδουλοι Παλαιστίνιοι συμπορεύονται με τον κατακτητή Χουσεϊν, από τον οποίον αναμένουν να δουν μια αχτίδα λυτρωτικού φωτός. Γι αυτό δεν είχε εντελώς άδικο ο τέως πρόεδρος της Ελληνικής δημοκρατίας Κ. Καραμανλής, όταν –με άλλη αφορμή– χαρακτήρισε τον κόσμο ολόκληρο «απέραντο φρενοκομείο».

4. Η επιλεκτική εφαρμογή των αποφάσεων ευνοεί την επικυριαρχία

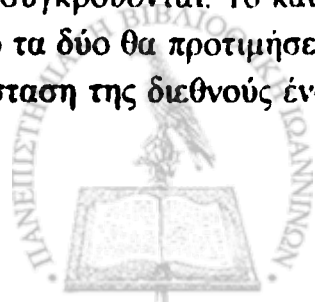
Όπως λειτουργεί σήμερα ο ΟΗΕ, δεν ευοδώνονται πλήρως στην πράξη οι στόχοι που έχει θέσει, ενώ δημιουργείται ίσως μεγαλύτερη αδικία παρά αν δεν είχε

συσταθεί καθόλου. Υπάρχουν κατ' αρχήν τα πέντε μόνιμα μέλη (ΗΠΑ, Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία και Κίνα), που διαθέτουν το δικαίωμα της αρνησικυρίας (veto). Τα κράτη αυτά είναι από τους μεγαλύτερους παραγωγούς όπλων στον κόσμο, ανήκουν στο βόρειο ημισφαίριο και στη λευκή φυλή εκτός από την Κίνα. Η μονιμότητα ορισμένων μόνο μελών και το δικαίωμα του βέτο, δημιουργούν ανισότητα και συνεπώς αδικία ανάμεσά τους. Το ορθότερο θα ήταν να συμμετέχουν δι' αντιπροσώπων όλα ανεξαιρέτως τα κράτη χωρίς δικαίωμα βέτου. Τώρα, όπως έχουν τα πράγματα, αποκλείεται να εκδοθεί καταδικαστική απόφαση εναντίον οποιουδήποτε μονίμου μέλους ή άλλου κράτους που ευνοείται απ' αυτά, διότι το ενδιαφερόμενο μέλος θα ασκήσει βέτο. Αυτό σημαίνει με άλλα λόγια ότι οι λαοί αυτοί που είναι βόρειοι και ανήκουν στη λευκή φυλή, μπορούν να διαμορφώσουν την τάξη πραγμάτων που αυτοί επιθυμούν σε βάρος των αδυνάτων χωρών του Νότου, δηλαδή του τρίτου κόσμου, με γνώμονα πάντα το εθνικό τους συμφέρον. Το δίκαιο και τα ανθρώπινα δικαιώματα θα εφαρμόζονται μόνον εκεί όπου τους αρέσει και έχουν αναπτύξει φιλικές σχέσεις. Οι άλλοι αφήνονται στο έλεος του Θεού, όπως οι Κούρδοι, οι Παλαιστίνιοι, Κύπριοι, οι Λιβανέζοι και λαοί της νότιας Αφρικής. Η επιλεκτική εφαρμογή των αποφάσεων του ΟΗΕ σημαίνει ότι εδραιώνουν οι μεγάλες δυνάμεις τα συμφέροντά τους, απαιτούν από τους ελευθερωθέντες «γην και ύδωρ» και επεκτείνουν την επικυριαρχία τους. Ασκούν με άλλα λόγια, έμμεση και διακριτική επικυριαρχία, που αποτελεί νέα μορφή αποικιοκρατίας. Είναι δηλαδή μια προσπάθεια με άλλο τρόπο αναβίωσης των παλαιών αυτοκρατοριών. Όταν αντίθετα ελευθερώνονται όλα τα κράτη, η υπόθεση παίρνει ηθική και δίκαιη διάσταση, χωρίς φατρίες και συνασπισμούς. Αν η εφαρμογή των αποφάσεων είναι δεσμευτική για όλους, τότε βγαίνουν πολλά κράτη από το δίλημμα να συμμετάσχουν ή όχι στην επιχείρηση απελευθέρωσης, κυρίως όταν η επιθυμία για αποκατάσταση της διεθνούς νομιμότητας συγκρούεται με το εθνικό συμφέρον. Ήταν ορθή π.χ. η απειλή χρήσης βίας από το ΝΑΤΟ, ώστε να παύσει ο Γιουγκοσλάβος πρόεδρος Μιλόσεβιτς να καταδιώκει τους Αλβανοφώνους στο Κοσσυφοπέδιο:

5. Το εθνικό συμφέρον κριτήριο για την υλοποίηση των αποφάσεων του ΟΗΕ

Πολλές φορές αντιπαλεύουν τα δύο αυτά μεγέθη στη συνείδηση των λαών και ταλανίζουν τις ευσυνείδητες κυβερνήσεις. Ιδανική βέβαια περίπτωση θα ήταν η πεποίθηση για την διάπραξη του καλού να συμπίπτει με το εθνικό συμφέρον, όταν σκέφτεται κάποιο κράτος να συμμετάσχει ή όχι στην εφαρμογή των αποφάσεων του ΟΗΕ. Πελώριο ηθικό θέμα γεννάται, όταν τα δύο αυτά συγκρούονται. Το καλύτερο ερώτημα που τίθεται στην περίπτωση αυτή είναι, τι από τα δύο θα προτιμήσει ένα κράτος. Θα συμμετάσχει στον αγώνα για την αποκατάσταση της διεθνούς έν-

νομης τάξης από πεποίθηση και ακλόνητη προσήλωση στις αρχές του διεθνούς δικαίου, έστω και αν αυτό αποβαίνει εις βάρος των εθνικών του συμφερόντων, ή θα ορρωδήσει δίνοντας απόλυτη προτεραιότητα στα οφέλη που ενδεχομένως θα αποκομίσει. Θα είναι δηλαδή γνώμονας το εθνικό συμφέρον ή η παλινόρθωση της διεθνούς νομιμότητας ανεξάρτητα με ποιο τίμημα. Αν κρίνει κανείς από τα πρόσφατα γεγονότα του Κόλπου, θα διαπιστώσει ότι αυτό που προέχει είναι το εθνικό συμφέρον και όχι η ευαισθησία για τη δικαιοσύνη, η οποία απλώς προβάλλεται ως ιδεολογικό προπέτασμα, για να συγκαλυφθούν οι αληθινές προθέσεις. Είναι φαίνεται φυσικός νόμος το αίσθημα της αυτοσυντήρησης και ενδυνάμωσης των λαών. Ως απόδειξη, ότι στους υπολογισμούς των κυβερνήσεων μπαίνει σε πρώτη γραμμή το εθνικό συμφέρον, μπορεί να εκληφθεί το γεγονός, ότι μετά το τέλος του πολέμου η επιτυχία ή αποτυχία των κρατών που συμμετείχαν σ' αυτόν κρίνεται από τα οφέλη που αποκόμισαν. Λένε για παράδειγμα ότι αναβαθμίστηκε ο ρόλος της Τουρκίας από τη συμμετοχή της στον πόλεμο, αφού έλαβε οικονομική ενίσχυση, πολεμικό υλικό και σταθεροποιήθηκε η θέση της πολιτικά. Για να πεισθεί ο ελληνικός λαός ότι η συμμετοχή μας στον πόλεμο ήταν ορθή και χρήσιμη, αφού απαριθμήθηκαν τα οφέλη που απέλαβε η χώρα μας από την ενέργεια αυτή, ελέγχθη και το εξής: «Σκεφθείτε την θέση της Ελλάδας, αν δεν συμμετείχε στον πόλεμο». Άρα, αποφασιστικό κριτήριο επιτυχίας είναι το εθνικό συμφέρον και όχι οπωσδήποτε η αποκατάσταση του δικαίου. Δεν σκεφθήκαμε όμως τα χιλιάδες αθώα θύματα αμάχων. Αντίθετα γι' αυτό το αίσχος και το στυγερό έγκλημα κατά της ανθρωπότητας καλούμαστε να νιώθουμε «υπερήφανοι». Η απάθεια επίσης στη συντελούμενη βάρβαρη γενοκτονία των Κούρδων είναι ασυγχώρητο λάθος όλου του κόσμου. Αν πάλι οι ενέργειες μιας κυβέρνησης δεν έχουν ως κριτήριο το εθνικό συμφέρον, τότε ελλοχεύει ο κίνδυνος να πέσει από την ασφυκτική πίεση των απλών πολιτών.

6. Το δίκαιο ως το συμφέρον του ισχυρότερου

Αφού λοιπόν προέχει το εθνικό συμφέρον, τότε οι στρατιωτικά και οικονομικά ισχυροί είναι μοιραίο να επιβάλλουν τις θελήσεις τους. Η Αμερική με την οικονομική ευρωστία και τη στρατιωτική υπεροχή επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό όχι μόνο το χαρακτήρα των αποφάσεων του ΟΗΕ αλλά και τη στάση άλλων χωρών για πόλεμο. Έτσι με τις στρατιωτικές της βάσεις προσπαθεί να ιδρύσει μια νέου τύπου αυτοκρατορία ύστερα από την οικονομική κατάρρευση και διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης, που ήταν το αντίπαλο δέος. Το ότι το δίκαιο ταυτίζεται με την ισχύ είχε διαπιστωθεί ήδη στην αρχαία Ελλάδα. Ο Θρασύμαχος είχε πει: «Δίκαιο είναι το συμφέρον του ισχυρότερου»³ Ο Σοφοκλής στην «Αντιγόνη» του θα διαλαλήσει ότι επιτρέπεται στους δυνατούς να πράττουν και να λέγουν ό,τι θέλουν⁴. Ο Θου-

κυδίδης θεωρεί φυσικό νόμο, οι αδύνατοι να κυβερνώνται από τους πιο ισχυρούς, οι οποίοι μιλούν για δικαιοσύνη, ενώ στην ουσία υπερασπίζονται τα δικά τους συμφέροντα⁵. Διαπιστώνει επίσης ότι το επιχείρημα του δικαίου έχει αξία μόνο εκεί που υπάρχει δύναμη ικανή να το επιβάλει. Οι ισχυροί κάνουν αυτό που τους επιτρέπει η επιρροή τους, ενώ οι αδύνατοι υποχωρούν⁶. Κατεδείχθη ίσως ότι δεν είναι πάντα η δικαιοσύνη, η ηθικότητα και το αίσθημα της υπεράσπισης των αδυνάτων και κατατρεγμένων τα κίνητρα των αποφάσεων και των πράξεων του ανθρώπου, αλλά ως επί το πλείστον το ατομικό ή εθνικό συμφέρον, που λειτουργεί σταθερά ως γνώμονας και αλάθητο κριτήριο. Έγινε επίσης αντιληπτό, ότι τρομοκράτες δεν μπορεί να είναι μόνο άτομα ή ομάδες αλλά και κράτη ολόκληρα. Αρκεί να σκεφτούμε μόνο το φονικό τρομακτικό βομβαρδισμό εκατοντάδων στο καταφύγιο του Ιράκ ή τον απηνή διωγμό των σκληρά δοκιμαζόμενων Κούρδων από το Ιράκ και την Τουρκία μπροστά στα αδιάφορα μάτια της ανθρωπότητας. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι συμεριζόμαστε την άποψη, σύμφωνα με την οποία «όλα τα κράτη υπήρξαν πάντοτε τρομοκράτες, πιο έντονα όμως στη γέννησή τους και στο πλησίασμα του θανάτου τους»⁷. Ακόμα και αρχηγοί κρατών έχουν ονομαστεί τρομοκράτες⁸. Οι έννοιες λοιπόν ηθική, δίκαιο και ανθρωπισμός διαπλέκονται στενά μεταξύ τους. Ο καθένας προβάλλει τα πράγματα από τη δική του πλευρά, αφού τα βλέπει από την προσωπική του σκοπιά και τα αντιλαμβάνεται κάτω από ορισμένη γωνία. Συμπερασματικά, αν κρίνει κανείς τα αποτελέσματα του πολέμου, μπορεί να λεχθεί ότι αυτός δεν ήταν αναπόφευκτος, αφού εξαντλήθηκαν όλα τα μέσα προς ειρηνική διευθέτηση των διαφορών και την απελευθέρωση του Κουβέιτ.

§ 41. Ελευθερία και δημοκρατία

1. Η έλλειψη δημοκρατίας ως αιτία των κρίσεων

Ο πόλεμος στο Κουβέιτ έληξε νικηφόρα για τους συμμάχους, αφού πέτυχαν το στόχο που είχαν θέσει: την απελευθέρωση του Κουβέιτ. Είναι όμως πράγματι αυτό ελεύθερο; Πρόκειται για πραγματική ελευθερία; Στο Κουβέιτ δεν ψηφίζουν οι γυναίκες ούτε όλοι οι άνδρες. Δικαίωμα υποψηφιότητας για κυβερνητικά αξιώματα έχουν μόνο άτομα από την οικογένεια Αλ Σαμπάχ. Άλλωστε τα περισσότερα πολιτεύματα στην περιοχή αυτή δεν είναι δημοκρατικά αλλά δικτατορικά, στα οποία κυβερνούν «ελέω Θεού» οι σεΐχηδες, οι εμίρηδες και οι βασιλιάδες, που κατευθύνονται ως επί το πλείστον από τους δυτικούς με αμοιβαία ανταλλάγματα. Δεν υπάρχει λοιπόν γνήσια έκφραση της λαϊκής βούλησης, αλλά ο μονάρχης είναι ο απόλυτος διαχειριστής του δημόσιου χρήματος. Έτσι η βασιλική αυτή οικογένεια έχει καταθέσει δισεκατομμυρίων δολαρίων στο εξωτερικό και κυρίως στη Βρετα-

νία, την Ιαπωνία και τις ΗΠΑ (δηλαδή στις χώρες που σήκωσαν το κύριο βάρος της επιχείρησης), αντί να κάμουν επενδύσεις σε αραβικές χώρες, ώστε να μη λιμοκτονεί μεγάλο μέρος του αραβικού πληθυσμού. Με το Σαντάμ Χουσεϊν συμβαίνει το ίδιο. Θεωρείται μάλιστα ένας από τους μεγαλύτερους μεγιστάνες του χρήματος ανά τον κόσμο. Σ' ένα κράτος όμως, όπου δεν υπάρχει ισονομία και ισοπολιτεία, δεν υφίσταται ούτε πραγματική ελευθερία. Η αλήθεια αυτή ήταν γνωστή ήδη στην αρχαία Ελλάδα, όπως φαίνεται τουλάχιστον από τα κείμενα του Θουκυδίδη, ο οποίος θεωρούσε αυτονόητο ότι σε μια τυραννική πολιτεία οι κάτοικοι δεν είναι ελεύθεροι¹. Το ίδιο πράγμα διαλαλείται και σήμερα απ' όλες τις πλευρές. Έτσι αντικαθεστωτικοί διακηρύσσουν ότι δεν επήλθε πραγματική απελευθέρωση του Κουβέιτ, με το να λένε²:

«Ο Ιρακινός στρατός εκδιώχθηκε από το Κουβέιτ. Όμως ο λαός μας δεν έχει ακόμα ελευθερωθεί εντελώς. Η νόμιμη κυβέρνηση του Κουβέιτ, για την αποκατάσταση της οποίας έγινε ο πόλεμος, δεν είναι κυβέρνηση της πλήρους εξουσίας της οικογένειας Αλ Σαμπάχ. Είναι συνταγματική κυβέρνηση που δημιουργήθηκε το 1962, αλλά την κατήργησε ο Εμίρης Τζάμπερ Αλ Σαμπάχ στις 12 Ιουλίου του 1986».

Συνεπώς, το πρόβλημα στη Μέση Ανατολή δεν είναι επιφανειακό, αλλ' έχει βαθιές ρίζες, αφού συνάπτεται στενά με την μορφή του πολιτεύματος και τον τρόπο διακυβέρνησης της χώρας. Η ειρήνη στην περιοχή πρέπει να βασίζεται μάλλον στην ορθή λειτουργία της δημοκρατίας, πράγμα που δυστυχώς δεν συμβαίνει. Αυτό είναι η βαθύτερη αιτία της κρίσης. Το μοναρχικό πολίτευμα της Βαγδάτης, της ιστορικής αυτής πόλης, όπου μελετήθηκαν για πρώτη φορά τα αρχαία κείμενα και κυρίως ο Αριστοτέλης, πριν μεταλαμπαδεθούν στην Δύση, ήταν πολύ αρνητικό στοιχείο στην όλη υπόθεση. Αποτέλεσμα αυτού ήταν η στυγνή –ή κατ' άλλους ακτινοβολούσα– προσωπικότητα του Σατράπη να συμπαρασύρει σαν λαίλαπα το ανώνυμο πλήθος, που είναι ανίσχυρο να αντιδράσει αποτελεσματικά και να ορθώσει ανάστημα στο απολυταρχικό καθεστώς, σε περίπτωση βέβαια που διαφωνεί με την ηγεσία του. Αν υπήρχε δημοκρατία, δεν θα ήταν απόλυτος κύριος της κατάστασης ένας και μοναδικός, αλλά θα μπορούσε ίσως να αναπτυχθεί γόνιμος διάλογος με τα ενδιαφερόμενα μέρη, που θα οδηγούσε σε ψύχραιμη, συνετή και νηφάλια αντιμετώπιση των ζητημάτων. Σ' αυτή την περίπτωση ίσως να μην επεχειρείτο καν η προσάρτηση του Κουβέιτ και πάντως θα διανοίγονταν ευοίωνες προοπτικές για ειρηνική επίλυση του προβλήματος. Διατυπώνεται όμως η υποψία, ότι οι βιομηχανικά ανεπτυγμένες χώρες έχουν συμφέρον να διαιωνίζεται η αυταρχικότητα στα κράτη αυτά, για να μπορούν να ασκούν την επιρροή τους προς ίδιον όφελος και σε βάρος του κυρίαρχου λαού, που αποδεκατίζεται από την πείνα.

2. Η δημοκρατία υπολείπεται ακόμα πολύ για να αποκτήσει ανθρωπιά

Μπορεί όμως να φέρει κανείς ισχυρό αντίλογο για το μεγαλείο της δημοκρατίας (είτε δυτικού τύπου είναι αυτή είτε ανατολικού). Έτσι θα πει κάποιος ότι οι δημοκρατίες είναι ιμπεριαλιστικές ήδη από την αρχαία Ελλάδα. Ας μην ξεχνάμε τη σφαγή των Μηλίων από το δήμο των Αθηναίων. Στη σύγχρονη εποχή τα παραδείγματα δεν είναι λιγοστά. Υπάρχει ο αποδεκατισμός σχεδόν ενός εκατομμυρίου Αλγερινών από τους Γάλλους, η εισβολή ρωσικών τανκς στην Τσεχοσλοβακία και το Αφγανιστάν, η σφαγή των κατοίκων του Παναμά από τους Αμερικανούς κ.ά. Ανάμεσα στις δημοκρατίες και τις δικτατορίες υφίσταται όμως βασική διαφορά. Οι πρώτες βλάπτουν και εκμεταλλεύονται άλλους δηλαδή αδικούν, ενώ οι δεύτερες αδικούνται, αφού υφίστανται τα πλήγματα βίας των ιμπεριαλιστών από αδυναμία να προστατεύσουν τους εαυτούς τους. Ας μη ξεχνάμε ότι επί δικτατορίας έγινε η εισβολή και κατοχή του Αττίλα στην Κύπρο. Ο Σωκράτης βέβαια δεν ήθελε ούτε το ένα ούτε το άλλο. Αν ήταν όμως υποχρεωμένος να επιλέξει ανάμεσα στα δυο, θα προτιμούσε χωρίς αμφιβολία να αδικείται παρά να αδικεί. Αυτό είναι ανθρωπιστικό και χριστιανικό στοιχείο, και συνεπώς μπορεί να αποτελέσει πανευρωπαϊκό μήνυμα. Αναφορικά με τα δύο πολιτικά συστήματα ενδιαφέρουσα είναι η κριτική που ασκεί ο Κορνήλιος Καστοριάδης, από την οποία είναι εμφανής η χρεοκοπία των ιδεολογιών:

«Το δήθεν σοσιαλιστικό σύστημα, είπε ο Κ. Καστοριάδης, έχει καταρρεύσει· έχει κονιορτοποιηθεί. Ο καπιταλισμός, παρά τις κατά καιρούς κρίσεις του, δεν έχει καταρρεύσει. Πού οδηγεί όμως το σύγχρονο άνθρωπο; Ολοένα γίνεται σαφέστερο ότι ξεπερνούμε δύο όρια, που προκάλεσε αυτή η τεράστια ανάπτυξη. Το πρώτο, η καταστροφή του μη αναπαραγόμενου φυσικού πλούτου του πλανήτη μας, η καταστροφή της ισορροπίας που κατά τρόπο θαυματουργά απίστευτο έχει δημιουργήσει η βιόσφαιρα σε 3,5 δισ. χρόνια. Η ισορροπία η θερμική, η χημική, η οικολογική αλληλεξάρτηση ζώντων ειδών κλπ. Αυτήν την κληρονομιά την φάγαμε και την τρώμε ολοένα και ταχύτερα. Αυτός είναι ο οικολογικός τοίχος, προς τον οποίο βαδίζουμε, για να σπάσουμε πάνω του τα μούτρα μας. Με ποιον τρόπο; Άγνωστο».

«Το δεύτερο είναι τα ανθρωπολογικά όρια. Πώς λειτουργεί ο καπιταλισμός από την άποψη του ανθρώπου; Πλουτίστε, αυτό έχει σημασία, αρκεί να μην σας τσακώσουν. Τι στον καπιταλισμό δημιουργεί ακέραιους χαρακτήρες; Τίποτα. Τελείως αντίθετο είναι το πνεύμα του συστήματος. Ευτυχώς εξακολουθούν να υπάρχουν άνθρωποι εμπνεόμενοι από προηγούμενες ανθρωπολογικές αξίες που λένε: «Όχι, αυτό δεν είναι σωστό και δεν το κάνω»... Οι έννοιες προοδευτικός και συντηρητικός έχουν εκπορνευτεί στην τρέχουσα διάλεκτο των πολιτικάντηδων»³.

§ 42. Το δίκαιο και το άδικο του πολέμου: διαλεκτική σχέση

1. Η διαλεκτική όψη του δικαίου στη θεωρία

Ο πόλεμος στον Περσικό Κόλπο προσφέρεται, για να δειχθεί η διπλή διαλεκτική σχέση αναφορικά με τη δικαιοσύνη. Μπορούν δηλαδή να εξαχθούν και να τεκμηριωθούν δύο αντιθετικά ζεύγη εννοιών, που το ένα να αντιφάσκει προς το άλλο, κατά το πρότυπο του «Παρμενίδη» του Πλάτωνα. Στο διάλογο αυτόν ο Αθηναίος φιλόσοφος αναπτύσσει γνήσια διαλεκτική με αντιφατικά συμπεράσματα, τα οποία ωστόσο –όπως τουλάχιστον πιστεύει ο ίδιος– είναι αληθινά σε μέγιστο βαθμό¹. Ο Πλάτων από αντίθετες υποθέσεις ορμώμενος προχωρεί στην εξαγωγή αντιφατικών συμπερασμάτων, τόσο σε κάθε μια υπόθεση όσο και μεταξύ τους. Στην πρώτη υπόθεση π.χ. λέγει ότι το ένα δεν είναι ούτε όμοιο ούτε ανόμοιο ούτε προς τον εαυτό του ούτε προς άλλο. (139 b 7), ενώ στη δεύτερη ισχυρίζεται ακριβώς τα αντίθετα, ότι δηλαδή είναι όμοιο και ανόμοιο και προς τον εαυτό του και προς άλλο (148 c). Οι έννοιες βέβαια, που χρησιμοποιούνται στον αρχαίο αυτό διάλογο, (όμοιον - ανόμοιον, ταυτόν - έτερον, ίσον - άνισον κλπ.) είναι σχετικές. Έχουν δηλαδή σημείο αναφοράς, αφού κάποιος είναι όμοιος με κάποιον, κάτι είναι άνισο με κάτι, το Α είναι διαφορετικό (έτερον) από το Β. Λόγω αυτής της σχετικότητας μπορεί να αναπτύσσεται αυτή η τετραπλή διαλεκτική σχέση, δηλαδή το ένα είναι ίσο και άνισο προς εαυτό και προς άλλο και ούτε ίσο ούτε άνισο ούτε προς εαυτό ούτε προς άλλο. Η έννοια του δικαίου έχει επίσης την ίδια σχετικότητα, αφού αφορά κατ' ανάγκη και τους δύο διάδικους σε ίση μοίρα και η απονομή της δικαιοσύνης είναι μία. Αυτή είναι πάντα σε σχέση με άλλον και ποτέ μόνο καθαυτή. Πάντα στη δίκη είναι τουλάχιστον δύο οι εμπλεκόμενοι: ο ενάγων και ο εναγόμενος. Γι' αυτό ο Αριστοτέλης και ο Θρασύμαχος αποκαλούν τη δικαιοσύνη «αλλότριον αγαθόν»². Συνεπώς είναι δυνατόν για την δικαιοσύνη να αναπτυχθεί αυτή η τετραπλή αντιθετική σχέση, όπως στις περιπτώσεις που αναφέρει ο Πλάτων. Μπορεί δηλαδή να λεχθεί ότι ο πόλεμος είναι δίκαιος και άδικος και ούτε δίκαιος ούτε άδικος προς τον έναν και τον άλλο.

Ο Κερκυραίος φιλόσοφος και πολιτικός ορθά παρατηρεί ότι κάθε πόλεμος είναι και δίκαιος και άδικος, διότι περιέχει κατ' ανάγκη το στοιχείο της αδικίας, αφού το αίτιο του είναι κάποια «προσβολή του δικαίου και παράβαση του ηθικού νόμου»³. Η ίδια η πράξη δηλαδή του πολέμου προσβάλλει το δίκαιο και παραβαίνει τον ηθικό νόμο. Αυτό σημαίνει σε τελευταία ανάλυση ότι δεν είναι ούτε δίκαιο ούτε ηθικό να γίνονται πόλεμοι, αφού οι διενέξεις μπορούν να διευθετηθούν με ειρηνικό τρόπο, αρκεί να υπάρχει καλή διάθεση. Συνεπώς, δεν είναι δυνατόν να υπάρξει εντελώς αμιγής πόλεμος, που να είναι μόνο δίκαιος ή μόνο άδικος. Το ότι

κάθε ένας είναι εν μέρει άδικος, φάνηκε από τα προηγούμενα. Απομένει τώρα να αποδειχθεί γιατί κάθε πόλεμος περιλαμβάνει κατ' ανάγκην και το στοιχείο του δικαίου. Ο ίδιος βέβαια ο φιλόσοφος δεν προβαίνει σε ανάλογη απόδειξη, επειδή προφανώς την θεωρεί αυτονόητη. Το δίκαιο του πολέμου έγκειται στο ότι με αυτόν ζητείται και επιδιώκεται η ανόρθωση του κρημνισθέντος δικαίου και η αποκατάσταση της διαταραχθείσας ομαλότητας και έννομης τάξης. Από την άποψη αυτή κάθε πόλεμος είναι δίκαιος. Είναι δίκαιο δηλαδή να ξεσηκωθεί ο λαός και να αντισταθεί στον εισβολέα, για να υπερασπισθεί την τιμή και την ακεραιότητα της πατρίδας του ή να εξεγείρονται οι υπόδουλοι για την ανάκτηση της ελευθερίας και της αξιοπρέπειας τους. Αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα, ότι τελικά η δικαιοσύνη είναι έννοια σχετική και όχι πάντα αντικειμενική και αμερόληπτη, αφού εξαρτάται κάθε φορά από το ερώτημα, με βάση ποια κριτήρια, ποιες αρχές ή ποιους νόμους γίνεται η κρίση και απονέμεται η δικαιοσύνη.

2. Το δίκαιο της ισχύος είναι στην πράξη πάνω από την ισχύ του δικαίου

Κατά κανόνα βέβαια στην πράξη υπερισχύει το δίκαιο και οι θέσεις του ισχυρού και της καθεστηκυίας τάξης. Μετά από το τέλος π.χ. ενός εμφυλίου πολέμου και την επικράτηση μιας από τις αντιμαχόμενες πλευρές, οι δικαστές είναι υποχρεωμένοι να αποδώσουν δικαιοσύνη με βάση τους νόμους, που θα θεσπίσει η μερίδα που υπερίσχυσε. Άρα το ίδιο πρέπει να συμβαίνει και με τους νόμους. Κάθε νομική διάταξη μπορεί να είναι και δίκαιη και άδικη, ανάλογα με το ποιον η ποια κοινωνική ομάδα εξυπηρετεί και ποια βλάπτει. Το άριστο είναι να στοχεύει στο κοινό συμφέρον. Κριτήριο δηλαδή του νόμου και του δικαίου είναι πάντα η ισχύς, η οποία εκφράζεται ποικιλοτρόπως, είτε με την πλειοψηφία, είτε με την οικονομική, στρατιωτική κ.ά. υπεροχή. Η έννοια της ανάγκης δηλαδή, που τόσο υμνήθηκε στην αρχαία Ελλάδα, αποτελεί καθοριστικό παράγοντα στις σχέσεις ατόμων και λαών. Γι' αυτό παρατηρείται το φαινόμενο, μετά την κατάρρευση π.χ. των σοσιαλιστικών καθεστώτων, να δικάζονται και να απολογούνται ενώπιον του δικαστηρίου οι κυβερνητικοί παράγοντες που χρηματίστηκαν, ενώ ο αθέμιτος πλουτισμός και οι οικονομικές ατασθαλίες, δηλαδή τα αδικήματα, είχαν διαπραχθεί όταν ήταν οι ίδιοι στην εξουσία και κάλυπταν τους εαυτούς τους. Η περίφημη δίκη της Νυρεμβέργης έγινε μετά την ήττα και την ολοσχερή συντριβή της Γερμανίας. Τότε καταδικάστηκαν Γερμανοί στρατιωτικοί ως εγκληματίες πολέμου. Για το λόγο αυτόν δεν είναι εντελώς αδικαιολόγητο το επιχείρημα, που προβάλλεται συνήθως από τους υπόδικους, ότι η δίκη είναι πολιτική, με σκοπό να δημιουργήσουν εντυπώσεις και να θέσουν εν αμφιβόλω την αξιοπιστία του δικαστηρίου, το οποίο προσπαθεί —στά όρια βέβαια του εφικτού— να κρίνει αμερόληπτα. Το ότι όμως πη-

γε στο δικαστήριο αυτή η υπόθεση οφείλεται στην υπερίσχυση της αντίπαλης παράταξης και από την άποψη αυτή η δίκη μπορεί να ονομαστεί πολιτική. Υφίσταται εντούτοις πάντα το ενδεχόμενο να γαλκεύονται κατηγορίες κατά των πολιτικών ή εθνικών αντιπάλων. Οι δικαστές επίσης εξαρτώνται κατά κάποιο τρόπο από την Κυβέρνηση, αφού τα ανώτατα στελέχη της δικαιοσύνης επιλέγονται σήμερα απ' αυτήν, κατά παράβαση της αρχής της διάκρισης των εξουσιών. Πάνω δηλαδή από την *ισχύ του δικαίου* βρίσκεται το *δίκαιο της ισχύος*. Γι' αυτό ακριβώς έχει διαχρονική αξία η φράση του Θρασύμαχου, ότι «δίκαιο είναι το συμφέρον του ισχυρότερου». Και τούτο, διότι η κρατούσα τάξη έχει συμφέρον να αναθέσει την υπόθεση στο δικαστήριο, επειδή προσβλέπει σε καταδικαστική απόφαση. Κριτήριο δηλαδή και γνώμονας των ενεργειών της είναι εν πολλοίς το συμφέρον που προσδοκά από την έκβαση της δίκης. Κανείς όμως δεν μπορεί να ονομαστεί ένοχος, πριν από την ετυμηγορία του δικαστηρίου. Αντίθετα δεν έχει συμφέρον να παραπέμψει στη δικαιοσύνη αξιόποινες πράξεις, για τις οποίες η ίδια είναι υπεύθυνη, διότι αυτό θα σημάνει και το τέλος της πολιτικής τους σταδιοδρομίας. Γι' αυτό οι δικτατορίες δεν έχουν συνήθως ομαλή διεξοδο. Αντίθετα, έχουν κάθε λόγο να συγκαλυφθεί η υπόθεση.

3. Η αμφιβολία σημείο επιείκειας και ανεκτικότητας

Είτε όμως έρθουν στο φως τα αδικήματα είτε όχι, αυτά ενδέχεται να υπάρχουν, επειδή είναι φυσικό οι άνθρωποι να περιπίπτουν σε σφάλματα και παραπτώματα, έστω και σε διαφορετικό βαθμό. Άλλος καταχράται και αδικεί περισσότερο και άλλος λιγότερο. Πάντως, η αδικία και η πολιτική εξαχρείωση υφίστανται, αφού ο άνθρωπος δεν είναι αλάθητος. Γι' αυτό γίνεται συνήθως επίκληση της χριστιανικής εντολής «ό άναμάρτητος πρώτος τόν λίθον βαλέτω», δηλαδή: όποιος είναι αθώος ας αρχίσει πρώτος να λιθοβολεί τον αμαρτωλό. Επειδή κανείς δεν είναι ακριμάτιστος, άσπιλος, αμόλυντος και αμόμητος, δεν θα υπάρξει άνθρωπος ο οποίος θα αρχίσει να λιθοβολεί. Άρα, δεν θα λάβει χώρα εκσφενδονισμός, δηλαδή καταδίκη, που είναι απονομή του δικαίου, και κατά συνέπεια δεν έχει νόημα η παραπομπή σε δίκη. Αυτό σημαίνει τελικά ότι –πέραν από την άκρα επιείκεια και συγγνώμη που πρέπει να δείχνει κανείς– δεν μπορεί να αναμένεται από τους ανθρώπους ορθή απονομή της δικαιοσύνης, αλλά μόνο σχετικά σωστή, αφού άλλωστε η απόλυτη αντικειμενικότητα είναι πράγμα ανέφικτο για τους κοινούς θνητούς. Τέτοιο νόημα έχει ο απορητικός χαρακτήρας κατά την έρευνα και την αναζήτηση της αλήθειας σύμφωνα με την πλατωνική και σωκρατική φιλοσοφία. Θεμέλιος λίθος της πνευματικής δραστηριότητας των δύο αυτών πνευματικών γιγάντων της αρχαιότητας είναι, ότι πριν από την έρευνα νόμιζαν πως ήξεραν, μετά όμως από αυτή έπεσαν σε απορία⁴.

4. Η αμφισημία του δικαίου στον πόλεμο του Περσικού

Ας επανέλθουμε τώρα με τους διαλογισμούς αυτούς στη συγκεκριμένη περίπτωση του πολέμου των συμμαχικών δυνάμεων κατά του Ιράκ. Και οι δυο πλευρές ισχυρίζονται ότι ο πόλεμος είναι δίκαιος και άδικος ταυτόχρονα. Έτσι ο τέως πρόεδρος των ΗΠΑ Μπους δήλωνε ότι ο διεξαγόμενος αγώνας είναι δίκαιος, αφού γίνεται για την επικράτηση του δικαίου και την αποκατάσταση της πληγείσας διεθνούς νομιμότητας. Ο ίδιος έχει επίσης χαρακτηριστεί άδικος από παράγοντες των συμμάχων, εννοώντας ότι ο Σαντάμ Χουσεΐν δεν έπρεπε να είχε προσαρτήσει καθόλου το Κουβέιτ ή τουλάχιστον όφειλε να αποσυρθεί οικειοθελώς, αφού η κατάληψή του ήταν άδικη. Αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα να μη χρειαστεί ο πόλεμος, ο οποίος έγινε άδικα, αφού μπορούσε να αποφευχθεί. Από την άποψη αυτή είναι άδικος. Από την άλλη πλευρά χαρακτηρίζεται από το Σαντάμ επίσης άδικος⁵. Για να τεκμηριώσει τον ισχυρισμό του αυτόν, διατείνεται ότι οι Αμερικανοί και οι σύμμαχοί τους κάνουν επιθετικό πόλεμο εναντίον του Ιράκ επιχειρώντας έτσι προσβολή του διεθνούς δικαίου και της ανθρωπιάς. Άλλωστε, όπως πιστεύει, η προσάρτηση του Κουβέιτ ήταν νόμιμη, αφού ανήκε πάντα διοικητικά στη Βασόρα (πόλη του Ιράκ) και η απόσπασή του από αυτήν έγινε με ανάμειξη των αποικιοκρατικών δυνάμεων και συγκεκριμένα της Αγγλίας. Εξάλλου ένα ισλαμικό επαναστατικό κίνημα, που υποστηρίζει το Ιράκ κι έχει αναλάβει ιερό πόλεμο εναντίον των Αμερικανών και των συμμάχων τους, υποστηρίζει ότι ο πόλεμος αυτός είναι δίκαιος⁶. Μ' αυτό εννοούν ότι οι κάτοικοι του Ιράκ έχουν καθήκον και υποχρέωση να αντισταθούν στον εισβολέα, υπερασπιζόμενοι έτσι την πατρίδα και τις εστίες τους. Θεωρούν δηλαδή δίκαιο να αναμετρηθούν με τους επιτιθέμενους και να διαφυλάξουν τα ιερά και τα όσια.

Κάθε πλευρά λοιπόν χαρακτηρίζει τον πόλεμο και δίκαιο και άδικο. Επειδή όμως οι έννοιες αυτές είναι αντιθετικές, το δίκαιο συνεπάγεται το όχι άδικο και το άδικο το όχι δίκαιο. Δηλαδή, αν κάτι είναι δίκαιο, αυτό σημαίνει ότι δεν είναι άδικο. Αν πάλι κάτι είναι άδικο, αυτό σημαίνει ότι δεν είναι δίκαιο. Άρα για κάθε πλευρά ο πόλεμος είναι και δίκαιος και άδικος και ούτε δίκαιος και ούτε άδικος. Στο ίδιο συμπέρασμα μπορεί να καταλήξει κανείς, εάν λάβει από το ένα στρατόπεδο τη λέξη *δίκαιος* και από την άλλη το *άδικος*. Φτάσαμε με τον τρόπο αυτόν στα ίδια αντιφατικά συμπεράσματα, στα οποία είχε καταλήξει ο Πλάτων στο διάλογο του *Παρμενίδης* που μνημονεύσαμε παραπάνω, ότι δηλαδή το ένα είναι όμοιο και ανόμοιο προς τον εαυτό του και προς άλλο και ούτε όμοιο ούτε ανόμοιο ούτε προς τον εαυτό του ούτε προς άλλο. Αυτά συνάγονται με αυστηρή λογική δομή.

Είπαμε προηγουμένως ότι οι έννοιες όμοιος, ίσος, ταυτός, κ.τ.λ., που χρησιμοποιεί ο Πλάτων, είναι σχετικές, έχουν δηλαδή πάντα ένα σημείο αναφοράς, με

το οποίο συγκρίνονται. Έτσι είναι εύλογα τα ερωτήματα, με ποιον είναι κανείς όμοιος, ίσος ή ταυτός. Το ίδιο συμβαίνει και με την έννοια του δικαίου και του αδικού. Μπορεί δηλαδή να λεχθεί ότι το άδικο είναι είτε σε σχέση με τον αδικούντα είτε με τον αδικούμενο. Έτσι θα πει ο Θρασύμαχος –όπως μας παραδίδει ο Πλάτων στην *Πολιτεία* του– ότι το άδικο σε σχέση μ' αυτόν που το κάνει είναι συμφέρον και χρήσιμο, αναφορικά όμως μ' αυτόν που το υφίσταται, είναι ασύμφορο⁷. Υπάρχει δηλαδή πάντα μια αναφορά προς κάτι, αφού λέγεται ο τάδε αδικήσε τον δείνα. Με τα δεδομένα αυτά είναι δυνατόν να εκφραστεί αυτή η διπλή αντιθετική σχέση, όπως ακριβώς συμβαίνει στο έργο του Πλάτωνα. Μπορεί να λεχθεί δηλαδή ότι ο πόλεμος είναι άδικος τόσο ως προς τους συμμάχους όσο και ως προς το Ιράκ. Επειδή όμως ο δίκαιος σημαίνει όχι άδικος, μπορεί να διατυπωθεί η φράση ότι ο πόλεμος δεν είναι άδικος ούτε ως προς τους συμμάχους ούτε ως προς το Ιράκ.

5. Η εμφύτευση του δικαίου στην εύπλαστη παιδική ψυχή

Βλέπουμε λοιπόν πόσο ρευστή και αμφιλεγόμενη είναι η έννοια του δικαίου και του αδικού, και πόσο διαφορετικά πράγματα εννοεί ο καθένας, όταν απεγνωσμένα τις επικαλείται. Αυτό είναι το μεγαλείο της διαλεκτικής δύναμης του λόγου και η πολυφωνία, η οποία όμως, όπως ορθά τεκμηριώνει ο Έγγελος, δεν βλάπτει τη φιλοσοφία, αλλ' αντίθετα αποτελεί την ουσία της. Οι ηθικές έννοιες και η λειτουργία τους στη ζωή είναι ανάγκη να εμφυτευθούν από νωρίς στους νέους που είναι εύπλαστοι, ώστε να έχουμε τα καλύτερα αποτελέσματα, όπως ορθά υποστηρίζει ο Πλάτων⁸. Όταν ένα από τα διαμαχόμενα μέρη ισχυρίζεται ότι ο πόλεμος είναι δίκαιος, εννοεί ότι δίκαιη ήταν η ενέργεια του να εμπλακεί στον πόλεμο, ενώ οσάκις προφέρεται η έννοια του αδικού εννοείται ότι η εμπλοκή της άλλης παράταξης στον πόλεμο ήταν άδικη. Πρόκειται δηλαδή σε κάθε περίπτωση για μεροληπτική στάση και αξιολόγηση της κατάστασης. Ο νόμος και οι συνθήκες, πάνω στις οποίες βασίζεται κάθε φορά το δίκαιο, προήλθε –όπως παρατηρεί ο Πλάτων– από την αδυναμία του ανθρώπου αφενός μεν να αποφεύγει να υφίσταται αδικίες, αφετέρου δε να τις διαπράττει, δηλαδή⁹ για αυτοπροστασία του. Το ποιος εφαρμόζει το δίκαιο θα μένει, καθώς φαίνεται πάντα στη δικαιοδοσία του ισχυρού. Πάντως, ένα είναι βέβαιο, ότι ο πόλεμος –καθώς επισημαίνει πάλι ο Πλάτων– είναι η γενεσιουργός αιτία των μεγαλύτερων κακών στο κράτος¹⁰. Η φράση του Θρασυμάχου: «Κανείς δεν είναι με τη θέλησή του δίκαιος»¹¹, δεν είναι εντελώς αδικαιολόγητη.

§ 43. Ηθική αγωγή

1. Η πικρή εμπειρία του πολέμου παράδειγμα προς αποφυγή

Ποιο είναι τώρα το μήνυμα και το βαθύτερο νόημα της φοβερής αυτής περιπέτειας για την παιδεία; Αν τόσο αναλυτικά διεξήλθαμε το θέμα, αυτό έγινε με αποκλειστικό σκοπό να αντλήσουμε συμπεράσματα για την αγωγή γενικά και ειδικότερα την ηθική διαπαιδαγώγηση. Επιλέξαμε το παράδειγμα του πολέμου, επειδή αυτός αποτελεί κορυφαίο πολιτικό γεγονός, με τεράστιες συνέπειες στην ηθική υπόσταση ατόμων και εθνών. Το θέμα χρειάστηκε σχετικά μακρά διαπραγμάτευση, ώστε να έλθουν στο φως ορισμένες σκοτεινές πτυχές του, όπως τουλάχιστον τις βλέπει ο συγγραφέας. Η απόφαση ενός κράτους να εμπλακεί ή μη στον πόλεμο, αποτελεί μέγιστη πολιτική πράξη με πελώριες ηθικές διαστάσεις. Σήμερα – περισσότερο από κάθε άλλη φορά – δεν υπάρχουν καθαρά νικητές και νικημένοι, επειδή, εκτός από το βαρύ ψυχολογικό κλίμα που δημιουργείται, τουλάχιστον οι συνέπειες της οικολογικής καταστροφής εκτείνονται όχι μόνο στις γειτονικές χώρες, αλλά μακροπρόθεσμα σ' ολόκληρο τον κόσμο. Το αιματοκύλισμα των «ταπεινών και καταφρονημένων» Κούρδων από τη μανία της προεδρικής φρουράς του Σαντάμ και των Τούρκων κάτω από την πρόθυμη ανοχή των γειτονικών χωρών αποτελεί αποτρόπαιο έγκλημα κατά της ανθρωπότητας. Αν οι άνθρωποι συνειδητοποιούσαν ότι οποιοδήποτε υλικό όφελος, που ενδεχομένως θα μπορούσαν να είχαν από την αίσια έκβαση ενός πολέμου, δεν αντισταθμίζεται με την απώλεια της ζωής και της γαλήνης της ψυχής, θα απείχαν ίσως από κάθε είδους εχθροπραξίες. Πολλοί αεροπόροι, που σκορπούσαν τις βόμβες θανάτου, ένιωσαν ψυχική συντριβή και συνειδησιακές κρίσεις. Στον πόλεμο του Περσικού μπορούν να εντοπισθούν ομοιότητες τόσο με τον Πελοποννησιακό πόλεμο ως προς τα φαινομενικά και τα πραγματικά αίτια¹, όσο και με τον Τρωικό σχετικά με τον αριθμό των κρατών - πόλεων που συμμετείχαν σ' αυτόν και εκείνων που εβοήθησαν οικονομικά². Με τον πόλεμο αυτόν, που νομιμοποιήθηκε από τα Ηνωμένα Έθνη, κατεδείχθη ότι μεγαλύτερη σημασία έχουν τα οικονομικά συμφέροντα, η διεύρυνση της πολιτικής επιρροής και ο συσχετισμός δυνάμεων παρά η προσήλωση στους κανόνες δικαίου και τη διεθνή νομιμότητα. Τα αμύθητα ποσά, που δαπανώνται στους εξοπλισμούς και τις στρατιωτικές επιχειρήσεις, αν διετίθεντο στους πτωχούς, θα σώζονταν από βέβαιο θάνατο εκατομμύρια ψυχές και κυρίως παιδιά, που αποδεκατίζονται από την ασитία και την έλλειψη φαρμάκων. Αντί της αγάπης και της καλοσύνης, οι άνθρωποι προσφέρουν σε συνανθρώπους τους το πικρό ποτήριο της αθλιότητας. Οι Κούρδοι που φυτοζωούν, βομβαρδίζονται ανηλεώς και καίγονται ζωντανοί από τα Ιρακινά στρατεύματα με τη σιωπηρή συγκατάθεση της Τουρκίας

και τα αδιάφορα βλέμματα της πολιτισμένης δημοκρατικής Δύσης. Αυτή –κατά τις μαρτυρίες των Κούρδων– τους παρότρυνε στην εξέγερση και κατόπιν τους εγκατέλειψε στη σκληρή μοίρα τους, για να τους στείλει στη δύσκολη ώρα το μάνα εξ ουρανού ως ανθρωπιστική βοήθεια. Όσοι επιζούν από την κόλαση του φρικτού μαρτυρίου των πληγμάτων και των στερήσεων παίρνουν το δρόμο του ξεριζωμού. Το φοβερό αδίκημα, για το οποίο διώκονται, είναι ένα: ζητούν λευτεριά και αυτονομία. Η Τουρκία διεξάγει συνεχώς εκκαθαριστικές επιχειρήσεις εναντίον τους. Ο ηγέτης τους, γενναίος μαχητής της ελευθερίας, ανακρίνεται σιδηροδέσμιος υπό την επήρεια ισχυρών ψυχοφαρμάκων.

2. Διδάγματα για τους νέους από κορυφαίες πολιτικές πράξεις

Από τα εκτεθέντα συνάγεται ότι ο μαθητής –και γενικά κάθε πολίτης– δεν επιτρέπεται να είναι ευκολόπιστος με ό,τι του προσφέρεται, αλλά πρέπει να τηρεί επιφυλακτική και κριτική στάση, διευρύνοντας τον ορίζοντα της σκέψης του και επιζητώντας πολύπλευρη πληροφόρηση. Πρέπει να εξουδετερώνει την πλύση εγκεφάλου, τη λογοκρισία, που ενεργεί ως δούρειος ίππος και να απεχθάνεται το φανατισμό. Οφείλει επίσης να μάθει ότι η αλήθεια δεν είναι μία και μοναδική, αλλά πολυσχιδής, πολυδιάστατη και αντιφατική, αφού η διαλεκτική μπορεί να βρει εφαρμογή σε πλείστες ανθρώπινες υποθέσεις· αποτελεί δε –όπως δίκαια πίστευε ο Πλάτων– το κορύφωμα της φιλοσοφίας³. Δάσκαλοι και μαθητές οφείλουν να διατυπώνουν με θάρρος και παρρησία την γνώμη τους υπό τη μορφή ελεύθερου διαλόγου. Στον παιδαγωγό πρέπει να παρέχεται κατά τη διδασκαλία από την πολιτεία η διακριτική ευχέρεια ελεύθερης έκφρασης της γνώμης του. Είναι δε ορθόν να μην πειθαρχεί με κάθε λεπτομέρεια στα κελεύσματα και τις κατευθυντήριες γραμμές της κυβέρνησης, διότι αν υπάρχει ελεύθερη έκφραση ιδεών, δημιουργείται πολυφωνία και ανταλλαγή απόψεων, με αποτέλεσμα να έχουμε γνησιότερη έκφραση του λαϊκού φρονήματος και επομένως τελειότερο τύπο δημοκρατίας. Ο μαθητής οφείλει επίσης να προσπαθεί να αφαιρεί το προσωπείο της κοινωνίας και να ατενίζει όσο γίνεται καθαρότερα το αληθινό της πρόσωπο, έχοντας βέβαια επίγνωση των ιδικών του σφαλμάτων και των ορίων τόσο της γνωστικής του ικανότητας όσο και της ηθικής προσαρμοστικότητας, χωρίς να αμφισβητεί το δίκαιο της άλλης πλευράς. Οι νόμοι, που διέπουν τις ανθρώπινες σχέσεις, είναι εν πολλοίς αποτέλεσμα επιβολής του δικαίου του ισχυροτέρου, το οποίο ταυτίζεται με το συμφέρον του, όπως διατυπώθηκε με περισσή γλαφυρότητα και ενάργεια ήδη στην αρχαία Ελλάδα και κυρίως στην *Πολιτεία* του Πλάτωνα. Ο Θουκυδίδης παρουσίασε επίσης το θέμα με πολύ παραστατικό τρόπο στη δημηγορία των Μηλίων. Οι αληθινές προθέσεις των ανθρώπων κρύβονται επιμελώς, όπως έδειξε και ο Ηράκλειτος (η

φύση αρέσκεται να κρύβεται), ώστε η προσποίηση και υποκρισία να παίρνει θέση στη σκηνή του παγκόσμιου θεάτρου, όπου ανακατεύονται αζεδιάλυτα το λογικό και το παράλογο. Η ελευθερία δεν είναι κτήμα που δωρίζεται, αλλά διαρκές αγώνισμα που απαιτεί θυσίες. Φάνηκε επίσης από τα προηγηθέντα ότι δίκαιο, ηθική και ανθρωπισμός είναι έννοιες αλληλένδετες και αλληλοεξαρτώμενες. Στην κορυφή της πυραμίδας των αξιών στέκει ο πολυθρύλητος ανθρωπισμός, προς τον οποίο πρέπει να καταλήγει κάθε προαίρεση και ενέργεια του ανθρώπου. Έγινε ακόμα φανερό, ότι πολλοί είναι εκείνοι που με τα λόγια εκθειάζουν και εγκωμιάζουν την έννοια αυτήν, λίγοι όμως την εφαρμόζουν στην πράξη. Ιδιαίτερα με τη βαρβαρότητα του πολέμου εξαγριώνονται τα ήθη και υποβιβάζεται η πολιτισμική στάθμη μιας κοινωνίας, με αποτέλεσμα να επαληθεύεται η φράση: homo hominis lupus (ο άνθρωπος είναι για τον άνθρωπο λύκος). Αυτό λέγεται κατακύλισμα των ηθικών αξιών, η δε ανάβαση ως το πιο ψηλό σημείο της ιεραρχίας αποτελεί πραγματικά Σισύφειο έργο. Συμβαίνει δηλαδή συχνά στον ρου της ιστορίας η απαξίωση των ηθικών αξιών⁵, πράγμα που εγείρει το ερώτημα, αν πράγματι σημειώνεται ηθική πρόοδος και σε ποια έκταση υπάρχουν αιώνιες αντικειμενικές αξίες.

3. Η καλλιέργεια χρηστού ήθους σκοπός της ηθικής αγωγής

Αν η παιδεία έχει κάποιο νόημα και σκοπό, αυτός δεν πρέπει να περιορίζεται απλώς στην απόκτηση γνώσεων, αλλά στην ανάπτυξη της κριτικής ικανότητας και στη δημιουργία χρηστών πολιτών με ανθρώπινο πρόσωπο. Διαφορετικά, δεν μπορεί να θεωρηθεί μεγάλο κέρδος η επιστημονική και τεχνική πρόοδος, που σωρεύει τον όλεθρο και τον πόνο στις ψυχές των ανθρώπων. Πρέπει να έχουμε βέβαια επίγνωση, ότι αυτός δεν πρόκειται να εξαλειφθεί ποτέ εντελώς, αφού αποτελεί οριακή κατάσταση της ύπαρξής μας. Δεν είναι αξιοζήλευτες οι γνώσεις που φέρνουν την καταστροφή, αλλά τα άτομα που αγωνίζονται για το καλό του κόσμου. Ο καλύτερος τρόπος να διαδοθεί και εμπεδωθεί αυτή η ιδέα είναι η ηθική αγωγή. Κοινή είναι η αξίωση να πλαστεί μέσω της αγωγής ένας καλύτερος κόσμος. Η παιδεία ορίζεται από τον Πλάτωνα ως «δύναμη θεραπευτική της ψυχής»⁶, δηλαδή ως μέσο καλλιέργειας της ψυχής και ως παράγων ατομικής και κοινωνικής προκοπής. Συμβάλλει, με άλλα λόγια, στην ηθική τελείωση του ανθρώπου⁷.

4. Η ρευστότητα των ηθικών αξιών

Είναι λοιπόν προφανές ότι ο στόχος αυτός οφείλει να είναι ο πρωταρχικός κάθε παιδείας, η οποία όμως πρέπει επίσης να ανθεί και να βελτιώνεται. Αναφορικά με την έννοια της προόδου υπάρχουν δύο κατευθύνσεις: η ηθική και η τεχνική. Η ύπαρξη της δεύτερης δεν αμφισβητείται· γεννάται όμως πρόβλημα ως προς την πρώτη, αφού πολλοί την αρνούνται⁸. Αυτό σημαίνει ότι, ενώ έχει αναβαθμιστεί η

παιδεία, σχετικά με την ανάπτυξη των επιστημών και της τεχνολογίας, δεν έχει σημειωθεί πρόοδος στον τομέα της ηθικής, ούτε είμαστε καλύτεροι από αυτή την άποψη. Τούτο έχει ίσως σχέση με τη σύνδεση *ήθους* και του *έθους* που κάνει ο Αριστοτέλης. Παράγει δηλαδή ετυμολογικά την ηθική από το ήθος και διαπιστώνει μεγάλη εννοιολογική συγγένεια μεταξύ αυτού και του *έθους*⁹, δηλαδή της συνήθειας. Αφού τα έθιμα αλλάζουν σε τόπο και χρόνο, είναι φυσικό να μεταβάλλεται αντίστοιχα και η ηθική. Είναι όμως δύσκολο να ισχυριστούμε ότι διαθέτουμε αλάθητα κριτήρια, βάσει των οποίων αξιολογούμε την ποιότητα των εθίμων, αφού αυτά συνδέονται με ορισμένη κοινωνία σε δεδομένη ιστορική στιγμή. Ωστόσο, δεν θα πρέπει να είναι κατά βάση αδύνατη η σύγκλιση απόψεων σε ελάχιστα κοινά σημεία, τα οποία θα γίνονται από όλους σεβαστά. Σ' αυτά συμπεριλαμβάνονται τα ανθρώπινα δικαιώματα. Παρά τις όποιες διαφωνίες αναφορικά με τον ακριβή καθορισμό του περιεχομένου της έννοιας αυτής, δεν υπάρχει αμφισβήτηση ότι σε πρώτη γραμμή είναι η διαφύλαξη της ζωής, η διατήρηση της ελευθερίας και ο σεβασμός της προσωπικότητας του ατόμου. Η αποδοχή όμως της αρχής της μη αφαιρέσεως της ζωής του άλλου αποκλείει τον πόλεμο, κατά τον οποίο συντελούνται μαζικοί φόνοι. Τέτοια επικίνδυνα ολισθήματα θα μπορούσε ίσως να προλάβει μια ηθική και κατ' επέκταση ανθρωπιστική παιδεία.

5. Είναι διδακτή η αρετή;

Τίθεται τώρα το ερώτημα, με ποιο τρόπο θα καταστεί ο μαθητής οικείος με όλα αυτά τα πολύπλοκα προβλήματα και κοινωνός των υψηλών ιδεωδών. Δεν είναι ίσως άστοχη η ιδέα, ότι αυτό δεν γίνεται με την παροχή έτοιμων και αποκρυσταλλωμένων γνώσεων, που περιέχουν κατ' ανάγκη την ιδεολογία του διδάσκοντα, αλλά μάλλον με ελεύθερο διάλογο στην τάξη, όπου θα απαιτείται επισταμένως από το μαθητή η λογική τεκμηρίωση όσων λέγονται κάθε φορά. Στην τελική φάση θα προκύψει πιθανώς κάποιο όφελος από τη συζήτηση, έστω και αν δεν καταλήξει σε βέβαιη και οριστική γνώση αλλά στη σωκρατική απορία, αφού κάθε άποψη έχει μερίδιο στην αλήθεια. Το πρόβλημα είναι με ποιο τρόπο η θεωρία μπορεί να γίνει πράξη, πώς δηλαδή οι όποιες ηθικές αρχές μπορούν να εμφυτευθούν και να βρουν ανταπόκριση στις ψυχές των νέων, αν βέβαια αυτό είναι καθόλου δυνατόν.

Κορυφαίοι στοχαστές έδωσαν μάλλον αρνητική απάντηση στο εν λόγω ζήτημα. Ο Σωκράτης αποφαίνεται ότι η αρετή δεν είναι διδακτή ούτε βέβαια και έμφυτη, αλλά παρέχεται στους ανθρώπους από κάποια θεία μοίρα· είναι δηλαδή θεόδοτη¹⁰. Ο Καντ υποστηρίζει ότι το καλό και το κακό είναι ανακατεμένα στην ανθρώπινη φύση, χωρίς η ποσότητα του πρώτου να ξεπερνά εκείνη του δεύτερου, για να μπορεί ο άνθρωπος να υψώνεται πάνω από το κακό και να σημειώνει σταθερή πρόο-

δο¹¹. Θεωρεί δεδομένου ότι δεν δικαιούμαστε να αναγνωρίσουμε στον άνθρωπο μια «έμφυτη και αμετάβλητα –αν και περιορισμένη– αγαθή βούληση», αφού δεν ξέρουμε ποιο θα υπερτερεί κάθε φορά: το καλό ή το κακό, ώστε να περιμένουμε την ηθική πρόοδο του ανθρώπου¹². Υποστηρίζει με άλλα λόγια ότι δύσκολα μπορεί να πετύχει μια παιδεία που έχει ως έργο να οδηγήσει τους νέους στο δρόμο του καλού. Τη μόνη ελπίδα για ηθική ανάταση και βελτίωσή τους εναποθέτει, όπως ακριβώς και ο Πλατωνικός Σωκράτης, στην θεία πρόνοια. Χαρακτηριστικά για το θέμα αυτό είναι τα παρακάτω λόγια του Καντ:

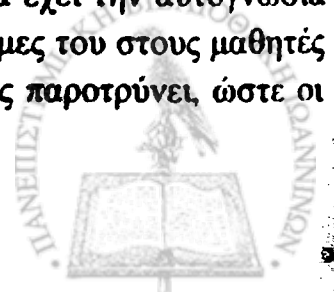
«Να περιμένουμε ότι μορφώνοντας τη νεολαία κάτω από τη στέγη του σπιτιού και παράπέρα μέσα στα σχολεία, από τα κατώτερα έως τα ανώτατα, με μια παιδεία του πνεύματος αλλά και του ήθους ενισχυμένη με θρησκευτική διδασχή, θα φτάσουμε επιτέλους έως το σημείο να εκπαιδεύσουμε όχι απλούς καλούς πολίτες του κράτους, αλλά ανθρώπους του καλού, που πάντοτε μπορεί να προχωρεί μακρύτερα και να συντηρείται, είναι ένα σχέδιο που δύσκολα επιτρέπει την ελπίδα της επιθυμητής επιτυχίας... Αλλά αφού άνθρωποι είναι εκείνοι που θα εκτελούν αυτή την εκπαίδευση, δηλαδή δάσκαλοι που πρέπει να έχουν εκπαιδευτεί οι ίδιοι γι' αυτό το έργο, το εύθραυστο της ανθρώπινης φύσης κάτω από την συμπτωματοκότητα των περιστάσεων, που ευνοούν ένα τέτοιο αποτέλεσμα, μας κάνει να ελπίζουμε την πρόοδο μόνο από μια άνωθεν σοφία, που επειδή είναι για μας αόρατη, ονομάζεται θεία πρόνοια ως θεϊκόν όρο»¹³.

Ο Βίτγκενσταϊν αναγνωρίζει μεν την έννοια της προόδου στον πολιτισμό μας, προσθέτει όμως ταυτόχρονα ότι η ίδια δεν συνιστά χαρακτηριστικό του, επειδή αυτός είναι τυπικά κατασκευαστικός, αφού καταγίνεται με το να οικοδομεί ολοένα και πιο περίπλοκες κατασκευές¹⁴. Ο Βιεννέζος φιλόσοφος αμφιβάλλει –όπως και οι προαναφερθέντες– για την αποτελεσματικότητα μιας ηθικής διδασκαλίας με το να λέει:

«Αυτή η διδασκαλία δεν συνιστά μιαν ηθική αγωγή. Αν θέλεις να εκπαιδεύσεις κάποιον ηθικά έστω διδάσκοντάς τον αυτά τα πράγματα, θάπρεπε, αφού τον εκπαιδεύσεις ηθικά, να του παρουσιάσεις τη διδασκαλία αυτή σαν ένα ακατάληπτο μυστήριο»¹⁵.

6. Εθισμός στην αρετή θεμέλιος λίθος της ηθικής διδασκαλίας ..

Η θέση αυτή του φιλοσόφου είναι νομίζω, πολύ σημαντική. Είναι αλήθεια ότι η ηθική διδασκαλία πρέπει να γίνεται. Σ' αυτήν θα λαμβάνει χώρα ηθική αξιολόγηση του κόσμου και της ζωής και θα προβάλλονται τα αναγκαία συμπεράσματα ως πρότυπο άμεμπτης διαβίωσης. Ο δάσκαλος όμως οφείλει να έχει την αυτογνωσία και απαιτούμενη αυτοσυγκράτηση να μην επιβάλλει τις γνώμες του στους μαθητές ως κάτι το αληθινό, αλλά να έχει την ανεκτικότητα να τους παροτρύνει, ώστε οι

ίδιοι να σχηματίσουν τη δική τους κοσμοθεωρία σύμφωνα με την αντίληψή τους. Είναι βέβαια φανερό, ότι η διδαχή αυτή ασκεί –έστω υποσυνείδητα– τρομακτική επίδραση στις ψυχές τους. Με τη γνώμη, που θα έχουν διαμορφώσει κάτω από την ευεργετική επιρροή του δασκάλου, θα μπορούν να ενεργούν κατά τέτοιο τρόπο, ώστε οι ηθικές αυτές αρχές να αποβαίνουν καθοριστικές στη διαμόρφωση του τρόπου ζωής και της εν γένει συμπεριφοράς. Αφού με εύλογες διεργασίες πιστέψουν στους ηθικούς κανόνες, το επόμενο βήμα θα είναι να συνηθίσουν στην ιδέα αυτή. Ό,τι δηλαδή αποκτήθηκε με τη φρόνηση πρέπει να γίνει έξη (συνήθεια). Ακριβώς πάνω στη δυνατότητα αυτή εστιάζει ο Ράσσελ τη θεωρία του για μια προσπάθεια ηθικής αγωγής. Λέγει συγκεκριμένα:

«Το μυστικό της σύγχρονης ηθικής αγωγής είναι να δημιουργεί αποτελέσματα μέσω καλών έξεων που προηγούμενα δημιουργήθηκαν (ή επιδιώχθηκαν) με αυτοκυριαρχία και ισχυρή θέληση. Θάρρος, που οφείλεται άμεσα στη θέληση, δημιουργεί νευρικές διαταραχές, και πολλά παραδείγματα πρόσφερε η νευρική κατάπτωση. Οι φόβοι που είχαν καταπιεσθεί άνοιξαν βίαια το δρόμο τους προς την επιφάνεια με τρόπους μη αναγνωρίσιμους με ενδοσκόπηση»¹⁶.

7. Η αγάπη, η ταπεινοφροσύνη και η συγγνώμη βασικές αρετές

Ο μαθητής οφείλει για παράδειγμα να συνειδητοποιήσει ότι οι άνθρωποι με τους πολέμους όλο και απομακρύνονται από το δίκαιο, τον ανθρωπισμό και την ηθική και ότι οι προστριβές –στην καλύτερη περίπτωση– αποτελούν το χειρότερο τρόπο επίλυσης των διαφορών, αφού συνήθως όχι μόνο δεν λύνουν, αλλά και διαιωνίζουν τα προβλήματα, ενδυναμώνοντας το μίσος, τον πόνο και την αθλιότητα. Στις αναμετρήσεις επικρατεί πάντα η θέληση του ισχυρότερου, ενώ οι νικημένοι κατησχυμένοι ενδίδουν. Έτσι ερμηνεύεται γιατί δίνεται κάθε φορά μεγάλη σημασία στη λεγόμενη ισορροπία δυνάμεων (η οποία σημειωτέον μεταφράζεται ενδόμυχα σε υπεροχή του λέγοντος έναντι των αντιπάλων) και γιατί τα ισχυρά από στρατιωτική άποψη κράτη είναι προθυμότερα να αναλαμβάνουν πολέμους, ακόμα και υπερπόντιους. Με βάση τα δεδομένα αυτά ερμηνεύεται το πάθος για εξοπλισμούς. Πρέπει βέβαια να ενημερωθεί ο μαθητής και για την άλλη όψη του πράγματος, ότι δηλαδή υπάρχουν τόσο μεμονωμένα άτομα όσο και κράτη ολόκληρα, που από πεποίθηση απέχουν συστηματικά από τη δίνη του πολέμου τηρούντες ουδετερότητα. Πρέπει συνεπώς να εξαρθεί η ευημερία και η κοινωνική γαλήνη στα κράτη αυτά.

Στην ηθική αγωγή πρέπει να εμπεδώνεται η ιδέα της ειρηνικής επίλυσης των διαφορών, ώστε να αποδιώχεται το μίσος και να βασιλεύει η αγάπη. Ως ίνδαμνα και πρότυπο ηθικού προσανατολισμού μπορεί να αποτελέσει η φράση της Αντιγό-

νης του Σοφοκλή «Δεν γεννήθηκα, για να μισώ, αλλά για ν' αγαπώ», η οποία εναρμονίζεται πλήρως προς τη χριστιανική εντολή, «αγαπάτε αλλήλους», που αποτελεί άλλωστε το θεμέλιο λίθο κάθε θρησκείας. Έτσι χριστιανική και φιλοσοφική ηθική αποκτούν κοινή αφετηρία, ενώ αδελφωμένες συμπορεύονται στο επίμοχθο έργο τους για μια καλύτερη ποιότητα ζωής, όπου θα βασιλεύουν η αγάπη και η συγγνώμη. Η ταπεινότητα είναι προϋπόθεση, για να δώσει κανείς αγάπη και συγγνώμη. Με την ταπεινοφροσύνη καταβάλλεται η προσπάθεια να εκλείψει – ή τουλάχιστον να μειωθεί – το στοιχείο της αλαζονείας και του εγωισμού, που στέκονται ανυπέρβλητα εμπόδια στις δυο προαναφερθείσες αρετές. Αυτά είναι λοιπόν αλληλένδετα μεγέθη για τη δημιουργία μιας συγκροτημένης και ομαλής προσωπικότητας. Προϋποθέτουν όμως σ' ένα βαθμό παιδεία στοχαστική σε μια κοινωνία, όπου οι κυβερνήτες θα είναι κατά το πρότυπο του Πλάτωνα ταυτόχρονα και φιλόσοφοι, δηλαδή αφενός μεν βαθείς γνώστες της πραγματικότητας, αφετέρου δε εξάιρετοι κατά το ήθος. Το ίνδαλμα αυτό αναβίωσε κατά τη βυζαντινή περίοδο¹⁷.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Χ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΥΠΟ ΤΟ ΦΩΣ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

§ 44. Ο πόλεμος και η ειρήνη ως ιστορικά συμβάντα

1. Οι πόλεμοι με την πάροδο του χρόνου γίνονται αραιότεροι

Πριν επιχειρήσει κανείς να εκφράσει οποιαδήποτε γνώμη ή να διατυπώσει κρίσεις –θετικές ή αρνητικές– για τον πόλεμο και την ειρήνη σε σχέση με την αγωγή, θα ήταν ίσως χρήσιμο να ξεκινήσει από την ιστορική διάσταση της πραγματικότητας, όπως αυτή έχει διαμορφωθεί στις διαδοχικές φάσεις της ανθρώπινης ύπαρξης. Απαραίτητη προϋπόθεση για μια θεώρηση των επιπτώσεων των πολέμων είναι η ανεύρεση της συχνότητάς τους κατά τη ροή των ετών στα διάφορα γεωγραφικά πλάτη και μήκη. Κι αυτό γιατί διεισδύομε βαθύτερα και κατανοούμε σαφέστερα την έννοια ενός πράγματος ή γεγονότος, όταν γνωρίζουμε την αιτιώδη σχέση του¹. Αξιόπιστες και εξονυχιστικές μελέτες έχουν γίνει από ιστορικούς, οι οποίοι έχουν ασφαλώς λεπτομερέστερη, εναργέστερη, ακριβέστερη και καθαρότερη εικόνα του πράγματος, αφού η ιστορία της ανθρωπότητας σύγκειται κυρίως από πολέμους.

Γενική διαπίστωση είναι ότι, όσο προχωρεί κανείς στα βάθη των αιώνων, τόσο ο πόλεμος είναι συχνότερο φαινόμενο, ενώ η ειρήνη σπανιότερο. Με το πέρασμα όμως των χιλιετηρίδων και την παράλληλη πολιτιστική εξέλιξη και πρόοδο της ανθρωπότητας μειώνεται βαθμιαία η πυκνότητά του, ενώ επιμηκύνονται σθεναρά και αταλάντευτα τα μεσοδιαστήματα της ειρηνικής περιόδου. Θα μπορούσε λοιπόν δικαιολογημένα να υποστηριχτεί η άποψη, ότι κατά τα πρώτα στάδια της ανθρώπινης παρουσίας ο πόλεμος ήταν ομαλό και κανονικό φαινόμενο της ζωής και η ειρήνη μια «παρείσακτη προσωρινή παραλλαγή του». Το συμβάν της εκχειρίας εμφανίστηκε με δειλά αλλά σταθερά βήματα, όταν η ανθρώπινη κοινωνία είχε φτάσει σε κάποια πολιτιστική βαθμίδα και είχε δείξει εμφανή σημεία καλής διοργάνωσης².

Έτσι για πολύ μεγάλο διάστημα της ιστορίας –καθώς ίσως και της προϊστορίας– ο πόλεμος ήταν αναπόσπαστο μέρος της ανθρώπινης ύπαρξης, ώστε οι ελάχιστες φωτεινές στιγμές και αναλαμπές της ειρήνης προκαλούσαν έκπληξη³. Για το

λόγο αυτόν ο Καντ υποστήριζε ότι η φυσική κατάσταση ανάμεσα σε γειτονικούς λαούς δεν ήταν τότε η ειρήνη αλλ' ο καταστροφικός πόλεμος, έστω και αν αυτός παρουσιαζόταν ενίοτε υπό τη μορφή εκατέρωθεν απειλών. Το γεγονός αυτό τον βοήθησε να οραματιστεί και να θεμελιώσει την αναγκαιότητα εγκαθίδρυσης μιας αιώνιας παγκόσμιας ειρήνης, που θα βασίζεται στην ισότητα έναντι των νόμων, την αδελφосύνη και τον αμοιβαίο σεβασμό των λαών⁴.

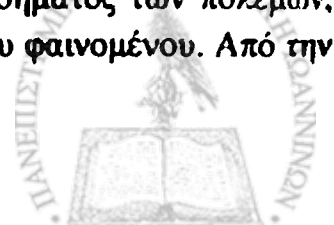
2. Οι πόλεμοι εκδηλώνονται ποικιλοτρόπως

Πρέπει εδώ να προστεθεί διευκρινιστικά ότι πόλεμος δεν είναι μόνο το ίδιο το γεγονός της εχθροπραξίας και της σύγκρουσης αλλά ακόμα και η εχθρική διάθεση, όπως υποστηρίζουν μεταξύ άλλων ο Χομπς στο «*Λεβιάθαν*» και ο Πλάτων στους «*Νόμους*» του· σύμφωνα με τον τελευταίο, η ειρήνη —όποτε εμφανίζεται— είναι μόνο κατ' όνομα⁵. Αυτό ισοδυναμεί στη σημερινή γλώσσα με τον «ψυχρό πόλεμο». Η ειρήνη δηλαδή ανάμεσα στα κράτη είναι μόνο κατ' επίφαση, αφού διεξάγεται πόλεμος με πολιτικά μέσα, πράγμα που φανερώνει ότι συνδέεται άμεσα με την πολιτική, της οποίας είναι προέκταση. Η τέχνη του πολέμου ή η «στρατηγική» κατά την έκφραση του Αριστοτέλη υπάγεται στην πολιτική, αφού ο σκοπός της πρώτης περιέχεται σ' εκείνον της δεύτερης⁶. Ο πόλεμος είναι συνήθως απότοκος πολιτικής βούλησης και κυβερνητικής απόφασης, η οποία σκοπεύει να υπηρετήσει τα συμφέροντα και να υπερασπίσει τα καταπατηθέντα δικαιώματα του έθνους και του λαού. Ο καθένας όμως τα εννοεί με το δικό του τρόπο. Αποφασιστικό ρόλο στην έναρξη και διεξαγωγή των πολέμων παίζουν και οι επαναστάσεις, που είναι πηγαίος και αυθόρμητος ξεσηκωμός ενός καταπιεσμένου λαού ενάντια στη βία και την αδικία⁷.

§ 45. Τα αίτια των πολέμων

1. Αναγκαιότητα εντοπισμού των αιτίων

Η διακρίβωση των επιμέρους αιτίων των πολέμων, που έχουν διεξαχθεί μέχρι σήμερα, προδιαγράφει —έστω κατά προσέγγιση— τις πιθανές αφορμές εκείνων, που ενδεχομένως πρόκειται να γίνουν, οποιαδήποτε πορεία και αν ακολουθεί η ιστορική εξέλιξη (κυκλική, γραμμική ή σπειροειδή), επειδή ο άνθρωπος κατ' ουσία παραμένει ο ίδιος, παρά τις αλλοιώσεις και μεταβολές, που ίσως υφίσταται η φύση του στο πέρασμα των εκατονταετηρίδων· η χαρά και η λύπη για παράδειγμα αποτελούν μόνιμα βιώματα της ανθρώπινης οντότητας. Η αναγωγή τους σε μια ή περισσότερες αρχές βοηθούν στη βαθύτερη σύλληψη του νοήματος των πολέμων, αφού έτσι δίνεται εποπτικότερη και εναργέστερη εικόνα του φαινομένου. Από την

άποψη αυτή ο εντοπισμός των αιτιών των πολέμων και η συνειδητοποίηση των συνεπειών τους μπορούν να δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις για ριζική αλλαγή της στάσης του ανθρώπου στον κόσμο, με απώτερο σκοπό το σταμάτημά τους και την ειρηνική διαβίωση των λαών¹.

Κι αυτό γιατί –όπως ορθά επισημαίνει ο Αριστοτέλης– η γνώση των αιτιών, και μάλιστα των πρώτων, ενός αντικειμένου ή γεγονότος αποτελεί τον απαραίτητο όρο, για να το γνωρίσουμε κατά βάθος και σ' όλες του σχεδόν τις πτυχές², πράγμα που μπορεί να συμβάλλει με τη σειρά του στη θεραπεία του κακού. Η διάγνωση δηλαδή μιας κατάστασης προαπαιτείται για επιτυχέστερη και νηφαλιότερη αντιμετώπισή της. Η διαπίστωση των αιτιών αποτελεί μέρος της ερμηνείας της πραγματικότητας, η οποία ωστόσο δεν είναι μονοσήμαντη, αφού υπεισέρχεται σε μεγάλο βαθμό ο υποκειμενικός παράγοντας. Αλλά και στην περίπτωση ακόμα ασφαλούς και αδιαμφισβήτητης εξακρίβωσης αυτών δεν διασφαλίζεται και πάλι ενιαία και μοναδική προσέγγιση του προβλήματος, αφού πολλές λύσεις είναι δυνατές για το ίδιο ζήτημα. Εξαιτίας τούτου έχουν δοθεί αρκετά δικαιολογημένα ποικίλες απαντήσεις σχετικά με τα αίτια των πολέμων, τα οποία δεν αλληλοαποκλείονται, αλλά μάλλον αλληλοσυμπληρώνονται.

2. Κατηγορίες των αιτιών

Οι πόλεμοι είναι βασικά είτε επιθετικοί, είτε αμυντικοί είτε εμφύλιοι σε σχέση με κάθε μια από τις εμπόλεμες πλευρές. Ωστόσο, ένας αλάθητος και αδιαφιλονίκητος χαρακτηρισμός δεν είναι πάντα εύκολος, σε αρκετές δε περιπτώσεις ούτε καν εφικτός, αφού κατά κανόνα ο καθένας, που έχει εμπλακεί σε διένεξη, ισχυρίζεται ότι διεξάγει αμυντικό πόλεμο και ότι μάχεται με αυταπάρνηση για τα ιερά και τα όσια της πατρίδας του. Τα αίτια πάντως μιας σύρραξης είναι πολλά και ποικίλα, όπως: η κακία, η ανοησία, η έλλειψη επαρκούς και κατάλληλης αγωγής, τα παντός είδους συμφέροντα, η επιθετικότητα, η φιλαρχία, ο φανατισμός (πολιτικός, θρησκευτικός), η αδικία, η καταπίεση των λαών κ.ά.

Όλα τα παραπάνω αίτια μπορούν να υπαχθούν σε τρεις γενικές κατηγορίες ή ομάδες: αυτά που: 1) οφείλονται σε ψυχολογικούς λόγους, 2) έχουν την αφετηρία τους στην ηθική και πνευματική διάπλαση του ανθρώπου, και 3) εκπορεύονται από οικονομικούς ή πολιτικούς ανταγωνισμούς. Συνεπώς, τα αίτια, όπως διαμορφώνονται, είναι τα ακόλουθα: 1) ψυχολογικά, 2) ηθικά-μορφωτικά και 3) πολιτικο-οικονομικά.

2.1. Ψυχολογικά

Ο Χομπς αναφέρει ως κύριες αιτίες των προστριβών ανάμεσα στους ανθρώ-

πους την ανταγωνιστικότητα, τη δυσπιστία, και την υπερηφάνεια, οι οποίες έχουν ως υπόβαθρο την τάση για επιθετικότητα, την επιθυμία για ασφάλεια και τον πόθο για απόκτηση φήμης αντίστοιχα³. Στα τρία αυτά είδη αιτιών κυριαρχεί το ψυχολογικό στοιχείο με κεντρικό άξονα την επιθετικότητα. Στο χώρο της ψυχολογίας έχουν βέβαια διατυπωθεί διάφορες θεωρίες, οι οποίες συγκλίνουν στην άποψη, ότι ο άνθρωπος έχει έμφυτη την τάση της επιθετικότητας⁴. Κατά παρόμοιο τρόπο ένα κράτος ή έθνος επιτίθεται σ' ένα άλλο, αφού αποτελείται από το σύνολο των πολιτών του, οι οποίοι διακατέχονται από επιθετικές ορμές· επιθυμούν συνήθως να ικανοποιήσουν τις φιλοδοξίες και να εκπληρώσουν τα εγωιστικά τους σχέδια.

Ο αντίποδας της επιθετικότητας είναι το ένστικτο της αυτοσυντήρησης. Το δίκαιο και ανυποχώρητο αίτημα ύπαρξης και αναγνώρισης του δικαιώματος της ελευθερίας συνετέλεσε, ώστε ορισμένοι πόλεμοι να καταστούν αναπόφευκτοι. Εδώ έχουν τα αίτιά τους τα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα και οι εξεγέρσεις των υπόδουλων, εξαρτημένων και καταπιεσμένων λαών, που αυθόρμητα υποβάλλονται σε σκληρούς αγώνες και θυσίες για την ανάκτηση της απολεσθείσας ελευθερίας τους, την αυτονομία και την επιβίωσή τους. Ο Μαρξ ορθά αναγνωρίζει τους πολέμους των υπόδουλων εναντίον των καταπιεστών, δηλαδή τους εθνικοαπελευθερωτικούς, ως τους μόνους δίκαιους⁵. Τα μέσα μάλιστα διεξαγωγής των αγώνων για ελευθερία και ανεξαρτησία δεν πρέπει να περιορίζονται κατά την άποψή του στους συνηθισμένους ορθόδοξους τρόπους διεξαγωγής, αλλά μπορεί να χρησιμοποιηθεί ακόμα ο ανταρτοπόλεμος ή ο μαζικός ξεσηκωμός⁶.

Το φυσικό αυτό δίκαιο της άμυνας συνεπιφέρει ενίοτε κατά τον Μοντεσκιέ και το δικαίωμα της επίθεσης, όταν ένα κράτος ή λαός διαβλέπει και διαισθάνεται ότι κάποιο άλλο, κατά τη διάρκεια μιας μακρόχρονης ειρήνης, πρόκειται να του επιτεθεί και να το εξολοθρεύσει. Το έθνος αυτό, σύμφωνα με την άποψή του, για ν' αποφύγει μια ενδεχόμενη μελλοντική καταστροφή, έχει το δικαίωμα μιας «προληπτικής» επίθεσης. Απ' αυτό συμπεραίνει ο Γάλλος φιλόσοφος ότι οι πιο αδύνατες και μικρές κοινωνίες έχουν το δικαίωμα να κάνουν συχνότερα πόλεμο παρά οι μεγάλες, επειδή οι πρώτες έχουν περισσότερους λόγους να φοβούνται. Ο πόλεμος αυτός υπαγορεύεται από την αδήριτη ανάγκη για επιβίωση, αυτοδιάθεση και ελευθερία· είναι δε θεμιτός, επειδή η προστασία της ζωής, όταν μάλιστα βρίσκεται σε άμεσο κίνδυνο, είναι δίκαιη και επιβεβλημένη. Ο καθένας έχει όχι μόνο το δικαίωμα αλλά και την υποχρέωση να υπερασπίσει την ελευθερία και να διατηρήσει τη ζωή του⁷. Στην κατηγορία αυτή των ψυχολογικών αιτιών επιτρέπεται υπό την ευρεία έννοια να υπαχθούν και οι θρησκευτικοί πόλεμοι, αφού κίνητρό τους είναι ένα ανάλογο συναίσθημα.

2.2. Ηθικά - μορφωτικά

Κατά μία αρκετά ευρέως διαδεδομένη άποψη, τα δεινά, που συμβαίνουν γενικά και ειδικότερα στον πόλεμο, οφείλονται στην κακία και τη μοχθηρία, τις οποίες φέρει ο άνθρωπος μέσα του είτε εκ γενετής είτε ως επίκτητες. Ισχύει λοιπόν η ρήση: «Ο άνθρωπος είναι για τον άνθρωπο λύκος (Homo hominis lupus). Όλα τα κακά στον κόσμο έχουν –κατά την αντίληψη αυτή– την αφετηρία τους στην κακή προαίρεση και την πονηριά του ανθρώπου.

Σύμφωνα με μία άλλη θέση τα κακά συντελούνται στον κόσμο, επειδή οι άνθρωποι είναι πλάσματα αδύνατα και ανόητα και όχι εξαιτίας της κακίας τους⁸. Ανοησία εδώ δεν σημαίνει έλλειψη γνώσεων αλλά μάλλον απουσία εξυπνάδας και γνώσης. Κι αυτό γιατί οι πολλές γνώσεις δεν φέρνουν πάντα τη γνώση και τη φρόνηση. Υπάρχει δηλαδή κάποια διαφορά ανάμεσα στις γνώσεις, που είναι η πολυμάθεια και ευρυμάθεια, και τη γνώση, που είναι η οξύνοια, η δημιουργική ικανότητα και η κριτική στάση. Και τα δύο είδη γνώσεων πάντως είναι προϊόντα παιδείας και αγωγής με διαφορά βαθμού· η γνώση προϋποθέτει την ενεργό συμμετοχή του μαθητή και είναι αποτέλεσμα επιμελημένης και υψηλής στάθμης εκπαίδευσης. Κατά βάθος όμως υφίσταται βαθιά σχέση ανάμεσά τους.

Μια τρίτη γνώμη στον προβληματισμό αυτόν αποτελεί η σύνθεση των παραπάνω θεωριών· οι πόλεμοι δηλαδή και τα κακά εν γένει στον κόσμο δεν έχουν τα αίτια τους ούτε σε αμιγή πάθη ούτε σε καθαρή ανοησία αλλά στο συνδυασμό των δύο αυτών στοιχείων, που αναφέρονται το ένα στο άλλο, όπως είναι η «κακόβουλη άγνοια» ή η «αποπλανημένη γνώση»⁹. Σ' αυτή την περίπτωση η θέση του ενός υπονομεύει το κύρος του άλλου. Έτσι ο συνδυασμός θέσης και άρσης καταλήγει μοιραίως στην άρνηση, όπως συμβαίνει στον πολλαπλασιασμό θετικού με αρνητικό αριθμό στην άλγεβρα, όπου το εξαγόμενο είναι πάντοτε αρνητικό.

Φαίνεται λοιπόν ότι η έλλειψη ενός από τους δύο αυτούς παράγοντες αρκεί, για να συμβεί το κακό. Αν δηλαδή υπάρχει είτε κακή πρόθεση είτε άγνοια, είναι δυνατόν να λάβει χώρα το κακό. Για το λόγο αυτόν απαιτείται τόσο η καλή βούληση όσο και η εμπειριστατωμένη γνώση. Σε τελευταία ανάλυση βέβαια τα δύο αυτά μεγέθη βρίσκονται σε άμεση αλληλεξάρτηση, επειδή η καλή προαίρεση για την πραγματοποίηση του καλού προϋποθέτει τη γνώση του. Αυτή όμως είναι μόνο αναγκαία –όχι όμως και επαρκής– προϋπόθεση για την επιτέλεση του αγαθού. Για το Σωκράτη βέβαια η γνώση του καλού συνεπαγόταν και την πράξη του, παρόλο που στην πραγματικότητα δεν συμβαίνει πάντα αυτό. Πολλές φορές, ενώ γνωρίζουμε το καλό πράττουμε το κακό, ίσως άθελά μας, όπως υποστηρίζει ο Πλάτων, με το να λέει «άκοντες αμαρτάνομεν» (κάνουμε λάθη και σφάλματα παρά τη θέλησή μας)¹⁰. Λογική συνέπεια αυτού είναι να μην γίνεται κανείς κακός με ελεύθε-

ρη βούληση, πράγμα που επιβεβαιώνει ο ίδιος ο Πλάτων λέγοντας «οὐδείς ἐκὼν κακός» (κανείς δεν είναι κακός με τη θέλησή του). Την κακία του ανθρώπου την αποδίδει σε πονηρές συνήθειες και κυρίως στην απαιδευσία και στην εν γένει ἔλλειψη σωστής αγωγής. Και τα δύο αυτά αρνητικά στοιχεία είναι εχθρικά προς τη φύση και τη θέληση κάθε ατόμου¹¹.

Κατά συνέπεια, ο άνθρωπος πρέπει να οδηγείται με κατάλληλα παιδαγωγικά μέσα στο να επιθυμεί να δεχτεί τη διδασκαλία της έννοιας και των συνεπειών του καλού και του κακού, ώστε να είναι σε θέση όχι μόνο να τα διακρίνει σαφώς απ' αλλήλων, αλλά και να πράττει το πρώτο παραλείποντας το δεύτερο, στο μέτρο βέβαια που αυτό είναι δυνατόν. Παραμένει ωστόσο αμφίβολο, κατά πόσο μπορεί να συνταχθεί μια ηθική με απόλυτους και αιώνιους ηθικούς κανόνες, μιας και –όπως ορθά υποστήριζε ο Αριστοτέλης– το «ἦθος» συνδέεται στενά με το «ἔθος», δηλαδή τη συνήθεια και τους τρόπους διαβίωσης των πολιτών μιας κοινωνίας¹². Το ίδιο βέβαια, σε μεγαλύτερη ίσως έκταση, ισχύει και για τη γνώση, που το κύρος της δεν είναι απόλυτο, αφού αυτή συνεχώς εξελίσσεται, αναπροσαρμόζεται στην εκάστοτε δημιουργούμενη πραγματικότητα και ανέρχεται τους αναβαθμούς της αλήθειας, η οποία είναι προσεγγιστική και σε μεγάλο βαθμό υποκειμενική. Η κατηγορία αυτή των αιτίων των πολέμων ανάγεται στην ἔλλειψη κατάλληλης ηθικής και πνευματικής διαπαιδαγώγησης των μεμονωμένων ατόμων και στην αμφιλεγόμενη φύση του ανθρώπου. Κι αυτό γιατί πρώτον αμφισβητείται, όπως είδαμε, κατά πόσον ο άνθρωπος έχει καθόλου σταθερή και αμετάβλητη φύση, και δεύτερον, αν αυτή –εφόσον βέβαια υπάρχει– είναι καλή, κακή ή ουδέτερη. Παραμένει πάντως γεγονός, ότι η παιδεία είναι ο κύριος συντελεστής και ο αποφασιστικός παράγοντας διαμόρφωσης ενάρετου χαρακτήρα και ανάπτυξης της νοητικής ικανότητας και απόδοσης του ανθρώπου. Αυτή αντανακλά το πολιτιστικό επίπεδο μιας κοινωνίας σε συγκεκριμένη εποχή· είναι δε πομπός και δέκτης μηνυμάτων και επιδράσεων σ' ολόκληρη την οικουμένη. Η παιδεία δεν είναι συνεπώς απομονωμένη και αποκομμένη νησίδα στην εσχατιά του κόσμου, αλλά οργανικά δεμένη με το κοινωνικό σύνολο και το περιβάλλον γενικότερα.

2.3. Πολιτικά - Οικονομικά

Τα οικονομικοπολιτικά αίτια είναι ίσως τα πιεστικότερα και τα συχνότερα, αφού οι περισσότεροι πόλεμοι έχουν ἔλθει στο προσκήνιο εξαιτίας παρόμοιων υπολογισμών. Τα οικονομικά οφέλη –στην περίπτωση που ευοδωθούν οι προσπάθειες και αποβεί νικηφόρος ο πόλεμος– τα νέμονται οι νικητές ανάλογα με το εκάστοτε επικρατούν πολιτεύμα και το κοινωνικό σύστημα. Σ' ένα κράτος για παράδειγμα με απόλυτη μοναρχία ή φεουδαρχία επωφελούνται πρωτίστως οι μονάρχες και οι

φευδάρχες αντίστοιχα. Στην κατηγορία αυτήν υπάγονται και οι πόλεμοι που γίνονται από βλέψεις εδαφικών κατακτήσεων, δηλαδή για την επέκταση των ορίων του κράτους. Οι θυσίες όμως σε έμψυχο και άψυχο υλικό, οι απώλειες και οι ζημιές ακόμα και μιας αίσιας έκβασης δεν αντισταθμίζονται πολλές φορές από την λεία και τα λάφυρα του πολέμου. Συνήθως τα τρόπαια, οι θρίαμβοι και τα έπαθλα της νίκης είναι τόσο ακριβοπληρωμένα, αφού ολέθρια αποτελέσματα συμβαίνουν και για τον ίδιο το νικητή, ώστε να αποβαίνει εκ των υστέρων αποτρόπαιο, απαίσιο και οδυνηρό τέτοιο εγχείρημα. Έτσι λαμπρές και περιφανείς νίκες, που έχουν καταγάγει μεγάλοι στρατηλάτες, καθίστανται τελικά όχι σπάνια κάδμειες και καταστρεπτικές.

Μια ενδιαφέρουσα άποψη, η οποία εξηγεί τους λόγους εξάπλωσης και συγχρόνως προτείνει μέτρα ύφεσης και περιστολής των πολέμων σε πολιτικό επίπεδο, είναι εκείνη του Χομπς, που υποστηρίζει ότι ένας αρκετά μεγάλος αριθμός συρράξεων οφείλεται στο γεγονός, ότι δεν υπάρχει ενιαία οικουμενική κυβέρνηση, η οποία να απαγορεύει την άσκηση βίας¹³. Ίχνη της ιδέας αυτής ανευρίσκονται ίσως στο σκεπτικό για την ίδρυση διαφόρων διεθνών οργανισμών, όπως το Συμβούλιο Ασφαλείας, ο Οργανισμός των Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ) και τα διεθνή δικαστήρια. Στην ίδια κατηγορία εντάσσεται η παγκοσμιοποίηση των επιχειρήσεων και του εμπορίου. Πόσο η πεποίθηση αυτή συμβάλλει πράγματι στην ολοσχερή εξάλειψη ή τη δραστική μείωση των πολέμων καταδεικνύεται από την υφιστάμενη σημερινή κατάσταση σε διάφορες περιοχές. Υπάρχουν δηλαδή ορισμένα κράτη, που προήλθαν από τη συνένωση μικροτέρων κρατιδίων, αρχικά υπό τύπο ομοσπονδίας ή συνομοσπονδίας, μέχρι να εξελιχθούν σε ενιαία, αυτοδύναμα και αδιαίρετες οντότητες, όπως είναι για παράδειγμα οι ΗΠΑ, και η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας. Στα κράτη αυτή έχουν σταματήσει ή ελαττωθεί στο ελάχιστο, οι μεταξύ τους έριδες, οι προστριβές και οι εθνικιστικές ταραχές. Το πρακτικό θετικό αποτέλεσμα της αντίληψης αυτής είναι, ότι δημιουργεί άριστους οiwονούς για τη συγκρότηση στο αιώτερο μέλλον μιας οικουμενικής κυβέρνησης. Προς την κατεύθυνση αυτή στρέφονται έμμεσα οι προσπάθειες της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (Ε.Ο.Κ.) στο χώρο της γηραιάς Ευρώπης, με το ενδεχόμενο να επέλθει ύστερα από παρέλευση του χρόνου πολιτική και νομισματική ενοποίησή της. Αντίθετα, άλλες ομοσπονδίες, όπως της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και της Γιουγκοσλαβίας, έχουν διαλυθεί. Ίσως η αιτία να οφείλεται στη διαφορά του πολιτεύματος. Οι πρώτες έχουν δημοκρατία, ενώ οι δεύτερες σοσιαλισμό. Ο διαμελισμός της Γιουγκοσλαβίας συνετελέσθη με ξένη υποκίνηση.

Η γνώση των αιτιών των πολέμων θέτει τις προϋποθέσεις για τη σύναψη και εδραίωση διαρκούς και μόνιμης φιλίας μεταξύ των λαών. Διεξοδική διαπραγματεύση της ιδέας αυτής απαντά ήδη στα «Ελληνικά» του Ξενοφώντα. Εκεί διατυ-

πώνεται πειστικά και με μεγάλη καθαρότητα η θέση, ότι απαραίτητος όρος φιλίας, συνεργασίας και ειρηνικής συνύπαρξης των πόλεων ή κρατών είναι πρωτίστως η επίγνωση και ορθή αντιμετώπιση των αιτίων των πολέμων¹⁴. Κι αυτό γιατί, μόνο αν γνωρίζει κανείς τα αίτια, δηλαδή τι έχει ήδη προκαλέσει ή τι είναι δυνατόν να προξενήσει πόλεμο, είναι δυνατόν να αρχίσει με το διάλογο, την αμοιβαία κατανόηση και εμπιστοσύνη η δρομολόγηση διευθέτησης των διαφορών. Αν αγνοούνται τα αίτια ή δεν υπάρχει η καλή διάθεση να αναγνωριστούν και από τις δύο πλευρές καλόπιστα και με ειλικρίνεια, είναι φοβερά δύσκολο να ανοίξει η αυλαία των ειρηνικών διαπραγματεύσεων, με απώτερο στόχο την καλλιέργεια φιλικών δεσμών και σχέσεων σε μόνιμη βάση.

§ 46. Αποτίμηση των πολέμων

1. Η μη καταδίκη του πολέμου ως απόλυτου κακού

Εδώ θα καταβληθεί η προσπάθεια να αποτιμηθεί ο πόλεμος, να υπολογιστεί δηλαδή η αξία ή η απαξία του γενικά και όχι σε μια συγκεκριμένη περίπτωση, ανεξάρτητα από τα αίτια που τον υποκινούν κάθε φορά. Ο στόχος βέβαια της έρευνας είναι προφανώς τόσο ορατός και κοινότοπος, ώστε φαίνεται ότι παραβιάζουμε ανοικτές θύρες. Αυτό όμως, που έχει πρωταρχική σπουδαιότητα, είναι η πειστική τεκμηρίωση των όποιων ισχυρισμών και η εδραίωση της πεποίθησης, ότι η με κάθε θυσία αποφυγή του πολέμου είναι όχι μόνο ύψιστο χρέος αλλά και μέγιστο κατόρθωμα του ανθρώπου προς ίδιον όφελος.

1.1. Ηράκλειτος

Στην αρχαιότητα βέβαια, κατά την οποία ο πόλεμος ήταν ο κανόνας της ζωής, ενώ η ειρήνη αποτελούσε μηδαμινά φωτεινά διαλείμματα, αυτός ήταν η κυρίαρχη ιδέα. Γι' αυτό ο Ηράκλειτος δικαιολογημένα τον αποκάλεσε πατέρα και βασιλιά όλων, ο οποίος αναδεικνύει τους ήρωες, που γίνονται θεοί, τους ελεύθερους και τους δούλους¹. Από τότε μέχρι σήμερα ελάχιστοι ευτυχώς είναι εκείνοι οι στοχαστές, που είναι θιασώτες και υπέρμαχοι του πολέμου· μεταξύ αυτών είναι ο Έγγελος και ο Νίτσε.

1.2. Έγγελος

Ο Έγγελος υποστηρίζει την αναγκαιότητα του πολέμου, τον οποίο δεν θεωρεί «απόλυτο κακό». Κι αυτό γιατί σε κατάσταση μιας παγκόσμιας αιώνιας ειρήνης (που με ένθερμο ζήλο και πολλή πειστικότητα υποστήριξε ο Καντ) θα κυριαρχούσε η μαλθακότητα, η μονοτονία, η πλήξη και η απραξία. Παρομοιάζει μάλιστα

τον πόλεμο με την πνοή του ανέμου, που ανακινώντας τα νερά προστατεύει και προφυλάσσει τη θάλασσα και τις λίμνες από τη σήψη, τη ρυπαρότητα και το βούρκο². Δεν είναι βέβαια τελείως αστήριχτη η άποψη, ότι από την αρχαιότητα μέχρι την εποχή, κατά την οποία δεν είχε ακόμα συντελεστεί η διάσπαση του ατόμου και η κατασκευή των πυρηνικών όπλων, ο πόλεμος δεν ήταν απόλυτο κακό, αφού, παρά τα πλείστα κακά και συμφορές που επέφερε, είχε και τις θετικές του πλευρές. Άλλωστε την αλήθεια του ισχυρισμού αυτού μπορεί αβίαστα να συμπεράνει κανείς με βάση το αρχαίο ρητό: «Οὐδέν κακὸν ἀμιγές καλοῦ» (κανένα κακό δεν υπάρχει που να μην είναι αναμειγμένο με το καλό). Στον πόλεμο δοκιμάζει κανείς ορισμένα ιδιόρρυθμα υπαρξιακά βιώματα, τα οποία τον ωθούν στο να αγαπά και να εκτιμά ίσως περισσότερο τη ζωή, αφού πολλές φορές συγκλονίζεται από το φάσμα του κινδύνου γενικά και ειδικότερα από το φόβο του θανάτου. Οι πόλεμοι ήταν σε παλαιότερες εποχές η κυριότερη αφορμή επικοινωνίας και επαφής των λαών και μέσο γνωριμίας με άλλους πολιτισμούς με όλα τα επακόλουθα.

Παρόλα όμως τα ελάχιστα θετικά σε σύγκριση με τα τεράστια αρνητικά, που επιφέρει ο πόλεμος, δεν μπορεί να υποστηριχτεί πειστικά η αναγκαιότητα ύπαρξής του, και μάλιστα με το επιχείρημα του Εγέλου, ότι θα επήρχετο μαλθακότης σε περίοδο ειρήνης, διότι η πείρα έχει δείξει ότι και τότε –ή ορθότερα περισσότερο από κάθε άλλη φορά σε περιόδους ειρηνικής συμβίωσης– οι άνθρωποι ζουν πολύ καλύτερα, αφού επιδίδονται απερίσπαστοι στο δημιουργικό τους έργο και απολαμβάνουν με μεγαλύτερη άνεση τις χαρές, τις ευφροσύνες και τις αγαλλιάσεις της ζωής.

1.2.1. Η ευθύνη βαρύνει το νομοθέτη κατά τον Αριστοτέλη

Τους κινδύνους, που ενδεχομένως δημιουργούνται σε κατάσταση ειρήνης, αντιλήφθηκε ήδη στην αρχαιότητα ο οξυδερκής και νουνεχής Αριστοτέλης, ο οποίος επιχείρησε συστηματική αντιμετώπιση και θεραπεία του κακού. Ο Σταγίριτης παρατήρησε ότι πολιτείες και κράτη σώζονται πολλές φορές, όταν πολεμούν, ενώ καταστρέφονται και αδρανούν, όταν κατακτήσουν την εξουσία· στον πόλεμο ο άνθρωπος βρίσκει ασχολίες, ενώ αντίθετα κατά την περίοδο της ειρήνης περιέρχεται σε απραξία. Γι' αυτό όμως είναι υπεύθυνος ο ίδιος ο άνθρωπος.

Ο Αριστοτέλης αποδίδει αυτή τη νωχέλεια και νωθρότητα στην ανευθυνότητα του νομοθέτη, ο οποίος δεν φρόντισε να δώσει σωστή αγωγή στους νέους, ώστε να μην απρακτούν μήτε να παρασύρονται από τη ροή των πραγμάτων και τις αλόγιστες ορέξεις τους, αλλά να μπορούν να διαθέτουν επωφελώς τον ελεύθερο χρόνο τους, να επιδίδονται με ευχάριστη διάθεση και προθυμία σε δημιουργικά έργα και να θέτουν υψηλούς πνευματικούς στόχους³.

1.3. Νίτσε

Το φιλοπόλεμο μένος του Νίτσε διαφαίνεται σ' όλα του σχεδόν τα έργα, πλημμυρίζει όμως στα: «*Τάδε έφη Ζαρατούστρα*» και «*Θέληση για δύναμη*». Αυτός κηρύσσει ότι η ειρήνη αξίζει την αγάπη, μόνο αν θεωρηθεί μέσο ή ενδιάμεσος σταθμός για νέους πολέμους, και ότι η βραχεία κατάπαυση του πυρός είναι προτιμότερη από τη μακρά. Το σύνθημά του ήταν: όχι στην εργασία αλλά στον αγώνα. Πίστευε επίσης ότι ο «καλός πόλεμος» αγιάζει όλα τα πράγματα και ότι επιτελεί μαζί με το θάρρος μεγαλύτερα και υψηλότερα κατορθώματα από όσο η αγάπη προς το πλησίον⁴, και ότι, αν παραιτηθεί κανείς από τον πόλεμο, είναι το ίδιο σαν να εγκαταλείπει τη μεγάλη ζωή⁵.

Αν σε παλαιότερες εποχές ο πόλεμος είχε και τις καλές του πλευρές, σήμερα μια αναμέτρηση με πυρηνικά όπλα είναι εντελώς αρνητική και καταστρεπτική, επειδή είναι δυνατός και πιθανός ο αφανισμός του ανθρώπινου γένους από τον πλανήτη μας. Στην απευκταία περίπτωση μιας παγκόσμιας σύρραξης η γη θα μεταβληθεί σ' ένα απέραντο πεδίο πτωμάτων. Αν οι ενδοιασμοί του Εγέλου για τη θετική αξία της ειρήνης ήταν σε άλλες εποχές τελείως αδικαιολόγητοι, σήμερα οι διαλογισμοί αυτοί και η ψυχροπολεμική διάθεση είναι ουτοπικοί, εξωπραγματικοί και ανυπόστατοι. Οι ιαχές, οι ύμνοι, οι παιάνες και τα εμβατήρια του πολέμου αφήνουν πολλούς ασυγκίνητους.

2. Κριτική αντιμετώπιση των θέσεων αυτών

Κατά την περίοδο της ειρήνης δεν είναι αναγκαίο να περιπέσουν οι άνθρωποι σε μαλθακότητα και να χάσουν την έντονη δραστηριότητά τους. Ο κόσμος μπορεί και πρέπει να μεταβληθεί σε φιλοπρόοδο εργοτάξιο, όπου ο καθένας θα διακατέχεται από δημιουργική πνοή για την πρόοδο, την ευημερία, την καλύτερη απόλαυση της εύθραυστης και ανασφαλούς ζωής, την κατάκτηση της ευτυχίας και τη δημιουργία κάθε υψηλού και ωραίου. Προς εκείνη την κατεύθυνση φαίνεται ότι σιντείνουν οι προσπάθειες του συνόλου σχεδόν της ανθρωπότητας, η οποία μπορεί μόνο να εύχεται και να ελπίζει ότι το όραμα αυτό θα γίνει σύντομα πραγματικότητα. Κράτη, που για μεγάλο χρονικό διάστημα απέχουν από κάθε είδους πολεμικές επιχειρήσεις, έχουν αναπτύξει αξιοζήλευτη οικονομική ευρωστία, όπως είναι στην εποχή μας η Ελβετία. Οι μόνοι δίκαιοι πόλεμοι είναι, όπως ειπώθηκε και προηγουμένως, οι εθνικοαπελευθερωτικοί. Κι αυτοί όμως δεν είναι πολύ δύσκολο να αποφευχθούν, όταν οι ισχυροί δυνάστες κατανοήσουν, όπως οφείλουν, ότι είναι άδικο, αθέμιτο και ανήθικο να καταπιέζουν με τη δύναμη των όπλων τους αδύνατους, να τους στερούν την ελευθερία και γενικά να καταπατούν τα ανθρώπινα δικαιώματα, αφού είναι αναφαίρετο δικαίωμα να ζει ο άνθρωπος ελεύθερα και να

μην παραβιάζονται στοιχειώδεις αρχές σχετικά με το σεβασμό της αξιοπρέπειας.

3. Τα αρνητικά της νίκης

Κάθε πόλεμος προϋποθέτει δύο τουλάχιστον αντιμαχόμενα στρατόπεδα, τα οποία μπορεί να είναι κοινωνίες, κράτη ή έθνη. Απ' αυτόν μπορούν να βγουν νικητές και ηττημένοι. Υπάρχουν όμως περιπτώσεις –κι αυτές είναι ίσως ο κανόνας–, κατά τις οποίες ακόμα και στη νίκη οι απώλειες και οι συμφορές είναι τόσο μεγάλες, ώστε θα ήταν πολύ προτιμότερο να μην είχαν επιχειρηθεί καθόλου τέτοιοι άσκοποι, αθέμιτοι, ψυχοφθόροι και ζημιογόνοι αγώνες. Αυτές είναι οι λεγόμενες «πύρρειες νίκες», οι οποίες δεν κερδίζονται με το αζημίωτο, όπως είδαμε, αλλά συνήθως συνεπάγονται φοβερές απώλειες και από τις δύο πλευρές.

Έτσι ακόμα και σε δαφνοφόρους πολέμους, με τη ραγδαία προέλαση των στρατευμάτων και των κατατρόπωση του εχθρού, διερωτάται κανείς εύλογα αν τα υλικά οφέλη, που αποκτούν πρόσκαιρα οι νικητές, αξίζουν περισσότερο από τις αθρόες απώλειες σε ανθρώπινες ζωές. Συνήθως μεγάλες και ισχυρές αυτοκρατορίες, που συγκροτήθηκαν ύστερα από σκληρούς αγώνες και συστάθηκαν πάνω σε εκατόμβες θυμάτων, καταστράφηκαν ολοσχερώς, όταν ήλθε το πλήρωμα του χρόνου, ή άλλαξαν τη φυσιογνωμία και την ταυτότητά τους, χάνοντας έτσι την αίγλη και το μεγαλείο τους· τέτοιες είναι η ρωμαϊκή, η βυζαντινή, η οθωμανική αυτοκρατορία ή εκείνη του Μεγάλου Αλεξάνδρου και του Ναπολέοντα του Βοναπάρτη.

4. Ο πόλεμος ως έκφραση της αδυναμίας του ανθρώπου

Είναι όμως παρήγορο το γεγονός, ότι με την αγωγή και τη συντελούμενη μόρφωση, οι οποίες επιφέροντας τον εξευγενισμό και την ψυχική ανάταση του ανθρώπου αναβαθμίζουν το πολιτιστικό επίπεδο, παρατηρείται με την πάροδο του χρόνου εντυπωσιακή μείωση της συχνότητας των εχθροπραξιών. Οι εμπλοκές σε αγώνα υποδηλώνουν μόνο την *αδυναμία* και την *έλλειψη θέλησης* των ανθρώπων να διευθετήσουν με ειρηνικό τρόπο και το διάλογο τις ανακύπτουσες διαφορές τους, να καταστείλουν την απληστία τους για κατάκτηση νέων εδαφών, να δαμάσουν την επιθετικότητα, να εξημερώσουν τη μοχθηρία, να υποτάξουν και να εξουσιάσουν τα αντίρροπα προς την ηθική, τη νομιμότητα και το σεβασμό της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας πάθη τους.

Με την πολύτιμη εμπειρία καθώς και την ολοένα αυξανόμενη πνευματική καλλιέργεια και μόρφωση το άτομο συνειδητοποιεί καθαρότερα την αποστολή και τον προορισμό του στον κόσμο, εθίζεται να πειθαρχεί στα κελεύσματα της λογικής και να κάνει την αγάπη του πιο πλατιά για τους συνανθρώπους του αδιακρίτως έθνους,

φυλής ή θρησκείας. Στην πληρέστερη ενημέρωση των ανθρώπων συμβάλλει σημαντικά και η αλματώδης ανάπτυξη της τεχνολογίας σε όλους τους τομείς και ιδίως με την τελειοποίηση των πάσης φύσεως μέσων συγκοινωνίας, επικοινωνίας και την ανάπτυξη της πληροφορικής. Έτσι έχει καταστεί δυνατή η άμεση και ταχεία ενημέρωση για όλα όσα συμβαίνουν σε κάθε σημείο της γης.

5. Το μέγεθος ενός πυρηνικού ολοκαυτώματος

Ο κόσμος γνωρίζει ότι ο πυρηνικός πόλεμος έχει τελείως άλλη υφή και ότι θα προκύψουν διαφορετικά αποτελέσματα από εκείνα με συμβατικά όπλα. Κι αυτό γιατί θα είναι πιθανότατα η τελευταία φονική μάχη, αφού θα σημαίνει ίσως το τέλος κάθε ίχνους ζωής από τον πλανήτη μας· συνεπώς δεν θα υπάρχουν νικητές και νικημένοι, αφού η γη θα μεταβληθεί σε απέραντο νεκροταφείο, χωρίς ζωντανούς να θάψουν και να κλάψουν τους νεκρούς. Τότε θα βασιλεύει η διαρκής ειρήνη αλλά χωρίς ανθρώπους, τους οποίους θα ωφελήσει και οι οποίοι ενδεχομένως θα την παραβιάσουν. Απόλυτη σιγή, μαύρη καταχνιά και σκοτεινή λήθη θα σκεπάζουν το εφήμερο πέραςμα του ανθρώπου και θα σφραγίσουν αιώνια την ταφόπλακά του χωρίς μνήμες και ελπίδες. Συνεπώς, αν πριν επιβαλλόταν η σύναψη ειρήνης, σήμερα αποτελεί αδήριτη ανάγκη.

6. Το αθέμιτο και ανήθικο στοιχείο του πολέμου

Ακόμα και σε περιπτώσεις αλώβητης και αβλαβούς νίκης διερωτάται πάλι δικαιολογημένα κανείς, τι νόημα μπορεί να έχουν οι διθύραμβοι, τα επινίκια, τα νικητήρια και οι παιάνες, όταν γίνονται εξαιτίας του γεγονότος, ότι πήραν ανθρώπινο αίμα και εκτέλεσαν κυνικά και βίαια συναθρώπους τους. Τέτοιου είδους πανηγυρισμοί και τυμπανοκρουσίες δεν απέχουν πολύ από το κλίμα που δεσπόζει στη ζούγκλα, αφού ο νόμος, που διέπει μια άναρχη κοινωνία, είναι το δίκαιο του ισχυρότερου. Οι εκδηλώσεις αυτές, που μοιάζουν με κομπολόγιες, δείχνουν ανάγλυφα το μέγεθος της μωρίας, αλαζονείας και αγριότητας των ανθρώπων, που σύρονται από τα ολέθρια πάθη και μικρόψυχους υπολογισμούς, πράγμα που μαρτυρεί ότι αυτοί δεν κατόρθωσαν ακόμα να ξυπνήσουν από το βαθύ λήθαργο, ώστε να εγκαταλείψουν το πνεύμα των αλυσιδωτών εκδικήσεων και αντεκδικήσεων, επιλήσιμονες έτσι των υψηλών υποχρεώσεων και καθηκόντων τους.

Εξαίρεση βέβαια μπορεί να ισχύσει δικαιολογημένα μόνο για τις εθνικοαπελευθερωτικές εξεγέρσεις, αφού ο άνθρωπος έχει όχι μόνο το δικαίωμα αλλά και την υποχρέωση να αγωνιστεί για ν' ανακτήσει τη χαμένη ελευθερία του, που είναι συστατικό στοιχείο της ουσίας και της προσωπικότητάς του. Σ' όλες ανεξαιρέτως τις άλλες περιπτώσεις εμπόλεμης κατάστασης ο άνθρωπος παρακαίει, αφού μετα-

βαίνει από το φως στο σκότος και από την αλήθεια στο ψεύδος. Φαίνεται όχι μόνο ανίκανος να βρει την ταυτότητα, το αληθινό πρόσωπο και τον προορισμό του, αλλά και αδύναμος να εξέλθει από το βούρκο και το βόρβορο των αμαρτημάτων, στα οποία έχει περιπέσει. Ίσως, όμως, χάρις στη λογική και το αίσθημα της αγάπης, να ακολουθήσει την ηλιαχτίδα που τρεμοφέγγει στο βάθος του ερέβους, ώστε ν' αναδυθεί από το βαθύτατο σκότος και να επανεύρει τελικά τον εαυτό του.

7. Η παιδεία ως βασικό μέσο αποτροπής του πολέμου

Σχετικά με το θέμα αυτό ο Πλάτων παρουσίασε μια θαυμάσια και μνημειώδη παρομοίωση στο έβδομο βιβλίο της «Πολιτείας» του με την εικόνα του σπηλαιού. Εκεί διαγράφεται με πολύ παραστατικό τρόπο η ανάβαση των ανθρώπων από το σκότος και το ψεύδος προς την αλήθεια και το φως· καταλήγει δε στο υπέρτατο αγαθό, που είναι και το «μέγιστο μάθημα». Αυτή η ανοδική πορεία επιτυγχάνεται κατά τον Πλάτωνα με την αγωγή. Το σκότος συμβολίζει την απαιδευσία, ενώ το φως την παιδεία⁶. Έτσι η δημιουργία των «κακούργων» οφείλεται στην απαιδευσία, την κακή ανατροφή και την πλημμελή μόρφωση των νέων, πράγμα που αποδίδεται στην ολιγωρία ή την ανικανότητα της πολιτείας⁷.

Απ' αυτό προκύπτει όχι μόνον το βάρος του αμαρτήματος αλλά και το μέγεθος της ευθύνης της οικογένειας, του παιδαγωγού και της πολιτείας, η οποία (με κατάλληλη και σώφρονα πολιτική, που υλοποιείται κυρίως με την υιοθέτηση του εκάστοτε άριστου εκπαιδευτικού συστήματος) δίνει τις κατευθυντήριες γραμμές στους ταγούς όλων των βαθμίδων της εκπαίδευσης, ώστε να αποκηρυχτεί η ιδέα της συνάντησης στο πεδίο της τιμής, ώστε να λάμψει η αλήθεια και το φως, που είναι στη συγκεκριμένη περίπτωση η ειρήνη. Η υλοποίηση επίσης και εφαρμογή της όποιας παιδαγωγικής αρχής είναι ζήτημα κεφαλαιώδους σημασίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΧΙ

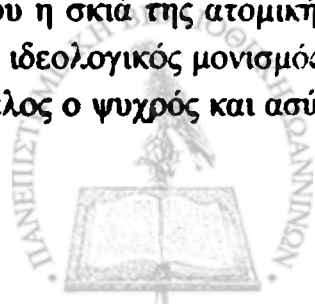
ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΩΝ ΑΙΤΙΩΝ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

§ 47. Αναγκαιότητα ύπαρξης ήπιου πολιτικού κλίματος

1. Αμοιβαία κατανόηση

Εδώ θα διερευνηθεί κατά πόσο τα λεγόμενα αίτια των πολέμων οδηγούν οπωσδήποτε σε σύγκρουση —αποβαίνοντας έτσι ανυπέρβλητα εμπόδια για τη σταθεροποίηση της ειρήνης— ή μήπως μπορούν με πνεύμα συμφιλίωσης και καλής θέλησης να αποτελέσουν αφετηριακό ορόσημο για καρποφόρες διαπραγματεύσεις. Με γόνιμες και εποικοδομητικές συζητήσεις η διευθέτηση των εκάστοτε προκυπτουσών διαφορών θα αποβεί ευκολότερη, ενώ το όραμα μιας δίκαιης και μόνιμης ειρήνης θα τείνει να πλησιάζει όλο και περισσότερο τα όρια του εφικτού. Βασικό πάντως παραμένει ότι οι άνθρωποι οφείλουν να αλλάξουν νοοτροπία, αναθεωρώντας ίσως ορισμένες αρχές έναντι του κόσμου και της ζωής, ώστε οι μεταξύ τους σχέσεις να καταστούν φιλικότερες, ειλικρινέστερες και ανετότερες. Αυτό επιβάλλει άλλωστε η ματαιότητα, η βραχύτης, η ανασφάλεια και η οικονομία του ανθρώπινου βίου.

Το αίτημα για συνδιαλλαγή και αμοιβαία κατανόηση δεν πρέπει να συντριβεται αλόγιστα στους απόκρημνους βράχους του άκαμπτου πείσματος, στη θύελλα των συναισθηματικών εξάρσεων, στη λαίλαπα των θυμικών εκρήξεων, στον καταιγισμό ακατονόμαστων ύβρεων, στην κραυγή των ψευδαισθήσεων, και στον οίστρο του παραληρήματος και των εξάψεων. Το ανοικτίρμον κριτικό πνεύμα οφείλει να γρηγορεί, ώστε να απομακρυνθεί ο κίνδυνος του ορυμαγδού αιματηρών και καταστρεπτικών συγκρούσεων, γιατί εκτός των άλλων αφήνουν πίσω τους ωκεανό ανθρώπινης θλίψης, ο οποίος χρειάζεται δεκαετίες ολόκληρες, για ν' αποστραγγιστεί. Σημειώνονται βέβαια διακυμάνσεις και μεταπτώσεις, που συνεπάγονται η παμβώτιδα και η πλημμυρίδα στην κοιλάδα των στεναγμών, όπου το «επείγον» υποσκελίζει το «διαρκές». Από τον υπόκωφο κρότο της οχλοβοής ή εκκωφαντικό πάταγο δημιουργούνται αντίλαλοι, οι οποίοι όμως δεν γίνονται αρκετά αισθητοί, επειδή προέρχονται από μεγάλα βάθη. Σήμερα μάλιστα, που η σκιά της ατομικής βόμβας προβάλλει απειλητικά ως αγχόνη, δεν έχουν θέση ο ιδεολογικός μονισμός, η μισαλλοδοξία, η μνησικακία, η εμπάθεια, ο φθόνος και τέλος ο ψυχρός και ασύ-

νετος πολιτικός υπολογισμός, αλλ' ο πολυκομματισμός, η πολυφωνία, η συγγνώμη και η αγάπη.

Το άσπονδο μίσος, που ανεπίτρεπτα ενσταλάζεται σε αθώες ψυχές, εξωθεί την ανθρωπότητα στον κατήφορο, τον βάραθρο και την εκμηδένιση, δηλαδή στη συντέλεια και το ατέλειωτο (ίσως απατηλό) σκοτάδι των υποχθόνιων θεών της νύχτας. Η ίδια, περιβαλλόμενη κατά κάποιο τρόπο την «αυτοκρατορική πορφύρα» και το φωτοστέφανο εκπάγλου λαμπρότητας, προχωρεί από το μεγαλείο των πνευματικών της επιτευγμάτων στην αθλιότητα και την αυτοκαταστροφή, για να καταλήξει στα άδυτα της εγκοσμιότητας, όπου δεν θα ακούγονται πια χαρούμενες αλλ' ούτε και αξιολύπητες, σπαραξικάρδιες και αγωνιώδεις κραυγές, αφού το ανθρώπινο γένος στο σύνολό του θα έχει εγκλωβιστεί σε πανύψηλα κυκλώπεια τείχη.

2. Το μη αναπόφευκτο των πολέμων

Ας εξετάσουμε στη συνέχεια τα επιχειρήματα, που συνηγορούν υπέρ της άποψης, ότι δεν υφίσταται αποχρών λόγος να οδηγηθούμε κατ' ανάγκην στο συμπέρασμα, ότι οι πόλεμοι είναι αναπόφευκτοι. Αυτή στηρίζεται κατ' αρχήν στην ιδέα, ότι δεν πρέπει ίσως να ακολουθούμε κατά έναν αυστηρό ντετερμινισμό τον αμφισβητούμενο κλήρο της αδυσώπτητης μοίρας ούτε να συμμεριζόμαστε την αμφιβόλου εγκυρότητας πίστη, ότι η θεία βούληση καθορίζει τάχα τελεσίδικα και προδιαγράφει αμετάκλητα το πεπρωμένο κάθε ατόμου. Επιβάλλεται απεναντίας ο καθένας να κάμει χρήση της υποτιθέμενης ελευθερίας του, ώστε να συμβάλλει και ο ίδιος –στο μέτρο βέβαια του δυνατού– στον προσδιορισμό του μέλλοντός του. Η εξέταση των αιτίων και αφορμών των πολέμων συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση, ώστε να ιδωθεί καθαρότερα όλο το πλέγμα των συναφών προβλημάτων, τα οποία αποτελούν αδιαίρετη και συμπαγή ενότητα. Κι αυτό προς επιτυχέστερη και δραστικότερη αντιμετώπιση της εκάστοτε δημιουργούμενης κατάστασης, ώστε με εύστοχες και ακριβείς ενέργειες να προληφθούν τυχόν ανεπιθύμητα αποτελέσματα των αποφάσεών μας, πολύ περισσότερο μάλιστα στην κρίσιμη εποχή που διανύουμε.

Παράλληλα πρέπει να αποφεύγεται η πολύπλευρη αποδυνάμωση και σήψη των θεσμών ενός υγιούς πολιτεύματος και η νοσηρή διάρθρωση της κοινωνικής ζωής, οι οποίες (υποδαυλιζόμενες από μίσθαρνα όργανα ξένων συμφερόντων) ενδέχεται να οδηγήσουν, έστω ανεπίγνωστα, στην υπονόμευση του κύρους του κράτους. Αυτά προκαλούνται από ποικιλώνυμες εστίες διάβρωσης και αντίδρασης προς την πρόοδο, την ευημερία και την αλήθεια, την οποία ποθεί κάθε άνθρωπος, «ακόμα και όταν την προδίδει»· ανάγεται δε σ' αυτήν, έστω και αν ψεύδεται¹. Επειδή όμως η αλήθεια και το δίκαιο δεν είναι αποκλειστικά προνόμια κανενός, θα εξακολου-

θούν να υφίστανται οι διχογνωμίες, οι έριδες και οι ανταγωνισμοί, όσο θα υπάρχουν άνθρωποι ανεξάρτητα από τον τύπο της κοινωνίας. Η πολυφωνία βέβαια δεν βλάπτει· αντίθετα αποτελεί ουσιώδες στοιχείο της δημοκρατίας. Το πρόβλημα όμως είναι πώς θα μετριασθούν οι συγκρούσεις. Στα επόμενα θα εξετασθούν τα βασικότερα αίτια των πολέμων, και πώς μπορούν να αντιμετωπισθούν κατά τον καλύτερο τρόπο. Αυτά είναι: 1) το πολεμικό ένστικτο, 2) η κακία και η ανοησία των ανθρώπων, 3) η πολιτική και οικονομική κατάσταση, 4) ο θεσμός της ιδιοκτησίας, και 5) πολιτισμικές διαφορές: Βορράς - Νότος.

§ 48. Το πολεμικό ένστικτο

1. Είναι ο πόλεμος φυσική κατάσταση του ανθρώπου;

Ο Ανρί Μπερξόν στο έργο του «Οι δύο πηγές της ηθικής και της θρησκείας» κάνει λόγο για έντονο πολεμικό ένστικτο, που είναι ριζωμένο βαθιά στις ψυχές μας και καθίσταται ιδιαίτερα εμφανές, όταν ανατρέχει κανείς στο παρελθόν και αναδιφά την ιστορία των πολιτισμών. Αυτό κατά την άποψή του διαποτίζει την ανθρωπινή ύπαρξη και εκδηλώνεται ήδη στην πρώιμη ηλικία με τους διαπληκτισμούς, τις διαμάχες και τις διενέξεις των παιδιών, τα οποία ικανοποιούνται με το να δίνουν χτυπήματα σε άλλο, αψηφώντας τους κινδύνους, που εγκυμονούν οι οδυνηρές συνέπειες των πληγμάτων που καταφέρουν. Υιοθετεί μάλιστα την άποψη, ότι τα παιχνίδια αποτελούν από τη φύση τους προπαρασκευαστικές ασκήσεις προς εξοικείωση με τις εργασίες που ταιριάζουν στον ώριμο άνδρα¹.

Ο Μπερξόν υποστηρίζει —όπως θα δούμε διεξοδικότερα σε άλλο σημείο— ότι οι πόλεμοι είναι η φυσική κατάσταση του ανθρώπου και η ειρήνη μια μικρή ανάπαυλα ανάμεσά τους. Συμπεραίνει επίσης ότι τα παιχνίδια, που εμπνέονται από την ιδέα της επίθεσης και γενικότερα της σύγκρουσης, αποτελούν εκ φύσεως προπαιδεία και προπαρασκευή στο κατώφλι του μεγάλου αγώνα της ζωής, που μοιραία καταλήγει στον πόλεμο, ο οποίος είναι η ύψιστη μορφή της πάλης. Αλλού θα μας δοθεί η ευκαιρία να διατυπώσουμε εν εκτάσει τους σοβαρούς ενδοιασμούς, τους δισταγμούς και τις επιφυλάξεις μας σε τέτοια αμφιλεγόμενη και μάλλον ανεργμάντιστη θέση παρά τα άκρως θετικά της στοιχεία.

Εδώ θα αρκесθούμε απλώς να επισημάνουμε την ομοιότητα του γεμάτου περισκεψη ισχυρισμού αυτού με εκείνον συλλήβδην όλων σχεδόν των φιλοσόφων και γενικότερα των στοχαστών της κλασικής αρχαιότητας (με σπάνιες εξαιρέσεις), κατά τον οποίο υπήρχαν άνθρωποι που χαρακτηρίζονταν εκ φύσεως δούλοι. Σήμερα, που ευτυχώς δεν υφίσταται πια ο αρχέγονος θεσμός της δουλείας (έστω και αν αυτή εκδηλώνεται με άλλες μορφές, όπως η στυγνή εκμετάλλευση ανθρώπου

από άνθρωπο), η πεποίθηση και διαβεβαίωση αυτή έχει λησμονηθεί, αφού έχει αποσβεστεί και απαλειφθεί από τις συνειδήσεις· είναι δε καταλογογραφημένη στο μουσείο των ιδεών και στο θησαυροφυλάκιο κατ' εξοχήν της αρχαίας ελληνικής και λατινικής γλώσσας. Κάτι παρόμοιο είναι επίφοβο να συμβεί με το πέρασμα του χρόνου αναφορικά με την πιστοποίηση αυτή του Μπερξόν, όταν οι πόλεμοι θα αποτελούν μόνο θλιβερό παρελθόν και θρονιαστούν στο χρονοντούλαπο της ιστορίας (πράγμα που είναι λίαν επιθυμητό). Τότε τα παιχνίδια θα αλλάξουν εντελώς μορφή και περιεχόμενο, αφού θα προσιδιάζουν σε άλλη φύση με πιο ανθρώπινο πρόσωπο, που θα είναι κατάλληλη για ειρηνικά έργα.

2. Το κατάλληλο παιχνίδι ως μέσο ανάσχεσης του πολέμου

Επειδή όμως η υπόθεση και ταυτόχρονα ευχή, ότι κάποτε θα παύσουν οι πόλεμοι, είναι το ζητούμενο, ο επιδιωκόμενος σκοπός και το πρώτο μέλημα της ανθρωπότητας, δεν είναι επιτρεπτό να επαναπαυόμαστε στις επιθυμίες και να εφησυχάζουμε με τις προσδοκίες μας, αλλ' οφείλομε να δείξομε με ποιο τρόπο αυτές είναι πραγματοποιήσιμες. Ένα μέσο –ίσως το κυριότερο– προς την κατεύθυνση αυτή είναι η αγωγή. Οι ενήλικες μπορούν και πρέπει να φροντίσουν, ώστε να παρέχουν στα παιδιά δημιουργικά παιχνίδια, να τα κατηγούν με το ιδανικό της ειρήνης και της συνεργασίας των λαών. Η ιδέα αυτή πρέπει να διαφαίνεται στα διδακτικά εγχειρίδια, τη λογοτεχνία και τα παραμύθια, με απώτερο σκοπό να εξάπτεται η φαντασία και να κεντρίζεται το ενδιαφέρον των παιδιών σε πράξεις αγάπης και αλληλεγγύης. Οι αποφάσεις θα λαμβάνονται σε πνεύμα διαφάνειας κατά τον ελεύθερο διάλογο με την πειθώ και όχι με τη βία. Δεν πρέπει να τους καλλιεργείται το μίσος και η έχθρα ούτε να εμφορούνται από ιδεολογική αδιαλλαξία και τυφλό φανατισμό, που ωθούν τις εξαγριωμένες μάζες στο χείλος του κρημνού.

Ήδη στην εποχή μας πολλές βιομηχανίες αποφεύγουν να παράγουν παιχνίδια, τα οποία υποδαυλίζουν το ζήλο, την όρεξη και την περιέργεια προς τη μάχη ή διεγείρουν φιλοπόλεμα αισθήματα. Το θέμα –λόγω της εξαιρετικής σπουδαιότητάς του– οφείλει να ρυθμιστεί νομοθετικά σε παγκόσμιο επίπεδο. Παράλληλα πρέπει να εκπαιδεύονται έτσι οι νέοι, ώστε να παρεμποδίζονται και απομακρύνονται η αναρρίπιση, η ανάξηση, η αφύπνιση, η αναμόχλευση και η αναζωπύρωση παλαιών παθών και παρωχημένων λυπηρών καταστάσεων. Κύρια μέριμνα κάθε εκπαιδευτικής πολιτικής είναι να καταβληθούν άοκνες και συντονισμένες προσπάθειες, ώστε να απαγορευθεί παγκοσμίως η μαζική κατασκευή τέτοιου είδους παιχνιδιών που διαστρέφουν την εύπλαστη παιδική ψυχή και την αποπροσανατολίζουν από τον ύψιστο σκοπό και τον αληθινό προορισμό της. Αυτά πρέπει να εναρμονίζονται – έστω και με ορισμένες αποκλίσεις– προς το συνολικό πολιτικοϊδεολογικό οικοδό-

μημα της εποχής σε όλη την πολυσχιδία και πολλαπλότητά του.

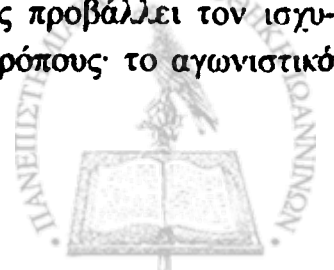
Η αλήθεια στον ισχυρισμό του Μπερξόν έγκειται ασφαλώς στο ότι τα παιχνίδια πρέπει να είναι προπαρασκευαστικά στις δραστηριότητες και τα επαγγέλματα των ενηλίκων, τα οποία καλύπτουν πάγιες και βασικές ανάγκες κάθε κοινωνίας. Επειδή όμως διαφοροποιούνται οι κατευθύνσεις και το είδος της ενεργητικότητας από εποχή σε εποχή και από τόπο σε τόπο, είναι φυσικό και εύλογο να μεταβάλλεται και το επίκεντρο των ενδιαφερόντων των παιδιών, αφού αυτά έχουν ως πρότυπα τη συμπεριφορά και τις ασχολίες των ωρίμων. Κατά συνέπεια οι δραστηριότητες πρέπει να προσδιορίζονται και να διαμορφώνονται με βάση το όφελος και τις ανάγκες της κοινωνίας.

3. Ηθική διδασκαλία δια του παραδείγματος

Στο σημείο αυτό όμως η αγωγή μπορεί και πρέπει να παίζει σημαντικό ρόλο. Στον κόσμο είναι έντονη η παρουσία του κακού, της απάτης και της διαφθοράς. Ο παιδαγωγός οφείλει να προσπαθήσει να πείσει τα παιδιά να αποδοκιμάζουν τις κακές πράξεις, να αγωνίζονται εναντίον του κακού, να πράττουν το καλό και γενικά να εθίζονται σ' έναν ηθικό και φρόνιμο τρόπο ζωής. Η προσφορότερη και καταλληλότερη μορφή διδασκαλίας στην περίπτωση αυτή είναι το προσωπικό παράδειγμα. Το παιδί εύκολα μπορεί να εντοπίσει τυχόν δυσαρμονία και χάσματα ανάμεσα στα λόγια και τα έργα του εκπαιδευτή, η γλώσσα του οποίου πρέπει να είναι γλαφυρή, χειμαρρώδης, γλυκιά, συναρπαστική και προπάντων πειστική. Οι εκάστοτε συγκεκριμένες παραλλαγές στην πολύπλοκη δραστηριότητα και στις ανάγκες των ωρίμων αντανακλώνται αναπόφευκτα και περιλαμβάνονται στον κύκλο ενδιαφερόντων της αναπτυσσόμενης γενιάς, αφού αυτοί καθίστανται αποκαλυπτικά υποδείγματα προς μίμηση και κατά κανόνα φορείς ισχυουσών ιδεών, έστω και αν αυτές ενίοτε υποβάλλονται σε σκληρή δοκιμασία και σφοδρή αμφισβήτηση. Τα πολεμικά ένστικτα λοιπόν μπορούν να ατονίσουν, να εξασθενήσουν ή και να αντικατασταθούν. Την άποψη αυτή έχει διατυπώσει μεταξύ άλλων και ο Γιάσπερς.

4. Εκτόνωση του πολεμικού ενστίκτου

Ο Γερμανός υπαρξιστής φιλόσοφος Κάρλ Γιάσπερς εκφράζει τη γνώμη, ότι τα ανθρώπινα ένστικτα (όπως επιθετικότητα, βιαιότητα, τυχοδιωκτισμός, καταπίεση, καταλήστευση, η χαρά του θριάμβου, το ιδεώδες του στρατιώτη κ.ά.) δεν είναι δυνατόν να αποσβεστούν ριζικά με την κατάπαυση του πυρός, αλλά θα εξακολουθούν να υφίστανται (έστω σε λανθάνουσα κατάσταση), με αποτέλεσμα να διαταράσσουν την ψυχική ηρεμία του ανθρώπου. Συνεχίζοντας προβάλλει τον ισχυρισμό, ότι αυτά ενδέχεται να ικανοποιούνται με άλλους τρόπους: το αγωνιστικό

πνεύμα για παράδειγμα θα μπορούσε να αντικατασταθεί με τα επικίνδυνα αγωνίσματα, η συναδελφoσύνη του στρατιώτη με τη δημιουργία κύκλου των φίλων της γνώσης κ.ο.κ.²

Η θέση αυτή του Γιάσπερς, ότι το πολεμικό ένστικτο δεν απαλείφεται τελείως, κατανοείται καλύτερα, αν αφορά το μεταβατικό στάδιο από την κατάσταση του πολέμου σ' εκείνη της ειρήνης. Κι αυτό γιατί σε μακρά περίοδο ειρηνικής διαβίωσης βρίσκει κανείς διαφορετικά μέσα εκτόνωσης των παθών και συνηθίζει σ' έναν άλλον τρόπο ζωής, ώστε η αιφνιδιαστική κήρυξη ενόπλου συρράξεως να προκαλεί αμηχανία, φρίκη και αποτροπιασμό, επειδή όπως ορθά παρατηρεί ο Αριστοτέλης, η συνήθεια εξομοιώνεται με τη φύση³. Το καλό σ' αυτό τον προβληματισμό είναι ότι ο άνθρωπος δεν ενεργεί μόνον από ένστικτο αλλά σε συνδυασμό με τη λογική⁴.

Στον αντίποδα του πολεμικού ορμέμφυτου βρίσκονται οι ονομαζόμενοι «αντιρρησίες συνείδησης», οι οποίοι εκ πεποιθήσεως αρνούνται καθ' ολοκληρίαν να φέρουν όπλα. Αν όλοι ανεξαίρετως οι άνθρωποι ακολουθούσαν το παράδειγμά τους και ενστερνίζονταν τη λαμπρή και υπέροχη πίστη, να μην προξενούν στον άλλον ζημιά, να μην επιφέρουν αδικία, ούτε να αφαιρούν τη ζωή, τότε ο κόσμος θα άλλαζε τελείως όψη, αφού όλοι θα ασπάζονταν και θα εφάρμοζαν αβίαστα ηθικές αρχές. Τέτοια πράξη προϋποθέτει ότι είτε το κακό έχει τελειωτικά καταπολεμηθεί και εκδιωχθεί από τον εφήμερο αυτόν κόσμο, είτε η ενέργεια αυτή είναι ο καλύτερος τρόπος μείωσης ή κατανίκησης της έντασης, που υποσκάπτει δόλια και ύπουλα την ευτυχία του ατόμου.

Επειδή όμως η ανθρωπότητα δεν είναι κοινωνία αγγέλων και το κακό δεν έχει ακόμα εκριζωθεί (αν βέβαια υποτεθεί ότι η εξάλειψή του είναι καθόλου δυνατή), επιβάλλεται –με βάση την αρχή της ισότητας– να στρατεύονται όλοι εκείνοι που μπορούν να φέρουν όπλα (όσοι δηλαδή δεν απαλλάσσονται νόμιμα) για την προστασία του συνόλου των πολιτών και του κοινού συμφέροντος έναντι των βιαιοπραγούντων και γενικά εκείνων, που έχουν την τάση και τη ροπή να αδικoπραγούν, ή για την υπεράσπιση του πατρίου εδάφους από μανιώδεις επιβουλές αλλοφρόνων. Προς το παρόν τουλάχιστον, αφού δεν έχει εγκατασταθεί η βασιλεία των ουρανών επί της γης, ο φόβος της τιμωρίας είναι ανασταλτικός παράγων για τη διάπραξη του κακού· η δε υφιστάμενη ειρήνη είναι κατά κύριο λόγο απότοκος ισορροπίας –έστω ασταθούς– των δυνάμεων. Το να προσφέρει πάντως κάποιος στον εχθρό του «κλάδο ελαιίας» και να ζητήσει συγγνώμη για τυχόν σφάλματά του είναι πράξη όχι μόνο γενναία και έντιμη αλλά και συμφέρουσα.

Η επιθετικότης και άλλα παρεμφερή ένστικτα, τα οποία απολήγουν σε ακρότητες, φανατισμούς και τυφλή οργή, με το να εξαγριώνουν τον άνθρωπο, να υποβαθμίζουν την αξία του και να νοθεύουν την υπόστασή του, μπορούν να μειωθούν

δραστικά τόσο με κατάλληλη αγωγή όσο και με τις πικρές εμπειρίες όχι μόνον του απώτατου άλλα και του πρόσφατου παρελθόντος, που αποκτά ο άνθρωπος κυρίως μέσω της ιστορίας. Με την πάροδο του χρόνου, κατά την οποία αφενός μεν συντελείται συνεχής βελτίωση της παιδείας, αφετέρου δε ο άνθρωπος λαμβάνει γνώση των ανεπανόρθωτων συμφορών του πολέμου, επέρχεται βαθμιαία η εξημέρωση των ηθών, ο δαμασμός και η τιθάσευση των παθών, ο εξευγενισμός της ψυχής και γενικά ο εκπολιτισμός και ο σωφρονισμός. Η συσσώρευση δηλαδή πικρής πείρας και η βαθμιαία πνευματική ανάταση του ανθρώπου αποτελούν θετικά στοιχεία για τη σταθερότητα της ειρήνης. Ικανή ένδειξη εξάλλου για το κύρος των ισχυρισμών αυτών αποτελεί η μείωση της συχνότητας των πολέμων στη ροή των αιώνων.

5. Το ασύγνωστο της προληπτικής επίθεσης

Το ένστικτο της αυτοσυντήρησης είναι βέβαια θεμιτό και ηθικά απόλυτα δικαιολογημένο, αφού ο καθένας έχει όχι μόνο το δικαίωμα αλλά και το καθήκον να διατηρήσει την ύπαρξή του στη ζωή όσο γίνεται περισσότερο. Η υποχρέωση όμως αυτή δεν συνηγορεί καθόλου για την «προληπτική» επίθεση, που υποστηρίζει ο Μοντεσκιέ, καθώς είδαμε παραπάνω. Τέτοιες πράξεις είναι απαράδεκτες, απορριπτέες και αψυχολόγητες και δεν ευνοούν την ειρηνική διευθέτηση των διαφορών, αλλ' απεναντίας υπονομεύουν την ησυχία και την κοινωνική γαλήνη, αφού με τον τρόπο αυτόν αναζητούνται προσχήματα και προφάσεις, για να δικαιολογηθεί η επιθετική πολιτική ορισμένων, στο όνομα τάχα της σωτηρίας της πατρίδας. Σύμφωνα με την άποψη αυτή φαίνεται να ισχύει το ρητό: Homo hominis lupus (ο άνθρωπος είναι για τον άνθρωπο λύκος) ή «Ο θάνατός σου η ζωή μου». Αυτό όμως δεν μπορεί να αποτελέσει γνώμονα καλής συμπεριφοράς, αλλ' αντίθετα πρέπει με κάθε θυσία να αποφεύγεται.

Θεωρητικά κάθε κράτος είναι πιθανόν να υποστεί επίθεση από κάποιο άλλο. Άρα, σύμφωνα με το συλλογισμό αυτόν παρέχεται το δικαίωμα για τη λεγόμενη «προληπτική επίθεση». Τέτοιες δεισιδαίμονες, παράτολμες και καταστρεπτικές σκέψεις, που στηρίζονται μάλλον σε ανυπόστατες υπόνοιες, δημιουργούν βαριά και δυσάρεστη ατμόσφαιρα, εξαιτίας δήθεν του ελλοχεύοντος θανάσιμου εχθρού. Έτσι γεννάται αίσθημα φοβίας, ανησυχίας και ανασφάλειας σε ευρύτερο κλίμα αστάθειας, καχυποψίας και αβεβαιότητας, το οποίο μπορεί ανά πάσα στιγμή να διαταράξει την υφιστάμενη ηρεμία, γαλήνη και νηφαλιότητα, με αποτέλεσμα να πυροδοτηθεί ολέθριος και καταστροφικός αγώνας.

Το ορθότερο και ωφελιμότερο θα ήταν, αντί να προβαίνουν οι λαοί σε «προληπτικές επιθέσεις» και εκατέρωθεν απειλές, να εγκαινιάζεται και να υποστηρίζεται με θέρμη ένας ειλικρινής διάλογος από όλες τις ενδιαφερόμενες πλευρές, στη βά-

ση της αμοιβαίας κατανόησης και του κοινού συμφέροντος. Είναι ευκαταίω αυτός να καταλήξει σε ηθικότερο διακανονισμό των αντιτιθεμένων απόψεων, των παρεξηγήσεων και των εκκρεμοτήτων, ώστε ν' αποκατασταθούν το ταχύτερο και κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο οι μεταξύ των λαών τεταμένες σχέσεις. Στο σκεπτικό αυτό στηρίζεται η αρχή: «Αν θέλεις ειρήνη, παρασκεύαζε πόλεμο».

§ 49. Η κακία και η ανοησία

1. Η φύση του καλού και του κακού

Ως άλλη αιτία των πολέμων αναφέρθηκε η κακία και η ανοησία των ανθρώπων. Η παρουσία του καλού και του κακού στον κόσμο είναι γεγονός αναμφισβήτητο. Η ύπαρξή τους δεν είναι ανεξάρτητη, αλλά τελεί πάντα σε συνεχή αναφορά μ' εμάς. Ορισμένοι μάλιστα υποστηρίζουν την ένωση και ταύτισή τους, όπως ο Ηράκλειτος, ο Νίτσε, και ο Ν. Καζαντζάκης¹. Ο άνθρωπος, στηριζόμενος στην ελευθερία του, επιλέγει και πράττει πότε το καλό και πότε το κακό, οπότε είναι αποκλειστικά αυτός υπεύθυνος για τις πράξεις· σύμφωνα πάλι με την αρχή του ντετερμινισμού ή της αναγκαιότητας εξαναγκάζεται να απεργάζεται το κακό, οπότε δεν είναι εντελώς υπεύθυνος για τα έργα του. Πρέπει όμως να τονιστεί ότι το «καλό» έχει έντονο υποκειμενικό χαρακτήρα. Γι αυτόν ακριβώς το λόγο ο Αριστοτέλης διακρίνει το «φαινόμενον αγαθόν» από το «όντως αγαθόν»². Το ίδιο νόημα φαίνεται πως έχουν τα λόγια του Ηράκλειτου, όταν αναφέρεται στο νερό της θάλασσας, που είναι για μεν τα ψάρια σωτήριο, για δε τον άνθρωπο άχρηστο και όχι πόσιμο³. Σημείο δηλαδή αναφοράς τους είναι το «εγώ», αφού τελούν σε σχέση «προς ημάς» κατά την αριστοτελική έκφραση. Έτσι φαίνεται να δεσπόζει η αρχή της υποκειμενικότητας, που υποδηλώνει ότι το ίδιο πράγμα άλλοτε είναι καλό και άλλοτε κακό.

Πρέπει ωστόσο να παραδεχθούμε ότι υπάρχουν ορισμένες –έστω ελάχιστες– οντότητες, που διατηρούν την αξία τους για όλους ανεξαιρέτως· έχουν δηλαδή διυποκειμενική και διαχρονική ισχύ, όπως είναι τα αγαθά υγείας και της ελευθερίας. Το θέμα λοιπόν δεν έγκειται στο κατά πόσο ο άνθρωπος είναι κακός και μοχθηρός ή μόνο καλός, αφού τέτοιοι χαρακτηρισμοί δεν είναι μονοσήμαντοι, επειδή ο ίδιος επιτελεί τόσο το καλό όσο και το κακό. Το τελευταίο δεν είναι μάλλον δυνατόν να ξεριζωθεί εντελώς από τα μύχια της ψυχής, παρόλη την καλή θέληση και τις σύνομες προσπάθειές μας. Το ζητούμενο είναι, αν –με τη βοήθεια της λογικής και του έντονου συναισθήματος της αγάπης προς τον πλησίον– είναι δυνατόν να ανασταλεί ή να μειωθεί η ένταση της ενδιάθετης κλίσης και εσωτερικής ορμής προς ένα δρόμο επιβλαβή, επιζήμιο και φθαρτικό.

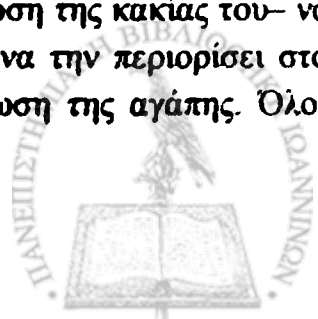

2. Η πάλη του ανθρώπου με το κακό

Η ροπή του ανθρώπου προς την αμαρτία, την ανηθικότητα και γενικά το κακό έχει εκτιμηθεί ποικιλοτρόπως από τους φιλοσόφους. Ο Αριστοτέλης για παράδειγμα είναι αυστηρός και άτεγκτος απέναντι στα παραπτώματα και αδικήματα του ανθρώπου, τον οποίο θεωρεί εξολοκλήρου υπεύθυνο και υπαίτιο. Ο Πλάτων απεναντίας δείχνει μεγαλύτερη ευαισθησία και επιείκεια, με το να υποστηρίζει ότι το άτομο πράττει το κακό παρά τη θέλησή του λόγω άγνοιας ή αδυναμίας. Παροιμιώδης έχει καταστεί η φράση του «οὐδείς ἐκὼν κακός»⁴ (κανείς δεν είναι κακός με τη θέλησή του). Η ηθική δηλαδή συνδέεται άμεσα με τη γνώση. Πρωτεργάτης και πρόδρομος της άποψης αυτής του Πλάτωνα ήταν ο Σωκράτης, για τον οποίο γνώση του καλού συνεπαγόταν και την εκτέλεσή του. Σημαντικό ρόλο επομένως παίζει στην περίπτωση αυτή η μόρφωση, η οποία είναι απόρροια σωστής διαπαιδαγώγησης, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι όποιος την κατέχει θα πράξει οπωσδήποτε το καλό. Κατά τον Αριστοτέλη αποφασιστικό ρόλο παίζει η συνήθεια.

Σημαντικό στην όλη υπόθεση είναι να κατορθώνει ο άνθρωπος να κατευθύνει τις αποφάσεις και τις πράξεις του προς το καλό, τόσο το ατομικό όσο και το γενικό. Η νοημοσύνη μάς χρησιμεύει στο να διακρίνουμε το καλό από το κακό και να σπλίζει με δύναμη τη θέλησή μας, ώστε να αντιστέκεται στους παντοδαπούς πειρασμούς και τις ανομολόγητες επιθυμίες, που με απατηλές και φρούδες ελπίδες μας αποτρέπουν από την ορθή κατεύθυνση. Συντελεί επίσης στο να υπερνικά ο άνθρωπος —όσο γίνεται— τα ελαττώματα και να βελτιώνει τις αδυναμίες του, ώστε να προσανατολίζεται σταθερά και αταλάντευτα με αδιάπτωτο και αμείωτο ενδιαφέρον προς το αγαθό. Η πάλη ωστόσο πρέπει να είναι έντονος και διαρκής, αφού είναι δυνατόν να γνωρίζουμε το καλό, χωρίς πάντα να είμαστε σε θέση να το πράξουμε. Αποκαλυπτικά είναι τα λόγια του λατίνου ποιητή Οβιδίου στις «Μεταμορφώσεις» του (7, 20-21) «Video meliora proboque, deteriora sequor» (Βλέπω και επιδοκιμάζω τα καλύτερα, ακολουθώ όμως τα χειρότερα).

Το θέμα δηλαδή δεν εξαντλείται απλά στο να μπορεί να αντιδιαστέλλει κανείς το καλό από το κακό, αλλ' εστιάζεται στην πράξη του καλού ή ορθότερα στη συμφωνία προαίρεσης και πράξης ή στην ενέργεια της αρετής κατά την έκφραση του Αριστοτέλη⁵. Δεν απαιτείται επομένως τόσο υψηλός δείκτης νοημοσύνης ή ανώτερη μόρφωση, αφού ακόμα και ο κοινός νους είναι σε θέση να κατανοήσει τα ηθικά εκείνα πλαίσια, στα οποία το άτομο μπορεί να ενεργεί. Είναι συνεπώς ζήτημα ύψιστης σπουδαιότητας, ο άνθρωπος —έχοντας σαφή επίγνωση της κακίας του— να την αντιμάχεται συνεχώς με όλες του τις δυνάμεις, ώστε να την περιορίσει στο ελάχιστο δυνατόν με ταυτόχρονη ενδυνάμωση και εξάπλωση της αγάπης. Όλοι

διαθέτουμε ευτυχώς τη στοιχειώδη κριτική ικανότητα, ώστε να αντληθούμε ότι ο πόλεμος μόνο συμφορές προκαλεί και σπάνια ίσως παροδική και εφήμερη ωφέλεια, η οποία όμως εξαργυρώνεται με πολύ ακριβό αντίτιμο.

Με τα σημερινά επιτεύγματα της επιστήμης και της τεχνολογίας, τα οπλικά συστήματα έχουν φτάσει σε τέτοιο βαθμό τελειότητας, ώστε να είναι πιθανή στο εγγύς μέλλον η ολοκληρωτική καταστροφή της ανθρωπότητας από ενδεχόμενη έκρηξη παγκοσμίου πολέμου. Αυτή την απλή αλήθεια οφείλουμε να κατανοήσουμε όλοι, ώστε να απομακρυνθεί το συντομότερο η περιρρέουσα βαριά ατμόσφαιρα της κακίας και της αφροσύνης, που σκιάζει τις ψυχές μας, ώστε να ζήσουμε σ' έναν κόσμο με περισσότερο ευοίωνες προοπτικές. Δυστυχώς όμως οι άνθρωποι πολλές φορές ενεργούν απερίσκεπτα και όχι πάντα με γνώμονα τη λογική, όπως θα έπρεπε. Πολύ χαρακτηριστικές πάνω στο θέμα αυτό είναι οι διαπιστώσεις του Καντ:

«Επειδή γενικά οι άνθρωποι στις προσπάθειές τους δεν ενεργούν καθαρά ενστικτωδώς, όπως τα ζώα, ούτε όμως και κατά ένα συμφωνημένο πρόγραμμα σαν λογικοί πολίτες του κόσμου, δεν φαίνεται να είναι δυνατή γι' αυτούς μια προγραμματισμένη ιστορία (όπως περίπου των μελισσών ή των καστόρων). Όταν κανείς βλέπει να ζετυλίζονται επάνω στη μεγάλη σκηνή του κόσμου οι πράξεις και οι παραλείψεις του και διαπιστώνει ότι, μ' όλο που εδώ κι εκεί παρουσιάζεται στα επιμέρους κάποια σοφία, εντούτοις όλα τελικά έχουν υφανθεί από μωρία, παιδιάστικη ματαιοδοξία, συχνά μάλιστα από παιδιάστικη βαναυσότητα και μανία καταστροφής για το τόσο υπερηφανευόμενο για τα προτερήματά του γένους μας— δεν μπορεί να καταστείλει τη δυσaréσκειά του»⁶.

§ 50. Η πολιτική και οικονομική κατάσταση

1. Η πολιτική είναι «αρχιτεκτονική» επιστήμη

Η πολιτική ως θεωρία και πράξη βρίσκεται στο επίκεντρο των ενδιαφερόντων του ανθρώπου· είναι δε ζωτικής σημασίας, αφού με τη χρηστή ή άνομη διακυβέρνηση μιας χώρας εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό αυτή η ίδια η υπόσταση και ο βαθμός της πολιτιστικής ανάπτυξης ενός λαού. Λόγω ακριβώς αυτής της σπουδαιότητας ο Αριστοτέλης αποκάλεσε την πολιτική «αρχιτεκτονική», «κυριώτατη» των επιστημών και «βασιλική τέχνη». Ο σκοπός της περιέχει εκείνους των άλλων επιστημών και επομένως και της οικονομίας¹, που είναι ουσιώδες και νευραλγικό στοιχείο για την επιβίωση. Ο Μαρξ απέδωσε υψίστη σημασία στην οικονομία σε συνδυασμό με την πολιτική· οι βασικές του σκέψεις αναφέρονται στην κριτική της πολιτικής οικονομίας.

2. Πολιτικά και οικονομικά αίτια των πολέμων

Είναι λοιπόν φυσικό και εύλογο οι περισσότεροι και φοβερότεροι πόλεμοι να αφορμώνται από οικονομικά συμφέροντα και πολιτικές βλέψεις. Η αλαζονική όμως αξίωση αθέμιτων διεκδικήσεων εις βάρος των άλλων δεν έχει θέση σε μια ηθικά υγιή και καλώς σκεπτόμενη κοινωνία, ούτε δικαιολογείται να εκθρέψει και να υποκινήσει τη σύρραξη. Οι ανόσιες τάσεις και οι μιαιρές προθέσεις οφείλονται κυρίως στην απληστία και το ανικανοποίητο του ανθρώπου, δηλαδή σε αδυναμία, που αποτελεί χαίνουσα πληγή, την οποία έχει χρέος να θεραπεύσει και να επουλώσει. Θα 'ταν ωφέλιμο να κνοφορηθεί κάποτε η σκέψη, ότι πρέπει να ανακοπούν οι μηχανορραφίες, που εξυφαίνονται, και οι ραδιουργίες, που τεκταινούνται εναντίον άλλων, ώστε οι άνθρωποι να παύσουν να βυσσοδομούν και να αλληλοϋποβλέπονται, με αποτέλεσμα να μη δημιουργείται εύκολα κλίμα αβεβαιότητας και αστάθειας. Το άριστο θα ήταν να χρησιμοποιείται ως γνώμονας για τις πράξεις μας η Σωκρατική ρήση, κατά την οποία είναι προτιμότερο να αδικείται κανείς παρά να αδικεί, αν είναι υποχρεωμένος να επιλέξει ανάμεσα στα δύο². Το ίδιο πνεύμα εκφράζεται και με την κατηγορική προσταγή του Καντ: «Πράττε μόνο σύμφωνα με ένα τέτοιο γνώμονα, μέσω του οποίου μπορείς συνάμα να θέλεις, αυτός ο γνώμονας να γίνει καθολικός νόμος»³.

§ 51. Ο θεσμός της ιδιοκτησίας

1. Η ιδιοκτησία ως αιτία προστριβών

Η βασικότερη –αν όχι η μοναδική– αιτία των πολέμων κατά τον Ανρί Μπερξόν είναι ο θεσμός της ιδιοκτησίας, ατομικής ή συλλογικής. Το σχετικό χωρίο είναι το εξής:

«Η φύση προίκισε τον άνθρωπο με νου κατασκευαστικό. Αντί να του προμηθεύσει εργαλεία, όπως έκαμε για πολλά είδη ζώων, προτίμησε να τα κατασκευάζει ο ίδιος. Ε, λοιπόν ο άνθρωπος έχει αναγκαστικά την κυριότητα των εργαλείων του, τουλάχιστο όσο τα χρησιμοποιεί. Αλλά μια που είναι χωρισμένα από αυτόν, μπορούν να του αφαιρεθούν· είναι πιο εύκολο να τα πάρει κανείς έτοιμα παρά να τα κάμει. Οφείλουν προ πάντων να ενεργούν σε μια ύλη· η ομάδα της οποίας μέλος είναι ο άνθρωπος. Θα θέλει να κάμει δικό της ένα δάσος, μια λίμνη, ένα ποτάμι· με τη σειρά της μια άλλη ομάδα θα μπορεί να κρίνει κατάλληλη αυτή τη θέση να εγκατασταθεί σ' αυτήν παρά να ζητά αλλού θέση. Από τη στιγμή αυτή θα πρέπει να χτυπηθούν. Μιλούμε για δάσος όπου κυνηγούν, για λίμνη όπου ψαρεύουν: το ίδιο θα μπορεί να πρόκειται για εκτάσεις, για καλλιέργεια, για αρπαγή γυναικών, για απαγωγή δούλων. Το ίδιο με ποικίλους λόγους θα δικαιολογήσουν ότι θα έχουν πια κάμει. Αλλά λίγη

σημασία έχουν το πράγμα που παίρνουν και το κίνητρο που δίνουν για την πράξη τους: η αρχή του πολέμου είναι η ιδιοκτησία, ατομική ή συλλογική, και αφού η κατασκευή του έχει διορίσει από πριν στον άνθρωπο την ιδιοκτησία, ο πόλεμος είναι φυσικός»¹.

Εδώ ο Μπερξόν χρησιμοποιεί την ιδιοκτησία τόσο υπό τη στενή όσο και την ευρεία έννοια, στην οποία περιλαμβάνεται και το έδαφος που καταλαμβάνει ένας λαός ως συγκροτημένο κράτος και ακόμα η σφαίρα επιρροής του. Εκλαμβάνεται δηλαδή υπό τη μορφή της κρατικής εξουσίας. Συμμερίζεται επίσης την τότε έρπουσα άποψη, ότι η γαλλική επανάσταση δεν έγινε για την «ελευθερία», την «ισότητα» και την «αδελφότητα», που διακήρυσσαν οι επαναστάτες και είχαν ως έμβλημα, αλλ' επειδή οι Γάλλοι της εποχής εκείνης «πέθαιναν από την πείνα»². Είναι επίσης διάχυτη η γνώμη, ότι στις παραμονές της κήρυξης του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου από τους Γερμανούς η χώρα τους μαστιζόταν από φτώχεια, αθλιότητα και ανεργία. Έτσι δεν είναι τελείως αδικαιολόγητη η θέση, ότι το φάσμα της πείνας ήταν ένα από τα αίτια, που όπλισαν τα χέρια τους κάτω από τη στυγνή δικτατορία του Χίτλερ, όσο νομότυπα και δημοκρατικά και αν ανήλθε στην εξουσία, την οποία τελικά καταχράστηκε και καπηλεύτηκε. Το εγχείρημα αυτό θα μπορούσε να στηριχτεί στον εξής συλλογισμό: όταν ο θάνατος από την πείνα είναι σχεδόν βέβαιος, η καταστροφή, που τυχόν θα υποστούν από τον πόλεμο, που αναλαμβάνουν, δεν μπορεί να είναι στη χειρότερη περίπτωση μεγαλύτερη από το θάνατο λόγω αστίας, επειδή αυτός είναι το μέγιστο κακό, ανεξάρτητα από την αιτία που τον προκαλεί.

Το επιχείρημα όμως αυτό δεν έχει στέρεο έρεισμα και μπορεί εύκολα να ανασκευασθεί με το ακόλουθο σκεπτικό: 1) και άλλοι λαοί βρέθηκαν στην ίδια ή ακόμα σε πολύ χειρότερη οικονομική κατάσταση· όμως ούτε καν διανοήθηκαν να επιχειρήσουν παρόμοιο αποτρόπαιο και απονενοημένο διάβημα. 2) θα μπορούσαν οι προσπάθειές τους να στραφούν σε ειρηνικά έργα, ώστε να αναβαθμιστεί το βιοτικό τους επίπεδο και συνακόλουθα ν' αποσοβηθεί ο κίνδυνος θανάτου από αστία. Το ότι αυτό είναι γενικά δυνατόν μαρτυρεί και το γεγονός, ότι λίγα μόλις χρόνια μετά τις τεράστιες καταστροφές σε υλικό και έμπυχο δυναμικό, που υπέστη η χώρα αυτή μέχρι το τέλος του φοβερού πολέμου, συνετελέσθη μεγάλο οικονομικό θαύμα, δεδομένου ότι το νόμισμά της είναι από τα ισχυρότερα του κόσμου. Κάτι παρόμοιο συνέβη και στη μακρινή Ιαπωνία. Μετά τη ρίψη της ατομικής βόμβας στη χώρα του ανατέλλοντος ηλίου σημειώθηκε αξιοθαύμαστη οικονομική, τεχνική και πολιτιστική άνοδο. Θα μπορούσαν ακόμα να πάνε ως εργάτες σε άλλες χώρες.

Τα αίτια συνεπώς τόσο της γαλλικής επανάστασης όσο και του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου πρέπει να αναζητηθούν τόσο στη δεινή και απελπιστική τους κατάσταση (δηλαδή στη στέρηση της ελευθερίας και την ωμή παραβίαση των αν-

θρωπίνων δικαιωμάτων από τη σκαιοτήτα της απόλυτης μοναρχίας στην πρώτη περίπτωση και τη βαναυσότητα της δικτατορίας στη δεύτερη), όσο και στην οικονομική εξαθλίωση, στην οποία είχαν περιέλθει. Η βιαιότητα και η καταπίεση ήταν τα κύρια χαρακτηριστικά τους γνωρίσματα. Η ελευθερία και η οικονομία άλλωστε είναι δύο στοιχεία, που κατά κανόνα συνοδοιπορούν και αλληλοεπηρεάζονται. Όπου υπάρχει ελευθερία, ατομική και κοινωνική, είναι σπάνιο να μη σημειώνεται άνθηση της οικονομίας. Και αντίστροφα: όπου καταπατείται το ιδεώδες της ελευθερίας είναι δύσκολο να αναπτυχθεί η οικονομία, αφού παρεμβάλλονται σοβαρά εμπόδια στην πορεία της. Στο θέμα αυτό πρωταρχικό ρόλο παίζει βέβαια και το επίπεδο της επιστήμης και της τεχνολογίας, που είναι αποτέλεσμα ανάλογης παιδείας. Σε τελευταία ανάλυση όμως όλα αυτά, (δηλαδή ελευθερία, επιστήμη και οικονομία) αλληλοεξαρτώνται. Είναι ωστόσο αλήθεια, ότι η ιδιοκτησία τόσο υπό τη στενή όσο και την ευρύτερή της έννοια (δηλαδή με τη μορφή κρατικής εξουσίας) αποτελεί σημείο τριβής ανάμεσα σε άτομα και λαούς. Παριστάμεθα καθημερινά αυτόπτες μάρτυρες ειδεχθών εγκλημάτων κατά της περιουσίας: πάμπολλοι πόλεμοι έχουν επίσης γίνει για την παραβίαση των συνόρων και την εν συνεχεία προάσπιση της εδαφικής ακεραιότητας ενός κράτους.

2. Οι δύο αντίθετες απόψεις για την ιδιοκτησία

2.1. Οι θέσεις Μαρξ και Έγγελς

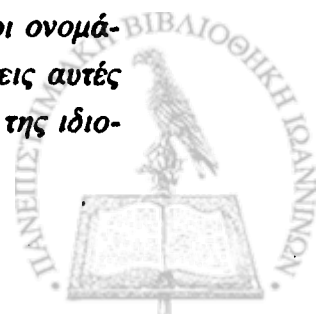
Για την ιδιοκτησία έχουν διατυπωθεί γενικά κυρίως δύο απόψεις, που είναι μάλιστα διαμετρικά αντίθετες μεταξύ τους. Η πρώτη εκπροσωπείται από την κλασική παράδοση, και έχει τονιστεί ιδιαίτερα από τους: Λοκ, Καντ, Έγγελς. Η δεύτερη έχει υποστηριχθεί με ιδιαίτερη θέρμη από το Μαρξ και τον Έγγελς. Σπέρματα των απόψεων αυτών βρίσκει κανείς σποραδικά και ασυστηματοποίητα σε διάφορους στοχαστές κατά τη μακραίωνη πορεία της ανθρώπινης σκέψης, όπως στον Πλάτωνα (*Τίμαιος* 18b). Επειδή οι θέσεις του Μαρξ παρουσιάζουν κάποια ομοιότητα ως προς το θέμα της ιδιοκτησίας (και της σχέσης της προς τον πόλεμο) με εκείνες του Μπερξόν, θα αρχίσουμε τη διαπραγμάτευση από αυτές με τη μεγαλύτερη δυνατή συντομία.

Η γνώμη λοιπόν του Μπερξόν είναι μάλλον απόηχος και αποτέλεσμα επίδρασης εκείνης του Μαρξ και του Έγγελς, οι οποίοι στήριζαν τη θεωρία τους κυρίως στην απαίτηση για κατάργηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και μάλιστα -αν χρειαστεί- με επανάσταση. Ενώ όμως ο Μπερξόν μιλάει γενικά για πολέμους και διενέξεις μεταξύ λαών και ατόμων, οι προαναφερθέντες επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στις επαναστάσεις. Διατείνονται δηλαδή και τεκμηριώνουν ίσως επαρκώς τη θέση, ότι όλες οι μέχρι σήμερα εξεγέρσεις έχουν γίνει για την προάσπιση ενός εί-

δους ιδιοκτησίας και την κατάργηση ενός άλλου, διότι δεν είναι δυνατόν να υποστηριχθούν και να διατηρηθούν ταυτόχρονα και τα δύο. Φέρουν μάλιστα ως παραδείγματα αφενός τη γαλλική επανάσταση, κατά την οποία θυσιάστηκε ο φεουδαλισμός προς όφελος της ανερχόμενης αστικής τάξης, και αφετέρου την εποχή του Σόλωνα, κατά την οποία χαρίσθηκαν τα χρέη στους φτωχούς³.

1. Οι εκτιμήσεις αυτές τόσο για τη γαλλική επανάσταση όσο και για τη σολώνεια νομοθεσία είναι ιστορικά διαπιστωμένες. Οι προσδοκίες των αγωνιστών της επανάστασης αυτής δικαιώθηκαν στο έπακρον. Η φεουδαρχική ιεραρχία στηρίζεται στην ιδιοκτησία και τη διοίκηση: στην κορυφή της πυραμίδας βρίσκεται ο βασιλιάς. Υποτελείς του στέμματος ήσαν οι: δούκες, κόμητες, μαρκήσιοι, αρχιεπίσκοποι, βαρόνοι και ιππότες. Οι τελευταίοι αποτελούσαν τη βάση της ιεραρχικής κλίμακας και τη σπονδυλική στήλη του φεουδαρχικού στρατού. Οι φεουδάρχες, στους οποίους παρεχωρείτο η γη από τον ανώτατο άρχοντα, είχαν καταρχήν μόνο το δικαίωμα της χρησιμοποίησης. Αργότερα με την ισχυροποίηση του συστήματος γίνονταν κύριοι των εκτάσεων αυτών, τις οποίες μάλιστα μπορούσαν να κληροδοτήσουν στους πρωτότοκους ή σε όλους τους γιους τους. Αυτό είχε ως συνέπεια να μειωθεί το εύρος της επικράτειας και η ισχύς των φεουδάρχων. Ήδη το 12ο αιώνα το σύστημα άρχισε να δέχεται ισχυρά πλήγματα. Πολλοί φεουδάρχες αποδεκατίσθηκαν στις μάχες και τις αιχμαλωσίες μακροχρόνιων πολέμων. Η οριστική όμως κατάλυση της φεουδαρχίας στην Ευρώπη συντελέστηκε με τη γαλλική επανάσταση το 1789. Με την ανάπτυξη της εργασίας στην πόλη ενισχύθηκαν οικονομικά οι έμποροι και οι βιοτέχνες, ενώ οι φεουδάρχες οδηγήθηκαν σε οικονομικό μαρασμό. Τα ανθρώπινα δικαιώματα ήσαν από τα βασικά τους αιτήματα, ενώ κορυφώνονται στο τρίπτυχο: «ελευθερία, ισότητα, αδελφότητα»⁴.

2. Ο Σόλωνα, νομοθέτης, ποιητής και ένας από τους επτά σοφούς της αρχαίας Ελλάδας έγινε ονομαστός κατ'εξοχήν με τη «σεισάχθεια», δηλαδή την απαλλαγή των φτωχών από τα χρέη τους, οι οποίοι έγιναν δούλοι, επειδή δεν μπορούσαν να τα αποπληρώσουν. Με την παραγραφή των δανείων, που όφειλαν οι φτωχοί στους πλούσιους, οι πρώτοι απέκτησαν και πάλι την ελευθερία τους και την περιουσία τους που είχε υποθηκευθεί. Παράλληλα με τη διαγραφή των χρεών καταργήθηκε και το δικαίωμα να συνάπτονται στο εξής χρεωστικά συμβόλαια με υποθηκεύσεις των γαιών και απαγορεύτηκε ο δανεισμός με εγγύηση την προσωπική ελευθερία⁵. Ο σοφός αυτός ήταν της γνώμης ότι η πηγή όλων των δεινών της κοινωνίας βρίσκεται στην πάλη των τάξεων (που αφορμάται και τροφοδοτείται από την ιδιοκτησία) και έκρινε ορθό ότι η νομοθεσία πρέπει να θεμελιώνεται στις αρχές της ηθικής παιδείας των πολιτών, η οποία όφειλε να εκτείνεται στα τέκνα όλων ανεξαιρέτως των κοινωνικών τάξεων, ώστε να παύσει να είναι προνόμιο μόνο των «ευπατριδών», δηλαδή των ευγενών και των αριστοκρατών, που ήταν κάτι ανάλογο με τους «πατρικίους» της Ρώμης. Ως τέτοιοι ονομάζονταν ακόμα οι αυτόχθονες σε αντίθεση με τους επήλυδες. Με τις μεταρρυθμίσεις αυτές ζημιώθηκαν οι πλούσιοι, ενώ ωφελήθηκαν οι φτωχοί. Άρα σημειώθηκε μετατόπιση της ιδιο-

κτησίας και σ' ένα βαθμό αποκατάσταση των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Όταν του προτάθηκε να αναλάβει τύραννος αρνήθηκε λέγοντας το περίφημο εκείνο: «Η τυραννία είναι ωραίος τόπος, ο οποίος όμως δεν έχει διέξοδο»⁶.

Κατά του Μαρξ και Έγγελς οι βαθμίδες εξέλιξης του καταμερισμού της εργασίας διαφοροποιούν και τις μορφές της ιδιοκτησίας, πράγμα που σημαίνει ότι καθορίζουν τις σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους αναφορικά με την «ύλη, τα όργανα και τα προϊόντα της εργασίας»⁷. Πιστεύουν ακόμα ότι οι σχέσεις ιδιοκτησίας υπόκεινται σε διαρκή αλλαγή και μεταβολή⁸ και ότι ο πνευματικός πλούτος εξαρτάται απόλυτα από το πλήθος και την ποιότητα των πραγματικών σχέσεων⁹. Η ιδιοκτησία είναι κακό, επειδή γεννά βία, η οποία και την εξουσιάζει. Αυτό σημαίνει ότι η αποκλειστική κυριότητα δεν εξουσιάζει την κρατική βία, αλλ' ότι η δεύτερη υφίσταται χάριν της πρώτης με την επιβολή αυθαίρετων φόρων, τις κατασχέσεις, την παροχή προνομίων, την ανάμειξη της γραφειοκρατίας στη βιομηχανία, το εμπόριο και τα παρόμοια. Η κρατική εξουσία μαζί με την ιδιοκτησία αποτελούν τα δύο βασικά είδη της βίας¹⁰. Εδώ αποδίδει κανείς το πνεύμα του Μαρξ, αν προσθήσει ότι η νομή και κατοχή σε συνδυασμό με την κληρονομιά αποτελεί την κύρια πηγή της κοινωνικής ανισότητας. Οι στόχοι που θέτει ο κομμουνισμός με την επανάσταση, είναι η εξάλειψη όχι της ιδιοκτησίας εν γένει αλλά κυρίως της αστικής. Δέχονται ωστόσο οι προαναφερθέντες θεμελιωτές και εκφραστές του κομμουνισμού ότι η σύγχρονη ατομική ιδιοκτησία είναι η «έσχατη και πληρέστατη έκφραση» κατασκευής και σφετερισμού προϊόντων· βασίζεται δε στις αντιθέσεις των τάξεων και στην εκμετάλλευση του ενός από τον άλλον. Έτσι η κομμουνιστική θεωρία συνοψίζεται στη φράση: «Κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας»¹¹. Ο Πλάτων μπορεί να θεωρηθεί πρόδρομος του κομμουνισμού, υπό καθεστώς όμως ελευθερίας.

2.2. Η παραδοσιακή αντίληψη

Από την άλλη μεριά προβάλλει η κλασική παραδοσιακή αντίληψη, η οποία υποστηρίζεται ακόμα και σήμερα από μεγάλη μερίδα όχι μόνον στοχαστών αλλά και απλού λαού, σύμφωνα με την οποία η ιδιοκτησία αποτιμάται θετικά και συγκαταλέγεται στα ανθρώπινα δικαιώματα. Σ' αυτούς κατατάσσονται ο Λοκ, ο Καντ και ο Έγγελς¹². Κατά τον πρώτο η διαφύλαξη της ιδιοκτησίας είναι ο σκοπός της συνένωσης των πολιτών και της υπαγωγής τους σε ενιαία κυβέρνηση. Δέχεται δηλαδή ότι οι άνθρωποι έχουν την ιδιοκτησία ως φυσικό δικαίωμα, το οποίο είναι ανεξάρτητο από την «ύπαρξη πολιτικής κοινωνίας και κυβέρνησης»¹³. Με τον όρο αυτόν εννοεί τρία πράγματα: τη ζωή, την ελευθερία και την περιουσία¹⁴.

3. Το αδικαιολόγητο του φανατισμού

Η ιδιοκτησία είναι λοιπόν εκείνο το επίμαχο σημείο, που αποτελεί την αφετηρία για τη διαμόρφωση διαφορετικών και μάλιστα ανταγωνιστικών πολιτευμάτων, τη σύσταση στρατιωτικών συνασπισμών και τη σύναψη πολιτικών συμφώνων. Δεν είναι συνεπώς στις προθέσεις μου –αφού η επίλυση του τεράστιου αυτού θέματος ξεφεύγει από τα πλαίσια της παρούσας μελέτης– να υπερασπιστώ καμία από τις κεντρικές αυτές θέσεις σε βάρος της άλλης. Αν επιχειρούνται ωστόσο τοποθετήσεις ή επισημάνσεις και ταυτόχρονα αναδεικνύονται ορισμένα υπέρ και κατά σε κάθε ένα από τα δύο πολιτικο-ιδεολογικά στρατόπεδα, αυτό γίνεται στα περιθώρια της ελευθερίας της έκφρασης και της ακώλυτης διακίνησης των ιδεών. Αυτές υποκρύπτουν άλλωστε ελάχιστη μέχρι μηδαμινή σημασία, αφού έχουν ήδη προσκομισθεί ισχυρά επιχειρήματα και από τις δύο πλευρές, πράγμα που διατρανώνει για μια ακόμη φορά τη δυνατότητα και πραγματικότητα της διαλεκτικής. Το λυπηρό είναι μόνον ότι έχει χυθεί άδικα και ανελέητα τόσο αίμα για την εκατέρωθεν επικράτηση των ιδεών αυτών, σαν να μην έφταναν οι πίκρες, οι δυστυχίες και οι αντιξοότητες, που αντιμετωπίζει καθημερινά ο αγωνιζόμενος άνθρωπος.

Όπως φαίνεται από τις αναλύσεις, πεποίθησή μου (ίσως παραπαίουσα) είναι ότι καμία από τις δύο αυτές θέσεις στην απολυτότητα και ακαμψία τους δεν είναι «πανάκεια» και χωρίς προβλήματα. Αντίθετα, η ανθρωπότητα έχει να αποκομίσει κάποιο κέρδος, αν επλεγούν τα θετικά στοιχεία κάθε πλευράς, στο βαθμό βέβαια που αυτά γίνουν αποδεκτά από τη συντριπτική πλειοψηφία των πολιτών του πλανήτη μας. Έτσι μπορεί να επέλθει συγκερασμός των δύο πολιτικών αυτών συστημάτων. Οι συγκυρίες προς το σκοπό αυτόν είναι ευοίωνες. Με τα λόγια και τα έργα των ισχυρών της γης (αλλά και των δορυφόρων τους) φαίνεται πως συντελείται ταχεία πρόοδος προς την κατεύθυνση αυτή. Έτσι ο φανατισμός, ο δογματισμός και η τυφλή προσήλωση σε μια ιδέα χωρίς κριτική διάθεση φαίνονται να υποχωρούν σταθερά.

4. Η ιδιοκτησία ως πολιτιστική κληρονομιά

Απαραίτητος όρος για την ισχύ του θεσμού της ιδιοκτησίας στην πλήρη της κυριότητα είναι ότι αυτή κληρονομείται. Η κληροδότηση της περιουσίας από τους γονείς στα παιδιά είναι σημαντικός παράγων στην οικονομική διαφοροποίηση και ανισότητα ατόμων και κοινωνικών ομάδων, αφού χωρίς το θεσμό της κληρονομιάς θα εξαλείφονταν οι ανισότητες σε κάθε γενιά¹⁵. Όσο αυτή είναι σε ισχύ δεν αποκτούν όλοι την ίδια αφετηρία για επαγγελματική αποκατάσταση και μορφωτική ανέλιξη. Δεν είναι όμως μόνο η περιουσία που μεταβιβάζεται αλλά και ο πολιτισμός γενικότερα. Με το πνεύμα αυτό γίνεται λόγος για πολιτιστική κληρονομιά και λαϊκή παράδοση. Η επιστήμη, η τέχνη και γενικά ο πολιτισμός μπορούν να

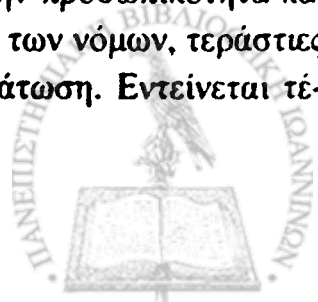

μεταλαμπαδευθούν και να αφομοιωθούν από άλλους λαούς, χωρίς αυτό να θεωρηθεί ούτε κατ' ελάχιστον πράξη βίας ή σφετερισμός ξένης ιδιοκτησίας. Απεναντίας, τέτοιες προσπάθειες είναι γενικά επιθυμητές, αφού προκύπτει αμοιβαία ωφέλεια. Η ενέργεια αυτή ονομάζεται εκπολιτισμός, εξημέρωση και εξευγενισμός, τα οποία συνεπιφέρουν ανύψωση και αναβάθμιση του βιοτικού επιπέδου.

Είναι αναγκαίο ωστόσο να διευκρινιστεί ότι είναι αδιάφορο, αν αυτός που εκπολιτίζεται είναι νικητής ή ηττημένος. Η Ελλάδα για παράδειγμα της ελληνιστικής περιόδου, ως κατακτήτρια δύναμη (υπό τη σκιά της κραταιής και ισχυρής ηγεμονίας του Μεγάλου Αλεξάνδρου), επιτέλεσε λαμπρό και υπέροχο εκπολιτιστικό έργο σε ετερόκλητους λαούς μιας αχανούς επικράτειας. Η ίδια επίσης χώρα των προγόνων μας σε δύσκολους και εφιαλτικούς καιρούς, καθυποταγμένη, καθημαγμένη και στενάζουσα κάτω από το μαστίγιο και τη ρομφαία της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, επιβλήθηκε στους κατακτητές της με τα αθάνατα πνευματικά και καλλιτεχνικά της δημιουργήματα. Έτσι, αν και υποτελής στα σκήπτρα των Ρωμαίων, εκυρίευσε πολιτιστικά τον εκπορθητή της με τη δύναμη του νου και την ευγένεια της ψυχής. Απετέλεσε έτσι τον ατσάλινο κυματοθραύστη των κραδασμών της αυτοκρατορικής υπεροψίας και αλαζονείας καθώς και το εφαλτήριο για την αναζήτηση του μέτρου και της αρετής. Απ' αυτά συνάγεται ότι βασικός όρος για τη μεταλαμπάδευση του πολιτισμού είναι η επαφή, η επικοινωνία και η συνεργασία των λαών.

5. Θετικά και αρνητικά της ιδιοκτησίας

1. Εδώ θα αναλυθούν ακροθιγώς οι δύο όψεις του θεσμού. Είναι γεγονός, ότι η ιδιοκτησία υπό την εμπράγματή της μορφή προκαλεί συχνά έριδες και συγκρούσεις. Έτσι ένας αρκετά μεγάλος αριθμός αδικημάτων έχει ως αφορμή την αρπαγή ξένων πραγμάτων ή χρημάτων. Τα εγκλήματα κατά της περιουσίας, που λαμβάνουν χώρα στο δυτικό κόσμο, είναι πολλαπλάσια από εκείνα στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού, όπου ο θεσμός της ιδιοκτησίας ή έχει εντελώς καταργηθεί ή περιοριστεί στο ελάχιστο, ώστε να μην επιδέχονται σύγκριση. Ο τρόπος πλουτισμού και η συσσώρευση κεφαλαίου από ορισμένα πρόσωπα περιέχει συχνά κρυφές παρανομίες, αθέμιτους ανταγωνισμούς, εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο και τη μη απόδοση στο δημόσιο οφειλόμενου ποσού και μάλιστα σε μεγάλη έκταση. Η απάτη, η κλοπή, ο χρηματισμός, η υπεξαίρεση, η δωροληψία, τα σκάνδαλα, τα ναρκωτικά, η πορνεία, η αισχροκέρδεια και η φοροδιαφυγή είναι συνήθη φαινόμενα στις χώρες της αφθονίας, του πλούτου και του «χρυσορρόα πακτωλού». Όλα αυτά προκαλούν το δημόσιο αίσθημα, προσβάλλουν την προσωπικότητα και δημιουργούν κατάφωρη κοινωνική αδικία, ανισότητα έναντι των νόμων, τεράστιες οικονομικές διαφορές και εκτεταμένη κοινωνική διαστρωμάτωση. Εντείνεται τέ-

λος το επίμονο άγχος επαγγελματικής αποκατάστασης.

2. Από την άλλη μεριά η ιδιοκτησία – εκτός του ότι συγκαταλέγεται, όπως είδαμε, από ορισμένους στα ανθρώπινα δικαιώματα¹⁶ – είναι ισχυρό κίνητρο και ουσιώδης παράγων για περισσότερη εργατικότητα, υπευθυνότητα και πρωτοβουλία, οι οποίες συντελούν στην πρόοδο και την ευημερία των λαών. Έτσι δεν είναι εντελώς τυχαίο το γεγονός, ότι στην περιοχή του βόρειου ημισφαιρίου, οι χώρες με δημοκρατικό πολίτευμα, στις οποίες επιτρέπεται η ιδιοκτησία, είναι κατά κανόνα πλουσιότερες από εκείνες του υπαρκτού σοσιαλισμού, όπου η ίδια απαγορεύεται. Ακράδαντο και αδιάσειστο παράδειγμα αναπτυξιακής διαφοροποίησης είναι τα άλλοτε δύο γερμανικά φύλα· η μεν ανατολική Γερμανία, στην οποία δεν υφίστατο ο θεσμός της ιδιοκτησίας είχε έλθει στα πρόθυρα οικονομικής κατάρρευσης, η δε δυτική, όπου κατοχυρώνεται νομοθετικά το καθιερωμένο αυτό έθιμο, διαθέτει ένα από τα ισχυρότερα νομίσματα του κόσμου. Σήμερα με τη συνένωση των δύο αυτών κρατιδίων επέρχεται εξομάλυνση και ομοιομορφία. Για τη διαπιστωνόμενη αυτή ανομοιότητα ευθύνεται εν μέρει και η ιδιοκτησία. Η κατάργησή της συνιστά στέρηση του υψίστου αγαθού της προσωπικής ελευθερίας, αφού ορισμένοι από τους κατοίκους των χωρών αυτών ασφαλώς θα την επιθυμούσαν, αλλά δεν μπορούν να την αποκτήσουν, εφόσον διατηρείται ο ηγεμονικός ρόλος του Κομμουνιστικού Κόμματος. Στις μέρες μας σημειώνεται στις χώρες της άλλοτε Σοβιετικής Ένωσης ευτυχώς η τάση αφενός κατάργησης εκείνου του άρθρου του συντάγματος, που την κατοχυρώνει, και αφετέρου επαναφοράς της ατομικής ιδιοκτησίας έστω υπό όρους¹⁷. Μ' αυτό βέβαια δεν εξυπονοείται ότι ο προορισμός του ανθρώπου είναι σε πρώτη μοίρα το κέρδος και το υλικό όφελος σ' έναν κόσμο, όπου τα πάντα πουλιούνται έναντι ευτελούς τιμής, είναι δηλαδή αργυρώνητα. Ο άνθρωπος δεν πρέπει να αφηθεί στον εξανδροπισμό και την αλλοτρίωση, αλλ' οφείλει να ορθώσει ηθικό ανάστημα, ώστε να κρατηθεί μακριά από το βόρβορο της διαφθοράς, τις μηχανορραφίες, τις σκευωρίες και την πλεκτάνη των διαβολών. Η ιδιοκτησία έχει λοιπόν μερίδιο ευθύνης για την όλη κατάσταση. Βασική πάντως παραμένει η αξίωση, να αναγνωρισθούν τόσο τα θετικά όσο και τα αρνητικά της στοιχεία, που είναι οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος.

3. Το άριστο ίσως θα ήταν, με αμοιβαίες υποχωρήσεις να επιτευχθεί συμβιβασμός, συγκερασμός και συγχώνευση των αντιθέτων απόψεων υπέρ και κατά της διατήρησης της ιδιοκτησίας. Θα μπορούσε δηλαδή, αφενός μεν να τεθεί ένα λογικό όριο για το ανώτατο επιτρεπόμενο ύψος της αξίας της ιδιοκτησίας και γενικά των εισοδημάτων κατ' άτομο, με παράλληλη λήψη γενναίας κοινωνικής μέριμνας υπέρ των αναξιοπαθούντων και των δυστυχούντων, αφετέρου δε να διαπαιδαγωγηθεί κατάλληλα ο κόσμος, ώστε να μάθει να σέβεται την προσωπικότητα και τα δικαιώματα του άλλου, αφού με την ικανότητα, την εργατικότητα και την ευστροφία πολλοί μπορούν ν' αποκτήσουν πλούτο, αρκεί να δημιουργηθούν οι κατάλλη-

λες συνθήκες. Έτσι τίθενται οι βάσεις για τη διαμόρφωση ενός κόσμου με περισσότερη ευημερία, λιγότερη αδικία και μειωμένο άγχος. Κατά τον Πλάτωνα πρέπει να υπάρχει όριο όχι μόνον της φτώχειας αλλά και του πλούτου.

6. Ένωση των κρατών και ιδιοκτησία

Πόσο αρνητικό ρόλο παίζει η ιδιοκτησία στις σχέσεις των κρατών φαίνεται από τις διενέξεις και τις συγκρούσεις, που συχνά σημειώνονται σε όμορες χώρες, λόγω εδαφικών διεκδικήσεων. Το μεγάλο επίσης και ακανθώδες πρόβλημα των εθνικών μειονοτήτων (οι οποίες νιώθουν ξεριζωμένες και καταπιεσμένες μέσα σε συμπαγή και ογκώδη μάζα αλλοεθνών) έχει άμεση σχέση με την ιδιοκτησία ως κρατική εξουσία και τη στεγανότητα των εθνικών συνόρων. Αν ο κάθε πολίτης του πλανήτη μας θα μπορούσε να μεταναστεύσει και να εγκαθίσταται ανενόχλητος στον τόπο της αρεσκείας και της προτίμησής του, οι σχέσεις των ανθρώπων θα ήταν πιο ομαλές και εγκάρδιες, ενώ θα παραγόταν περισσότερο και καλύτερο δημιουργικό έργο. Τα προβλήματα αυτά παύουν να υφίστανται ή καθίστανται ασθενέστερα, όταν τα κράτη ενωθούν υπό ενιαία κεντρική εξουσία, έστω υπό μορφή ομοσπονδίας ή συνομοσπονδίας, έως ότου καταργηθούν τα μεταξύ τους σύνορα, οπότε δεν θα παρακωλύεται η μόνιμη διαμονή και οριστική εγκατάσταση στους τόπους της αρεσκείας μας. Προϋπόθεση βέβαια για την ομαλή ενοποίηση του κόσμου είναι μεταξύ άλλων η πολιτιστική, πολιτική και οικονομική εξίσωση των λαών.

Η ενοποίηση είχε συντελεσθεί για παράδειγμα στην πατρίδα μας την αυγή της ιστορίας. Κατά την αρχαιότητα υπήρχαν διάφορες πόλεις, που βρίσκονταν για μεγάλο χρονικό διάστημα σε εμπόλεμη κατάσταση μεταξύ τους. (Αρκεί να μνημονευθεί μόνο ο τριακονταετής πόλεμος μεταξύ Αθηναίων και Σπαρτιατών). Ο δρόμος για τη συνένωση δεν ήταν φυσικά εύκολος. Στην αρχή συνήψαν συμμαχίες και δημιουργήθηκαν οι λεγόμενες συμπολιτείες ή ομοσπονδίες (όπως η αιτωλική και η αχαϊκή). Το παράδειγμα της αρχαίας Ελλάδας μπορεί να επαναλαμβάνεται σε όλο και πιο διευρυμένα και εκτεταμένα πλαίσια, έως ότου πραγματοποιήθηκε η τελική ενοποίηση των χωρών της γης υπό ενιαία κεντρική εξουσία. Θα μπορούσε για παράδειγμα να επιτευχθεί η ένωση των Βαλκανίων, να προχωρήσει η νομισματική και πολιτική ενοποίηση των χωρών της ευρωπαϊκής οικονομικής κοινότητας (Ε.Ο.Κ.), η οποία με τη σειρά της θα ήταν δυνατόν να ενωθεί με τις σοσιαλιστικές χώρες. (Οι κοινωνικές συγκυρίες είναι σήμερα ευνοϊκές προς τούτο). Έτσι οδηγούμαστε στην ένωση της γηραιάς Ευρώπης και καθ' όμοιον τρόπο ολοκλήρου του κόσμου. Σ' αυτό συνέβαλε και η ένωση της διχοτομημένης Γερμανίας. Ο διαμελισμός της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και της Γιουγκοσλαβίας έχει βαθύτερα αίτια, τα οποία θα έπρεπε σε άλλη ευκαιρία να αναλυθούν διεξοδικότερα.

§ 52. Πολιτισμικές διαφορές: Βορράς - Νότος

1. Ανάγκη μορφωτικής και οικονομικής προσέγγισης των λαών

Εκείνο, που μπορεί να αποτελέσει επίσης αιτία συγκρούσεων και εχθροπραξιών, και να υπονομεύσει έτσι την παγκόσμια ειρήνη, είναι το οικονομικό και πολιτιστικό χάσμα που υφίσταται ανάμεσα στις χώρες του Βορρά και του Νότου. Το γεγονός, ότι σήμερα ο μεν Νότος είναι φτωχός και υπανάπτυκτος, ο δε Βορράς πλούσιος και ανεπτυγμένος, δημιουργεί μεγάλη ανισότητα και ανισορροπία. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο έχει υποστηριχτεί όχι αδικαιολόγητα η άποψη, ότι μια από τις προϋποθέσεις επίτευξης και παγίωσης της ειρήνης είναι το γεφύρωμα του υφιστάμενου χάσματος ανάμεσα στις βιομηχανικά και τεχνολογικά ανεπτυγμένες χώρες και τις υπανάπτυκτες¹.

Για την εδραίωση μιας παγκόσμιας ειρήνης πρέπει να συναινέσουν όλοι οι λαοί της υφελίου. Όταν όμως ορισμένοι απ' αυτούς λιμοκτονούν ή υποσιτίζονται, αυτή τίθεται σε άμεσο κίνδυνο. Κι αυτό γιατί, όταν κάποιος απειλείται από το φάσμα της πείνας, το πρώτο του μέλημα είναι ο αγώνας για την επιβίωσή με την κάλυψη στοιχειωδών βιοτικών αναγκών. Έτσι από τη μη επίτευξη της παγκόσμιας ειρήνης οι φτωχοί λαοί θα χάσουν ίσως περισσότερα από τους πλούσιους, οι οποίοι έχουν λύσει κατά κάποιο τρόπο το βιοτικό πρόβλημα και η διαβίωσή τους είναι άνετη, διότι ο πρόωρος θάνατος δεν επέρχεται μόνο λόγω πολέμου ή ατυχημάτων, αλλά και από την πείνα, την αθλιότητα και την έλλειψη ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, που δυστυχώς συνοδεύουν τη μοίρα των φτωχών. Επομένως ισχυρότερο πρέπει να είναι το ενδιαφέρον τους για τη σύναψη της ειρήνης. Θα μπορούσε συνεπώς να υποστηριχθεί ότι ο τρίτος κόσμος επιθυμεί την ειρήνη και τον αφοπλισμό, επειδή ελπίζει ότι τα αμύθητα ποσά, που δαπανώνται τώρα στους εξοπλισμούς, θα διατίθενται για την ποιοτική ανύψωση και αναβάθμιση της ανθρωπότητας στο σύνολό της, οπότε θα δικαιούνται γενναία οικονομική ενίσχυση. Όταν όμως αυτό παραδόξως δεν συμβεί, η ειρήνη θα είναι εύθραυστη, αφού δεν εξαλείφονται οι αιτίες που την υπονομεύουν. Η επιβαλλόμενη βοήθεια προς τις φτωχές χώρες θεμελιώνεται αφενός μεν στο αίσθημα αλληλεγγύης και αλληλοβοήθειας των λαών, αφετέρου δε στην υφιστάμενη ανάγκη παγκόσμιας αλληλεξάρτησης. Και στις δύο περιπτώσεις εξυπηρετείται το καλώς εννοούμενο κοινό συμφέρον.

Τα κράτη του Νότου ή, όπως αλλιώς λέγονται υπανάπτυκτες χώρες, αδέσμευτες ή τρίτος κόσμος, αποτελούν τα δύο τρίτα του παγκόσμιου πληθυσμού. Και στην απίθανη όμως περίπτωση, που υποτεθεί ότι με την ειρήνη όλα θα πάνε καλά και δεν θα δημιουργηθούν εξαιτίας τούτου ανυπέρβλητα εμπόδια, πάλι παραμένει δυσεπίλυτο το πρόβλημα των χρεών τους έναντι των πλουσίων χωρών. Το θέμα αυ-

τό, που είναι πράγματι μεγάλο, παρουσιάζεται σε εμπειριστατωμένη και διεισδυτική μελέτη από διακεκριμένους επιστήμονες ως εξής:

«Σήμερα πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι η αδυναμία των χωρών του Τρίτου Κόσμου να αποπληρώσουν τα εξωτερικά τους χρέη κινδυνεύει να οδηγήσει ολόκληρο το τραπεζικό και οικονομικό σύστημα σε κατάρρευση και να επιφέρει μια παγκόσμια οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική κρίση τεραστίων διαστάσεων»².

Τα υπέρογκα λοιπόν χρέη των αδέσμευτων μπορούν να προκαλέσουν σύμφωνα με τη μελέτη αυτή (στην οποία ωστόσο η παγκόσμια ευημερία παρουσιάζεται ως εφικτή) οικονομική κρίση μεγάλης έκτασης. Ακόμα όμως και στην περίπτωση, που εύρισκε ικανοποιητική λύση το κολοσσιαίο αυτό χρέος, το πρόβλημα της διαφοράς Βορρά - Νότου θα παρέμενε σχεδόν ανέπαφο για πολύ χρονικό διάστημα ακόμα. Η οριστική διευθέτησή του θα επιτυγχανόταν μόνον, αν οι ίδιοι οι κάτοικοι των χωρών αυτών θα ήταν σε θέση να εκσυγχρονιστούν επιστημονικά, πολιτιστικά κ.τ.λ.. Αυτή η πρόοδος μπορεί να επιτευχθεί μόνο με μια υψηλού επιπέδου παιδεία. Έτσι θα μπορούσε να λάβει χώρα σε μονιμότερη και σταθερότερη βάση η ισορροπία και πολιτισμική εξίσωση με τις προηγμένες χώρες. Ο τέως πρόεδρος της Κύπρου Βασιλείου είπε για το πρόβλημα αυτό στην ένατη διάσκεψη κορυφής των αδεσμεύτων, που έγινε στο Βελιγράδι το Σεπτέμβριο του 1989, τα ακόλουθα:

«Αν θα λυνόταν αμέσως το θέμα του τεράστιου χρέους του Τρίτου Κόσμου, μη νομίζετε ότι οι υπό ανάπτυξη χώρες θα είχαν λύσει τα προβλήματά τους, γιατί αμέσως το σημερινό άνισο σύστημα μεταξύ Βορρά-Νότου θα τους δημιουργούσε την ανάγκη νέων δανείων, για να προσαρμόζονται στις νέες τεχνολογίες. Πρέπει να συνειδητοποιήσουμε αντιθέτως ότι και οι ανεπτυγμένες χώρες έχουν ανάγκη των αγορών μας, τον πλούτο που εμείς παράγουμε. Η παγκόσμια αλληλεξάρτηση μάλιστα είναι πιο αναγκαία για κείνες παρά για μας»³.

Στην πρόσρηση αυτή του Κύπριου ηγέτη εύστοχα επισημαίνονται δύο πράγματα: 1) ότι η διευθέτηση της οφειλής των υπερχρεωμένων υπό ανάπτυξη χωρών μπορεί να δώσει μόνο προσωρινή και όχι ριζική λύση, και 2) ότι υπάρχει πραγματική και ουσιαστική αλληλεξάρτηση των λαών της γης, άσχετα από το οικονομικό και πολιτιστικό τους επίπεδο. Και οι δύο αυτές παρατηρήσεις υποδεικνύουν και χαράσσουν την ορθή κατεύθυνση για την αποτελεσματικότερη επίλυση των διαφορών. Ο ακολουθητέος δρόμος είναι κατά κύριο λόγο η αναβάθμιση και εξίσωση της παιδείας σε παγκόσμια κλίμακα και δευτερευόντως η μακροπρόθεσμη προοπτική ενοποίησης του κόσμου. Επειδή όμως η εκπαίδευση χρειάζεται ικανούς και καταρτισμένους δασκάλους καθώς και αξιόλογη υλικοτεχνική υποδομή, είναι ανάγκη στα πρώτα της βήματα να έχει αμέριστη την υλική και ηθική συμπαράσταση των ανεπτυγμένων χωρών, ώστε ο τρίτος κόσμος να μνηθεί και να εξουικιωθεί με

γοργό ρυθμό στον επιστημονικό τρόπο του σκέπτεσθαι.

Στην ίδια διάσκεψη 101 αρχηγοί κρατών έθεσαν τους κύριους στόχους τους, δηλαδή: «την αντίσταση στο χωρισμό του κόσμου σε συνασπισμούς, τη διακήρυξη της ισότητας όλων των λαών και κρατών ενάντια σε κάθε μορφή ηγεμονίας, κατάκτησης ή δεσποτισμού»⁴. Οι Αδέσμευτοι στη διακήρυξή τους αυτή: 1) διατράνωσαν την ένθερμη πίστη τους στην ιδέα της ειρήνης, 2) εξεδήλωσαν την κατηγορηματική αντίθεσή τους στους συνασπισμούς που διχάζουν τον κόσμο, και 3) τάχθηκαν αναφανδόν υπέρ της ισότητας όλων κρατών της γης. Τα τρία ιδεώδη λοιπόν, για τα οποία αγωνίζονται είναι η ειρήνη, η ισότητα και η ενοποίηση του κόσμου (ή τουλάχιστον όχι ο χωρισμός του). Το αγαθό της ελευθερίας, αν και δεν είναι ρητά εκπιφρασμένο, θεωρείται δεδομένο και προϋπόθεση των άλλων, διότι δεν θα ήταν νοητή η ειρήνη, που δεν θα στηριζόταν στην συναίνεση και την ισότητα των λαών.

Οι Αδέσμευτοι κατανοούν πλήρως τη δυνατότητα και αναγκαιότητα της ειρήνης. Πέραν όμως από το γενικό καλό που πηγάζει απ' αυτήν, αντιλαμβάνονται την ξεχωριστή τους θέση στο θέατρο αυτό του παράλογου, ότι δηλαδή σε περίπτωση παγκόσμιας σύρραξης, αυτοί θα είναι τα αθώα θύματα, ο αμνός που οδηγείται «επί σφαγή». Κι αυτό επειδή οι ίδιοι δεν κατέχουν τα φονικά μέσα, για να επιφέρουν τη φοβερή καταστροφή ούτε ν' αμυνθούν, αφού δεν διαθέτουν προς το παρόν τουλάχιστον μεγάλης ισχύος πυρηνικά όπλα· συνεπώς δεν είναι γιαυτό καθόλου υπαίτιοι. Άλλωστε τα μυθώδη ποσά, που ξοδεύονται τόσο αλόγιστα σε θανατηφόρους εξοπλισμούς, αν χρησιμοποιούνταν για ειρηνικούς σκοπούς και ως βοήθεια στις φτωχές χώρες, δεν θα αποδεκατιζόταν τόσο πληθυσμός και δεν θα υπήρχε μεγάλη παιδική θνησιμότητα από τον υποσιτισμό και την ανεπαρκή ή υποτυπώδη ιατροφαρμακευτική περίθαλψη.

2. Ιστορική αναδρομή στις συνθήκες καταμερισμού της εργασίας

Για αποτελεσματικότερη όμως αντιμετώπιση του ζωτικού αυτού θέματος καθίσταται αναπόφευκτη μια ιστορική αναδρομή, η οποία θα εμπλουτισθεί και σε επόμενα κεφάλαια. Έτσι θα μπορούσε κανείς να σταθμίσει καλύτερα κατά πόσο τα προβλήματα του τρίτου κόσμου αποτελούν αξεπέραστη δυσκολία ή όχι. Πρώτη παρατήρηση είναι ότι –όπως είδαμε και στα προηγούμενα– έχει σημειωθεί αντιστροφή του πολιτιστικού και οικονομικού επιπέδου από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα ανάμεσα στο Βορρά και το Νότο. Οι αρχαιότεροι πολιτισμοί αναπτύχθηκαν στις χώρες του κεντρικού και νότιου ημισφαιρίου, όπως στην Αίγυπτο, στη Μεσοποταμία, στη Βαβυλωνία, στην αρχαία Ελλάδα, στην Ιταλία (Λάτιο) και στις Ινδίες, ενώ την ίδια χρονική περίοδο οι κάτοικοι του βόρειου ημισφαιρίου ήταν απολί-

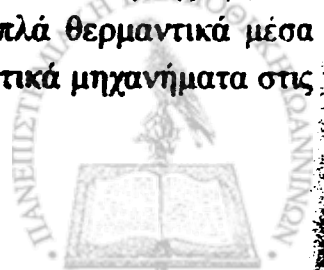
τιστοι και ημιάγριοι. Εύλογα γεννάται λοιπόν το ερώτημα, γιατί να αλλάξουν δια μέσου των αιώνων άρδην τα πράγματα, ώστε να αντιστραφούν ριζικά οι συνθήκες διαβίωσης.

Πολλές απαντήσεις θα μπορούσαν να δοθούν στο ερώτημα αυτό. Ένας από τους βασικούς λόγους είναι ίσως το γεγονός, ότι οι άνθρωποι εκείνης της μακρινής εποχής ήταν στενά δεμένοι με το φυσικόν περιβάλλον, από τους καρπούς του οποίου και αποζούσαν, αφού οι κύριες –αν όχι και αποκλειστικές– σχεδόν ασχολίες τους ήταν η γεωργία, η κτηνοτροφία, η αλιεία και η ναυσιπλοΐα. Οι εργασίες γίνονταν ανετότερα και ευκολότερα στο Νότο παρά στο Βορρά, επειδή βοηθούσαν σ' αυτό οι ήπιες και ευμενείς κλιματολογικές και καιρικές συνθήκες. Με μεγαλύτερη άνεση και ευκολία θα μπορούσε κανείς να εργάζεται στις θερμές και εύκρατες περιοχές χωρίς κλιματισμό πάρα σ' εκείνες με δριμύ και δυνατό ψύχος, επειδή η αντιμετώπισή του για τέτοιου είδους εξωτερικές εργασίες ήταν εξαιρετικά δύσκολη, αν όχι αδύνατη. Χώρος κύριας ενασχόλησης ήταν η ύπαιθρος. Αλλά και η ενάσκηση της τέχνης σε κλειστούς η ημιυπαίθριους χώρους του Νότου δεν εμποδιζόταν από το ελαφρύ κρύο του χειμώνα. Στις χώρες αυτές η επιστήμη, η φιλοσοφία και η τέχνη έφθασαν σε υψηλό βαθμό τελειότητας. Και στις μετέπειτα ακόμα χιλιετηρίδες το ελληνικό στοιχείο επί βυζαντινής αυτοκρατορίας και στους ελληνιστικούς χρόνους είχαν αναπτύξει αξιόλογο πολιτισμό. Επηκολούθησε κατόπιν η πτώση της αυτοκρατορίας από τους Τούρκους.

3. Η τεχνολογία και η ελευθερία ως παράγοντες ανάπτυξης των λαών

Από τον 17ον αιώνα και εξής αρχίζει να συντελείται με δειλά αλλά σταθερά βήματα ένα κοσμοϊστορικό γεγονός, που άλλαξε άρδην την όψη του κόσμου. Αυτό είναι η γένεση της επιστημονικής τεχνολογίας, που στηρίζεται κυρίως στα πορίσματα και τις ανακαλύψεις της φυσικής. Αυτή αναπτύχθηκε στη Δύση κατά το τέλος του Μεσαίωνα από τους Ευρωπαίους και ιδιαίτερα από τους «γερμανορωμανικούς λαούς», υπό καθεστώς ελευθερίας. Είναι ένα φαινόμενο, ισοδύναμο του οποίου μάταια θ' αναζητεί κανείς σ' ολόκληρη την ιστορία της ανθρωπότητας. Αργότερα εξαπλώθηκε με γοργά βήματα σ' ολόκληρο τον κόσμο¹.

Με την έλευση της τεχνολογίας άλλαξε ο τρόπος ζωής και η κύρια ασχολία των κατοίκων μεταφέρθηκε από ανοικτούς σε κλειστούς χώρους. Αυτή η μετατόπιση επέφερε αλλαγή στις συνθήκες και τους τρόπους εργασίας. Στις ψυχρές βόρειες χώρες το κρύο και γενικότερα οι δυσμενείς καιρικές συνθήκες με τις χαμηλές θερμοκρασίες δεν αποτελούσαν πια εμπόδιο στην απρόσκοπτη εκτέλεση της εργασίας, επειδή μπορούσαν εύκολα να υπερνικηθούν τόσο με απλά θερμαντικά μέσα (τζάκι, θερμάστρα κλπ.) όσο και με τελειοποιημένα κλιματιστικά μηχανήματα στις

μέρες μας. Αντίθετα, η ζέστη και ο αφόρητος καύσωνας του Νότου, που ανακόπτει τουλάχιστον κατά τους θερινούς μήνες την όρεξη για εργασία και μειώνει την αντίσταση και την ανθεκτικότητα του οργανισμού, αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα της προόδου. Η κατάσταση αυτή επιδεινώνεται με την έλλειψη της ελευθερίας και της ανεξαρτησίας τους, αφού οι αυτόχθονες στην πλειονότητά τους ήταν άποικοι των βορείων λαών.

Η τεχνική αποτελεί πρωταρχικό παράγοντα ευημερίας και οικονομικής ευρωστίας ενός τόπου. Για το λόγο αυτόν η εξάπλωση της ίδιας της τεχνολογίας, και όχι μόνο των προϊόντων της, αποτελεί προϋπόθεση για την ισόρροπο ανάπτυξη των λαών της γης. Αυτό όμως είναι κατά κύριο λόγο θέμα υψηλής παιδείας με όλες τις παραμέτρους που αυτή συνεπάγεται. Σήμερα μάλιστα, που η τεχνική έχει φτάσει σε υψηλό βαθμό τελειότητας, η παραγωγή γίνεται ευκολότερη και μαζικότερη, αφού καλύπτει ανάγκες σε όλους τους τομείς της ζωής, την οποία κάνει μεν ανετότερη αλλά με περισσότερο άγχος. Η υπερβολική θερμότης, που παραλύει το νευρικό σύστημα καταπολεμείται επιτυχώς με τα μηχανήματα κλιματισμού. Άρα, δεν είναι κατ' αρχήν ανέφικτο να αναπτυχθούν και να εξελιχθούν με ταχύ ρυθμό τα κράτη του Τρίτου Κόσμου, ώστε με τον εμπλουτισμό της τεχνολογίας να επέλθει ισομερής πρόοδος και εξισορρόπηση των πνευματικών δραστηριοτήτων του ανθρώπου, υπό την προϋπόθεση βέβαια ότι οι λαοί αυτοί θ' αποκτήσουν την αυτονομία και ανεξαρτησία τους κάτω από ελεύθερο καθεστώς, ενώ θα παύσουν να τελούν υπό την «κηδεμονία» και την «υψηλή προστασία» των λευκών, οι οποίοι τάχα ενδιαφέρονται για τα συμφέροντα των υπηκόων τους.

Στην ανάπτυξη του πολιτισμού του Βορρά συνέβαλε κατά πολύ και το κοινωνικοπολιτικό σύστημα των ευρωπαϊκών κρατών, στα οποία διασφαλιζόταν το πολύτιμο αγαθό της ελευθερίας, που είναι απαραίτητος όρος για την εξασφάλιση οικονομικής άνεσης και την ενθάρρυνση πνευματικής και καλλιτεχνικής δημιουργίας. Γι' αυτό βλέπομε στην εποχή μας χώρες, οι οποίες ενώ δεν βρίσκονται στο Νότο, είναι φτωχές, βασικά επειδή οι πολίτες τους στερούνται την ελευθερία και δεν απολαμβάνουν τα στοιχειώδη ανθρώπινα δικαιώματα. Η ελευθερία του λόγου και η ανεμπόδιστη διακίνηση των ιδεών χωρίς λογοκρισία αποτελούν τον ακρογωνιαίο λίθο για γνήσια και ειλικρινή επικοινωνία μεταξύ των ανθρώπων, η οποία καθιστά δυνατό το διάλογο, με τον οποίο εν συνέχεια προωθείται η έρευνα και εξομαλύνονται οι διαφορές. Πρέπει ωστόσο να μην παραλειφθεί να τονιστεί ότι ανάμεσα στα δύο αυτά μεγέθη υφίσταται άμεση αλληλεξάρτηση· η ελευθερία ευνοεί την πνευματική δραστηριότητα και τη νοητική ωρίμανση, η οποία πάλι με τη σειρά της θέτει τα πλαίσια για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Η ηθική ισοτιμία και η ελευθερία συνιστούν προϋποθέσεις για έντιμη και υγιή ειρήνη⁶. Η ισονομία, η ελευθερία και η ισηγορία αποτελούν θεμελιώδεις αρχές του δημοκρατικού πολιτεύ-

ματος και τις βάσεις για ειρηνικές διαπραγματεύσεις. Κάθε παρέκκλιση από τις αρχές αυτές εγγίζει τις παρυφές της αποδιοργάνωσης και αποσύνθεσης του κοινωνικού ιστού, του οποίου η συνοχή τίθεται σε κίνδυνο με την ενίοτε ενδημική και παρατεινόμενη κρίση των θεσμών και όλα τα συμπαρομαρτούντα.

Από τις παραπάνω αναλύσεις συμπεραίνεται, ότι είναι δυνατόν να επακολουθήσει σταδιακά προσέγγιση και σύγκλιση των ανομοιογενών στοιχείων, με αποτέλεσμα το ισομερές και ομοιόμορφο άνθισμα του πολιτισμού με όλες τις οικονομικές και πολιτικές του προεκτάσεις. Προς το σκοπό αυτόν επιβάλλεται οι ευημερούσες και εύρωστες χώρες του Βορρά να τείνουν χείρα βοήθειας (ηθικής και υλικής) προς τις άπορες του υπανάπτυκτου Νότου, που μαστίζονται από οικονομική καχεξία, ώστε να ξεφύγουν από το τέλμα της στασιμότητας και της πολιτισμικής υποβάθμισης. Οι τελευταίες οφείλουν να δεχτούν και να εκμεταλλευθούν την αρωγή, αξιοποιώντας στο έπακρον τη χειρονομία καλής θέλησης. Αυτό αποτελεί ιστορική αναγκαιότητα και κατεπείγον αίτημα των καιρών μας προς το συμφέρον όχι μόνο των δυσπραγούντων και εχόντων ανάγκη βοήθειας αλλά και ολόκληρης της ανθρωπότητας. Αποφασιστικός παράγων προς την κατεύθυνση αυτή μπορεί ν' αποβεί η αγωγή, η οποία είναι ακένωτη και αστείρευτη πηγή πλούτου. Αυτός όμως δεν φέρνει πάντα την ευτυχία. Αντίθετα, ο διακαής πόθος των ανθρώπων να τον αποκτήσουν δημιουργεί πολλές φορές έντονη καταπίεση και άγχος. Γι αυτό δεν έχει άδικο ο Ράσσελ που βλέπει στην τεμπελιά τα θετικά της σημεία. Ο φιλόσοφος παρατηρεί ότι στις βόρειες χώρες υπάρχει λιγότερη οκνηρία και ότι είναι θέμα διαπαιδαγώγησης η φρόνιμη χρησιμοποίηση του ελεύθερου χρόνου. Λέγει συγκεκριμένα:

«Στις χώρες όμως που δεν απολαμβάνουν το μεσογειακό ήλιο η τεμπελιά είναι πιο δύσκολη και θα χρειαστεί να γίνει μεγάλη δημόσια προπαγάνδα για την εισαγωγή της... Θέλω να πω μ' όλη τη σοβαρότητα ότι πάρα πολύ μεγάλη ζημιά γίνεται στο σύγχρονο κόσμο με την πεποίθηση στην αρετή της εργασίας και ότι ο δρόμος προς την ευτυχία και την ευημερία βρίσκεται σ' ένα οργανωμένο περιορισμό της εργασίας»⁷... «Πρέπει να παραδεχτούμε ότι η συνετή χρήση ανάπαυσης είναι προϊόν πολιτισμού και διαπαιδαγώγησης. Ένας άνθρωπος που δουλεύει πολλές ώρες στη ζωή του θα πλήξει, αν βρεθεί ξαφνικά άεργος. Αλλά μη έχοντας στη διάθεσή του μεγάλο χρόνο ανάπαυσης ένας άνθρωπος αποκόβεται από πολλά, από τα καλύτερα πράγματα. Δεν υπάρχει πια κανένας λόγος το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού να υποφέρει απ' αυτή τη στέρηση. Μόνο ένας ανόητος ασκητισμός συνήθως μας κάνει να συνεχίζουμε να επιμένουμε στην υπερβολική εργασία σήμερα που δεν υφίσταται πια αυτή η ανάγκη»⁸.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΧΙΙ

ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΕΙΡΗΝΗ

§ 53. Η σπουδαιότητα του προβλήματος

1. Κατάλληλη αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου προς αποφυγή του πολέμου

Η στενή σχέση που υφίσταται ανάμεσα στην παιδεία και την ειρήνη έχει ήδη επισημανθεί με ιδιαίτερη έμφαση από τον *Αριστοτέλη*. Ο Σταγυρίτης φιλόσοφος υποστηρίζει ότι ο νομοθέτης οφείλει να θεσπίσει *κατάλληλους νόμους*, ώστε οι νέοι να μάθουν με την εκπαίδευση πώς να διαθέτουν κατά τον αρμόζοντα, ενδεδειγμένο και προσήκοντα τρόπο τον *ελεύθερο χρόνο* σε περίοδο ειρήνης. Έτσι δεν θα αποβάλλεται η ανδρεία τους ούτε θα επέρχεται αποδιοργάνωση, ατονία, πλήξη, μαλθακότητα ή ακόμα και η καταστροφή¹, αφού θα διοχετεύουν τη δραστηριότητά, τη νεανική τους ικμάδα και ζωτικότητα σε άλλους πιο παραγωγικούς σκοπούς. Οι νέοι οφείλουν να είναι ο απώτερος σκοπός κάθε συνετής και φρόνιμης εκπαιδευτικής πολιτικής.

Η κατάλληλη και επωφελής αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου συνιστά και σήμερα ένα από τα σοβαρά προβλήματα της ανθρώπινης ύπαρξης². Δεν είναι πάντα εύκολο για τον καθένα να βρίσκει πρόσφορους και λυσιτελείς τρόπους να γεμίζει καρποφόρα και να περνά ευχάριστα τον ελεύθερό του χρόνο, ώστε να μην αισθάνεται έντονα την καταθλιπτική ενόχληση του υπαρξιακού κενού, που απολήγει σε ανία και αδιαφορία, δηλαδή σ' ένα ανεξιχνίαστο αίσθημα, ότι οι άνθρωποι έχουν χάσει το νόημα της ύπαρξής τους, με το δυσάρεστο αποτέλεσμα, η παρουσία τους να μένει χωρίς αξία. Ο *προορισμός* της ζωής βέβαια ούτε δίνεται ούτε κατασκευάζεται, αλλά ο καθένας μπορεί ίσως να τον βρει μόνος του στον κακοτράχαλο δρόμο του. Προς την κατεύθυνση αυτή μπορεί και πρέπει να συμβάλει η *αγωγή* και η *μόρφωση*. Μια υπεύθυνη και άξια του ονόματός της παιδεία οφείλει να φροντίζει, ώστε να μη μεταδίδονται μόνο ξερές και στείρες γνώσεις, αλλά ταυτόχρονα να επιδιώκεται η εκλέπτυνση της συνείδησης σε τέτοιο βαθμό, ώστε ο καθένας να εξετάζει, να προσέχει και να σέβεται τις αξιώσεις και τα ενδιαφέροντα που εμφωλεύουν και είναι βαθιά κρυμμένα στις καρδιές των άλλων³. Η κατάσταση ειρήνης είναι η ασφαλέστερη προϋπόθεση για την καλύτερη ανάπτυξη των

ψυχικών και πνευματικών αυτών διεργασιών. Αντίθετα, η άρνησή της ανοίγει διάπλατα το δρόμο στον πόλεμο, την καταστροφή και τον όλεθρο.

2. Ο πυρηνικός πόλεμος μεγίστη απειλή για την ανθρωπότητα

Αποτελεί όμως σήμερα κοινή διαπίστωση, ότι ο φοβερότερος κίνδυνος, που απειλεί να εξαφανίσει κάθε ίχνος ζωής στον πλανήτη μας, προέρχεται —όπως ειώθηκε και παραπάνω— από την πιθανή κήρυξη ή σιωπηλή έκρηξη ενός πυρηνικού πολέμου, που μπορεί εύκολα να καταλήξει σε ολοκαύτωμα της ανθρωπότητας. Συνεπώς, η απώθηση και αποσόβηση του επικρεμάμενου κινδύνου μιας τέτοιας ένοπλης σύρραξης είναι το πρώτο σε σπουδαιότητα ζήτημα, επειδή αφορά την ίδια την επιβίωση του ανθρώπινου γένους. Η έλευση του πυρηνικού ολέθρου δεν μπορεί ούτε να αποκλεισθεί με βεβαιότητα, αλλ' ούτε και να θεωρηθεί αναπόφευκτη είναι απλώς ενδεχόμενη και πιθανή. Μπορούμε μόνο να ευχόμαστε και να ελπίζουμε ότι τελικά θα επικρατήσει η φωνή της λογικής και του καθήκοντος προς όφελος της ανθρωπότητας. Γι αυτό ο καθένας οφείλει να αναλάβει το βάρος της ελευθερίας και της υπευθυνότητάς του, ώστε να μην αφεθεί τυφλά έρμαιο στη μοίρα και το πεπρωμένο του⁴.

Τα πυρηνικά όπλα είναι επιτεύγματα της σύγχρονης τεχνολογίας, η οποία όμως τείνει δυστυχώς σήμερα να ξεφύγει από τον έλεγχο του δημιουργού της. Έτσι, παρόλο που κατά κανόνα τα θετικά και αρνητικά της αποτελέσματα εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από την καλή ή κακή χρήση που της κάνει ο άνθρωπος, δεν είναι ωστόσο ο ίδιος αποκλειστικά υπεύθυνος για όλες τις καταστρεπτικές και μοιραίες συνέπειες της, γιατί αυτές μπορούν να προκληθούν —όπως επανειλημμένα έχει συμβεί— παρά τη θέληση του ανθρώπου, ο οποίος τελικά φαίνεται ανίσχυρος να τις αποτρέψει παντελώς. Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται τα ατυχήματα που προκαλούνται από τις παντός είδους τεχνικές βλάβες, όπως είναι οι καθ' οιονδήποτε τρόπο απρόβλεπτες και αθέλητες διαρροές δηλητηριωδών αερίων, εξαιτίας των οποίων μεγάλες μάζες ανθρώπων έχουν εκτεθεί κατ' επανάληψη σε κίνδυνο επί μακρό χρονικό διάστημα. Ως πειστικό παράδειγμα μπορεί να χρησιμεύει το απροσδόκητο καταστρεπτικό συμβάν του Τσερνομπίλ, από το οποίο διδάσκεται κανείς τι μπορεί να πάθει ο άνθρωπος από τη διάσπαση του ατόμου, όταν αυτό ξεφύγει από τον έλεγχό του, έστω και αν χρησιμοποιείται για ειρηνικούς σκοπούς. Ήταν αιφνίδιο και ισχυρό πλήγμα για ένα αρκετά μεγάλο μέρος της ανθρωπότητας. Ας σημειωθεί ότι η διαρροή αυτή προκλήθηκε σε ένα μόνο αντιδραστήρα. Εύκολα λοιπόν θα μπορούσε να φαντασθεί κανείς τι θα συνέβαινε, αν «εξαπολυόταν μια πυρηνική θύελλα»⁵.

3. Ειρήνη και αποπλισμός επιτακτική ανάγκη σήμερα

Συνεπώς, η ευθύνη του ανθρώπου έγκειται μάλλον στο γεγονός, ότι κατέστησε δυνατή την έκλυση της πυρηνικής ενέργειας, η οποία, όταν χρησιμοποιείται για ειρηνικούς σκοπούς, είναι ανεξάντλητη δύναμη προς όφελός του. Το γεγονός δηλαδή και μόνο ότι ανεύρε και επραγματοποίησε τη δυνατότητα αυτή, συνιστά διαρκή και άκρως επίφοβη απειλή για τον ίδιο. Άρα, ο μόνος τρόπος να αποσοβηθεί οριστικά και αμετάκλητα η πιθανότης ενός ολοκαυτώματος είναι όχι μόνο η αναστολή παραγωγής νέων ατομικών όπλων αλλά και η καταστροφή των ήδη υπαρχόντων. Ο πυρηνικός αποπλισμός είναι λοιπόν ο αναγκαίος όρος και η αφετηρία για την ασφαλή διεξαγωγή καρποφόρων ειρηνευτικών διαπραγματεύσεων. Η συνομολόγηση ειρήνης, εκχειρίας ή ανακωχής, δηλαδή διακοπής των πάσης φύσεως εχθροπραξιών, αποκτά πραγματικό νόημα, όταν συνοδεύεται από τη συγκατάθεση του αποπλισμού για τα πυρηνικά και χημικά όπλα. Χωρίς ειρήνη και αποπλισμό η ανθρωπότητα κινδυνεύει να λάβει τα φοβερά επίχειρα της άνοιξής της. Στα πλαίσια ευτυχώς του διπλού αυτού πανανθρώπινου αιτήματος φαίνονται ότι κινούνται οι φιλειρηνικές προσπάθειες των υπερδυνάμεων (που καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τις τύχες του κόσμου) για αρμονική συμβίωση και συμφιλίωση των λαών της γης. Έτσι υπάρχουν βάσιμες ελπίδες ότι μάλλον θα δικαιωθούν οι διακαείς ενδόμυχοι πόθοι και θα αναπτερωθούν οι προσδοκίες της ανθρωπότητας για ένα καλύτερο και ασφαλέστερο μέλλον. Δεν είναι λογικό να εντείνονται οι εξοπλισμοί, όταν μεγάλο μέρος της ανθρωπότητας δεινοπαθεί και μαστιάζεται από το φοβερό φάσμα της πείνας.

Οι άνθρωποι από το ένα ως το άλλο άκρο της υφελίου χαιρέτισαν με συγκρατημένη αισιοδοξία και υψηλό αίσθημα ευθύνης ένα από τα σημαντικότερα κοσμοϊστορικά γεγονότα: τη συνθήκη των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής και της πρώην Σοβιετικής Ένωσης στις 9 Δεκέμβρη του 1987 για τη μείωση στο Ευρωπαϊκό έδαφος των πυρηνικών πυραύλων μέσου και μικρού βεληνεκούς. Θετικό επίσης βήμα προς την ειρήνη και τον αποπλισμό είναι η σύναψη συμφωνίας από τις ίδιες δυνάμεις το Φλεβάρη του 1988 για το δραστικό περιορισμό των στρατηγικών όπλων. Ευχής έργο θα ήταν η επιστημονική και πολιτική συνεργασία των λαών να προχωρήσει στην εξερεύνηση των πλανητών και την εν γένει κατάκτηση του διαστήματος και όχι στην παραγωγή μέσων μαζικής καταστροφής. Μετά από το πράγματι θαυμαστό επίτευγμα της προσελήνωσης ο επόμενος στόχος μπορεί να είναι η προσέγγιση στον Άρη.

Οι συμφωνίες αυτές μαρτυρούν ότι είναι τελικά δυνατόν να επικρατήσει η ακαταμάχητη δύναμη της λογικής και το αίσθημα αγάπης, αν και –για να είμαστε πιο ρεαλιστικοί και χωρίς πολλές ψευδαισθήσεις– πρέπει να λεχτεί ότι βρισκόμαστε

ακόμα στην αρχή του τέλους της πιο επικίνδυνης ανθρώπινης περιπέτειας. Απομένει συνεπώς δρόμος μακρύς και ανηφορικός σ' ένα δύσβατο και δυσθεόρατο ύψος μέχρι την επίτευξη του τελικού σκοπού, που είναι η συναδέλφωση των λαών δίχως πυρηνικά όπλα και ισχυρές αντιθέσεις, τυφλή βία, αποσταθεροποίηση των δημοκρατικών θεσμών, σε μια κατάσταση διαρκούς ειρήνης, ησυχίας, ευημερίας και προόδου. Έχει γίνει νομίζω σε κάθε νουνεχή και σώφρονα άνθρωπο συνειδητό, ότι όλα τα αγαθά του κόσμου, κι αυτές ακόμα οι ανώτατες αξίες της ζωής, όπως είναι: ελευθερία, δικαιοσύνη, υγεία, ο σεβασμός της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, η κοινωνική γαλήνη και ασφάλεια, μένουν κενές περιεχομένου, όταν λείπει η μοναδική προϋπόθεση, κάτω από την οποία μπορούν να εκπληρωθούν: η ύπαρξη του ανθρώπου. Έτσι το φιλοσοφικό ρεύμα του υπαρξισμού, σύμφωνα με το οποίο η ύπαρξη προηγείται της ουσίας, έρχεται σήμερα και πάλι ευπρόσδεκτο στο προσκήνιο της επικαιρότητας.

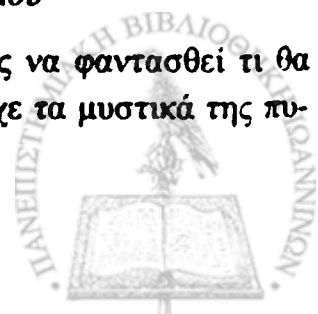
4. «Όποιος επιθυμεί ειρήνη πρέπει να παρασκευάζει πόλεμο» υπό αμφισβήτηση

Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι στις έννοιες αυτές υφίσταται αλληλεξάρτηση, διότι η ουσία είναι εκείνη, που μπορεί να εγγυηθεί και να διασφαλίσει τη συνέχιση της ύπαρξης, αφού η ποιότητα του ανθρώπου, και πιο συγκεκριμένα η «καλή θέληση» και η «σωφροσύνη», είναι εκείνες που δημιουργούν τις προϋποθέσεις για τη διαίωνιση της ζωής του ανθρώπινου γένους. Υπάρχει βέβαια η άποψη, που ίσως για πρώτη φορά ανέσυρε στο φως ο Αριστοτέλης, σύμφωνα με την οποία σκοπός του πολέμου είναι η ειρήνη⁷ ή με άλλα λόγια: «Όποιος επιθυμεί ειρήνη πρέπει να παρασκευάζει πόλεμο»⁸, που συνεχώς επαναλαμβάνεται μέχρι σήμερα.

Θα μπορούσε ωστόσο να υποστηριχτεί ότι ο ισχυρισμός αυτός, λόγω ολοσχερούς αλλαγής των συνθηκών ζωής και επιταχυνόμενης ανόδου του επιστημονικού επιπέδου, ηχεί σήμερα ουτοπικός, ανεργάτιστος και χιμαιρικός, αφού δεν πείθει. Κι αυτό γιατί, ύστερα από μια ένοπλη πυρηνική σύρραξη, δεν θα υπάρχουν ίσως νικητές και ηττημένοι, οι οποίοι θα έλθουν στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων, για να συνομολογήσουν την ειρήνη, αφού είναι δυνατόν να παύσει να υπάρχει ζωή στον πλανήτη μας. Συνεπώς δεν έχει νόημα να παρασκευάζει κανείς έναν εξοντωτικό πυρηνικό πόλεμο, όταν είναι βέβαιο εκ των προτέρων, ότι αυτός είναι σε θέση να φέρει την ολοκληρωτική καταστροφή και τον όλεθρο σ' ολόκληρη των ανθρωπότητα.

5. Η ισορροπία δυνάμεων προστάδιο ενός παντελούς αποπλισμού

Από την άλλη πλευρά όμως εύκολα θα μπορούσε κανείς να φαντασθεί τι θα συνέβαινε στον πλανήτη μας, αν ένα και μόνο κράτος κατείχε τα μυστικά της πυ-

ρηνικής βόμβας. Διόλου παράξενο οι πολεμοχαρείς ηγέτες του να στηρίζονταν στην αλαζονεία της δύναμης και να θέλγονταν από το δέλεαρ της εξουσίας με όλα τα παρεπόμενα, όπως: ιδιοτέλεια, φύλογρηματία, πλεονεξία, εκμετάλλευση, φιλοδοξία, ώστε να θελήσουν να κατακυριεύσουν ολόκληρο τον κόσμο. Τέτοιες απόπειρες έχουν γίνει επανειλημμένα στο παρελθόν με περιορισμένα βέβαια αποτελέσματα, αφού οι διαθέσιμες δυνατότητες καταστροφής ήταν τότε πολύ μικρότερες. Ενώ το θέατρο του πολέμου και η ζώνη επιχειρήσεων είχαν τότε καθαρά τοπικό χαρακτήρα και η προσφυγή των αρειμάνιων πολεμιστών στα όπλα συνεπαγόταν αιματοχυσία στα πεδία πεισματωδών μαχών, σήμερα με τη χρήση για παράδειγμα χημικών όπλων προκαλούνται αναίμακτα πολλαπλάσιοι μαζικοί θάνατοι, ώστε να προκαλείται ένα φρικιαστικό και μακάβριο θέαμα.

Οσάκις δηλαδή ορισμένοι λαοί αισθάνθηκαν αρκετά ισχυροί και διαποτίζονταν από ακατάσχετο πολεμικό μένος, ανελάμβαναν (με την ποσότητα και ποιότητα του οπλισμού που διέθεταν τότε) εκστρατείες και επιχειρούσαν σταυροφορίες, με σκοπό την κατάκτηση όσο το δυνατόν ευρύτερων εδαφών και την καθυπόταξη περισσότερων λαών. Με τον τρόπο αυτόν δημιουργήθηκαν κατά καιρούς μεγάλες και ισχυρές αυτοκρατορίες, όπως εκείνη του Μεγάλου Αλεξάνδρου, του Ναπολέοντα Βοναπάρτη, η Ρωμαϊκή και Βυζαντινή αυτοκρατορία, για να μνημονευθούν λίγες μόνο απ' αυτές. Θα μπορούσε επίσης να αναφερθεί στο πρόσφατο παρελθόν η αποτυχημένη προσπάθεια του επίδοξου κοσμοκράτορα Χίτλερ να εγκαθιδρύσει και επεκτείνει τη Γερμανική αυτοκρατορία στα πέρατα της οικουμένης. Σ' όλους αυτούς τους θρησκευτικούς και κατακτητικούς πολέμους η διεξαγωγή του αγώνα ελάμβανε χώρα σε μάχες, που συνάπτονταν κυρίως εκ του συστάδην με διασταύρωση ξιφών ή πυρών. Τα κάστρα και τα φρούρια μάς υπενθυμίζουν την παρουσία ενός κόσμου που χάνεται. Σήμερα όμως με την ατομική βόμβα κατέστη δυνατή μια διαφορετική μορφή πολέμου, όλως διόλου άγνωστη πριν, κατά την οποία είναι δυνατόν να επέλθει σε ελάχιστο χρόνο ολοκληρωτική καταστροφή.

Τα παραπάνω παραδείγματα –ενδεικτικά της επιθετικότητας⁹, της απληστίας και της θέλησης του ανθρώπου για δύναμη– δημιουργούν εύλογα την υποψία, ότι η υπογραφή συμφωνίας εκ μέρους των υπερδυνάμεων έστω για μερικό αποπλισμό, που αποτελεί τον προθάλαμο της ειρήνης, κατέστη δυνατή, επειδή κάτοχοι των πυρηνικών όπλων είναι κράτη περισσότερα από ένα. Διαφορετικά, –δεδομένης της έμφυτης ορμητικότητας του ανθρώπου και της επιδίωξης κάθε λογής συμφέροντος– θα ήταν αμφίβολη και παρακινδυνευμένη κάθε αισιόδοξη πρόβλεψη για το μέλλον του κόσμου. Η βαρυσήμαντη αυτή συνθήκη, που μπορεί να θεωρηθεί ως έναρξη και απαρχή βαθμιαίας καταστροφής των πυρηνικών και στρατηγικών όπλων, θα ήταν επιθυμητό να οδηγήσει σε παντελή αποπλισμό, ώστε να τεθεί οριστικό τέρμα στον παράφρονα ανταγωνισμό των εξοπλισμών. Έτσι καμία χώρα

δεν θα επιτρέπεται να είναι εφοδιασμένη με πυρηνικά όπλα, ενώ επιβάλλεται ίσως να υφίσταται ισορροπία των συμβατικών και στρατηγικών δυνάμεων ανάμεσα στους αντιπάλους πολιτικούς και στρατιωτικούς συνασπισμούς, Αυτοί με την πάροδο του χρόνου είναι πιθανόν και ευκαταίω να έλθουν σε συμβιβασμό, με αποτέλεσμα να επιτευχθεί συγκερασμός και συμφυρμός των διαφόρων αντιλήψεων και κοινωνικών φρονημάτων, και να μειωθούν οι εντάσεις που υποβόσκουν και υφέρπουν. Σήμερα, μετά την κατάρρευση της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, επιβάλλεται να αναδειχθεί η Ενωμένη Ευρώπη σε υπερδύναμη, ώστε να αποτελέσει το αντίπαλο δέος των ΗΠΑ, της μόνης υπερδύναμης.

§ 54. Πολιτική και φιλοσοφία

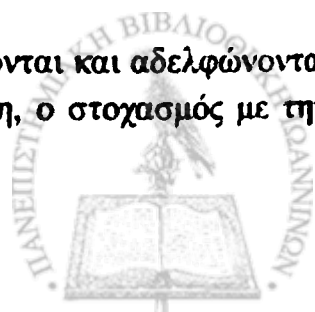
1. Ταύτιση φιλοσοφίας και πολιτικής

1.1. Πλάτων

Στην εγκαθίδρυση (σ' ένα κόσμο ελεύθερο και κοινωνικά δίκαιο) μιας υγιούς και μόνιμης ειρήνης –όπως τη συνέλαβε και οραματίστηκε στο λυκαυγές του τεχνικού αιώνα ο Καντ–, που θα στηρίζεται στη λογική, το αμοιβαίο συμφέρον, τον αλληλοσεβασμό, τη φιλαλληλία και αδελφосύνη των λαών, μπορούν εκτός των άλλων να συμβάλλουν αποφασιστικά και οι φιλόσοφοι¹. Το θέμα όμως είναι σε ποιο βαθμό και πώς μπορούν αυτοί να βοηθήσουν προς την κατεύθυνση αυτή. Πρέπει να δεχτούμε μαζί με τον Πλάτωνα ότι την αποκλειστική αρμοδιότητα και ικανότητα για την εξάλειψη των συμφορών μιας πολιτείας έχουν οι φιλόσοφοι ή να ακολουθήσουμε τη γνώμη του Καντ, ο οποίος αποδίδει περιορισμένη μόνο σημασία στον πράγματι εποικοδομητικό τους ρόλο; Ας εξετάσουμε τις δύο αυτές θέσεις λεπτομερέστερα, για να δούμε μήπως κατά βάθος δεν αντιτίθεται η μία στην άλλη –όπως εκ πρώτης όψεως φαίνεται– αλλά μάλλον αλληλοσυμπληρώνονται.

Στην ιδανική «Πολιτεία» του ο μεγάλος διανοητής Πλάτων αναπτύσσει τη θέση, ότι τότε μόνο θα παύσουν να υπάρχουν τα «κακά» στην πόλη, όταν ή οι φιλόσοφοι κυβερνήσουν ή οι κυβερνήτες φιλοσοφήσουν γνήσια και ικανά, ώστε να ταυτιστεί πλήρως η φιλοσοφία με την πολιτική². Ο Αθηναίος φιλόσοφος λοιπόν θεωρεί αναγκαία προϋπόθεση για έναν κόσμο απαλλαγμένο από συμφορές την ταύτιση της φιλοσοφίας με την πολιτική. Οι φιλοσοφούντες κυβερνήτες είναι οι μόνοι ικανοί να απομακρύνουν τα κακά από την πόλη. Και βέβαια το φοβερότερο απ' όλα είναι ο κίνδυνος ενός πυρηνικού ολοκαυτώματος.

Με τη ρηξικέλευθη αυτή αντίληψη του Πλάτωνα ενώνονται και αδελφώνονται κατά άρρηκτο και αρμονικό τρόπο η θεωρία με την πράξη, ο στοχασμός με την

ενέργεια στο ίδιο πρόσωπο, που έχει εξ ολοκλήρου επωμισθεί την ευθύνη διακυβέρνησης της χώρας. Η δεοντολογία που διατυπώνεται εδώ είναι, ότι πίσω από κάθε πολιτική απόφαση ή πράξη οφείλει να κρύβεται πάντα μια ορθολογική τεκμηρίωση, ένα σκεπτικό από τον ίδιο τον κυβερνήτη ή με άλλα λόγια η φιλοσοφία του νομοθετήματος. Η πολιτική οφείλει να καθοδηγείται από τη φιλοσοφία, η οποία θα ιεραρχεί τις προτεραιότητες και θα θεμελιώνεται με λογικά επιχειρήματα από τις ενέργειες της πρώτης.

Η ιδέα της δυαδικής μορφής, που ενσαρκώνεται στον κυβερνήτη-φιλόσοφο ή το φιλόσοφο-κυβερνήτη, φαίνεται πως αποτελεί τον έσχατο αναβαθμό και το τελειότερο είδος της ανθρώπινης ύπαρξης. Κατά καιρούς έχουν υπάρξει βέβαια τέτοια παραδείγματα φιλοσοφούντων κυβερνητών, όπως εκείνο του Λένιν, του Μάο τσε Τουνγκ, και στη σύγχρονη ελληνική πολιτική κονίστρα, του Κωνσταντίνου Τσάτσου και Παναγιώτη Κανελλόπουλου. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι άλλοι πολιτικοί μη φιλόσοφοι ήταν λιγότερο αξιόλογοι. Το ότι οι παραπάνω ήταν και φιλόσοφοι δεν αποτελεί βέβαια ασφαλή εγγύηση της όποιας υπεροχής τους. Εξίσου ίσως σημαντικός είναι και ο ρόλος των φιλοσόφων της εκάστοτε αντιπολιτευτικής παράταξης και μειοψηφίας και εν γένει των αντιφρονούντων για τη διαμόρφωση κλίματος γαλήνης και ειρήνης. Συμβολισμοί της δυσπρόστατης μορφής του φιλοσόφου-κυβερνήτη μπορούν ν' αναζητηθούν στο διπλό πελέκι και σε διάφορες μυθικές μορφές της ελληνικής αρχαιότητας, όπως της Γοργόνας και του Κενταύρου. Η ιδέα αυτή συνεχίζεται στη ρωμαϊκή εποχή με τον Θεό Ιανό (που εικονίζεται με δύο πρόσωπα, σε αντίθετη κατεύθυνση στραμμένο το καθένα) και στη βυζαντινή αυτοκρατορία με το δικέφαλο αετό, που ήταν το επίσημο έμβλημα των αυτοκρατόρων.

Η αποκρυστάλλωση των αντιλήψεων αυτών του Πλάτωνα και η προσκόλλησή του γενικότερα στο αριστοκρατικό πολίτευμα μπορούν ίσως να ερμηνευθούν καλύτερα, αν ληφθεί υπόψη η ευγενική του καταγωγή. Οι άριστοι έπρεπε να κυβερνούν την πολιτεία· οι φιλόσοφοι, δηλαδή αυτοί που είχαν γενική επιστημονική κατάρτιση και ήταν θιασώτες της αλήθειας, ήταν οι βέλτιστοι. Άρα ήταν οι πιο ικανοί να διοικήσουν το κράτος. Κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης της χώρας απ' αυτούς θα συνέβαιναν τα λιγότερα κακά, δηλαδή τα αγαθά, αν αυτά οριστούν ως τα λιγότερο κακά, όπως ορθά πίστευε ο Αριστοτέλης³ ('τό μείον κακόν αγαθόν').

1.2. Κ. Πόππερ

Την ίδια περίπου άποψη φαίνεται να έχει και ο Κ. Πόππερ, σύμφωνα με τον οποίο η αξίωση του Πλάτωνα για φιλοσοφική παιδεία του κυβερνήτη αποσκοπεί στην ενίσχυση στο έπακρο της αυθεντίας αυτού του θεσμού, ο οποίος πρέπει να έχει ανυπέρβλητη υπεροχή. Μόνον ένας αληθινός φιλόσοφος είναι ικανός να δει

κατά τον Πλάτωνα το «θείο αρχέτυπο της πόλης». Οι «φιλόσοφος-βασιλιάς», πρέπει συνεπώς να έχει και τη γενική εποπτεία της εκπαίδευσης⁴. Έτσι ο Πόππερ αποδίδει την ηγεμονία των φιλοσόφων σε πολιτικούς λόγους. Η γνώση και θεωρία των φιλοσόφων –που είναι ό,τι υψηλό και υπέροχο υπάρχει– οφείλει να μετουσιωθεί σε πράξη κατά την πολιτική δραστηριότητα, γιατί τότε μόνο εξασφαλίζεται καλύτερα η εγγύηση για ευόδωση των προσπαθειών τους προς όφελος του κράτους και των πολιτών.

1.3. Κ.Μαρξ

Με τη γνώμη του Πλάτωνα –ενδεικτικό της ιδεολογικής τους συγγένειας– τάσσεται και ο Μαρξ, ο οποίος πιστεύει ακράδαντα ότι ο δεσμός της φιλοσοφίας με την πολιτική πρέπει να είναι άρρηκτος, γιατί τότε μόνο μπορεί να φανερωθεί και ν' αποβεί χρήσιμη και πρακτική η αλήθεια της φιλοσοφίας. Η πολιτική είναι ένας χώρος, τον οποίο δεν πρέπει να αποφεύγει η φιλοσοφία, αλλ' απεναντίας να τον επιζητεί και να δραστηριοποιείται μέσα σ' αυτήν, εις τρόπον ώστε αυτές να αποτελέσουν αδιάσπαστη ενότητα⁵. Το επίκεντρο της φιλοσοφίας του Μαρξ ήταν, ως γνωστόν, η πολιτική και η οικονομία στην αμοιβαία τους σχέση, η οποία φανερώνεται καλύτερα στη διφυή τους ενότητα ως «πολιτική οικονομία». Επομένως ο Μαρξ είχε ιδιαίτερο λόγο να αναφερθεί εμφαντικά στη στενή συνάφεια φιλοσοφίας και πολιτικής. Με την εμπλοκή και το συνδυασμό αυτό η θεωρία γίνεται πράξη, με αποτέλεσμα να μπορεί να πραγματοποιηθεί ευκολότερα το δράμα της αλλαγής του κόσμου.

2. Η εξουσία φθείρει

Διαφορετική άποψη πάνω στο θέμα αυτό φαίνεται πως είναι εκείνη του Καντ, ο οποίος δεν είναι τόσο απόλυτος και γενικός, όπως τουλάχιστον φαίνεται ο Πλάτων, αλλά εκφράζει μετριοπαθέστερες και ρεαλιστικότερες θέσεις. Έτσι στο έργο του «Προς μια αιώνια ειρήνη» υποστηρίζει ότι δεν πρέπει να αναμένει κανείς, αλλά ούτε και να εύχεται να φιλοσοφήσουν οι κυβερνήτες ή να κυβερνήσουν οι φιλόσοφοι, επειδή η κατοχή της εξουσίας διαφθείρει την ελεύθερη κρίση του νου. Το να μην απομονώνουν όμως και να μην φιμώνουν τους φιλοσόφους οι κυβερνήτες, αλλά να τους αφήνουν να εκφράζουν δημόσια τις σκέψεις τους, θεωρεί ο Καντ απαραίτητη προϋπόθεση, για να φωτισθεί καλύτερα το έργο τους, χωρίς να κινδυνεύουν απ' αυτούς, επειδή οι φιλόσοφοι από τη φύση τους δεν είναι ικανοί να σχηματίσουν συμμορίες ή μυστικές συνωμοσίες⁶. Πέραν τούτου, τα ετοιμοπόλεμα κράτη οφείλουν να συμβουλευούνται τις προτάσεις των φιλοσόφων που αφορούν τις προϋποθέσεις δυνατότητας επίτευξης μιας μακρόχρονης ειρήνης⁷.

3. Η αλλοίωση της έννοιας του φιλοσόφου δια μέσου των αιώνων

Οι απόψεις των μεγάλων αυτών στοχαστών φαίνονται να μην αφίστανται πολύ μεταξύ τους, παρά τη χρονική απόσταση που τους χωρίζει. Όμως το νόημα της φιλοσοφίας στη ροή του χρονικού διαστήματος των είκοσι πέντε περίπου αιώνων, που απέχει ο πρώτος από τον τελευταίο, έχει υποστεί σημαντική αλλοίωση. Η βασική έννοια βέβαια του φιλοσόφου ως φίλου της σοφίας και ζηλευτή της αλήθειας, ο οποίος επιχειρεί γενική θεώρηση του όντος, παραμένει σε γενικές γραμμές η ίδια. Τι ήταν όμως ο φιλόσοφος κατά την εποχή του Πλάτωνα και τι είναι στα νεότερα χρόνια ή ακόμα και σήμερα είναι δύο τελείως διαφορετικά πράγματα.

Αν πάρουμε ως βάση τους κορυφαίους κλασικούς φιλοσόφους Πλάτωνα και Αριστοτέλη, διαπιστώνουμε ότι αυτοί ήταν πανεπιστήμονες, αφού είχαν οικειότητα με ολόκληρο το φάσμα των επιστημονικών γνώσεων της εποχής τους. Από τη μελέτη των συγγραμμάτων του πρώτου διαφαίνεται ότι ήταν κάτοχος όλων σχεδόν των πορισμάτων της τότε επιστήμης· είχε αναγράψει μάλιστα στην είσοδο της «Ακαδημίας» του τη φράση «μηδείς άγεωμέτρητος εισίτω» (δεν επιτρέπεται η είσοδος σε κανένα που δεν ξέρει γεωμετρία). Αλλά και ο δεύτερος είχε συγγράψει «φυσικά», «μετεωρολογικά», «περί ψυχής» κ.ά., που μαρτυρούν ότι ήταν εγκρατής όχι μόνο της τότε επιστημονικής παράδοσης αλλά και πρωτοπόρος στη διάνοιξη νέων δυνατοτήτων. Η φιλοσοφία δηλαδή την εποχή εκείνη αφορούσε όλες τις επιστήμες, με τις οποίες ο φιλόσοφος είχε βαθιά εξοικείωση, αφού γνώριζε μαθηματικά, αστρονομία, ψυχολογία, φυσικά κ.τ.λ.: ήταν συνεπώς πανεπιστήμων. Οι επιστήμες βέβαια βρίσκονταν τότε –εκτός ελαχίστων ίσως εξαιρέσεων– σε εμβρυϊκή και υποτυπώδη κατάσταση. Σε ορισμένους όμως τομείς, όπως στα μαθηματικά είχε σημειωθεί καταπληκτική πρόοδος. Με τον καιρό όμως λόγω της αλματώδους ανάπτυξης τους αποσπάστηκαν από τη φιλοσοφία και απέβησαν αυτοτελείς. Έτσι ο καθένας μπορεί κατά κανόνα να θεραπεύσει και να καλλιεργεί σήμερα μια μόνο επιστήμη ή μέρος αυτής. Η φιλοσοφία όμως, παρά τον γενικό της χαρακτήρα, μπορεί να κατονομασθεί ειδικότητα δίπλα στις άλλες, τις οποίες αυτή «θεωρεί». Έτσι έχουμε φιλοσοφία των μαθηματικών, της ιστορίας κ.ο.κ.

4. Η μόρφωση αναγκαία όχι όμως και επαρκής προϋπόθεση για τη διακυβέρνηση

Συνεπώς, διαφορετική ήταν η επιστημονική συγκρότηση των φιλοσόφων κατά την κλασική αρχαιότητα από τη σημερινή εποχή. Στη θέση του αρχαίου φιλοσόφου μπαίνει σήμερα γενικά ο επιστήμων με θεωρητική συγκρότηση και αυξημένη κριτική ικανότητα. Έτσι μπορούμε να πούμε με το πνεύμα του Πλάτωνα ότι καλύτερα είναι να κυβερνούν οι επιστήμονες και οι μορφωμένοι παρά οι αμόρφωτοι. Σ' αυτό δεν θα μπορούσε κατά κανόνα να έχει κανείς αντίρρηση. Έχουν ωστόσο υ-

πάρξει κατά καιρούς άξιοι πολιτικοί και φωτισμένοι φιλόσοφοι που ήταν αμόρφωτοι και ακαλλιέργητοι, όπως για παράδειγμα ο *Μακρυγιάννης* και ο *Σωκράτης* αντίστοιχα. Πάντως, το ότι σήμερα οι πολιτικοί οφείλουν να είναι και επιστήμονες, για να μπορέσουν να αντιμετωπίσουν με επιτυχία τα πολύπλοκα προβλήματα και να αντεπεξέλθουν στα αντίξοα και δύσκολα κοινωνικά θέματα, συνιστά αδήριτη αναγκαιότητα των καιρών.

5. Η ελευθερία έκφρασης θεμελιώδες στοιχείο της δημοκρατίας

Το ότι ωστόσο οι φιλόσοφοι, και γενικά όλοι ανεξαιρέτως οι άνθρωποι, πρέπει να έχουν ελευθερία έκφρασης των σκέψεών τους είναι πέρα από κάθε αμφιβολία. Το αίτημα αυτό έχει θεμελιωθεί αρκετά πειστικά έναν αιώνα αργότερα σε κράτος με ελεύθερους δημοκρατικούς θεσμούς από τον *Τζον Στιούαρτ Μιλ*⁸. Ο ισχυρισμός του Καντ ότι οι κυβερνήτες δεν κινδυνεύουν από την ελεύθερη έκφραση της γνώμης των φιλοσόφων, επειδή από τη φύση τους δεν προχωρούν σε συνομοσίες, δεν φαίνεται να ανταποκρίνεται απόλυτα στα πράγματα, διότι έχουν υπάρξει πολλές περιπτώσεις στο παρελθόν, κατά τις οποίες φιλόσοφοι ανέπτυξαν ανατρεπτικές τάσεις και γενικά αγωνιστικές κινητοποιήσεις και δραστηριότητες εναντίον απολυταρχικών καθεστώτων. Πολλοί από αυτούς κακοποιήθηκαν βάνουσα.

Αλλά και αν ακόμα απέχουν από τέτοιου είδους ενέργειες, είναι δυνατόν ωστόσο, με βάση τις ιδέες αυτές, να υποκινηθούν και ενεργοποιηθούν άλλοι για την ανατροπή των κυβερνώντων. Αυτός όμως είναι προφανώς ένας κίνδυνος εις βάρος των αρχόντων και κατά περίπτωση προς όφελος των πολιτών του κράτους και του ομαλού δημοκρατικού βίου. Σε περιόδους δικτατορίας για παράδειγμα η διάδοση της διδασκαλίας των φιλοσόφων και γενικά των διανοουμένων μπορεί να αποτελέσει το σπόρο και το έναυσμα εξέγερσης και υπονόμευσης της ισχύος του απόλυτου Μονάρχη, που πιθανόν να οδηγήσει στην πτώση και εκθρόνισή του, ώστε να εγκαινιασθεί και καθιερωθεί ελεύθερο δημοκρατικό πολίτευμα, όπως έχει συμβεί κατ' επανάληψη στο παρελθόν. Άρα οι κυβερνήτες ενδέχεται να κινδυνεύουν από την ελευθεροστομία και παρρησία των φιλοσόφων, όχι όμως και η δημοκρατία, η οποία αντίθετα ωφελείται τα μέγιστα.

6. Η συμβολή της φιλοσοφίας της παιδείας στην παγίωση της ειρήνης

Συμπερασματικά, μπορεί να υποστηριχθεί δικαιολογημένα ότι οι φιλόσοφοι και οι πολιτικοί σε πρώτη γραμμή, αλλά και γενικά οι επιστήμονες ή ακόμα και κάθε απλός πολίτης, μπορούν να συμβάλουν σημαντικά στη μεγάλη υπόθεση της ειρήνης. Εναπόκειται βέβαια σ' εμάς, αφού συνειδητοποιήσουμε την κρισιμότητα των στιγμών, να εκτελέσουμε το καθήκον, να εκπληρώσουμε το χρέος και να αναλάβ-

βουμε τις ευθύνες μας, για να μην οδηγηθούμε ανεπιστρεπτί στο λυκόφως του πολιτισμού, και το φοβερότερο, στο τέλος κάθε ίχνους ζωής στον πλανήτη μας.

Σε τέτοια περίπτωση της συντέλειας του αιώνα θα βασιλευε μόνιμα –όπως θα έλεγε ο λυρικός ποιητής– στην καταχθόνια κοιλάδα του κλαθμώνα και των οδυρμών το βαθύτατο έρεβος του ψυχοπομπού Χάροντα και το έναστρο πέπλο της βλοσυρής και ατέλειωτης νύχτας, χωρίς να υποφώσκει ούτε η ελάχιστη ελπίδα μιας ακύμαντης ή πολυτάραχης ζωής, αφού δεν υπάρχει ελιξίριο γι' αυτήν. Πάντως, ο προσφορότερος και αποτελεσματικότερος τρόπος για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού είναι ασφαλώς να περάσει η ιδέα της ειρήνης στην κοινωνία μέσω της παιδείας, η οποία, με το ανέσπερο φως της, γίνεται ζωογόνος ήλιος.

Συνεπώς, οι φιλόσοφοι της παιδείας και οι παιδαγωγοί μπορούν να διαδραματίσουν πρωταρχικό ρόλο στην ευόδωση του ύψιστου και υπέρτατου αυτού στόχου. Για το πώς είναι δυνατόν να επιτευχθεί κατά τον καλύτερο και ταχύτερο τρόπο το πανανθρώπινο αυτό όραμα θα γίνει λόγος αμέσως στα επόμενα. Δεν πρόκειται βέβαια να δοθούν κάποιες συνταγές ή απαρέγκλιτες υποδείξεις, αλλά θα καταβληθεί η προσπάθεια με ορισμένες νύξεις, να εξευρεθούν τα ευρύτερα πλαίσια, στα οποία μπορεί να κινηθεί ο εν λόγω προβληματισμός, έχοντας βέβαια επίγνωση, ότι ο ορίζοντας της σκέψης και των πιθανών λύσεων είναι πάντα ανοιχτός.

§ 55. Ο ρόλος της παιδείας στην υπόθεση της ειρήνης

1. Αναγκαιότητα διδασκαλίας για την παγίωση της ειρήνης

Από τα προηγούμενα έγινε, νομίζω, φανερό, ότι η συμβολή των φιλοσόφων στην εδραίωση μιας παγκόσμιας ειρήνης είναι αναμφισβήτητη και αδιαφιλονίκητη. Οι φιλόσοφοι της παιδείας ειδικότερα μπορούν για παράδειγμα να αναλογιστούν βαθύτερα και να σταθμίζουν καλύτερα τη χρησιμότητα και την αναγκαιότητα, ή με άλλα λόγια, τη σημασία που έχει το να καλλιεργείται στο σχολείο η ιδέα της ειρήνης με απερίσπαστη αφοσίωση κι ακλόνητη πίστη σ' αυτήν, όπως άλλωστε επιβάλλεται από την κρισιμότητα των περιστάσεων. Έτσι, όταν οι νέοι διαποτίζονται, κατηχούνται και γαλουχούνται με το ωραίο και υψηλό αυτό ιδεώδες, θ' αποβεί ευχερέστερη η επίτευξη της πολυπόθητης σωτήριας παγκόσμιας ειρήνης.

Εκτός από την ειδική διδασκαλία, στην οποία θα τονίζεται η αναγκαιότητα και σπουδαιότητα της ειρήνης, τα παιδιά μπορούν έμμεσα να μυηθούν σ' αυτήν –μέχρι να την ενστερνισθούν πλήρως– και από ορισμένα άλλα μαθήματα, όπως είναι η αρχαιογνωσία, δηλαδή ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός, στον οποίο δέσποζε η ιδέα της ειρήνης, η ιστορία, από την οποία πληροφορείται ο μαθητής τις καταστρεπτικές συνέπειες των πολέμων και την άνθηση των πολιτισμών σε περιόδους ειρήνης,

και τέλος τα θρησκευτικά, με τα οποία ο μαθητής κατηχείται και εθίζεται στο να σέβεται τη ζωή και την προσωπικότητα του άλλου, ενθαρρύνεται στο να συγχωρεί, να βοηθά και να αγαπά τη ζωή και τον πλησίον του. Στη χριστιανική διδασκαλία δεσπόζει η ιδέα της ειρήνης, αφού ο Χριστός είναι ο Μεγάλος ειρηνοποιός. Οι περισσότερες -αν όχι όλες- οι θρησκείες έχουν ως ουσιώδες στοιχείο της διδασκαλίας τους την αγάπη και την ειρήνη. Αλλά και από καινοτόμους και φιλοπρόοδους παιδαγωγούς, που διαβλέπουν ίσως καθαρότερα και διαυγέστερα την αναγκαιότητα και ωφελιμότητα της ειρηνικής συμβίωσης των λαών, προβάλλεται με πειθώ επιτακτικά το αίτημα να εισαχθεί στα εκπαιδευτήρια και μεθοδευτεί η διδασκαλία για την ειρήνη, κατά τρόπο ώστε να διαφαίνεται αναπόδραστη και αδήριτη η ανάγκη επικράτησής της, αφού αυτή έχει καταστεί σήμερα απαραίτητη προϋπόθεση για απρόσκοπτη συνέχιση κάθε ζωής στον πλανήτη μας.

2. Γενικές οδηγίες για το περιεχόμενο της διδασκαλίας

Η ειρήνη πρέπει να στηρίζεται στο πνεύμα αγάπης και αμοιβαίου σεβασμού των λαών, στην πεποίθηση, ότι η διαφύλαξη και διατήρηση της ζωής δεν είναι μόνο αναφαίρετο δικαίωμα αλλά κυρίως ηθική επιταγή και ιερό καθήκον, καθώς και ταυτόχρονα στην επίγνωση, ότι οι άνθρωποι είναι ίσοι και ελεύθεροι¹. Η αντίθετη άποψη θα πρόδιδε προσκόλληση και εμμονή στην αντίδραση, η οποία θα υποδαύλιζε και θα υπέθαλπτε τη δημιουργία ψυχροπολεμικού κλίματος, ώστε να υπονομεύεται και διακυβεύεται η ιερή υπόθεση της ειρήνης. Ο προβληματισμός ακριβώς αυτός θα έχει ασύγκριτα καλύτερα και ασφαλέστερα αποτελέσματα και απολήξεις, αν εισχωρήσει στο εκπαιδευτικό σύστημα όλων ανεξαιρέτως των χωρών, αφού η υπόθεση αυτή δεν αφορά ορισμένα μόνο έθνη αλλά το σύνολο της ανθρωπότητας. Έτσι οι άνθρωποι, από νεαρή ήδη ηλικία θα στοχάζονται, θα φιλοσοφούν πάνω στο σοβαρότατο αυτό θέμα και θα απαιτούν επίμονα από την πολιτεία, ή ορθότερα από το σύνολο των κυβερνήσεων της γης, να εκπληρωθεί η επιθυμία τους, ώστε σύντομα η ειρήνη να καταστεί πραγματικότητα και όχι να αναβάλλεται συνεχώς στο απώτερο μέλλον, ή με άλλα λόγια να μετατίθεται στις ελληνικές καλένδες. Στον πρωταρχικής σημασίας αυτό στόχο μπορεί και πρέπει να συμβάλει η παιδεία, επικουρούμενη και από τη φιλοσοφία, η οποία παρέχει ένα πιο εξειδικευμένο πλαίσιο αναφοράς, ώστε να ιδωθεί καλύτερα η όλη εκπαιδευτική διαδικασία.

Έτσι έχει δικαιολογημένα εκφραστεί κατ' επανάληψη η ευχή και η επιθυμία, οι εκπαιδευτικοί κάθε χώρας ν' αναλάβουν υπεύθυνα και συνειδητά το σοβαρό έργο διαφώτισης της νέας γενιάς στα σχολικά συγκροτήματα. Μια τέτοια προσπάθεια θα έδινε ασφαλώς καθαρότερη και εναργέστερη εικόνα στους μαθητές για τις πραγματικές διαστάσεις του κινδύνου². Αυτό μας υποχρεώνει να επανεξετάσουμε

και να σταθμίσουμε τις προτεραιότητες και να ιεραρχήσουμε τις ανάγκες μας κάτω από το φως της τεράστιας απειλής ενός πυρηνικού πολέμου, πράγμα που σημαίνει ότι πρέπει να ενημερωνόμαστε συνεχώς για τον επικρεμάμενο έσχατο αυτόν κίνδυνο, να πληροφορούμε τους άλλους και να προσπαθούμε να ενεργούμε σύμφωνα με τις γνώσεις μας γύρω από το θέμα αυτό, ώστε να γίνει η θεωρία πράξη. Αυτό συνεπάγεται την αξίωση να εκτεθούμε ενδεχομένως σε κινδύνους και να υποβληθούμε σε θυσίες³.

3. Ιστορική αναδρομή στις φοβερές συνέπειες του πολέμου

Η παιδεία μπορεί, συνεπώς να παίζει πρωταρχικό ρόλο στον αγώνα για την πρόληψη ενός πυρηνικού ολοκαυτώματος. Οι εκπαιδευτικοί και γενικά αυτοί που θεσμοθετούν και κατευθύνουν την πορεία της παιδείας ενός τόπου μπορούν –με συνετές και ληλογισμένες προσπάθειες– να μειώσουν στο ελάχιστο ή ακόμα και να εξαλείψουν τις πιθανότητες ενός πυρηνικού πολέμου, επειδή οι παιδικές ψυχές είναι περισσότερο εύπλαστες και ευεπίδεκτες ιδεωδών. Έτσι, κάτω από κανονικές συνθήκες είναι δυνατόν να απομακρυνθεί το ανεπιθύμητο αυτό ενδεχόμενο.

Ο δάσκαλος μπορεί π.χ. να κάνει χρήσιμους παραλληλισμούς και συγκρίσεις με γεγονότα άλλων εποχών. Έτσι είναι σκόπιμο να συσχετίσει την εκμετάλλευση της παιδείας στη ναζιστική Γερμανία, κατά την οποία γινόταν ορθολογική δήθεν δικαιολόγηση ομαδικών φόνων, με αυτό που συντελείται σήμερα σε ορισμένες τεχνολογικά προηγμένες χώρες. Σ' αυτές κατασκευάζονται πυρηνικά όπλα πρωτίστως για αμυντικούς τάχα σκοπούς, ενώ είναι πέραν από κάθε αμφιβολία, ότι με την ενέργεια αυτή απειλούνται φόνοι σε ασύγκριτα ευρύτερη κλίμακα, αφού μπορούν να χρησιμοποιηθούν –πράγμα που έχει γίνει– και σε επιθετικούς σκοπούς⁴. Γεγονός πάντως παραμένει, ότι σ' οποιαδήποτε κατάσταση κι αν υποτεθεί ότι βρισκόμαστε, δηλαδή πολέμου ή ειρήνης, μπορούν να προκληθούν θελημένα ή αθέλητα μαζικοί φόνοι σε ευρεία κλίμακα. Τα αλλεπάλληλα πρόσφατα ατυχήματα, λόγω διαφυγής δηλητηριωδών αερίων, κατέδειξαν περίτρανα πόσο επικίνδυνα είναι τα πυρηνικά και χημικά οπλοστάσια ακόμα και σε περίοδο ειρήνης.

Αξιοπεριεργό μάλιστα είναι το γεγονός, ότι οι στρατιωτικές δυνάμεις σ' όλα τα κράτη του κόσμου υπάγονται στο Υπουργείο Άμυνας. Πουθενά δεν υπάρχει Υπουργείο Επίθεσης, έστω κι αν εξαπολύονται απ' αυτό σφοδρότατες επιθέσεις. Το γεγονός αυτό αιτιολογείται ίσως από την παραδοχή, ότι καμιά κυβέρνηση δεν έχει την πρόθεση –τουλάχιστον δεν θέλει να φαίνεται ότι την έχει– να ενεργήσει επίθεση, αλλά μόνο να αμυνθεί, σε περίπτωση που απειλείται για παράδειγμα η εδαφική της ακεραιότητα ή θίγονται ζωτικά εθνικά της συμφέροντα. Δεν πρέπει ωστόσο να υποβαθμίζουμε ή να υποτιμούμε την αξία του γεγονότος, ότι σε πλεί-

στους πολέμους παραμένει πράγματι προβληματικό και αμφίβολο, ποιος από τους συμπλεκόμενους είναι ο επιτιθέμενος και ποιος ο αμυνόμενος. Συνήθως κάθε μία από τις εμπόλεμες πλευρές ισχυρίζεται ότι είναι αμυνόμενη. Συνεπώς, είναι ενίοτε εξαιρετικά δύσκολο, αν μη αδύνατο, να αποφανθεί κανείς με βεβαιότητα με τίνος το μέρος είναι το δίκαιο και τίνος το άδικο. Αλλά και όπου αυτό διαπιστώνεται, δεν είναι πάντοτε δυνατόν να επιβάλλεται η ανάλογη ποινή.

4. Επιχειρήματα υπέρ της ειρήνης

Ως παρότρυνση και θεμέλιος λίθος για την ειρηνική συμβίωση των λαών θα μπορούσε ίσως να χρησιμεύσει η Σωκρατική ρήση: «Θα προτιμούσα να αδικηθώ παρά να αδικήσω». Ο Σωκράτης δεν ήθελε ούτε να αδικήσει κάποιον, αλλ' ούτε και να αδικηθεί. Αν ήταν όμως αναγκασμένος να επιλέξει ανάμεσα στις δύο αυτές εκδοχές, θα προτιμούσε ανεπιφύλακτα την τελευταία. Σε περίπτωση που η πεποίθηση αυτή ενός από τους κορυφαίους φιλοσόφους της κλασικής αρχαιότητας ετίθετο ως γνώμονας και ηθικός νόμος της εξωτερικής πολιτικής κάθε κράτους, θα υπήρχαν σίγουρα λιγότερα αλληλοφαγώματα, διαπληκτισμοί, προστριβές, φύονικίες και διχόνοιες στον κόσμο και περισσότερη αρμονική συνεργασία και κατανόηση. Τα πράγματα όμως δείχνουν ότι υπολείπεται ακόμα πολύς δρόμος, για να υπερνικηθεί το δόγμα: «Ο άνθρωπος είναι για τον άνθρωπο λύκος» (Homo hominis lupus).

Στο δύσκολο αλλά ωραίο αυτόν αγώνα εξανθρωπισμού του κόσμου μπορεί να συμβάλει αναντίρρητα και η παιδεία. Αυτή, καθοδηγούμενη από φωτισμένη πολιτική ηγεσία, μπορεί να παίξει κυρίαρχο ρόλο στη δημιουργία και αποκατάσταση κλίματος εμπιστοσύνης, ηρεμίας και σταθερότητας, ή αντίθετα –όταν υποκινείται από φιλοπόλεμη πολιτική– να συμβάλει στην εμπλοκή και υποστήριξη ενός κατακτητικού και άδικου πολέμου, με σημαντικές απώλειες σε ανθρώπινο δυναμικό και στη διάπραξη στυγερών εγκλημάτων, πράγμα που συμβαίνει δυστυχώς ακόμα και σήμερα με τους διάφορους πολέμους. Στη ναζιστική Γερμανία για παράδειγμα το εκπαιδευτικό σύστημα φαίνεται ότι συνέβαλε στην επελθούσα καταστροφή, με την άσκηση κατάλληλης προπαγάνδας και την επιλογή του προσωπικού που, απαιτήθηκε για τη σύλληψη, οργάνωση και εκτέλεση του σχεδίου. Ορισμένοι πανεπιστημιακοί δάσκαλοι συνέβαλαν δυστυχώς αποφασιστικά στη χάραξη και επίτευξη του τελικού σκοπού των Ναζί.

Η εκπαίδευση έχει συνεπώς σημαντικό μερίδιο ευθύνης στη σημερινή παγκόσμια κρίση, αφού μπορεί να διαδραματίσει σπουδαίο ρόλο να βγούμε απ' αυτήν με την ελάχιστη ζημιά ή και τελείως αλώβητοι. Αυτή μπορεί, εμπνευσμένη από τη φιλοσοφία, να συγκροτήσει τον πυρήνα των προσπαθειών για το δραστικό περιο-

ρισμό –αν όχι την παντελή εξουδετέρωση– της απειλής ενός πυρηνικού ολέθρου. Μια πλατιά εκστρατεία, που θα διαφωτίσει και θα πληροφορήσει τον πολίτη –ακόμα από την εύπλαστη παιδική ή εφηβική ηλικία– για το μέγεθος των συνεπειών ενός πολέμου, θα αποφέρει σημαντικά οφέλη⁵. Καθολικό είναι λοιπόν το αίτημα για διασφάλιση της ειρήνης σε καθεστώς ελευθερίας και δικαιοσύνης, χωρίς να λείπουν απ' όλους τους ανθρώπους έστω και τα στοιχειώδη προς επιβίωση και χωρίς να παραβιάζονται τα ανθρώπινα δικαιώματα, τα οποία πρέπει να είναι απολύτως σεβαστά.

5. Απαραίτητη η εμφάνιση των νέων στην ιδέα της ειρήνης

Μια σωστή και πλήρης διαπαιδαγώγηση και κατάρτιση για την ειρήνη επιβάλλεται ν' αρχίζει από τα σχολεία, επειδή οι νέοι, που αποφοιτούν απ' αυτά, ασπάζονται και εγκολπώνονται κατά το πιο τρυφερό στάδιο της ηλικίας τους την ιδέα της ειρήνης. Εκείνοι θα επανδρώσουν τις θέσεις της επερχόμενης γενιάς και θα αποτελέσουν το κύτταρο της μέλλουσας κοινωνίας, με αποτέλεσμα να επηρεάζεται άμεσα –κατά την άσκηση της εξουσίας και εν γένει των καθηκόντων τους– η πολιτική, πνευματική, οικονομική κ.τ.λ. διαμόρφωσή της, η οποία με τη σειρά της καθορίζει τον τύπο της επιθυμητής παιδείας. Η σχέση συνεπώς κοινωνίας και σχολείου είναι αμφίδρομη⁶. Αξιοσημείωτη είναι η σύσταση της Ουνέσκο για μια εκπαίδευση, που θα συμβάλει στην κατανόηση, τη συνεργασία, την παγκόσμια ειρήνη, τη διασφάλιση θεμελιωδών ελευθεριών και το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων:

Η εκπαίδευση αυτή πρέπει να «αποβλέπει στην πλήρη ανάπτυξη της ανθρωπίνης προσωπικότητας και την ενίσχυση του σεβασμού για τα δικαιώματα του ανθρώπου και τις θεμελιώδεις ελευθερίες. Πρέπει να ευνοεί την κατανόηση, την ανεκτικότητα και τη φιλία ανάμεσα σε όλα τα έθνη και όλες τις φυλετικές ή θρησκευτικές ομάδες καθώς και την ανάπτυξη των δραστηριοτήτων των Ηνωμένων Εθνών για τη διαφύλαξη της ειρήνης»...

«Η εκπαίδευση θα πρέπει να ρίχνει το βάρος και στο απαράδεκτο των επεκτατικών, επιθετικών και κατακτητικών πολέμων, του εξαναγκασμού και κατασταλτικής βίας και να βοηθήσει κάθε άνθρωπο να κατανοήσει και να αναλάβει τις ευθύνες που του αναλογούν για τη διαφύλαξη της ειρήνης. Θα πρέπει να συμβάλει στη διεθνή κατανόηση, την ενίσχυση της παγκόσμιας ειρήνης και στις ενέργειες που γίνονται για την πάλη ενάντια στην αποικιοκρατία και τη νεο-αποικιοκρατία σε όλες τις μορφές της και σε όλες τις εκδηλώσεις της κι ενάντια σε κάθε μορφή και είδος ρατσισμού, φασισμού και φυλετικών διακρίσεων καθώς και κάθε άλλης ιδεολογίας που εμπνέει εθνικό ή φυλετικό μίσος».

Η εδραίωση της ειρήνης μέσω της αγωγής και της παιδείας έχει καταστεί σήμερα επιτακτικό αίτημα και αδήριτη ανάγκη για την επιβίωση του ανθρωπίνου γένους, αφού κοινή είναι η πεποίθηση, ότι αυτή αποτελεί μια από τις ύψιστες αξί-

ες' ή ορθότερα τη σημαντικότερη προϋπόθεση για όλα τα αγαθά. Προϋπόθεση βέβαια επίτευξης μιας κατά το δυνατόν γενικευμένης ειρήνης είναι η καλλιέργεια ηθικής συνείδησης στο συνολικό πληθυσμό μιας χώρας και κατ' επέκταση ολόκληρης της ανθρωπότητας. Αυτό όμως συνεπάγεται —όπως ορθά μεταξύ άλλων παρατήρησε ο Αριστοτέλης— ένα εκπαιδευτικό σύστημα, τη φροντίδα και τον έλεγχο του οποίου θα έχει αποκλειστικά το κράτος².

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

§ 1

1. B. RUSSELL, *Philosophical Essays*, London 1976 (1910), 13.
2. *Αυτόθι*, 14-15.
3. *Αυτόθι*, 16-17.
4. *Αυτόθι*, 18-20.
5. *Αυτόθι*, 21-22.
6. *Αυτόθι*, 22-25.
7. *Αυτόθι*, 23-25.
8. *Αυτόθι*, 25-27.
9. *Αυτόθι*, 27-29.
10. *Αυτόθι*, 29-31.
11. *Αυτόθι*, 32-36.
12. *Αυτόθι*, 36-39.
13. *Αυτόθι*, 39-45.
14. *Αυτόθι*, 45-46.
15. *Αυτόθι*, 47-51. Για μια εμπειριστατωμένη και συνοπτική παρουσίαση των σύγχρονων τάσεων περί ηθικής, βλέπε: Μ. ΔΡΑΓΩΝΑ-ΜΟΝΑΧΟΥ, *Σύγχρονη ηθική διδασκαλία. Ο Αγγλόφωνος στοχασμός*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995.

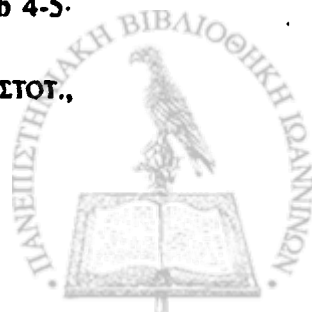
§ 2

1. MARX-ENGELS, *Werke* XX, 81.
2. *Αυτόθι*, 81-83.
3. *Αυτόθι*, 87.
4. *Αυτόθι*, 87.
5. *Αυτόθι*, 87-88.
6. *Αυτόθι*, 89.
7. *Αυτόθι*, 91.
8. B. SPINOZA, *Opera, Ethica*, Heidelberg 1925, V. Βλέπε και Κ. ΚΑΤΣΙΜΑΝΗΣ, *Ελευθερία και αναγκαιότητα στη φιλοσοφία του Σπινόζα. - Εποπτεία* 19, 1978, 91-104.
9. MARX-ENGELS, *Werke*, XX, 105-106.

10. *Αυτόθι*, 581.
11. *Αυτόθι*, XXI, 289.
12. Α. Φ. ΣΙΣΚΙΝ, *Μαρξιστική ηθική*, μετ. Β. Καμπίση, Αθήνα 70, 51-52.
13. *Αυτόθι*, 63.
14. PHIL. GRIER, *Marxist Ethical Theory in the Soviet Union*, London 1978, 97-98.
15. Α. Φ. ΣΙΣΚΙΝ, *Μαρξιστική ηθική*, 377-378.
16. *Αυτόθι*, 425, βλέπε και E. ANGEHRN, G. LOHMANN (εκδ.), *Ethik und Marx*, Stuttgart 1986. Για την ηθική στην παιδεία βλ. Γ. ΚΟΥΜΑΚΗΣ, *Φιλοσοφικά ρεύματα και παιδεία*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1998, 29 κ.εξ.

§ 3

1. G. HEGEL, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, Hrsg. von J. Hoffmeister, Hamburg 1955, 29. I. KANT, *Kr. d. r. V.* B 586, 830, 831. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* 446-448, 455, 461. H. BERGSON, *Essai sur les donées immédiates de la conscience. Oeuvres*, Paris, 1970, 145, 156. J. P. SARTRE, *L'être et le néant*, Paris 1943, 564, 565, 591, ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Des idées de la raison dialectique*, Paris 1960, 110.
2. ΑΡΙΣΤΟΤ., *Πολιτικά*, H3 1325 a 26-34, H2 1254 a 14-17, b 20-22. Βλέπε και Κ. ΣΥΝΟΔΙΝΟΥ, *On the Concept of Slavery in Euripides*, Ioannina 1970.
3. ΑΡΙΣΤΟΤ., *Ηθ. Νικ.* Θ12, 1161 b 4-5. *Ηθ. Ευδ.* IX3, 1241 b 24.
4. ΑΝΤΙΦΩΝ Β, *Fr.* 44, B 2, ΑΡΙΣΤΟΤ.,

- Ρητορ., A13, 1373 b 18-20. Βλέπε και Α. LESKY, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, μετ. Α. Τσοπανάκη, Θεσσαλονίκη 1972², 507-508.
5. D. HUME, *A Treatise of Human Nature*, Ed. by L. A. Selby-Bigge, Oxford 1968 (1988), 173-174, 401. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Enquiries Concerning the Human Understanding and Concerning the Principles of Morals*, Oxford 1972 (1977), 89, 95. J. S. Mill, *Collected Works VIII*, Toronto 1974, 836.
6. J. R. LUCAS, *The Freedom of the Will*, Oxford 1970, 65.
7. C. J. DUCASSE, *Determinism, Freedom and Responsibility. Determinism and Freedom*, N. York 1958, 148.

§ 4

1. J. S. MILL, *Eine Prüfung der Philosophie Sir W. Hamiltons*, 640.
2. J. DERBOLAV, *Grundriss einer Gesamtpädagogik*, Frankfurt 1987, 68 κ.εξ.
3. ΠΛΑΤ., *Πολιτεία*, A 336 e.
4. ΑΡΙΣΤΟΤ., *Ηθ. Νικομ.*, E8, 1135 a 15-30, 1109 b 35, B9, 1110 a 1.

§ 5

1. ΑΡΙΣΤΟΤ., *Ηθ. Νικ.*, Γ2, 1111 b 4 κ.εξ.
2. *Αυτόθι*, 1133 b 30-33.
3. R. M. MOSSE-BASTIDE., *La liberté*, Presses Universitaires de France, Paris 1974, 7.
4. G. HEGEL, *Werke* (Glocknerausgabe) I, 1, 136, V, 6, V III 110, 348, 385, X, 382, XVI, 25-26, XVII, 55. MARX-ENGELS., *Werke XX*, 106.
5. Γ. ΚΟΥΜΑΚΗΣ, *Εισαγωγή στη φιλοσοφία Α'*, Αθήνα 1989, 105.
6. J. DERBOLAV, *Abriss europäischer Ethik*, Würzburg 1983.
7. J. P. SARTRE, *Das Sein und das*

Nichts, 696-699.

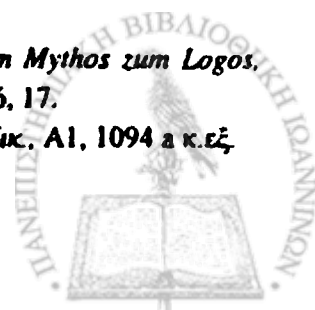
8. H. LEWIS, *Freedom and Alienation*, London 1985, 67.
9. FR. BACON, *The Proficiency and Advancement of Learning, Divine and Human*. - *The Works of Francis Bacon*, vol. III, London 1859, 316. Βλέπε και Γ. ΚΟΥΜΑΚΗΣ, *K. Jaspers, Άνθρωπος και τεχνική*, Αθήνα 1975, 38.
10. ΑΡΙΣΤΟΤ., *Ηθ. Νικ.* B1, 1103 a 14-26.
11. L. WITTGENSTEIN, *Πολιτισμός και αξίες*, μετ. Μ. Δραγώνα-Μονάχου, Αθήνα 1986, 18.

§ 6

1. ΑΡΙΣΤΟΤ., *Τα μετά τα φυσικά*, A2, 982 b 26.
2. J. J. ROUSSEAU, *Du contrat social. Oeuvres complètes*, Paris 1964 I, 8 (σ. 364-365).
3. ΑΝΩΝΥΜΟΣ, *Ελληνική Νομαρχία Α* 21.
4. Α. ΚΟΡΑΗΣ, *Πολιτικάί παραιτήσεις προς τους Έλληνας* (5.9.1821) υπό Θερεϊανού, Τεργέστη 1830, ρ κ β'.
5. Ν. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ, *Αναφορά* 507.
6. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Οδύσσεια Φ*, 1351.
7. J. LOCKE, *The works of J. Locke*, London 1823, Vol. I, 241, G. LEIBNIZ, *Nouveaux Essais II*, 21 και 10.

§ 7

1. K. JASPERS, *Philosophie III*, Berlin 1956 (1932), 228.
2. G. LUKÁCS, *Schriften zur Ideologie und Politik*, Hrsg. von H. Maus, Luchterhand 1973³, 441.
3. Ν. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ, *Ο φταχούλης του Θεού*, 280.
4. ΠΛΑΤ., *Φαίδων* 60 b-c.
5. *Αυτόθι*, 59a.
6. W. NESTLÉ, *Vom Mythos zum Logos*, Darmstadt, 1966, 17.
7. ΑΡΙΣΤΟΤ., *Ηθ. Νικ.*, A1, 1094 a κ.εξ.

8. ΠΛΑΤ., *Πολιτεία*, ΣΤ 505 α κ.εξ.
9. *Αυτόθι*, 511 b.
10. Γ. ΚΟΥΜΑΚΗΣ, *Νίκος Καζαντζάκης, Θεμελιώδη προβλήματα στη φιλοσοφία του*, Αθήνα 1996, 79-85.
11. Κ. JASPERS, *Philosophie III, Metaphysik*, 221.
12. ΠΛΑΤ., *Πολιτεία*, Η 564 α.
13. Κ. JASPERS, *Der philosophische Glaube angesichts der Offenbarung*, München 1963³, 355.
14. Για την έννοια της ελευθερίας βλέπε περαιτέρω: BR. LEONI, *Freedom and the Law*, Los Angeles 1972. ST. HAMPSHIRE, *Freedom and the Individual*, Princeton 1975. H. JAFFA, *The conditions of Freedom*, London 1975. P. F. STRAWSON, *Freedom and Resentment*, London 1974. S. BRITTAN, *Die Ökonomie der Freiheit*, Frankfurt 1976. H. HÖRZ, *Der dialektische Determinismus in Natur und Gesellschaft*, Berlin 1974. J. SIMON, *Freiheit*, Freiburg 1977. H. WEICHMANN, *Gefährdete Freiheit*, Hamburg 1974. Ρ. ΓΚΑΡΡΩΝ-ΤΥ, *Η ελευθερία*, μετ. Φ. Σακελλάρη, Αθήνα 1960. Κ. ΓΙΑΝΑΚΙΝΤΑ, *Φιλοσοφία της ελευθερίας*, μετ. Β. Καμπίτση, Αθήνα 1957. R. NEVILLE, *The Cosmology of Freedom*, London 1974. T. HONDERICH (Ed.), *Essays on Freedom of Action*, London 1973.
15. Η. ΘΟΜΑΕ, *Konflikt, Entscheidung, Verantwortung*, Stuttgart 1974, 178.
16. ΠΛΑΤ., *Τίμαιος* 48a.
17. ΠΛΑΤ., *Πολιτεία*, Χ 617 d-e. Μετάφραση Κ. Δ. Γεωργούλη, *Πλάτωνος Πολιτεία*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1963, 330.
18. ΠΛΑΤ., *Νόμοι*, 727 b.
19. *Αυτόθι*, Ε 742 d-e.
20. *Αυτόθι*, Γ 694 b.
21. *Αυτόθι*, Δ 715 a-b.
22. *Αυτόθι*, Γ 679 b.

23. *Αυτόθι*, Ε 728 e.
24. *Αυτόθι*, Ε 691 c-d.
25. ΠΛΑΤ., *Πολιτεία* Α 351 d.
26. ΠΛΑΤ., *Νόμοι* Α 629 d.
27. *Αυτόθι*, Ε 736 e.
28. *Αυτόθι*, Ε 743 a.
29. *Αυτόθι*, Ε 730 b-c.
30. *Αυτόθι*, Ε 689 a, 732 -b.

§ 8

1. ΠΛΑΤ., *Πολιτεία* Η 562 b-c.
2. Ε. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ, *Η παιδεία, Το μέγαλο μας πρόβλημα*, Αθήνα 1976, 322-325.
3. ΠΛΑΤ., *Πολιτεία*, Η 536 e.
4. Β. RUSSELL, *Εκπαίδευση και κοινωνική τάξη*, μετ. Ν. Σαρλή, Αθήνα 1971, 63.
5. R. DOTRENS, *Αγωγή και δημοκρατία*, Αθήνα 1957, 53.

§ 9

1. ΑΡΙΣΤΟΤ., *Πολιτικά*, Η17, 1337 a-b.
2. Α. ΔΑΝΑΣΗΣ., *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική Α'* Αθήνα 1980², 181.
3. ΤΗ. ΛΙΠΤ, *Führen oder Wachsentlassen?* Stuttgart 1958⁷.
4. ΑΡΙΣΤΟΤ., *Πολιτικά*, Α13, 1260 a 12-15.
5. ΠΛΑΤ., *Πολιτεία*, Η 562e - 563a.
6. *Αυτόθι*, Η, 562 b-c.
7. ΑΡΙΣΤ., *Πολιτικά*, Η17, 1336b - 1337 a 5.
8. ΑΡΙΣΤ., *Ηθ. Νικ.*, Β1, 1103 a 30-35.
9. J. J. ROUSSEAU, *Émile, -Ouvres complètes IV*, Paris 1969, 245 κ.εξ.
10. G. HEGEL., *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte. Zweite Hälfte*, Hrsg. von G. Lasson, Hamburg 1976, 116.
11. *Αυτόθι*, 63.

§ 10

1. Β. RUSSELL, *Εκπαίδευση...* 43.

2. P. NASH, *Authority and Freedom in Education*, Boston 1966, 23. A. NEIL, *Ελευθερία, όχι αναρχία*, μετ. Ε. Γραμμένου, Αθήνα 1975. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Θεωρία και πράξη της αντιαυταρχικής εκπαίδευσης*, Αθήνα 1972. Ν. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ελευθερία και παιδεία*, Αθήνα 1980, 128.
3. B. RUSSELL, *Εκπαίδευση...* 30.
4. *Αυτόθι*, 24-25.
5. Α. ΔΑΝΑΣΣΗΣ-ΑΦΕΝΤΑΚΗΣ, *Οι εξωσχολικοί παράγοντες και η σχολική επίδοση των μαθητών Μ. Εκπαίδευσης*, Αθήνα 1988, Β, 108. Μ. ΤΖΑΝΗ, *Σχολική αποτυχία*, Αθήνα 1983. Μ. Ι. ΚΑΣΣΩΤΑΚΗΣ, *Η επίδοση των μαθητών Μ. Εκπαίδευσης*, Αθήνα 1981. Μ. ΔΡΕΤΤΑΚΗΣ, *Οι εισαγωγικές εξετάσεις για τα Α.Ε.Ι.*, Αθήνα 1979.

§ 11

1. B. RUSSELL, *Εκπαίδευση...* 26-28.
2. K. JASPERS, *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, μετ. Χρ. Μαλεβίτση, Αθήνα, 110. B. RUSSELL, *Η εκπαίδευση...* 123.
3. B. RUSSELL, *Εκπαίδευση...* 136.
4. ΠΛΑΤ., *Ζ' επιστολή* 341 c-d.

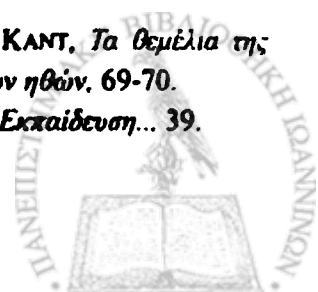
§ 12

1. B. RUSSELL, *Εκπαίδευση...* 149.
2. Α. ΜΠΕΡΚΜΑΝ, *Το αλφαβητάρι του αναρχισμού*, μετ. Β. Τομανάς, Θεσσαλονίκη 1983, 62.
3. *Αυτόθι*, 42.
4. *Αυτόθι*, 15.
5. *Αυτόθι*, 63.
6. P. ANSART, *Marx et l'anarchisme*, Paris 1969, 450.
7. Π. ΚΡΟΠΟΤΚΙΝ, *Αναρχία*, μετ. Α. Γούσιος, Αθήνα 21.
8. P. ΡΟΚΕΡ, *Αναρχισμός και αναρχοσυνδικαλισμός*, μετ. Ν. Αλεξίου, Αθήνα, 9.

9. Ε. ΜΑΛΑΤΕΙΣΤΑ, *Χωρίς εξουσία*, μετ. Ν. Αλεξίου, Αθήνα 1977, 27.
10. *Αυτόθι*, 33.
11. Μ. ΒΑΚΟΥΝΙΝΕ, *Για έναν αντιεξουσιαστικό σοσιαλισμό*, μετ. Μ. Σιδερίδη, Αθήνα 1975, 60.

§ 13

1. Γ. ΚΟΥΜΑΚΗΣ, *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, Αθήνα 1993⁴, 113.
2. ΠΛΑΤ., *Πολιτεία*, ΣΤ 508 d 4-5.
3. ΠΛΑΤ., *Κρατύλος* 421 a, 431 b.
4. ΠΛΑΤ., *Θεαίτ.* 162 a, 171 c.
5. *Αυτόθι*, 201 c.
6. ΑΡΙΣΤΟΤ., *Ηθ. Νικ.*, Δ3, 1124 b 27-28, Δ7, 1127 a 19.
7. *Αυτόθι*, Ζ9, 1142 b 11.
8. ΑΡΙΣΤΟΤ., *Τα μετά τα φυσικά* Ε4, 1027 b 18-28. *Περί ερμηνείας*, Ι, 16 a 12-13.
9. ΑΡΙΣΤΟΤ., *Τα μετά τα φυσικά* Ζ1, 1028 b 3-4, *Φυσ. ακρ.*, Α8 191 a 24-25.
10. Μ. HEIDEGGER, *Gesamtausgabe*, Frankfurt 1982, τόμος 31, 81.
11. *Αυτόθι*, 90.
12. *Αυτόθι*, 91.
13. K. JASPERS, *Von der Wahrheit*, München 1958, 590.
14. *Αυτόθι*, 601.
15. Μ. HEIDEGGER, *Gesamtausgabe*, τόμος 31, 9.
16. FR. BACON, *The Proficiency and Advancement of Learning. Divine and Human. - The Works of Francis Bacon*, Vol. III, London 1859, 316.
17. B. RUSSELL, *Η εκπαίδευση του παιδιού*, μετ. Ν. Σαρλή, Αθήνα 1977, 223.
18. *Αυτόθι*, 35.
19. *Αυτόθι*, 19.
20. *Αυτόθι*, 38. Ι. ΚΑΝΤ, *Τα θεμέλια της μεταφυσικής των ηθών*, 69-70.
21. B. RUSSELL, *Η Εκπαίδευση...* 39.

22. *Αυτόθι*, 13.

§ 14

1. K. JASPERS, *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*, München 1956³, 100.
2. K. JASPERS, *Die Idee der Universität...* Berlin 1961, 109.
3. K. JASPERS, *Vom Ursprung...* 120.
4. K. JASPERS, *Der philosophische Glaube*, Zürich 1948, 113.
5. Γ. ΚΟΥΜΑΚΗΣ, *K. Jaspers...* 213 κ.εξ.
6. K. JASPERS, *Vom Ursprung...* 121.
7. K. JASPERS, *Rechenschaft und Ausblick*, München 1958², 347.
8. E. BLOCH, *Das Prinzip Hoffnung II*, Frankfurt 1959, 817.

§ 15

1. FOURASTIÉ, *Η μεγάλη ελπίδα του εικοστού αιώνα*, μετ. Γ. Βλάχου, Αθήνα 1970, 254-5.
2. Γ. ΚΟΥΜΑΚΗΣ, *K. Jaspers...* 195-207.
3. G. MARTIN, *Die Zukunft der Wissenschaften*, *Kant-Studien* 56, 1965, 28.
4. L. TONDL, *Der Januskopf der Technik*, *Akten des XIV. Internationalen Kongresses für Philosophie*, Wien 1971, II, 574.
5. H. MARCUSE, *Technology and the Control of Man's Freedom*, *Philosophy for a New Generation*, Ed. by A. Bierman, London 1970, 442.
6. Π. ΒΡΑΪΛΑΣ-ΑΡΜΕΝΗΣ, *Φιλοσοφικά έργα*, τόμος IV, ημίτομος II, έκδ. Ε. Μουτσόπουλου και Α. Γλυκοφρύδου-Λεοντίνη, Αθήνα 1974, 313. Το τμήμα αυτό της εργασίας ελαφρώς τροποποιημένο, δημοσιεύτηκε στα *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανισιόλου συνεδρίου*, τόμ. 4ος, Αργοςτόλα 1991, 549-556.
7. *Αυτόθι*, IV, Β 313.
8. *Αυτόθι*, I, έκ. Ε. Μουτσόπουλου και Α. Δάδου, Θεσσαλονίκη 1969, 440.

9. *Αυτόθι*, I, 440-442.
10. *Αυτόθι*, IV, Β, 314.
11. *Αυτόθι*, IV, Β, 315.
12. *Αυτόθι*, I, 436.
13. *Αυτόθι*, I, 438.
14. *Αυτόθι*, I, 439.
15. *Αυτόθι*, I, 441.
16. ΑΡΙΣΤΟΤ., *Ηθ. Νικ.*, Ε3 1131 a 23-25. ΠΛΑΤ., *Νόμοι*, ΣΤ' 757a-e.
17. MARX-ENGELS, *Werke* XIX, 21.
18. *Αυτόθι*, Π. ΒΡΑΪΛΑΣ-ΑΡΜΕΝΗΣ, *Φιλοσοφικά έργα*, IV, Β, 317.
19. *Αυτόθι*, IV, Β, 317-318.
20. *Αυτόθι*, IV, Β, 318-319.
21. *Αυτόθι*, I, 516-517. Για την πρόοδο βλέπε Α. ΜΠΑΓΙΟΝΑΣ, *Η έννοια της προόδου και η μεθοδολογία της ιστορίας* Αθήνα 1970.
22. Π. ΒΡΑΪΛΑΣ-ΑΡΜΕΝΗΣ, *Φιλοσ.* IV, Β, 319.
23. *Αυτόθι*, IV, Β, 320-321. Για το φιλοσοφικό έργο γενικά του Π. Βράιλα βλέπε Ε. ΜΟΥΤΣΟΡΟΥΛΟΣ, *Petros Brailas-Armenis*, N. York 1974.

§ 16

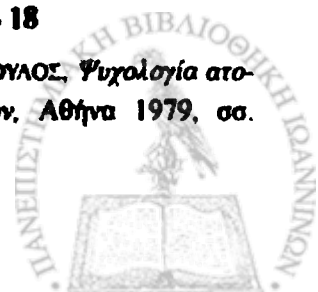
1. H. J. ALBERS, *Παιδεία και τεχνική κατάρτιση - Τεχνολογία και εκπαίδευση*. Εκπαιδευτικό Συνέδριο. Στουτγκάρδη 1986, σ. 20.
2. ΠΛΑΤΩΝ, *Γοργίας*, 475 e.
3. N. MACHIAVELLI, (1513), *Il Principe*, c. 18. 284. Βλέπε ανάλυση του εδαφίου στο: Π. ΝΟΥΤΣΟΣ, *N. Machiavelli*, Αθήνα 1982, 58 κ.εξ.
4. H. ROYSTON, *Are Values in Nature Subjective or Objective?* - *Environmental Philosophy*, Ed. by R. Elliot and A. Gare, London 1983, 135-165, 164.
5. A. ROPONL, *A Critique of Technological Determinism*. - *Philosophy and Technology*, Ed. by P. Durbin and Fr. Rapp, Boston 1983, (*Boston Studies*

- in the *Philosophy of Science*), 84. R. WATSON, P. WATSON, *Man and Nature, An Anthropological Essay in Human Ecology*, Chicago 1969, passim.
6. Α. ΑΘΑΝΑΣΑΚΗΣ, Θ. ΚΟΥΣΟΥΡΗΣ, *Οικολογική παιδεία και περιβαλλοντολογική αγωγή*. Αθήνα 1987, σ. 158. Για το οικολογικό πρόβλημα βλέπε επίσης. R. PASSET, *Οικονομία και περιβάλλον*. Επιμ. Γ. Χατζηκωνσταντίου, Θεσσαλονίκη 1985. D. SIMONE, *Τι είναι οικολογία*, μετ. Φ. Πιομπίνος, Αθήνα 1985. P. SAMUEL, *Οικολογία*, μετ. Α. Μαράτου, Αθήνα, αγν. χρ., Α. ΣΤΟΜΠΑΡΤ και άλλοι, *Οικολογία, το σγκούμενο δίλημμα*, μετ. Π. Μπαβάς, Αθήνα 1989.
 7. H. J. ALBERS, *Ενθ. ανωτέρω*, σ. 24.
 8. Ε. ΜΠΟΥΡΟΔΗΜΟΣ, *Περιβάλλον και ανάπτυξη στον ελληνικό χώρο*. Αθήνα 1990, σ. 328.
 9. A. H. HALSEY, *Educational Systems and the Economy*, In: *Economy and Society*, Ed. by A. Martinelli and N. Smelser, vol. 38, Number 2/3, 1990, 79-101.
 10. Ε. Γ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *Για μια νέα φιλοσοφία της φύσης*. Εκδόσεις ο Πολίτης, Αθήνα 1995, 234. Η σχέση ανθρώπου φύσης αποτελεί επίσης ένα από τα κύρια θέματα της λογοτεχνίας. Βλέπε π.χ. Ε. Γ. ΚΛΩΜΕΝΟΣ, *Η σχέση ανθρώπου και φύσης στο Σολωμό στο: «Καλή 'ναι η μαύρη πέτρα σου»*. Ερμηνευτικά κλειδιά στο Σολωμό. Εστία, Αθήνα 1992, 39-45.
- § 17
1. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Ηθ. Νικ. Α1*, 1094 a, 1-2.
 2. *Αυτόθι Γ4*, 1113a, 15-16. Βλέπε και Γ. ΚΟΥΜΑΚΗΣ, *Έπαινος και ψόγος στην αριστοτελική ηθική*, Αθήνα 1982, σ. 32.
 3. ΠΛΑΤ., *Τίμαιος*, 86 d-e.
 4. ΠΛΑΤ., *Πολιτεία*, Α, 336c.
 5. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Ηθ. Ευδ.*, 1228 a, 11-15.
 6. G. LUKÁCS, *Schriften zur...* σ. 21.
 7. Ε. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ, *Η κρίση του πολιτισμού μας*, Αθήνα 1989, σ. 25.
 8. Δ. ΝΙΑΝΙΑΣ, *Η κρίση του πολιτισμού*, Αθήνα 1983, σ. 21.
 9. L. WITTTGENSTEIN, *Tractatus 5.1361*, J. DERBOLAV, *Προβλήματα παιδαγωγικής ερεΰνης και διδασκαλίας*, μετ. Γ. Κουμάκη, Αθήνα 1971, σ. 12.
 10. A. ΤΟΥΝΒΕΕ, *Surviving the Future*, London 1971, σ. 106.
 11. R. WAELDER, *Progress and Revolution*, N. York 1967, σσ. 117-119.
 12. G. RICHT, *Prognose, Utopie, Planung*, Stuttgart 1971, σ. 5.
 13. Θ. ΒΕΪΚΟΣ, *Ειρήνη και πόλεμος*, Αθήνα 1987, σ. 34.
 14. ΓΡ. ΚΩΣΤΑΡΑΣ-Η. SCHUH, *Στρατιωτική ψυχολογία*, Αθήνα 1990, σ. 9.
 15. K. JASPERS, *Η ατομική βόμβα και το μέλλον του ανθρώπου*, μετ. Κ. Αναγνωστόπουλου, τόμ. Α', Αθήνα 1965, σ. 45.
 16. Για την κρίση του πολιτισμού μας βλέπε: Γ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, *Σελίδες ιστορίας και θεωρίας του πολιτισμού*. Αθήνα 1965. Η «Ηθική κρίση» - *Εποχές*, τεύχος 13-18. Κέντρο Μυρξιστικών Σπουδών: *Η κρίση του Καπιταλισμού*, Θεμέλιο 1982. N. SCHOFIELD (εκδ.), *Crisis in International Relations Between North and South*, London 1984. D. BELL και J. KRISTOL (εκδ.), *The Crisis of Economic Theory*, N.Y. 1980.

§ 18

1. Ι. ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ, *Ψυχολογία ατομικών διαφορών*, Αθήνα 1979, σσ.

- 13-14.
2. K. JASPERS *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*, Frankfurt 1956, σ. 240.
 3. J. J. ROUSSEAU, *Κοινωνική ανισότητα*, σ. 55.
 4. E. HEINTEL, *Gesammelte Abhandlungen*, 2 τόμοι, Bad Cannstatt, 1988.
 5. K. POPPER, *Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της*, μετ. Ε. Παπαδάκη, Αθήνα 1982.
 6. ΑΡΙΣΤ., *Ηθ. Νικ. Α1*, 1094a - b5.

§ 19

1. Α. ΖΑΧΑΡΩΦ, *Ο Ζαχάρωφ αποκαλύπτει*, μετ. Η. Σαρρή, Αθήνα 1975, σ. 189.
2. B. RUSSELL, *Εκπαίδευση και κοινωνική τάξη*, μετ. Ν. Σαρλή, Αθήνα 1971, σ. 101.
3. Α. ΖΑΧΑΡΩΦ, *Ένθα ανωτέρω*, σ. 55.
4. Σ. ΜΠΟΥΖΑΚΗΣ, *Σύγχρονα παιδαγωγικά και εκπαιδευτικά προβλήματα*, Αθήνα 1989, σ. 30.

§ 20

1. ΑΡΙΣΤΟΤ., *Πολιτικά* 1327b, 23-40.
2. ΗΡΩΔΟΤΟΥ, *Ιστορία* 1, 142, ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ, *Περί ανέμων και υδάτων*, Κεφ. 12, ΠΛΑΤ., *Πολιτεία* Δ, 435 e - 436 a, *Τίμαιος* 24 c, *Νόμοι* Ε, 747 d.
3. ΑΡΙΣΤ., *Politik*, Übersetzt von O. GIGON, Zürich 1973, σ. 374.
4. ΑΡΙΣΤ., *Πολιτικά* Η6, 1327 a. 40 - b3.
5. Γ. ΚΟΥΜΑΚΗΣ, *K. Jaspers, ...* 90 κ. εξ.

§ 21

1. Ι. ΚΑΝΤ, *Τα θεμέλια της μεταφυσικής των ηθών*, μετ. Γ. Τζαβάρα, Αθήνα 1984, σ. 43 (14).
2. *Αυτόθι*, σ. 76.
3. G. METALLINOS, *J. Christus, «Unser Friede»*, - *Seminar für Orthodoxe Li-*

- turgie, Spiritualität*, Frankfurt 1988, σ. 32.
4. Για τη σχέση πολέμου και ηθικής βλέπε: HOLMES, *On War and Morality*, 1989.
 5. K. JASPERS, *Η ατομική βόμβα Β'*, σ. 13.
 6. Α. ΖΑΧΑΡΩΦ, *Ο Ζαχάρωφ αποκαλύπτει*, μετ. Η. Σαρρή, Αθήνα 1976, σ. 61.
 7. *Αυτόθι*, σ. 139.
 8. *Αυτόθι*, σ. 142.
 9. *Αυτόθι*, σ. 76.

§ 22

1. ΑΡΙΣΤ., *Ηθ. Νικ. Ε9*, 1137a, κ.εξ.
2. *Αυτόθι*, Γ3, 1112 b 19, *Τα μετά τα φυσικά* 982 b 10, 983 a 25.
3. Γ. ΚΟΥΜΑΚΗΣ, *Ν. Καζαντζάκης*, σσ. 79-83.
4. Κ. ΣΗΜΠΗΣ, *«Ελευθεροτυπία»* 4.12. 1990, σ. 13.

§ 23

1. J. J. ROUSSEAU, *Du contrat social* vi. - *Oeuvres*.
2. K. JASPERS, *Η ατομική βόμβα Β'*, σ. 279.
3. *Αυτόθι*, σ. 176.
4. ΠΛΑΤ., *Παρμενίδης*, 143 a.

§ 24

1. Για μια εμπειριστατωμένη ανάλυση των ομηρικών επών βλέπε, Ι. ΚΑΚΡΙΔΗΣ, *Το μήνυμα του Ομήρου*.
2. Ν. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ, *Α. Ζορμπάς*, σ. 7.
3. J. LOCKE, *Some Thoughts Concerning Education*, Works, vol. IX, 202, London 1963.
4. Γ. ΚΟΥΜΑΚΗΣ, *Έπαινος και ψόγος, στην αριστοτελική ηθική*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 1982, 33.

§ 25

1. ΑΡ. ΣΚΙΑΔΑΣ, *Διαπιστώσεις*, Αθήνα 1977, σσ. 14-15.
2. Ε. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ, *Η κρίση του πολιτισμού μας*, Αθήνα 1989, σσ. 58-59.
3. Ε. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ, *Το δίκαιο της πυγμής*, Αθήνα 1989, σ. 213.
4. ΠΛΑΤ., *Σοφιστής* 253 c-d.
5. Για τη διαλεκτική βλέπε τα πρακτικά του συνεδρίου της Ελληνικής Φιλοσοφικής Εταιρείας. *Η διαλεκτική*, Αθήνα 1988.
6. Β. ΚΟΡΝΑΡΟΣ *Ερωτόκριτος Α'*, σσ. 1-4.
7. Ι. ΚΑΝΤ, *Τα θεμέλια της μεταφυσικής των ηθών*, σ. 43 (140).
8. *Αυτόθι*, σ. 81 (66).
9. ΜΑΤΘ. ΚΕ', 31-46.
10. ΠΛΑΤ., *Πολιτεία* Α 338 c.
11. Γ. ΚΟΥΜΑΚΗΣ, *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, σσ. 51-65.
12. ΠΛΑΤ., *Απολογία* 21 a-e.
13. ΑΡΙΣΤ., *Ηθ. Νικ.* Α4, 1095 a, 2-6.
14. Γ. ΚΟΥΜΑΚΗΣ, *Platons Parmenides*, Bonn 1971, σ. 117.
15. ΑΡΙΣΤ., *Ηθ. Νικ.* Ζ12, 1144 a, 20.
16. Κ. JASPERS, *Η ατομική βόμβα Α'*, σ. 57, κ. εξ.
17. Ι. ΚΑΝΤ, *Τα θεμέλια*, σ. 3 (1-2).
18. «*Το Βήμα*», 17.2.1991, Α 21.
19. Για την κρίση των αξιών βλέπε: Ε. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Οι αξίες σήμερα: Φθορά ή αποκάθαρση, στο: Οι αξίες Παράδοση και δημιουργία* Δημοσιεύματα της Ελληνική Εταιρείας Φιλοσοφικών Μελετών. Σειρά «Μαρτυρίες», Αριθ. 2, Αθήνα 1991, σσ. 17-21.
20. ΑΡΙΣΤΟΤ., *Ηθ. Νικομ.*, V3, 1131 a 25-30 IV 2, 1122 b 25-29.
21. ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ, *Ιστορία* II, 37, μετ. Ι. Κακριδής, *Περικλέους Εκπάτριοις*, Αθήνα Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1986· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ερμηνευτικά σχόλια στον Εκπάτριο του Θουκυδίδη*, Αθήνα Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» 1991, σ.
22. J. J. ROUSSEAU, *Κοινωνική ανισότητα*, μετ. Γρ. Ντέρης, εκδ. Έκφραση, Αθήνα 1984, σ. 25.
23. ΠΛΑΤ., *Μενέξενος*, 238 d.
24. Μ. HEIDEGGER, *Sein und Zeit*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen 1967, σ. 27 κ.εξ. F. BRADLEY, *Appearance and Reality*, Oxford 1916· G. MARTIN, *Platons Ideenlehre*, Berlin 1973 σσ. 144 κ.εξ. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *I. Kant*, Berlin 1969, 165, 171, 216.
25. J. P. SARTRE, *L' être et le néant. Essai d' ontologie phénoménologique*, Paris 1943.
26. Γ. ΚΟΥΜΑΚΗΣ, *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, σ. 126.
27. ΠΛΑΤ., *Νόμοι* Β 659 d.
28. ΑΡΙΣΤΟΤ., *Περί ποιητικής* XI, 1452a 22-35. Κ. ΒΟΥΡΒΕΡΗΣ, *Ο παιδείων διάλογος*, - Πλάτων, έτος ΣΤ', 1954, σσ. 4-16, 6, 9.
29. ΠΛΑΤ., *Νόμοι*, VII, 817 b.
30. *Αυτόθι*, VII 816 d-e.
31. ΞΕΝΟΦ., *Απομνημονεύματα*, I, 3. ΠΛΑΤ., *Νόμοι*, Γ 685 a και ΣΤ' 769 a.
32. Η. BERGSON, *Le rire*, Paris 1975 (1940).
33. ΠΛΑΤ., *Νόμοι*, Β 659 e.
34. J. DERBOLAV, *Grundriss einer Gesamtpädagogik* Frankfurt 1987, σ. 67.
35. ΠΛΑΤ., *Νόμοι*, Β 653 a-c.
36. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Πώς δει τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν* - *Ηθικά* μετ. Α. Κατσούρου, εκδ. Ι. Ν. Ζαχαράκου, Αθήνα 1957, 26 a.
37. *Αυτόθι*, 15 a-f.
38. *Αυτόθι*, 25 d.
39. *Αυτόθι*, 32 e-f.
40. *Αυτόθι*, 25 b-c.
41. Μ. MONTAIGNE, *Οχτώ δοκίμια*, μετ. Κλ. Παράσχου, Αθήνα 1957, σ. 115, 141, 145.

42. *Αυτόθι*, σ. 79.
 43. *Αυτόθι*, σ. 83.
 44. *Αυτόθι*, σ. 75.

§ 26

1. Ι. ΚΑΝΤ, *Δοκίμια*, μετ. Ε. Παπανούτσου (Η ιδέα μιας γενικής ιστορίας με πρίσμα κοσμοπολιτικό), σ. 31.
 2. Γ. ΚΟΥΜΑΚΙΣ, *Bemerkungen zu Hegels philosophischer Weltgeschichte - Hegel - Jahrbuch* 1983, σσ. 63-68.
 3. Κ. JASPERS, *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*, Frankfurt 1956, σ. 250.
 4. W. JAEGER, *Early Christianity and Greek Paideia*, London 1985, σ. 29.
 5. Κ. ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ, «*Τα Νέα*», 28.8. 1989, σ. 14-15.
 6. Κ. JASPERS, *Η ατομική βόμβα Α'*, σ. 202.
 7. *Αυτόθι*, σσ. 190-191.
 8. *Αυτόθι*, σ. 193.
 9. *Αυτόθι*, σ. 190.
 10. ΣΤΟΒΑΙΟΥ, *Ανθολόγιον*, ΜΓ', σ. 48.

§ 27

1. Κ. JASPERS, *Η ατομική βόμβα ... Α'* 190.
 2. Β. ΦΙΛΙΑΣ, «*Έθνος*», 27, 12, 1990, 6.
 3. Γ. ΜΕΓΑΣ, *Ελληνικά εορταί και έθιμα της λαϊκής λατρείας*, Αθήνα 1956.
 4. ΠΛΑΤ., *Παρμενίδης* 146 a-b.
 5. *Αυτόθι*, 139 b.
 6. HEGEL, *Werke* (Glockner - Ausgabe) XVIII, σ. 240.
 7. BR. LIEBRUCKS, *Platons Entwicklung zur Dialektik*, Frankfurt 1949, σ. 70.
 8. G. LUKÁCS, *Schriften zur Ideologie ...* σ. 21.
 9. «*Τα Νέα*», 28.11.1990, σ. 3.
 10. ΧΡ. ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ, *Η νεοελληνική ταυτότητα*, Αθήνα 1988.
 11. Γ. ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ, *Η ταυτότητα της*

ελληνικής γλώσσας, «*Το Βήμα*» 17.2. 1991, Β 6, 30.

§ 28

1. W. SCHADEWALDT, *Ο θεός των Δελφών και η ιδέα του ανθρωπισμού*, μετ. Κ. Μερεντίτου, Αθήνα 1965, σ. 7.
 2. M. HEIDEGGER, *Brief über den Humanismus*, Frankfurt 1987, μετ. Κ. Παπαγιώργη, σ. 320 (63).
 3. Κ. ΒΟΥΡΒΕΡΗΣ, *Αι νέαι διαστάσεις του ανθρωπιστικού φαινομένου - Εις μνήμην Π. Μιχελή*, Αθήνα 1971, σ. 28, ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Του ανθρωπισμού η μοίρα και η λύτρωση*, Αθήνα 1978, σ. 5-6.
 4. Κ. JASPERS, *Rechenschaft und Ausblick München* 1958, σ. 332.
 5. Κ. ΒΟΥΡΒΕΡΗΣ, *Του ανθρωπισμού η μοίρα και η λύτρωση*, Αθήνα 1978, σσ. 7.
 6. P. LEMERLE, *Byzantine Humanism*, Trans. by L. and A. MOFFATT, Cambridge 1986, XI.
 7. H. HUNGER, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, τόμος Α', μετ. Λ. Μπενάκη, Ι. Αναστασίου, Γ. Μακρή, Αθήνα 1987, σ. 102.
 8. Κ. ΒΟΥΡΒΕΡΗΣ, *Του ανθρωπισμού η μοίρα και η λύτρωση*, σσ. 7-8.
 9. *Αυτόθι*, σ. 9.
 10. W. V. HUMBOLDT, *Werke I, Schriften zur Anthropologie und Geschichte*, Darmstadt, σ. 515.

§ 29

1. ΔΙΟΓ. ΛΑΕΡΤ, *Βίοι φιλοσόφων*, II σ. 70, Αρίστιππος ο Κυρηναίος.
 2. Κ. ΒΟΥΡΒΕΡΗΣ, *Του ανθρωπισμού η μοίρα και η λύτρωση*, Αθήνα 1978, σσ. 18.
 3. ΞΕΝΟΦΩΝ, *Κύρου παιδεία*, Ed. Gemoll, Lipsiae 1968 (Teubner), Ζ', Κεφ. II, 10 και Η, Κεφ. II, 1.
 4. J.-J. ROUSSEAU, *Κοινωνική ανισότη-*

- τα, μετ. Γρ. Ντέρης, Αθήνα 1984, σ. 11.
5. B. RUSSELL, *Εκπαίδευση και κοινωνική τάξη*, μετ. Ν. Σαρλή, Αθήνα 1971, σ. 17.
 6. I. KANT, *Τα θεμέλια της μεταφυσικής*, σ. 64 (80).
 7. ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ, Β 3 (Diels II, σ. 153).
 8. Για τον υπαρξισμό βλέπε J. WAHL, *Εισαγωγή στις φιλοσοφίες του υπαρξισμού*, μετ. Χρ. Μαλεβίτση, Αθήνα 1970.
 9. M. HEIDEGGER, *Brief über den Humanismus*, σ. 319 (61). Για την έννοια της μέριμνας στο έργο του βλέπε: Γρ. ΚΩΣΤΑΡΑΣ, *M. Heidegger. Ο φιλόσοφος της μερίμνης*, Αθήνα 1984, ιδιαίτερα σ. 136 κ.εξ.
 10. M. HEIDEGGER, *Brief über den Humanismus*, σ. 321 (65).
 11. *Αυτόθι*, σσ. 333-334 (95).
 12. K. JASPERS, *Rechenschaft und Ausblick*, München 1958, σ. 331.
 13. *Αυτόθι*, σ. 334.
 14. J.-P. SARTRE, *L'existentialisme est un humanisme*, Paris 1970, σ. 93.
 15. M. HEIDEGGER, *Brief über den Humanismus*, σ. 321 (65). Βλέπε και Κ. ΚΟΡΝΙΤΖΣΚΟΥ, *Ο ανθρωπισμός κατά τον ιερόν Χρυσόστομον*, Θεσσαλονίκη 1971.
 16. J. ΣΒΙΤΑΚ, *Οι πηγές του σοσιαλιστικού ουμανισμού*, επιμέλεια Ε. Φρομ, μετ. Δ. Θεοδωρακάτος, ακόμα: J. RANDAL, *Η ουσία του ανθρωπισμού, «Νέα παιδεία»* 1977, τόμος 1^{ος}, 1977, Η.ν. LOON, *Η πορεία του ανθρωπισμού*, μετ. Κ. Κουλουφάκος, Αθήνα 1971.
- § 30
1. M. ΔΡΑΓΩΝΑ-ΜΟΝΑΧΟΥ, *Φιλοσοφία και ανθρώπινα δικαιώματα*, τόμος Α', Αθήνα 1986, σ. 221.
 2. K. DIEKE, *Menschenrechte und eu-*

ropäische Integration - Menschenrechte Bd. 5, Strassburg 1986, σ. 11 κ. εξ.

3. A. ΖΑΧΑΡΩΦ, *Ο Ζαχάρωφ αποκαλύπτει*, μετ. Η. Σαρρή, Αθήνα 1976, σ. 217.
4. J.-P. SARTRE, *L' être et le néant*, σ. 514.
5. ΑΝΤΙΦΩΝ., *Fr. 44 B 2* (Diels II, σ. 353).
6. ΑΡΙΣΤ., *Ρητ.*, A13, 1373 b, 18-20.
7. A. ΖΑΧΑΡΩΦ, *Ο Ζαχάρωφ αποκαλύπτει*, σ. 206.
8. ΑΡΙΣΤΟΤ., *Ρητορική*, B13, 1389 b 21-25.
9. FR. BACON, *The Proficiency and Advancement of Learning. Divine and Human. - The Works of Fr. Bacon.*

§ 31

1. Το βραβευμένο από την Ακαδημία σύγγραμμα του Ρουσώ φέρει τον τίτλο: «Έχει συμβάλει η πρόοδος των επιστημών και των τεχνών στον εξαγνισμό των ηθών;».
2. CICERO, M.T.: *Disputationes Tusculanae*, V, 4.
3. I. KANT, *Was ist Aufklärung?* Akademie - Ausgabe, *Werke VIII*, σ. 35.
4. ΑΡΙΣΤ., *Ηθ. Νικ.*, Γ2, 1111 b 26. Η μιλία αυτή είναι του αείμνηστου δασκάλου μου Josef Derbolav, την οποία μου παραχώρησε να μεταφράσω προκειμένου να την εκφωνήσει κατά την επίσημη τελετή των 150 χρόνων του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ο τίτλος είναι: *Das philosophische Element der Einzelwissenschaftlichen Forschung und seine Bedeutung für die Humanität* (Το φιλοσοφικό στοιχείο της έρευνας των ειδικών επιστημών και η σημασία του για τον ανθρωπισμό).

§ 32

1. ΠΛΑΤΩΝ, *Συμπόσιον*, 186 c-d.
2. ΠΛΑΤΩΝ, *Χαρμίδης*, 171 a8-9, 165c8.
3. ΠΛΑΤΩΝ, *Συμπόσιον*, 186 d.
4. ΠΛΑΤΩΝ, *Θεαίτητος*, 167 b.
5. ΠΛΑΤΩΝ, *Πολιτεία*, A 432 d.
6. Α. ΚΟΡΑΗΣ, Προλεγόμενα στον Ιπποκράτη και το Γαληνό «Περί αέρων και τόπων» (1816) – *Κοραΐς. Άπαντα τα πρωτότυπα έργα*. Αναστήλωσε Γ. Βαλέτας, τόμος Α₂, Εκδόσεις Δωρικός, Αθήνα 1965, 1158.
7. *Αυτόθι*, 1171.
8. *Αυτόθι*, 1174.
9. *Αυτόθι*, 1175-1176.
10. Κ. JASPERS, Ο γιατρός της τεχνοκρατικής εποχής. – *Φιλοσοφικά και πολιτικά δοκίμια. Φιλοσοφία και προβλήματα της εποχής μας*, μετ. Α. Βαγενάς, Εκδόσεις Αναγνωστίδη, Αθήνα, χχ., 114-116.
11. ΠΛΑΤΩΝ, *Τίμαιος*, 48 α.
12. *Αυτόθι*, 35 α.
13. ΠΛΑΤΩΝ, *Νόμοι*, Δ 711 c.
14. Κ. JASPERS, Ο γιατρός... 116.
15. *Αυτόθι*, 119.
16. *Αυτόθι*, 120.
17. *Αυτόθι*, 128.
18. *Αυτόθι*, 133.
19. *Αυτόθι*, 134-135.
20. J. DERBOLAV, D. IKEDA, *Search for a New Humanity. A Dialogue Between Josef Derbolav and Daisaku Ikeda*, Edit. and Transl. by Richard L. Gage, Weatherhill, New York, Tokyo 1992, 90-91.

§ 33

1. J. DERBOLAV, D. IKEDA, *Search ...* *Ενθ' ανωτ.* 92-93.
2. Γ. ΚΟΥΜΑΚΗΣ, *Ν. Καζαντζάκης. Θεμελιώδη προβλήματα στη φιλοσοφία του*, Αθήνα 1996, 53-55.
3. J. DERBOLAV, D. IKEDA, *Search...*

Ενθ' ανωτ., 94-95.

4. ΠΛΑΤΩΝ, *Πολιτεία*, E 459 a κ.εξ.
5. *Αυτόθι*, E 473 c-d.
6. ΠΛΑΤΩΝ, *Ζ' Επιστολή* 324 b-c.
7. E. J. CASSELL, *The Nature of Suffering and the Goals of Medicine*, Oxford University Press, 1991, 28. Για το πρόβλημα των ηθικών προβλημάτων της ιατρικής έχει αρχίσει έντονη συζήτηση. Βλέπε σχετικά: ΑΙ. ΜΑΡΚΕΖΙΝΗ, *Ηθική θεώρηση της μεταμοσχεύσεως ανθρωπίνων ιστών και οργάνων*, Αθήναι 1995, Γ. ΠΑΝΟΥΣΗΣ, *Οι συνέπειες της κλωνοποίησης – «ΤΑ ΝΕΑ»* 18.1.1999, σ. 20. C. BOURDURIS (Ed.) *Philosophy and medicine*, vol. I, II, Athens 1998. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Φιλοσοφία και ιατρική*, Αθήνα 1998.

§ 34

1. H. TSCHAMLER, *Bildungselite oder Volksbildung? Pädagogische Bewegungen um 1800 - Wissenschaft und Philosophie*, Bd. 7, Die Französische Revolution, σσ. 262-263.
2. Α. ΖΑΧΑΡΩΦ, *Ο Ζαχάρωφ αποκαλύπτει*, σσ. 103-134.
3. Κ. JASPERS, *Rechenschaft und Ausblick*, München 1958, σ. 332.
4. Κ. JASPERS, *Η ατομική βόμβα Β'*, σσ. 306-338.
5. Β. RUSSELL, *Η εκπαίδευση του παιδιού*, σ. 21.
6. G. ELGOZY, *Automation et humanisme*, Paris 1968, σσ. 359-360.
7. Α. ΚΟΡΑΗΣ, *Στοχασμοί αυτοσχέδιοι της ελληνικής παιδείας και γλώσσης - Ελληνική φιλοσοφία* - Εκδ. Ν. Ψημμένου, τόμος Β', Αθήνα 1989, σσ. 223-224.
8. Α. R. WADIA, *L' idéal de l'homme et la philosophie de l'éducation en Orient et en Occident - Humanisme et*

éducation en Orient et en Occident. Entretien international organisé par l'Unesco, Paris 1953, σ. 205.

9. Δ. ΜΑΡΚΗΣ, *Έλλογος κατακραυγή για την κριτική θεωρία*, Αθήνα 1990, σσ. 130-131.
10. G. HEGEL, *Phänomenologie des Geistes*, Hrsg. von Hoffmeister, Hamburg 1952, σ. 372.
11. Γ. ΚΟΥΜΑΚΗΣ, *N. Καζαντζάκης*, σ. 79.
12. Βλέπε π.χ. Β. ΚΥΡΚΟΣ, *Δημοσιογράφοι χωρίς παιδεία ανθρωπιστική; - «Ελευθεροτυπία»*, 30.8.1990, σ. 35.
13. Ι. ΚΑΝΤ, *Kr. r. V. B* σσ. 541-542.
14. ΠΛΑΤ., *Ζ' Επιστολή*, σ. 341d.
15. L. WITTGENSTEIN, *Tractatus*, 6. 53.
16. ΠΛΑΤ., *Πολιτεία*, VII, 536e, Φαίδρ., 276 d.
17. Α. ΜΠΑΓΙΟΝΑΣ, *Απόψεις για την αρχή της κλεισηφίας. - Η πολιτική φιλοσοφία σήμερα*, Εκμ. Μ. Δραγάνα-Μονάχου, Εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994, 145-150, 147.
18. ΠΛΑΤΩΝ, *Νόμοι* Δ, 715a-b.

§ 35

1. Π. ΒΡΑΪΛΑΣ-ΑΡΜΕΝΗΣ, *Φιλοσοφικά έργα*, τόμος 1ος, Έκδ. Ε. Μουτσουπούλου και Αικ. Δώδου, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 508.
2. *Αυτόθι*, σ. 509.
3. *Αυτόθι*, σ. 511.
4. *Αυτόθι*, σ. 511.
5. *Αυτόθι*, σ. 511-512.
6. *Αυτόθι*, σ. 516
7. Βλέπε κατωτέρω σ. 211.
8. Π. ΒΡΑΪΛΑΣ - ΑΡΜΕΝΗΣ, *Ένθ' αν.*, 512.
9. *Αυτόθι*, σ. 513.
10. *Αυτόθι*, σ. 513.
11. *Αυτόθι*, σ. 509.

§ 36

1. Π. ΒΡΑΪΛΑΣ-ΑΡΜΕΝΗΣ, *Ένθ' αν.*, σ. 515.
2. *Αυτόθι*, σ. 516.

3. *Αυτόθι*, σσ. 516-517.

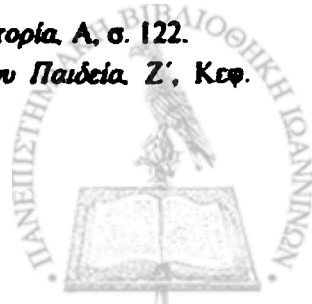
4. Γ. ΚΟΥΜΑΚΗΣ, *K. Jaspers, Άνθρωπος και τεχνική*, Αθήνα 1975, σ. 172.
5. Π. ΒΡΑΪΛΑΣ-ΑΡΜΕΝΗΣ, *Ένθ' αν.*, σ. 517.

§ 37

1. R. ΝΙΧΟΝ, *Ηθική πράξη η παρουσία των Η.Π.Α. στον Κόλπο. «Τα Νέα»*, 8.1.1991. Αρχικά είχε δημοσιευτεί στο «The New York Time».
2. «*Το Βήμα*», 17.2.1991, σ. Β2, 26.
3. ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ, *Ιστορία Α'*.
4. Ε. ΣΟΥΛΗΣ, *Θουκυδίδου Ιστορία*, Αθήνα 1989, σ. 18.
5. Ε. ΜΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Πόλεμος και στόχος - «Τα Νέα»*, 8.2.1991.
6. ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ, *Ένθ' αν. Α'*, 2.
7. *Αυτόθι*, Α, σ. 123.
8. «*Ελευθεροτυπία*», 1.2.1991, σ. 18.
9. «*Το Έθνος*», 8.2.1991, σ. 5.
10. «*Τα Νέα*», 29.1.1991, σ. 2. Αρχικά δημοσιεύτηκε στο «Newsweek».
11. Κ. VON ΚΛΑΥΣΕΒΙΤΖ, *Περί του πολέμου*, μετ. Νατάσα Ξεκουλιά, εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1989, 371-372.
12. *Αυτόθι*, 307-309.
13. *Αυτόθι*, 366.
14. Π. ΚΟΝΔΥΛΗΣ, *Θεωρία του πολέμου*, Θεμέλιο, Αθήνα 1998 (1997), 381.
15. Κ. VON ΚΛΑΥΣΕΒΙΤΖ, *Ένθ' ανωτέρω*, 31-32.
16. *Αυτόθι*, 34-35.
17. Π. ΚΟΝΔΥΛΗΣ, *Ένθ' ανωτ.*, 375.
18. *Αυτόθι*, 366.
19. Γ. ΚΟΥΜΑΚΗΣ, *Σύγχρονα προβλήματα και παιδεία Α'* Αθήνα 1993, 105 κ.εξ.

§ 38

1. Π. ΒΡΑΪΛΑΣ-ΑΡΜΕΝΗΣ, *Ένθ' αν.*, σ. 508.
2. *Αυτόθι*, σ. 512.
3. ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ, *Ιστορία Α*, σ. 122.
4. ΞΕΝΟΦΩΝ, *Κύρου Παιδεία Ζ'*, Κεφ. II, σ. 10.

§ 39

1. «Τα Νέα», 19.1.1991, σ. 13.
2. «Το Βήμα», 17.2.1991, σ. Α 18.
3. «Τα Νέα», 23.2.1991, σ. 33.
4. «Το Έθνος», 10.3.1991, σ. 6.
5. Μ. ΜΑΘΙΟΠΟΥΛΟΥ, Το τέλος του κομμουνισμού δεν είναι τέλος της ουτοπίας - «Τα Νέα», 23.2.1991, σ. 3.
6. «Το Βήμα», 24.2.1991, σ. Α 15.
7. ΒΙΡΓΙΛΙΟΣ, *Αινειάς*, II, 354.
8. «Τα Νέα», 7.4.1991, σ. 6.
9. *Αυτόθι*, 1.3.1991, σ. 17.
10. *Αυτόθι*, 14.1991, σ. 17.

§ 40

1. ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ, *Ιστορία*, Α, σ. 77, μετ. Ε. Λαμπρίδη, Αθήνα, άγν. χρ.
2. «Το Έθνος», 5.4.1991, σ. 5.
3. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Πολιτεία*, Α, 338 c.
4. ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ, *Αντιγόνη*, 506-507.
5. ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ, *Ιστορία*, Α, 76.
6. *Αυτόθι*, Ε, 89.
7. ΤΖ. ΣΑΓΚΟΥΙΝΕΤΤΙ, *Περί της τρομοκρατίας και του κράτους*, Αθήνα 1982, σ. 15.
8. «Τα Νέα», 27.4.91, σ. 21.

§ 41

1. ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ, *Ιστορία*, Α, 121.
2. «Τα Νέα», 26.3.1991, σ. 17.
3. Κ. ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ, Χρεοκοπία ιδεολογιών. - «ΤΑ ΝΕΑ», 20.4.1991, σ. 25.

§ 42

1. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Παρμενίδης*, 166 c 5. Πρβλ. και Γ. ΚΟΥΜΑΚΗΣ, *Platons Parmenides*, Bonn 1971, 109 κ.εξ.
2. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Ηθ. Νικ.*, Ε1, 1129 b - 1130 a, ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Πολιτεία*, Β 367 c
3. Βλέπε και Γ. ΚΟΥΜΑΚΗΣ, Το «διωρθωτικό» δίκαιο στον Αριστοτέλη. «*Δωδώνη*», ΙΔ' (1985), 21-31.
3. Π. ΒΡΑΪΛΑΣ - ΑΡΜΕΝΗΣ, *Ένθ'αν*, σ. 516.
4. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Σοφιστής*, 244 a. Για τον

απορητικό χαρακτήρα της μεθόδου της φιλοσοφίας βλέπε: Γ. ΚΟΥΜΑΚΗΣ, *Εισαγωγή στη φιλοσοφία Α'*, σσ. 51-66.

5. «Το Βήμα» 17.2.1991, Α 18.
6. *Αυτόθι*, Α 18.
7. ΠΛΑΤ., *Πολιτεία*, Β 367 c.
8. *Αυτόθι*, Β 377 a-b.
9. *Αυτόθι*, Β 358e - 359a.
10. *Αυτόθι*, Β 373 e.
11. *Αυτόθι*, Β 360c και 366d.

§ 43

1. ΧΡ. ΛΥΜΠΕΡΗΣ, Διαχρονικός πόλεμος. «Τα Νέα», 29.1.1991, σ. 2.
2. Κ. ΚΡΙΤΣΙΝΗΣ, Ο πιο βρώμικος πόλεμος. «Το Έθνος» 4.3.1991, σσ. 8-9.
3. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Σοφιστής*. (Εκδ. J. BURNET, Oxford 1965) 253 c.
4. ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΥ, *Αποσπάσματα* (Diels - Kranz) Β 123.
5. Μ. SCHELER., *Vom Umsturz der Werte*, München 1972⁵.
6. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Όροι*, 416 a, 27-28.
7. Ε. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ, *Α. Δελμούζος*, Αθήνα 1984, σ. 201.
8. Γ. ΚΟΥΜΑΚΗΣ, *K. Jaspers, Άνθρωπος και τεχνική*, Αθήνα 1975, σσ. 168-178.
9. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Ηθικ. Νικ.*, Β1, 1103a 15-20.
10. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Μένων*, 99e-100a.
11. Ι. ΚΑΝΤ, *Δοκίμια*, μετ. Ε. Παπανούτσου, Αθήνα 1971, σ. 181 (178).
12. *Αυτόθι*, σ. 183.
13. *Αυτόθι*, σσ. 194-195.
14. L. WITTGENSTEIN, *Πολιτισμός και αξίες*, μετ. Μ. Δραγώνα - Μονάχου, Αθήνα 1986, σ. 25.
15. *Αυτόθι*, σ. 122.
16. Β. RUSSELL, *Η εκπαίδευση του παιδιού*, *Ένθ'αν*, σ. 78.
17. Γ. ΚΟΥΜΑΚΗΣ, *Φιλοσοφικά ρεύματα και παιδεία*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1998, 178 και Κ. ΝΙΑΡΧΟΣ, *Η ελληνική φιλοσοφία κατά την*

βυζαντινήν περίοδον, Αθήναι 1996, 59 κ.εξ. Ε. ΜΑΡΑΓΓΙΑΝΟΥ, Ιουλιανός: Ο φιλόσοφος αυτοκράτορας. - Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση, τομ. 14, 1997, 300-309.

§ 44

1. A. COMTE, *Cours de la philosophie positive* I, Paris 1830, 3.
2. Γ. ΣΚΛΗΡΟΣ, *Η φιλοσοφία του πολέμου και της ειρήνης*. Έργα, Επιμέλεια Λ. Αξελού, Αθήνα 1976, 141-144.
3. M. DUMMET, *Nuclear Warfare*. - *Objections to Nuclear Defence*, Ed. by Blake and K. Dole, London 1984, 28-40, 28.
4. Ι. ΚΑΝΤ, *Werke* III, 348-350.
5. ΠΛΑΤ., *Νόμοι*, Α 626 a.
6. ΑΡΙΣΤΟΤ., *Ηθ. Νικ.* Α2, 1094 b 2-4. Για το θέμα του πολέμου και της ειρήνης βλέπε: W. GALLIE, *Philosophers of Peace and War*, Cambridge 1979.
7. Για την έννοια της επανάστασης βλέπε: Γ. ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗΣ, *Η θεωρία των επαναστάσεων στον Αριστοτέλη*, Αθήνα 1982.

§ 45

1. Δ. ΓΛΗΝΟΣ, *Τριλογία πολέμου*, Αθήνα 1956 (1938), 17.
2. ΑΡΙΣΤΟΤ., *Τα μετά τα φυσικά*, Α2, 983 a 25-26.
3. ΤΗ. ΗΟΒΒΕΣ, *Leviathan* 1651 (Menson) 1969, 61-62.
4. Α. ΗΕΛΛΕΡ, *Ένστικτο και επιθετικότητα*, Αθήνα 1981, μετ. Γ. Νικολίτσα· Α. ΣΤΟΡΡ, *Ανθρώπινη επιθετικότητα*, μετ. Μ. Λώμη, Αθήνα 1979.
5. ΜΑΡΧ-ΕΝΓΕΛΣ, *Werke* XVII, 358.
6. *Αυτόθι*, VI, 387.
7. ΜΟΝΤΕΣΚΙΕΥ, *Το πνεύμα των νόμων*, μετφ. Γρ. Λιόνη, Αθήνα 141-142.
8. Ν. ΜΑΧΙΑΒΕΛΛΙ, *I ceste libri dell'arte*

della guerra 1521.

9. Θ. ΒΕΪΚΟΣ, *Φιλοσοφία και ιδεολογία του πολέμου*. *Επίσημοι λόγοι Πανεπιστημίου Αθηνών* 1980-81, Αθήνα 1982, 55-67, 55· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ο μύθος του λόγου*, Αθήνα 1977, 193.
10. ΠΛΑΤ., *Πολιτεία*, Α, 336 e.
11. ΠΛΑΤ., *Τίμαιος* 86 d-e.
12. ΑΡΙΣΤΟΤ., *Ηθ. Νικ.* Β1 1103 a 14-17.
13. ΤΗ. ΗΟΒΒΕΣ, *Leviathan*.
14. ΞΕΝΟΦΩΝ, *Ελληνικά βιβλίο 5*, κεφ. 3, 7-8. Για τα αίτια των πολέμων βλ. Ε. ΜΙΚΡΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, *Παθολογία πολιτευμάτων στην αρχαιότητα*, Αθήνα 1990, σσ. 88-104.

§ 46

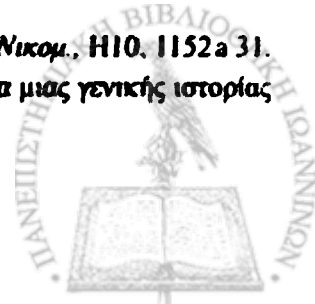
1. ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ, *Αποσπάσματα* Β 53.
2. G. HEGEL, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, Εκδ. από τον J. Hoffmeister, Hamburg 1955, § 324, 331-333· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Werke* (Glockner-Ausgabe) I, 487.
3. ΑΡΙΣΤΟΤ., *Πολιτικά* 1334 a 2-10.
4. FR. NIETZSCHE, *Werke*, Τόμ. 2, (Schlechta), München 1966, 312.
5. *Αυτόθι*, 967.
6. ΠΛΑΤ., *Πολιτεία*, Ζ 514 a.
7. *Αυτόθι*, 520 e.

§ 47

1. Κ. JASPERS, *Η ατομική βόμβα και το μέλλον του ανθρώπου*, μετ. Κ. Αναγνωστόπουλου, τόμος Α', Αθήνα, 284.

§ 48

1. Η. ΒΕΡΓΣΟΝ, *Oeuvres*, Paris 1970, 1217.
2. Κ. JASPERS, *Η ατομική ...* Α', 332-333.
3. ΑΡΙΣΤΟΤ., *Ηθ. Νικ.*, Η10, 1152 a 31.
4. Ι. ΚΑΝΤ, *Η ιδέα μιας γενικής ιστορίας*

με πρίσμα κοσμοπολιτικό. - Δοκίμια, μετ. Ε. Παπανούτσου, Αθήνα 1971, 25.

§ 49

1. Γ. ΚΟΥΜΑΚΗΣ Νίκος Καζαντζάκης. Θεμελιώδη προβλήματα στη φιλοσοφία του, Αθήνα 1996, 57 κ.εξ.
2. ΑΡΙΣΤΟΤ., *Ηθ. Νικ.*, Γ4, 1113 a 16, Θ2, 1155 b 25-26.
3. Ηράκλειτος Β 61 (I, 164).
4. ΠΛΑΤ., *Τίμαιος* 86 d-e.
5. Γ. ΚΟΥΜΑΚΗΣ, *Επαινος και ψόγος στην αριστοτελική ηθική*, Αθήνα 1982, 33.
6. Ι. ΚΑΝΤ, *Η ιδέα Ένθ' ανωτέρω*, 25.

§ 50

1. ΑΡΙΣΤΟΤ., *Ηθ. Νικομ.*, Α2, 1094 a 26 b 3.
2. ΠΛΑΤ., *Γοργίας* 469 c 1-2.
3. Ι. ΚΑΝΤ, *Τα θεμέλια της μεταφυσικής των ηθών*, μετ. Ι. Τζαβάρα, Αθήνα 1984, 52 (71).

§ 51

1. Η. BERGSON, *Οι δύο πηγές της ηθικής και της θρησκείας*, μετ. Β. Ν. Τατάκη, Αθήνα, 258 (Oeuvres, Paris 1970, 1217).
2. *Αυτόθι*, 257 (Oeuvres, 1216-17).
3. Κ. MARX-FR. ENGELS., *Werke* Bd XXI, 112.
4. *Αυτόθι*.
5. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Σόλων*, Κεφ. 15. *Βίοι παράλληλοι*.
6. *Αυτόθι*, Κεφ. 14.
7. Κ. MARX-FR. ENGELS, *Werke* III, 22.
8. *Αυτόθι*, IV, 475.
9. *Αυτόθι*, III, 37.
10. *Αυτόθι*, IV, 337.
11. *Αυτόθι*, IV, 475, VII, 37.
12. R. BRANDT, *Menschenrechte und Gü-*

terlehre. Zur Geschichte und Begründung des Eigentums in der politischen philosophie des Bürgertums: Lock-Kant-Hegel. *Das Recht des Menschen auf Eigentum*. Tübingen Universitätsschriften. Forschungsprojekt: Menschenrechte. Hrsg. von J. Scharländer - D. Willoweit, Kehl am Rhein, Strassburg, 1983, 33 κ.εξ.

13. J. LOCKE, *Two Treatises of Government*, Ed. by P. Laslett, Cambridge 1960, Second Treatise, πργρ. 124, 94, 134, 138, 222. Βλέπε και Κ. Β. MACPHERSON, *Ατομικισμός και ιδιοκτησία*, μετ. Ε. Κασίμη, Αθήνα 1986, 266.
14. J. LOCKE, *Two Treatises*, πργρ. 87, 124.
15. B. RUSSELL, *Εκπαίδευση...* 114.
16. Βλέπε παραπάνω σημείωση 12.
17. «*Τα Νέα*», 17 Φεβρουαρίου 1990, 18.

§ 52

1. Γ. ΣΚΛΗΡΟΣ, *Η φιλοσοφία...* 149. Βλέπε, Χρ. ΤΕΖΑΣ, *Γεώργιος Σκληρός. Ερμηνεία της πρώιμης σκέψης του*, Ιωάννινα 1997, Σπ. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Τα όπλα της Ευρώπης*, Ιωάννινα 1974, 54-55.
2. L. KLEIN - A. ANGELOPOULOS, *Third World Debt*. U.S.A. 1989. Το παρατιθέμενο χωρίο είναι από το «*Έθνος*», 17 Σεπτεμβρίου 1989, 23.
3. «*Έθνος*», 10 Σεπτεμβρίου 1989, 5.
4. «*Έθνος*», 3 Σεπτεμβρίου 1989, 5.
5. Γ. ΚΟΥΜΑΚΗΣ, *Κ. Jaspers, Άνθρωπος και τεχνική*, 67 κ.εξ.
6. Θ. ΠΕΛΕΓΡΙΝΗΣ, *Ο πόλεμος του '40 έγινε. Να περιμένουμε έναν άλλο λοιπόν;* - *Επίσημοι λόγοι του Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα 1988, 53-64, 62.
7. B. RUSSELL, *Ύμνος προς την τεμπελιά*. Στο: *Σοσιαλιστικός Ουμανισμός*. Επιμ. Erich Fromm, μετ. δ. Θεοδώ-

ρακάτος, Αθήνα 1984, σσ. 303-305.

8. *Αυτόθι*, σ. 311.

§ 53

1. ΑΡΙΣΤΟΤ., *Πολιτικά*, Η 14, 1334 a 2-10.
2. Γ. ΚΟΥΜΑΚΗΣ, *K. Jaspers, Ανθρώπος και τεχνική*, 182-184.
3. V. FRANK, *Der Mensch auf der Suche nach Sinn. Akten des XIV Internationalen Kongresses für Philosophie*, Wien 1971, 17-28, 24, 25.
4. Κ. JASPERS, *Η ατομική βόμβα και το μέλλον του ανθρώπου*, μετ. Κ. Α. Αναγνωστοπούλου, Β' τόμος, Αθήνα 1966, 340.
5. Μ. ΓΚΟΡΜΠΑΤΣΕΦ, *Περεστρόικα*, μετ. Α. Βερυκοκάκη - Αρτέμη, Αθήνα 1987, 422-424.
6. Γ. ΚΟΥΜΑΚΗΣ, *K. Jaspers...* 254-255.
7. ΑΡΙΣΤΟΤ., *Πολιτικά*, Η 14, 1334 a 2-15 και *Ηθ. Νικομ.*, Κ7, 1177 b 4-6. Βλέπε και Μ. DEFOURNY, *The Aim of the State: Peace. - Articles on Aristotle*, Vol. II. Ed. by J. Barnes, Liverpool 1977, 195-201, 200.
8. V. RENATUS FLAVIUS, *Epitoma rei militaris* III.
9. Κ. LORENZ, *Επιθετικότητα*, μετ. Ι. Χατζηνικολή, Αθήνα 1973, 23, 196.

§ 54

1. Θ. ΠΕΛΕΓΡΙΝΗΣ, *Ανθρώπινη ύπαρξη*, Αθήνα 1985, 165-166.
2. ΠΛΑΤ., *Πολιτεία*, Ε 473 c-d.
3. ΑΡΙΣΤΟΤ., *Ηθ. Νικ.*, Ε1, 1129 b 8.
4. Κ. ΡΟΠΠΕΡ, *Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της*, τόμ. Ι, μετ. Ειρ. Παπαδόκη, Αθήνα 1980, 244-248.
5. Κ. ΜΑΡΧ, *Werke* XXVII, 417.
6. Ι. ΚΑΝΤ, *Werke* VIII, 369.

7. *Αυτόθι*, 368.

8. J. S. ΜΠΛ, *Περί ελευθερίας*, μετ. Ν. Μπαλή, Αθήνα 1983. Για τη σχέση φιλοσοφίας και πολιτικής βλέπε: Γ. ΚΟΥΜΑΚΗΣ, *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, Αθήνα 1993, 30-35.

§ 55

1. Ι. Σ. ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΗΣ, *Παραδόσεις ιστορίας της παιδείας*, Αθήνα 1978, 241. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Παιδεία ειρήνης*, Αθήνα 1977.
2. Β. ΤΙΖΑΡΔ, *Problematic Aspects of Nuclear Education*, *Harvard Educational Review* 54 (1984), 271-281, 281.
3. Ε. ΜΑΡΚΟΥΣΕΝ, J. HARRIS, *The Role of Education in Preventing Nuclear War*, *Harvard Educational Review* 54 (1984), 282-303, 283.
4. *Αυτόθι*, 286.
5. ΚΡΙΣΤΑΜΟΥΡΤΙ, *Εκπαίδευση και η σημασία της ζωής*, μετ. Αθήνα, 60, 301.
6. Μ. ΗΛΙΟΥ, *Εκπαιδευτική και κοινωνική δυναμική*, Αθήνα 1984, 192.
7. Π. ΒΑΡΒΑΡΟΥΣΗΣ, *Η ιδέα της ειρήνης*, Αθήνα 1986, 192. Για την ιδέα της ειρήνης και του πολέμου βλέπε ακόμα: W. ΓΑΛΙΕ, *Philosophers of Peace and War*, Cambridge 1979.
8. Δ. ΚΟΥΤΡΑΣ, *Η εξουσία και παιδεία κατά τον Αριστοτέλη. - Αναδρομές στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία*, Αθήνα 1998, 119-126, 121. Για μια φιλοσοφική προσέγγιση των παιδαγωγικών θεωριών γενικότερα βλέπε: Η. ΜΕΤΟΧΛΙΑΚΗΣ, *Παιδαγωγικές Θεωρίες. Φιλοσοφική προσέγγιση*, Ηράκλειο 1994.

Τυπώθηκε στο Πανεπιστημιακό Τυπογραφείο
με δαπάνη του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ

Διανέμεται Δωρεάν στους φοιτητές.

